

JACEK ZIELIŃSKI

Instytucjonalizacja systemu
bezpieczeństwa narodowego państw
na obszarze postradzieckim
Wymiar pozamilitarny

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Siedlce 2020

dr hab. JACEK ZIELIŃSKI, prof. uczelni
ORCID: 0000-0002-5630-0606

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych, Instytut Nauk o Bezpieczeństwie

Recenzenci:

prof. dr hab. ANDRZEJ ŻEBROWSKI – Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji
Narodowej w Krakowie

prof. dr hab. MAREK ŻMIGRODZKI – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Komitet Wydawniczy:

Andrzej Barczak, Eugeniusz Cieślak, Janina Florczykiewicz (przewodnicząca), Jerzy-Paweł Georgica,
Beata Jakubik, Jarosław Kardas, Wojciech Kolanowski, Katarzyna Mroczyńska, Agnieszka Prusińska,
Sławomir Sobieraj, Jacek Sosnowski, Maria Starnawska, Ewa Wójcik, Waldemar Wysocki

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2020

Żaden fragment tej publikacji nie może być reprodukowany, umieszczany w systemach
przechowywania informacji lub przekazywany w jakiegokolwiek formie – elektronicznej,
mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji – bez zgody posiadacza praw autorskich.

ISBN 978-83-66541-26-9

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach
www.wydawnictwo-naukowe.uph.edu.pl
08-110 Siedlce, ul. Żytnia 17/19, tel. 25 643 15 20
Ark. wyd. 16.7. Ark. druk. 17.2

Projekt okładki, druk i oprawa: Mazowieckie Centrum Poligrafii

SPIS TREŚCI

WSTĘP	11
--------------------	-----------

Rozdział 1

SPECYFIKA ORGANIZACJI I FUNKCJONOWANIA PAŃSTWA RADZIECKIEGO JAKO PODMIOTU BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO

1.1. Istota państwa radzieckiego	21
---	-----------

Wprowadzenie – Podmioty federacji – Cel federacji – Formy jednoczenia republik radzieckich – Zawieranie umów między samodzielnymi republikami radzieckimi z RFSRR – Podsumowanie

1.2. Konflikty, spory i rywalizacje między narodami	40
--	-----------

Wprowadzenie – Sprzeczności powstałe na gruncie identyfikacji terytorialnej (tradycyjne spory etniczne) – Sprzeczności powstałe na gruncie sposobu integracji gospodarczej – Sprzeczności powstałe na gruncie ekologicznym – Sprzeczności powstałe na gruncie wartości kulturowych – Sprzeczności powstałe na gruncie pozycji języka narodowego – Sprzeczności powstałe na gruncie religijnym – Sprzeczności powstałe na gruncie zasad odbywania służby wojskowej – Sprzeczności powstałe na gruncie prowadzonych w przeszłości prześladowań mniejszości narodowych – Sprzeczności powstałe na gruncie zaangażowania diaspor narodów ZSRR we wspieranie interesów rodaków w ZSRR – Podsumowanie

1.3. Rozbieżności interesów bezpieczeństwa w ramach elit władzy państwa radzieckiego	58
---	-----------

Podstawy legitymacji władzy – Dylematy w ramach kierownictwa KC KPZR – Podsumowanie

Rozdział 2

PRÓBY ZMIANY STOSUNKÓW MIĘDZY PODMIOTAMI ZSRR W LATACH 90. XX w. INTERESY PODMIOTÓW BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO

2.1. Koncepcje reformowania ZSRR	69
---	-----------

Związek i republiki w dyskusji nad koncepcją zmodernizowanego państwa radzieckiego – Idea „ograniczonej suwerenności” republik. Podmioty nowej struk-

tury państwa – Przestrzeń gospodarcza – Władze ZSRR jako podmiot porozumienia gospodarczego – Bezpieczeństwo i kontrola nad arsenałem jądrowym – Podsumowanie

2.2. Stanowienie podstaw prawnych samodzielnego bytu przez podmioty ZSRR – kształtowanie ram bezpieczeństwa narodowego91

Scenariusz pierwszy: Białoruś, Mołdowa, Rosja, Ukraina – Scenariusz drugi: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – Scenariusz trzeci: republiki Azji Środkowej i Kazachstan – Podsumowanie

Rozdział 3

KREOWANIE SYSTEMU BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO PAŃSTW NA OBSZARZE POSTRADZIECKIM PO ROZPADZIE ZSRR

3.1. Wspólnota Niepodległych Państw. Przykład międzynarodowej organizacji dezintegracyjnej109

Uwarunkowania powstania i cele – Organizacja struktur WNP – Funkcjonowanie i realizacja celów – Podsumowanie

3.2. Integracja Białorusi i Rosji. Od Wspólnoty do Państwa Związkowego137

Uwarunkowania powstania i ewolucja integracji – Struktura władz państwa związkowego – Zasady podejmowania decyzji – Podsumowanie

Rozdział 4

NOWE FORMY INSTYTUCJONALNE BUDOWANIA BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO W PRZESTRZENI POSTRADZIECKIEJ

4.1. Od Związku Celnego do Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego153

Uwarunkowania powstania Związku Celnego – Euroazjatycka Wspólnota Gospodarcza (*JewrAzES*) – Organy władzy Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (*JewrAzES*) – Euroazjatycki Związek Gospodarczy (*JeAES*) – Organy Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (*JeAES*) – Podsumowanie

4.2. Szanghajska Organizacja Współpracy180

Uwarunkowania powstania i cele – Struktura organizacyjna – Podsumowanie

4.3. Od Forum GUAM do Organizacji na Rzecz Demokracji – GUAM191

Uwarunkowania powstania i ewolucja – Status i organy – Podsumowanie

ZAKOŃCZENIE207

BIBLIOGRAFIA	211
Załączniki	237
Załącznik nr 1. Podłoża sprzeczności między narodami, jakie istniały na obszarze ZSRR w chwili jego rozpadu (w podziale na obszary)	237
Załącznik nr 2. Sukcesja władzy po rozpadzie ZSRR	241
Załącznik nr 3. Projekt układu związkowego opublikowany dnia 24 XI 1990 r., tzw. pierwszy projekt	242
Załącznik nr 4. Projekt układu o Związku Suwerennych Państw opublikowany 23 VII 1991 r., tzw. czwarty projekt	248
Załącznik nr 5. Projekt układu o Związku Suwerennych Państw opublikowany 25 XI 1991 r., tzw. piąty projekt	258
Załącznik nr 6. Zmiany wniesione do projektu układu o Związku Suwerennych Państw na posiedzeniu Rady Państwa, opublikowane 25 XI 1991 r.	265
Załącznik nr 7. Porównanie regulacji projektów Układu Związkowego	268
Załącznik nr 8. Mapa oceny procesów integracyjnych państw w ramach podstawowych ugrupowań integracyjnych na obszarze postradzieckim [na podstawie wyników badań przeprowadzonych przez laboratorium „Nowa” (Białoruś), „Reputacja”, (Kazachstan), grupę „Cirkon” (Rosja) i centrum „Społeczny monitoring” (Ukraina)]	274
SUMMARY	275

SPIS TABLIC:

Tablica nr 1. Od państwa federalnego do państwa unitarnego (Model „uczelni”)	30
Tablica nr 2. Średnie miesięczne wynagrodzenie (w rublach) w podziale na republiki w 1985 r. i 1988 r.	44
Tablica nr 3. Proces ratyfikowania dokumentów tworzących Wspólnotę Niepodległych Państw	113
Tablica nr 4. Struktura organów Wspólnoty Niepodległych Państw	119
Tablica nr 5. Model „poduszki ochronnej” Federacji Rosyjskiej	133
Tablica nr 6. Od Układu o Przyjaźni do Państwa Związkowego	151
Tablica nr 7. Podział stref światowej integracji gospodarczej opracowany przez Klub Rzymski	161
Tablica nr 8. Terminy ratyfikowania Układu o powołaniu Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (<i>JeAES</i>)	163
Tablica nr 9. Od Związku Celnego do Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego	165
Tablica nr 10. Ewolucja GUAM	193

CONTENTS

INSTITUTIONALIZATION OF THE NATIONAL SECURITY SYSTEM OF STATES IN THE POST-SOVIET AREA. NON-MILITARY DIMENSION

INTRODUCTION	11
---------------------------	-----------

Chapter 1

CHARACTERISTICS OF THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF THE SOVIET STATE AS A SUBJECT OF NATIONAL SECURITY

1.1. The essence of the Soviet state	21
---	-----------

Introduction – Federation subjects – The goal of the federation – Soviet republics unification forms – Conclusion of agreements between Soviet republics and the Russian Federation – Summary

1.2. Conflicts, controversies and competition between nations	40
--	-----------

Introduction – Contradictions arising on the ground of territorial identification (traditional ethnic disputes) – Contradictions arising on the ground of method of economic integration – Contradictions arising on the ecological ground – Contradictions arising on the ground of cultural values – Contradictions arising on the ground of position of the national language – Contradictions arising on the ground of religion – Contradictions arising on the ground of principles of military service – Contradictions arising on the ground of past harrasment of national minorities – Contradictions arising on the ground of engagement of the post Soviet nations diasporas in the support of nationals' interests in the Soviet Union – Summary

1.3. Discrepancies of interests in the frame of power elites of the Soviet State	58
---	-----------

Grounds for the legitimization of power – Dilemmas of the leadership of the CPSU Central Committee – Summary

Chapter 2

ATTEMPTS TO CHANGE RELATIONS BETWEEN THE USSR SUBJECTS IN THE 1990s. INTERESTS OF NATIONAL SECURITY SUBJECTS

2.1. Concepts of the USSR reforms 69

The USSR and its republics in the discussion on the concept of the modernized Soviet state – The idea of ‘the limited sovereignty’ of republics. Subjects of a new state structure – Economic space – The USSR authorities as a subject of an economic agreement – Security and control over the nuclear arsenal – Summary

2.2. Constituting the legal basis of independent entities by the USSR subjects – shaping the framework for national security 91

Scenario 1): Belarus, Moldova, Russia, Ukraine – Scenario 2): Armenia, Azerbaijan, Georgia – Scenario 3): the republics of the Central Asia and Kazakhstan – Summary

Chapter 3

CREATING THE NATIONAL SECURITY SYSTEM OF THE STATES IN THE POST-SOVIET AREA AFTER THE COLLAPSE OF THE USSR

3.1. The Commonwealth of Independent States.

The case of an international disintegration organization 109

Origins and aims – Organization of structures – Functioning and implementation of goals – Summary

3.2. Integration of Belarus and Russia. From the CIS to the Union State 137

Origins and the evolution of integration – Power structure of the Union State – Rules of decision-making – Summary

Chapter 4

NEW INSTITUTIONAL FORMS OF NATIONAL SECURITY BUILDING IN THE POST-SOVIET SPACE

4.1. From the Customs Union to the Eurasian Economic Union 153

Origins of the Customs Union – The Eurasian Economic Community (EurAsEC) – Authorities of the Eurasian Economic Community (EurAsEC) – The Eurasian Economic Union (EAEU) – Bodies of the Eurasian Economic Union – Summary

4.2. The Shanghai Cooperation Organization 180

Origins and aims – Organizational structure – Summary

4.3. From the GUAM Forum to the GUAM Organization for Democracy and Economic Development	191
Origins and evolution – Status and bodies – Summary	
CONCLUSION	207
BIBLIOGRAPHY	211
APPENDICES	237
Appendix 1. The roots of contradictions between nations and nationalities existing in the USSR at the time of its collapse (by subject and areas)	237
Appendix 2. Succession of power after the collapse of the USSR	241
Appendix 3. The draft of the New Union Treaty published on 24 November 1990, the so-called first draft	242
Appendix 4. The draft Treaty of the Union of Sovereign States published on 23 August 1991, the so-called fourth draft	248
Appendix 5. The draft Treaty of the Union of Sovereign States published on 25 November 1991, the so-called fifth draft	258
Appendix 6. Amendments to the draft Treaty of Sovereign States made at the State Council meeting on 25 November 1991 and published on 25 November 1991	265
Appendix 7. The comparison of regulations of the Union Treaty drafts	268
Appendix 8. The assessment map of the states integration processes within the framework of basic integration groups in the post-Soviet area [basing on the research results undertaken by the Nova Laboratory (Belarus), Reputatia (Kazakhstan), the Circon Group (Russia) and Social Monitoring Centre (Ukraine)]	274
SUMMARY	275

CONTENTS OF TABLES:

Table 1. From a federal state to a unitary state („the Educational System”).....	30
Table 2. Average monthly salary by republics in 1985 and 1989 (in rubles).....	44
Table 3. Ratification process of documents establishing the Commonwealth of Independent States	113
Table 4. Body structure of the Commonwealth of Independent States	119
Table 5. Model of the „protective cushion” of the Russian Federation	133
Table 6. From the Friendship Treaty to the Union State	151
Table 7. Zone division of the global economic integration developed by the Club of Rome	161
Table 8. Ratification deadlines of the Treaty on the Eurasian Economic Union (EAEU)	163
Table 9. From the Customs Union to the Eurasian Economic Union	165
Table 10. Evolution of the GUAM	193

WSTĘP

Integracja państw jest jedną z cech współczesnego rozwoju i dążenia do zapewnienia bezpieczeństwa narodowego państwom. Znalezienie miejsca w tworzącym się systemie bezpieczeństwa ma znaczenie zarówno dla państw dysponujących potencjałem do odgrywania wiodącej roli we współczesnym świecie oraz efektywnego rozwiązywania tym sposobem problemów wewnętrznego rozwoju, jak i dla państw pozbawionych takiego potencjału, które stoją przed wyzwaniami rozwoju wewnętrznego oraz bezpieczeństwa w warunkach niezależnych od nich zmian otoczenia.

Problem ten ma szczególne znaczenie na obszarze określanym w literaturze jako postradziecki lub poradziecki. Słownikowo oba pojęcia traktowane są jako tożsame. Termin „państwa poradzieckie” należy stosować do pozycjonowania państw, które w przeszłości były podmiotami ZSRR. Zaś terminu „państwa postradzieckie” używać do określania państw, które w przeszłości stanowiły składowe ZSRR, ale po proklamowaniu niepodległości nie wyeliminowały z systemu politycznego (i pragmatyki działania) elementów charakterystycznych dla funkcjonowania państwa radzieckiego. Terytorialnie sprowadzić go można do przestrzeni, które do lat 90. XX w. skupione były w ramach jednego państwa – Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Mowa o Armenii, Azerbejdżanie, Białorusi, Gruzji, Kazachstanie, Kirgizstanie, Mołdowie, Rosji, Tadżykistanie, Turkmenistanie, Ukrainie i Uzbekistanie. Termin „państwa poradzieckie” jest więc terminem szerszym niż termin „państwa postradzieckie”. Ten pierwszy określa jedynie wcześniejszą przynależność państwową. Nie wskazuje jednak, czy poradzieckie państwo po odzyskaniu/ustanowieniu niepodległości przejęło spuściznę ustrojową ZSRR, czy też ją odrzuciło, a stało się tak w przypadku Litwy, Łotwy i Estonii, które, będąc niepodległymi państwami w latach 40. XX w., zostały przez niego anektowane z naruszeniem

zasad prawa międzynarodowego w ramach wielorako motywowanych celów polityki imperialnej ZSRR¹.

Doniosłość podjętego zagadnienia wynika zarówno z obszaru zajmowanego przez te państwa, jak i potencjału gospodarczego oraz militarnego zlokalizowanego na ich terytoriach. Rzecz w tym, że z wyłączeniem Rosji, żadne z państw nie stanowi obecnie samodzielnie mocarstwa nuklearnego, ale każde z nich dysponuje elementami składowymi niezbędnymi do jego stworzenia. Posiadanie tych składowych nie decyduje o poczuciu bezpieczeństwa. Nie zapewnia bytu i rozwoju. Odpowiednie gospodarowanie nimi stanowi jednak podstawę jego zapewnienia. Zaistniała paradoksalna sytuacja, w ramach której działania mające integrować, zespolać państwo dla zapewnienia jego bezpieczeństwa, a więc pewności istnienia i rozwoju, stały się elementem destrukcyjnym i zagrażającym bezpieczeństwu. Chodzi o to, że dowolna informacja przekazana w ramach dążenia do własnego bezpieczeństwa potencjalnie stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa innego państwa wpisanego w system bezpieczeństwa całości o nazwie ZSRR. Informacje, którymi dysponują republiki w zakresie systemu bezpieczeństwa obszaru postradzieckiego są zapewne już nieaktualne, ale jest to tylko przypuszczenie.

Podjęte w drugiej połowie lat 80. XX w. próby u efektywnienia systemu socjalistycznego w ZSRR, a przede wszystkim zlikwidowania rozbieżności interesów w ramach elit Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR), które sprowadzić można do chęci osiągnięcia oczekiwanego stopnia bezpieczeństwa przedmiotu społecznego, zainicjowały ciąg wydarzeń o nieprzewidywalnych – w chwili ich pojawienia się – skutkach, doprowadzających do rozwiązania jednolitego państwa i równoczesnego zaistnienia na arenie międzynarodowej 15 nowych, suwerennych podmiotów prawa międzynarodowego. Trzy z nich, będące poza obszarem analizy (Litwa, Łotwa i Estonia), wybrały własną, samodzielną, odmienną od innych drogę rozwoju. Pozostałe państwa – w układzie integralności terytorialnej i homogeniczności kulturowej – były niejednorodne, a plany organizacji ich współpracy/współistnienia warunkowane były więzami wzajemnego uzależnienia i powiązania wytworzonego w ramach redystrybucyjnej funkcji ZSRR oraz powstałych w ramach państwa radzieckiego waśni i animozji.

Pojęcie bezpieczeństwo narodowe jest niejednoznaczne i zmienne w czasie. Za każdym razem definiowane jest negatywnie, tj. poprzez wskazywanie na brak czegoś lub dążenie do czegoś (co również sugeruje brak). Walter Lippman –

¹ Włączenie ich w skład ZSRR nie został uznany przez wiele państw, w tym Stany Zjednoczone i Kanadę, co stanowiło w latach 90. XX w. znaczącą przeszkodę w potwierdzeniu odzyskania przez nie niepodległości.

jako przykład – wskazywał na stan braku potrzeby poświęcania żywotnych interesów dla uniknięcia wojny. Pierwotnie sprawy bezpieczeństwa wiązano z wojną i pokojem. Jednak Joseph J. Romm, analizując kwestie bezpieczeństwa narodowego, zauważył, że ma ono nie tylko aspekt militarny, ale należy też mówić o aspektach pozamilitarnych, obejmujących takie kwestie jak bezpieczeństwo ekonomiczne, w tym energetyczne, informacyjne, środowiskowe itd.² One też, a właściwie podejmowane próby ich zabezpieczenia z odwołaniem do różnych form zinstytucjonalizowania, są przedmiotem rozważań w niniejszej pracy. Rzecz bowiem nie w posiadanym potencjale państw, ale w możliwościach jego wykorzystania i sposobach dochodzenia do tego.

Ryszard Wróblewski, rozważając bezpieczeństwo kogokolwiek lub czegośkolwiek, skonstatował, że miast posługiwania się pojęciem „bezpieczeństwo państwa”, właściwsze jest korzystanie z takich pojęć, jak „bezpieczeństwo jednostki”, „bezpieczeństwo aparatu państwowego” etc., które umownie można scalić pojęciem „bezpieczeństwo narodowe”. Stąd też wykorzystanie w tytule pracy pojęcia „bezpieczeństwo narodowe”, a nie „bezpieczeństwo państwa”³. Faktem pozostaje, że termin bezpieczeństwo narodowe odnosi się do państwa. To jednak (państwo) ma szersze i węższe znaczenie. W węższym znaczeniu utożsamiane jest z aparatem państwowym. Dlatego państwa formułują m.in. strategię bezpieczeństwa narodowego, a nie bezpieczeństwa państwa. Nie należy utożsamiać bezpieczeństwa narodowego z bezpieczeństwem państwa, bo wówczas można interpretować to bezpieczeństwo jako bezpieczeństwo aparatu państwowego. Dla potrzeb prowadzonych badań pod pojęciem bezpieczeństwo narodowe przyjęto za R. Wróblewskim, że jest nim „pewność co do zdolności państwa jako podmiotu bezpieczeństwa do urzeczywistniania wartości chronionych przedmiotów referencyjnych jednostek, społeczeństwa i aparatu państwowego w warunkach istniejących oraz przyszłych zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych”⁴. Pamiętać trzeba, że bezpieczeństwo narodowe jest kategorią subiektywną. Pozostaje ono niezależne od normowania prawnego. Percepcja jego stanu jest indywidualna, zmienna i wielorako warunkowana. Ocena poczucia bezpieczeństwa zależy od przedmiotu i podmiotu analizy, a także – momentu, którego dotyczą rozważania,

² J. Romm, *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects (Pew Project on America's Task in a Changed World)*, Council of Foreign Relations Press, 1 April 1993.

³ R. Wróblewski, *Bezpieczeństwo narodowe. Zintegrowane i zrównoważone*, Siedlce 2019, s. 26.

⁴ Ibidem, s. 27.

co pozostaje w kręgu zainteresowania nauk o bezpieczeństwie⁵, mających korzenie w naukach społecznych.

W dążeniu do celu bezpieczeństwa narodowego, jakim jest trwanie i rozwój, dochodzi do integracji dwóch elementów. Pierwszym z nich jest: zagwarantowanie pewności zaistnienia podstaw subiektywnego poczucia bezpieczeństwa, a więc uznania przez podmioty systemu bezpieczeństwa narodowego, że wytyczne i realizowane działania zmierzają do jego ustanowienia i niwelowania istniejących niesprawności. Faktem pozostaje, że zawsze jest tzw. luka bezpieczeństwa, a jej poczucie, decyduje ostatecznie o kierunku podejmowanych działań⁶. Może nią być stan gospodarki państwa, ale równie dobrze mogą to być interesy przywódców. Drugie odniesienie dotyczy integracji i współzależności państw, instytucjonalizacji, a także powiązań interesów ich ośrodków decyzyjnych ze strukturami lobbującymi za przyjęciem określonych rozwiązań⁷.

Rozumienie pojęcia aspekt pozamilitarny. Znane jest podejście Jeana-Baptisty Colberta, że handel jest źródłem finansów, a finanse są podstawą prowadzenia wojen⁸. Potencjał militarny do dzisiaj pozostaje jednym z ważniejszych elementów kreujących potęgę państw, ale jego wykorzystanie jest coraz bardziej ograniczone. Nie zmienił się jednak cel istnienia państwa – bezpieczeństwo, wpływy i bogactwo. W jego realizacji państwa odwołują się do środków handlowych, sankcji ekonomicznych, wprowadzania embarg na transfer towarów, stymulowania określonych zachowań politycznych poprzez wspieranie lub odmowę wsparcia gospodarczego⁹.

Pojęcie instytucjonalizacji wykorzystuję w ujęciu zdefiniowanym przez Jadwigę Staniszkis jako „decydowanie o kształcie nowo tworzonych instytucji oraz sposobie ich przekształcania, w ramach którego i poprzez który egzekwuje się władzę, utrwała ją i pomnaża, a także realizuje grupowe, partykularne interesy”¹⁰. Instytucjonalizacja jest zatem rozłożona w czasie. Wymaga gotowości i zdolności do wykorzystania mechanizmów oraz instytucji prawnoustrojowych (i umownych)

⁵ Zob. ibidem, s. 26.

⁶ Ibidem, s. 27.

⁷ A. Kuroczkin, *Integracionnyje processy na postsowietskomo prostranstwie: w poiskach effiektivnogo sotrudniczestwa*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwoląg, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 38.

⁸ Szerzej: I. Murat, *Colbert*, Warszawa 1968.

⁹ M. Braterskij (red.), *Niewojennyye ryczagi wnieszenij polityki Rossii, Regionalnyje i globalnyje miechanizmy*, Moskwa 2012, s. 7.

¹⁰ J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 96.

w imię preferowanych wartości i celów¹¹. To zaś, a w konsekwencji przebieg procesu instytucjonalizacji, jest warunkowane wieloma czynnikami. Osiągnięcia na gruncie traktatowym nie mogą być przyjmowane jako świadectwo efektywności rozwiązywania problemów społecznych ani też jako dowód zadowolenia obywateli z realizowanych przemian¹². Nie pomniejsza to znaczenia powoływanych ugrupowań integracyjnych. Instytucje/struktury sporadycznie dysponują porównywalnymi możliwościami modernizowania treści decyzji podejmowanych przez ich państwa członkowskie. Analizując instytucjonalizację, za każdym razem stykamy się z rozbieżnościami w pozycjach wyjściowych zajmowanych przez strony i stanowiskami zajmowanymi przez podmioty interpretujące programowany proces. Jako przykład, nawiązując do wspomnianej „luki bezpieczeństwa”, może służyć tzw. polityka historyczna, do której nawiązuje W. Putin. Posiada ona znaczenie dla budowania tożsamości narodowej konkretnego narodu. Jest jednak mało przydatna, momentami nawet przeszkadza w procesach integracyjnych.

W monografii prezentowana jest próba rekonstrukcji dokonującej się integracji państw na obszarze postradzieckim. Zagadnienia rozpatrywane w niniejszej rozprawie nie są dogłębnie zbadane i opisane w literaturze. Dotyczy to zarówno osiągnięć nauki rosyjskiej, jak i zagranicznej. Nauka rosyjska zapożyczyła z nauki radzieckiej podejście określane jako teoria integracji państw, które się rozwijają¹³. Akcentowano w nim stosunki społeczno-gospodarcze, uznając je za podstawę integracji¹⁴. Procesy zachodzące w przestrzeni postradzieckiej pokazują, że niekoniecznie tak być musiało. W nauce zachodniej też jest wiele nurtów badań nad integracją regionalną¹⁵. Podobnie jest w nauce polskiej, z tym zastrzeżeniem, że znajdując się pod wpływem nauki zachodniej, nie trywializuje ona podejścia

¹¹ J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004, s. 9.

¹² M. Lauristin, P. Vihaelem, *Recent Historical Developments in Estonia (1987-1997)*, [w:] M. Lauristin, P. Vihaelem, K. Rosengren, L. Weibull, *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives of the Estonian Post-Communist Transition*, Tartu 1997, s. 126.

¹³ J. Żurawska, *Regionalna integracja w rozwijającym się świecie: niemarksistyczne teorie i realność (na przykładzie ASEAN)*, Moskwa 1990; J. Nye, *Comparative Regional Integration. Concept and Measurement*, „International Organization” 1968, 4, vol. 22.

¹⁴ Między innymi N. Szeleńkova, *Jewropiejskaja integracja: polityka i prawo*, Moskwa 2003; W. Szeleńkova, *Jewropiejskaja integracja*, Moskwa 2003; A. Etzioni, *A Political Unification Revised: On Building Supranational Communities*, Lancham 2001.

¹⁵ Na przykład: A. Hurrell, *Regionalism in Americans*, [w:] *Regionalism in world politics: Regional organization and international order*, Oxford 1995.

nauki rosyjskiej, zauważając specyfikę przebiegu procesów zachodzących na obszarze postradzieckim¹⁶.

Odwoływanie się w analizach przemian na obszarze postradzieckim do doświadczeń państw rozwijających się oraz procesów krajów klasyfikowanych jako przedstawiciele liberalnych demokracji zachodnich nie ma pełnego zastosowania w odniesieniu do procesów tam zachodzących. Problem nie sprowadza się do tego, jak mamy się zintegrować, ale – jak mamy się rozjechać, aby następnie zintegrować. Nie tylko z naukowego, ale także praktycznego punktu widzenia niezbędne jest wypracowanie właściwego, rzetelnego podejścia do integracyjnych i dezintegracyjnych procesów, mając na względzie przesłanki w ramach dychotomicznego ujęcia: integracja – dezintegracja.

W dotychczasowych badaniach przemian na obszarze postradzieckim korzystano z teorii racjonalnego wyboru, analizy strategicznej, teorii gier itd. Uwzględniając ich efekty, wydaje się, że są mało przydatne dla rzeczowej analizy sytuacji. Rzecz nie w ustaleniu, co się stało i dlaczego, ale w stworzeniu systemu przydatnego do prognozowania przyszłości. Świadomość tego, że istnieje dwubiegowy podział na republiki prozachodnie i prorosyjskie, jest powszechna. Powinniśmy dążyć do ustalenia przyszłości (prognozowania) integracji na obszarze postradzieckim, do wypracowania metodologii, która umożliwiłaby ustalenie podstaw/przesłanek gotowości koordynowania lub dekompozycji komunikowania się między suwerennymi państwami, które kiedyś stanowiły jednolity podmiot w ramach ładu międzynarodowego.

Zgodzić się należy, że rozwiązaniem może być wykorzystanie neoinstytucjonalnego podejścia¹⁷ do integracji regionalnej w wersji promowanej przez francuską szkołę badań nad tym zagadnieniem. Cechujące ją elementy, powiązane z socjologią ekonomii, upoważniają do uogólnienia wyników analizy w zakresie stosunków międzynarodowych i niwelowania nieefektywności metod dotychczas stosowanych w wyjaśnianiu i prognozowaniu procesów zachodzących w przestrzeni postradzieckiej. Neoinstytucjonalizm dopuszcza istnienie wielu centrów sprawczych, a więc i wielu przesłanek decydujących o osiągnięciu równo-

¹⁶ Na przykład: Stanisław Bieliń, Tadeusz Bodio, Józef Kukułka, Teresa Łoś-Nowak, Włodzimierz Marciniak, Czesław Mojsiewicz, Alicja Stępień-Kuczyńska, Agata Włodkowska, Ryszard Zięba, Eugeniusz Zieliński.

¹⁷ Takie stanowisko prezentuje m.in. A. Kuroczkin, *Integracionnyje procesy na postsowietskomo prostranstwie w poiskach effiektivnogo sotrudnicestwa*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwołek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 32 i nast.; J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo – al'tiernatiwy intiegracji. Istoriczeskij oczerk*, St. Petersburg 2008.

wagi w podejmowaniu decyzji, ich racjonalizacji oraz optymalizacji. Może okazać się, że równowaga jako taka nie występuje, a zwolennicy racjonalizacji nie są gotowi uczestniczyć w procesie optymalizacji decyzji. Wszystko uzależnione jest od doniosłości problemu dla podmiotu, który rozpatruje zagadnienie¹⁸. Rozwiązania formalno-prawne nie zawsze odzwierciedlają zadowolenie społeczne legitymizujące władzę¹⁹. Nie one decydują o przebiegu procesu. Pozostaje to w zgodzie z synergetycznym podejściem dostrzegającym różnorodność i zmienność dróg modernizacji systemów na drodze ich równoważenia. Dochodzimy do korelacji szczególnych podsystemów instytucjonalnych i nieformalnych norm, które stanowią „zasady gry”²⁰.

Loran Teveno zwraca uwagę, że w sytuacji nieokreśloności rozwoju należy skupiać uwagę nie na uwarunkowaniach stabilności istnienia systemu, ale na dynamice osiągania konsensusu, tu i teraz, a więc na potencjale rozwojowym. Uzgodnienia powiązane są z wieloma sposobami „wciągania”/„przyciągania”, z których każdy powiązany jest ze szczególną interpretacją otoczenia²¹. Na tym gruncie powstaje kolejne zagadnienie. Efektywność procesów integracyjnych z reguły analizujemy przez pryzmat zaspokojenia interesów uczestników procesu integracyjnego i wskaźników gospodarczych. Nadmiernie rozbudowany proces decyzyjny w ramach ugrupowań integracyjnych, jak pokazuje praktyka, jest w stanie zniechęcić do integracji nawet w sytuacji, gdy potencjalnie mogłaby ona przynieść pożądane korzyści. Mowa o analizie „komunikacyjnej efektywności”, a więc o utrudnieniach w wymianie gospodarczej związanych z przepływem informacji z uwagi na zaangażowaną w nią ilość ogniw decyzyjnych i procedurach uzgodnieniowych. Prowadzi to do strat gospodarczych, nieefektywnych (lub spóźnionych) reakcji na wydarzenia zachodzące w przestrzeni otaczającej podmiot, braku realnej obrony ustaleń podjętych w ramach procesu współpracy (integracji)²². Wzmacnia je ogólnikowość, a czasami i niekonkretność ustaleń. Inaczej pisząc – porozumienia zawierane w ramach integracji państw nader często

¹⁸ Szerzej: H. Simon, *The Proverbs of Administration*, „Public Administration Review” 1946, nr 6.

¹⁹ J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004, s. 10.

²⁰ A. Olejnik, *W poskach instytucjonalnej teorii pierzechnodnego obszczestwa*, „Woprosy Ekonomiki” 1997, nr 10, s. 61.

²¹ L. Teveno, *Organizacionnaja kompleksnost: konwencji koordinacii i kompozicija ekonomiceskich obrazowanij*, [w:] *Zapadnaja ekonomiceskaja sociologija. Chrestomatija sowriemiennoj klassiki*, Moskwa 2004, s. 253 i nast.; <https://cyberleninka.ru/article/n/loran-teveno> (dostęp 25 V 2020 r.).

²² Szerzej: J. McManus, *The cost of alternative economic organization*, „Canadian Journal of Economics” 1978, nr 3, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-16000-6_12 (dostęp 25 V 2020 r.).

zawierają postanowienia, które same w sobie są konkretne, ale w układzie form i sposobów realizacji przez państwa są bliżej nieokreślone. Z jednej strony umożliwiają partnerom swobodę działania, z drugiej – nie stanowią gwarancji, że druga strona wywiąże się z powziętych zobowiązań, a więc utrudniają lub uniemożliwiają partnerom zrealizowanie powziętych przez siebie zobowiązań²³.

Pracę podzielono na cztery rozdziały tak, aby oddać specyfikę podejmowanych działań. Zamysł obejmuje rozpoczęcie rozważań od kwestii zdeintegrowania zintegrowanego terytorium, aby następnie przejść do form i sposobów jego ponownej integracji. Zagadnienie to jest o tyle doniosłe, że główny gracz – Rosja – postawił na utrzymanie mocarstwowości nawet kosztem rozwoju wewnętrznego. Nie mógł zrezygnować z utrzymania najbliższego otoczenia w sferze swoich wpływów w sytuacji, gdy problem zapewnienia bezpieczeństwa militarnego i pozamilitarnego kraju nabrał nowego wymiaru. Dotyczyło to obrony granic, kwestii gospodarczych, ale też kulturowych, w tym traktowania przez nowe niepodległości Rosjan przebywających na ich terytorium jako tzw. trzeciej kolumny. Federacja Rosyjska po rozwiązaniu ZSRR potrzebowała nie tyle ich współpracy, ile wyciszenia w odreagowywaniu na wytworzone w przeszłości animozje. Zainteresowanie utrzymaniem wpływów w najbliższym otoczeniu wymagało też dania sygnału innym państwom, że teren ten nie jest niezagospodarowany. Ważnym elementem przekazu było potwierdzenie, że rozlokowany w różnych państwach arsenał jądrowy znajduje się pod kontrolą.

Rozdział pierwszy i drugi można by traktować jako rozbudowane wprowadzenie, gdyby nie fakt, że historycznie ukształtowane więzy w ramach państwa radzieckiego miały kluczowe znaczenie dla integracji lub dezintegracji i tempa jej realizowania, a następnie skłonności do ponownego zjednoczenia się lub ustalenia form nowej współpracy. Słusznie wskazują Robert S. Robins i Jerrold M. Post, że w dążeniu do bezpieczeństwa zawsze potrzebni są wrogowie, bo ich utrata przyczynia się do narastania wewnętrznych napięć, wrogości etc. i zatracenia odniesienia do własnego zachowania²⁴. Stąd idea utworzenia Wspólnoty Niepodległych Państw, o której jest mowa w rozdziale trzecim i zbudowania jej w oparciu o zasadę, że każde państwo członkowskie związane jest postanowieniami współpracy w takim zakresie, w jakim jest nimi zainteresowane, i posiada prawo wysubordinowania się z nich (ale i przystępowania), jeżeli uzna to za korzystne dla

²³ A. Kuroczkin, *Integracionnyje processy na postsowietskóm prostranstwie: w poiskach effiektivnogo sotrudnicestwa*, [w:] T. Ambroziak, A. Czołk, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 38.

²⁴ Szerzej: R. Robins, J. Post, *Paranoja polityczna. Psychopatologia nienawiści*, Warszawa 1999.

siebie. Inaczej pisząc – rezygnujemy ze współpracy, wskazując występującą w niej sytuację niekorzystną dla nas, aby się wewnętrznie umocnić, *versus* nawiązujemy współpracę pod hasłem jedności wobec wrogich zachowań otoczenia. W tym kontekście, o ile Wspólnota Niepodległych Państw była próbą kontroli nad istniejącym *status quo* bezpieczeństwa regionalnego i bezpieczeństwa narodowego państw ją tworzących, o tyle integracja Rosji z Białorusią była próbą sprawdzenia efektywności nowych form integracyjnych regionu i zdobycia pozycji kreatora sytuacji w regionie.

W rozdziale czwartym odniesiono się do podejmowanych z inicjatywy różnych państw form instytucjonalizacji współpracy w regionie, mającej na celu stabilizację istnienia i rozwoju, a więc zapewnienie bezpieczeństwa narodowego: Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego, Szanghajskej Organizacji Współpracy, Organizacji na Rzecz Demokracji i Rozwoju GUUAM (GUAM). Działania te są o tyle interesujące, że łączą w sobie trzy elementy zespolone myślą przewodnią, aby odejść od związków z Rosją bez zrywania z nią istniejących kontaktów. Pierwszym z nich jest zapewnienie sobie bezpieczeństwa paliwowo-energetycznego, które szybko zostało zauważone przez Rosję, znajdując odbicie w podejściu, że najbardziej realnym oraz dostępnym jej środkiem kontroli w regionie może być polityka paliwowa²⁵. Drugim, że uczestnicy układów, starając się zapewnić sobie pewność bytu i rozwoju, i aby uniezależnić się od Rosji, przystępują do różnorodnych ugrupowań integracyjnych, których członkiem jest nierzadko Rosja. Trzecim, że tworzą ugrupowania bez udziału Rosji, którym nie można jednak przydać przymiotu efektywnych.

W treści monografii znalazły się niekiedy powtórzone informacje. Jest to działanie zamierzone, mające na celu szczególne wyeksponowanie najważniejszych tez oraz pokazanie kontekstu procesów, które nierzadko zachodziły równolegle lub też ich zainicjowanie miało identyczne źródło.

Przy doborze bibliografii przyjęto, że należy opierać się na materiałach powstałych w chwili zachodzenia procesów. Każde inne podejście byłoby ahistoryczne. Rzecz nie w ocenie, do czego podejmowane decyzje doprowadziły, ale w jakich uwarunkowaniach wewnętrznych i w jakich warunkach panujących w otoczeniu były one podejmowane. Odmienne podejście, chociaż prostsze

²⁵ Pomysł nie jest nowy. Jego realizację rozpoczęto jeszcze w czasach istnienia ZSRR, tyle że wówczas dotyczyła ona pełnego uzależnienia Europy Zachodniej od radzieckich dostaw ropy i gazu. Realizacja programu została przerwana przez Ronalda Reagana, który wprowadził embargo na udostępnianie ZSRR technologii amerykańskiej oraz sprzętu wyprodukowanego z wykorzystaniem technologii amerykańskiej.

w realizacji, uniemożliwia podjęcie prognozowania i zatracamy przesłanki oraz uwarunkowania treści procesu decyzyjnego.

Bezpieczeństwo dowolnego przedmiotu jest wynikiem zarówno obiektywnych uwarunkowań, jak i subiektywnego odbioru istniejącej sytuacji. Stąd za zasadne uznano wskazanie istniejących, chociaż skrywanych wówczas rozbieżności interesów narodowych, przyjmowanych za decydujące dla trwania i rozwoju przedmiotów społecznych – uczestników procesu instytucjonalizacji systemu bezpieczeństwa narodowego w przestrzeni postradzieckiej. Dlatego też załączono trzy (spośród pięciu) projekty układów związkowych: pierwszego, inicjującego proces kształtowania nowej przestrzeni bezpieczeństwa regionalnego i bezpieczeństwa narodowego, wówczas jeszcze republik radzieckich; czwartego, którego opublikowanie poprzedzało sierpniową (1990 r.) próbę przejęcia władzy przez konserwatywnie ukierunkowane siły w ramach KPZR, których oficjalnym liderem był Giennadij Janajew, i piątego – opublikowanego po zakończonej niepowodzeniem próbie przejęcia przez niego władzy. Przedstawiono przy tym tabelaryczne porównanie rozwiązań poszczególnych projektów Układu. Dokumenty te są o tyle ważne, że unaoczniają zamiary władz Związku, a brak ich znajomości, brak znajomości perspektywy rozwojowej, stanowił podstawową determinantę braku poczucia bezpieczeństwa. Pozwoliło to każdej przyszłej niepodległości zdefiniować własne mankamenty i braki. Ich pełne treści nie są dostępne na stronach internetowych w wersji oryginalnej.

SPECYFIKA ORGANIZACJI I FUNKCJONOWANIA PAŃSTWA RADZIECKIEGO JAKO PODMIOTU BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO

1.1. Istota państwa radzieckiego

Wprowadzenie

Obowiązująca w chwili rozpoczęcia procesów określanych mianem *pieriestrojki* Konstytucja (ustawa zasadnicza) Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (z 1977 r.)¹ stanowiła, iż ZSRR jest jednolitym, wielonarodowym państwem związkowym utworzonym na zasadach socjalistycznego federalizmu „w rezultacie swobodnego samookreślenia narodów i dobrowolnego zjednoczenia równoprawnych socjalistycznych republik radzieckich” (art. 70). Uosabiać miał jedność państwową narodu radzieckiego i zespalać wszystkie narody i narodowości w celu wspólnej budowy komunizmu. Podejście to łączyło dwie przestrzenie postrzegania rzeczywistości: układ geopolityczny powstały w wyniku zjednoczenia socjalistycznych republik radzieckich oraz, o wiele ważniejszy, bo odnoszący się do celów istnienia państwa — układ ideologiczny. To on wyznaczył istotę wielonarodowego państwa związkowego zespalającego narody w dziele budowy komunizmu. Sankcjonował to art. 6 Konstytucji wskazujący, że „kierowniczą i przewodnią siłą społeczeństwa radzieckiego, trzonem jego systemu politycznego [...] jest Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego” (KPZR, *Kommunistическая Партия Советского Союза*, KPSS), która „uzbrojona w naukę marksistowsko-leninowską [...] wytycza generalne perspektywy rozwoju społeczeństwa [...] nadaje planowy, naukowo uzasadniony charakter jego walce o zwycięstwo komunizmu”.

¹ Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Warszawa 1978.

Pomijając dyskusję nad odmiennościami i zbieżnościami między państwem federalnym i państwem związkowym, federalizm (związkowy charakter państwa) nie był odniesiony do konstytutywnych cech państwa nowego typu okresu komunizmu. Jego przydatność, jako etapu przejściowego, zauważono dopiero wówczas, gdy narody wyzwalające się spod władztwa imperium carskiego podjęły próbę określenia swojej przyszłości w oparciu o przyznane jej przez władzę radziecką prawo samookreślenia. Do wybuchu rewolucji (październikowej z 1917 r.) Włodzimierz Lenin kategorycznie odrzucał możliwość zastosowania modelu federalnego przy organizacji państwa „nowego” typu. W artykule „O dumie narodowej Wielkorusów” pisał: „jesteśmy bezwarunkowo [...] za centralizacją i przeciw mieszczańskiemu ideałowi stosunków federacyjnych”². W „Deklaracji praw ludu pracującego i wyzyskiwanego”³, przyjętej przez III Zjazd Rad (z 12 I 1918 r.), znalazło się już całkiem odmienne podejście: „Rosyjska Republika Radziecka zostaje ukonstytuowana na zasadzie wolnego związku wolnych narodów jako federacja radzieckich republik narodowych, [...] dążąc do utworzenia rzeczywiście wolnego i dobrowolnego [...] związku klas pracujących wszystkich narodów Rosji, Zgromadzenie Konstytucyjne ogranicza swoje zadanie do ustanowienia podstawowych zasad federacji radzieckich republik Rosji”⁴. Wkrótce W. Lenin, w wystąpieniu na wiecu w dzielnicy Priesnia (26 VII 1918 r.), stwierdził: „Republika Radziecka jednoczy ludzi pracy wszystkich narodów i broni interesów ludzi pracy bez względu na ich narodowość”⁵. Jednak istota federalnego modelu państwa radzieckiego odmienna była od współczesnego jej rozumienia. Decydowało o tym szczególne podejście do czterech zagadnień, którymi były: a) zdefiniowanie podmiotów federacji radzieckiej, b) cel federacji, c) formy jednoczenia republik radzieckich, d) zawieranie umów między samodzielnymi republikami radzieckimi i RFSRR.

Podmioty federacji

Podmiotem federacji radzieckiej nie miały być państwa i narody, ale klasa robotnicza, która dokonała własnego samookreślenia. W. Lenin wielokrotnie podkreślał, że prawo narodów do samookreślenia jest jedynie środkiem walki, drogą dojścia do samookreślenia ludzi pracy i dokonania przez nich przewrotu

² *O dumie narodowej Wielkorusów*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 26, Warszawa 1987, s. 105.

³ *Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego przyjęta przez III Zjazd Rad 12 stycznia 1918 roku*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 35, Warszawa 1988, s. 217-219.

⁴ *Ibidem*, s. 219.

⁵ W. Lenin, *Przemówienie na wiecu w dzielnicy Priesnia, 27 VII 1918 roku*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 36, Warszawa 1988, s. 508.

społecznego. W odpowiedzi na pytanie o wyrażiciela woli narodu podkreślał, że Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików), RKP(b), *Rossijskaja Kommunističeskaja Partija (bolszewikow)*, WKP(b) stoi na „historyczno-klasowych pozycjach”⁶. Celem socjalizmu – w aspekcie narodowym – nie jest zlikwidowanie małych państw i zbliżenie narodów, ale „stopienie się ich”⁷. Pisząc o prawie narodów do samookreślenia, akcentował polityczny aspekt żądania, wyjaśniając, że chodzi o swobodę politycznego wydzielenia się narodu uciskanego z reżimu dotychczasowych władz: „w miejsce słowa «samookreślenie», które niejednokrotnie było powodem fałszywych interpretacji, stawiam zupełnie ścisłe pojęcie: «prawo do swobodnego oddzielenia się»”⁸. W ramach tego akcent kładł nie na prawo do oddzielenia się, ale na *versus*: „chcemy swobodnego zjednoczenia i dlatego mamy obowiązek przyznania swobody oderwania się (bez prawa oderwania się, zjednoczenia nie może nazywać się swobodnym)”⁹.

W podejściu tym kategoria „narodu” sprowadzona została do „klasy robotniczej”. Józef Stalin, będąc faktycznym twórcą modelu federacji radzieckiej, w referacie „W kwestii narodowej”, jaki wygłosił na III Zjeździe Rad, wskazywał na konieczność interpretacji zasady samookreślenia „jako prawa do samookreślenia nie burżuazji, ale mas pracujących danego narodu [...]. Zasada samookreślenia jest środkiem walki o socjalizm i powinna być podporządkowana zasadom socjalizmu”¹⁰. W tym układzie każda walka klasy robotniczej stawiała się przykładem realizacji prawa do samookreślenia, a każde zwycięstwo i/lub opowiedzenie się po stronie władzy radzieckiej – samookreśleniem¹¹.

Cel nadrzędny wymagał unifikacji instrumentów dochodzenia do zaplanowanego modelu. Na Zjeździe Narodów Obwodu Twerskiego (17 XI 1920 r.), mówiąc o Autonomicznej Republice Górskiej, skonstatowano, że autonomia

⁶ Między innymi *Wstawka do ostatecznego projektu punktu programu dotyczącego kwestii narodowej*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 38, Warszawa 1988, s. 109.

⁷ W. Lenin, *Rewolucja socjalistyczna i prawo narodów do samookreślenia. Tezy*, styczeń-luty 1916 r., [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 27, Warszawa 1987, s. 242.

⁸ W. Lenin, *W sprawie rewizji programu partii, napisane 6-8 (19-21) X 1917 roku*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 34, Warszawa 1987, s. 242. Podejście takie też: *Materiały do odczytu „Imperializm a prawo narodów do samookreślenia”*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 27, s. 413.

⁹ W. Lenin, *W sprawie rewizji...*, [w:] *Dzieła...*, op. cit., s. 357.

¹⁰ J. Stalin, *Referat w kwestii narodowej, 15 stycznia (sprawozdanie prasowe)*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1951, s. 43-44. Podobnie W. Lenin: „nie interesy narodów, lecz interesy braterstwa, solidarności robotników różnych narodów”, W. Lenin, *Materiały do odczytu „Imperializm a prawo narodów”...*, [w:] *Dzieła...*, op. cit., s. 413.

¹¹ S. Aleksiejew, *Sowietskij fiederalizm*, „Obszczestwiennye Nauki i Sowriemiennost” 1992, nr 1, s. 117.

radziecka oznacza, iż „na czele Górskiej Republiki Radzieckiej będzie stać Centralny Komitet Wykonawczy Rad (CKW; *Centralnyj Ispolnitielnyj Komitet Sowietow*) wybrany na Zjeździe Rad. CKW wyłoni Radę Komisarzy Ludowych, która będzie bezpośrednio powiązana z moskiewskimi strukturami władzy”¹². Był to model organizacyjny przyjęty dla Federacji Rosyjskiej i miał obowiązywać we wszystkich republikach¹³. Do roli, jaką odegrała ona w rozwoju federacji radzieckiej, nawiązał Leonid Breżniew w wystąpieniu na Plenum Komitetu Centralnego KPZR (24 V 1977 r.) przy okazji omawiania projektu nowej Konstytucji ZSRR: „Konstytucja RFSRR umocniła zdobycze Października i określiła klasową istotę państwa radzieckiego”¹⁴.

Konstytucja ZSRR (z 1924 r.) w rozdziale VI szczegółowo limitowała istnienie organów władzy (i zarządzania) w republikach i ich współzależności (art. 64-69). Podobnie czyniła Konstytucja (z 1977 r.) w artykułach od 137 do 150, stanowiąc ponadto, że rady deputowanych ludowych wszystkich szczebli tworzą „jednolity system organów władzy państwowej” (art. 89) i odnosząc do zasad ich funkcjonowania centralizm demokratyczny (art. 3). Związany z tym był harmonogram posiedzeń republikańskich rad najwyższych, w ramach którego Rada Najwyższa ZSRR nie omawiała spraw powstających w republikach, ale odbywając posiedzenia jako pierwsza – kreowała tematy posiedzeń w republikach i sposoby ich rozwiązywania.

Z czasem zaprzestano odwoływania się do rewolucyjnej terminologii samookreślenia narodowego. Zachowano jednak związek pomiędzy klasą robotniczą i kwestią narodową. Za rządów L. Breżniewa, zgodnie z oficjalnymi ocenami, całe społeczeństwo przeszło na pozycje ideowo-polityczne właściwe klasie robotniczej. Państwo, które powstało jako dyktatura proletariatu, stało się ogólnonarodowym¹⁵. Omawianie kwestii narodowych nadal poprzedzane było stwierdzeniem o zintegrowaniu klasy robotniczej, chłopstwa, inteligencji ludowej i konstataowane stwierdzeniem powstania „narodu radzieckiego” (*sowietskij narod*)¹⁶.

¹² Zjazd Narodów Obwodu Terskiego, 17 XI 1920 roku, J. Stalin, *Referat o radzieckiej autonomii narodu terskiego*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. 5, Warszawa 1953, s. 413.

¹³ E. Zieliński, *Ustrój polityczny Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1987, s. 5, Też: A. Kijas, J. Morzy, J. Ochmański, *Zarys dziejów ZSRR*, Warszawa 1984, s. 87.

¹⁴ L. Breżniew, *O projekcie Konstytucji SSSR. Dokład na Plenumie CK KPSS, 24 maja 1977 года*, [w:] L. Breżniew, *Lenińskim kursom. Riecz i staty*, Moskwa 1978, t. 6, s. 377.

¹⁵ L. Breżniew, *O projekcie Konstytucji SSSR*, [w:] L. Breżniew, *Lenińskim...*, op. cit., t. 6, s. 735.

¹⁶ Ibidem, s. 375; L. Breżniew, *Wielikij Oktjabr i progress czelowieczestwa. Dokład na sowmiestnom torżestwiennom zasiedanii CK KPSS, Wierchownoho Sowietu SSSR i Wierchownoho Sowietu RSFSR*

Cel federacji

Celem federacji narodów miało być stworzenie warunków dla spełnienia ich prawa samookreślenia. Federacja postrzegana była jako faza przejściowa do „świadomej i ściślejszej jedności ludzi pracy”¹⁷. Na przedmiotowy charakter federacji wielokrotnie wskazywał W. Lenin (po 1918 r.). Przykładem tego są jego dywagacje nad opracowywanym projektem statutu RKP(b) i uwagi do prac nad artykułem „Najbliższe zadania władzy radzieckiej”: „Bardzo często federacja w warunkach prawdziwie demokratycznego ustroju, a tym bardziej w warunkach radzieckiej organizacji ustroju państwowego, jest tylko przejściowym krokiem do prawdziwie demokratycznego centralizmu”¹⁸. Akcentował to także J. Stalin: „Unitaryzm carski zastąpiony tu (mowa o RFSRR – przyp. J.Z.) zostaje przez federalizm, który ustąpił miejsca równie dobrowolnemu i braterskiemu zjednoczeniu mas pracujących”¹⁹. Odwołanie do federalizmu, jako formy zorganizowania państwa radzieckiego, było wyzwaniem czasu. W październiku 1917 r. W. Lenin podkreślał: „Chcemy możliwie jak największego państwa, jak najściślejszego związku, jak największej liczby narodów” i nalegał na otwarte deklarowanie tego celu²⁰.

Z klasowego punktu widzenia wynikało, że podmiotem federacji nie może być każdy naród, ale tylko ten, który dokonał samookreślenia – „Chcemy rewolucyjno-proletariackiej jedności, zjednoczenia [...] i dlatego nie wysuwamy hasła zjednoczenia wszystkich i rozmaitych państw w ogóle”²¹. Proces federowania nie obejmował połączenia równorzędnych stron, ale zjednoczenie się (przyłączenie) wokół Rosji Radzieckiej narodów, które postanowiły wystąpić przeciwko swojemu „ciemieńczy”; wokół Rosji, bowiem to ona dokonała pełnego samookreślenia, doprowadzając do rewolucji: „Rosja [...] pierwsza osiągnęła obecnie to przejście do rządów państwem w ręce samych ludzi pracy” –

w Kriemliewskom Dworze Sjezdow, 2 nojabria 1977 goda, [w:] L. Breżniew, *Leninskim...*, op. cit., t. 6, s. 577-581. L. Brieżniew, *Wielikij podwиг sowietskogo naroda. Riecz na torżestwiennom sobranii w Kriemliewskom Dworze Sjezdow poswjaszczionom 30 lietiju Pobiedы sowietskogo naroda w Wielikoj Otiecziestwiennoj wojnie, 8 maja 1975 goda*, [w:] L. Brieżniew, *Leninskim...*, op. cit., t. 5, s. 284-294.

¹⁷ W. Lenin, *VII Nadzywczajny Zjazd RKP(b), 6-8 marca 1918. Szkic projektu programu*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 36, Warszawa 1988, s. 71.

¹⁸ W. Lenin, *Pierwotny wariant artykułu „Najbliższe zadania władzy radzieckiej”*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 36, s. 142.

¹⁹ J. Stalin, *Organizacja Rosyjskiej Republiki Federacyjnej. Rozmowa ze współpracownikiem gazety „Prawda”*, [w:] J. Stalin, *Dzieła...*, op. cit., t. 4, s. 83.

²⁰ W. Lenin, *W sprawie rewizji programu...*, [w:] *Dzieła...*, op. cit., s. 357.

²¹ Ibidem.

skonstatował W. Lenin w końcowym wystąpieniu na III Ogólnorosyjskim Zjeździe 18(31) I 1918 r.²²

Narody podzielono na kategorie w zależności od stopnia samookreślenia i zintegrowania z szeroko pojętą kulturą radziecką. Wyróżniono: „ludzi radzieckich” (*sowietskije ludi*), którzy niezależnie od narodu byli w pełni zorientowani na rosyjskojęzyczną kulturę radziecką, „ludzi radzieckich narodu tytularnego” (*sowietskije ludi korieńnoj nacjonalnosti*), których status zależał od stopnia zintegrowania ich rodzimych terenów z kulturą radziecką i „przedstawicieli narodowości” (*narodnostiej*), a więc tych wspólnot, których asymilacja z kulturą radziecką powinna przebiegać bardziej zdecydowanie niż grup poprzednich²³. Konsekwencją takiego podziału było nadanie wybranym narodom prawa do utworzenia republiki związkowej i stania się podmiotem federacji radzieckiej. Inne musiały zadowolić się posiadaniem republiki autonomicznej, obwodu lub okręgu autonomicznego lub pozbawione zostały prawa posiadania własnej jednostki terytorialnej w ramach Związku.

Szczególny, bo tak go należy określić, charakter federalizmu widoczny był także w kreacji organów władzy. Najwyższa władza w państwie (zgodnie z Konstytucją z 1924 r.) należała do Zjazdu składającego się z przedstawicieli rad miejskich, rad zasiedlonych punktów (jeden deputowany na 25 tysięcy wyborców) i przedstawicieli zjazdów rad w guberniach (jeden deputowany na 125 tysięcy wyborców; art. 9). Organ ten pozbawiony był zatem cech organu władzy federalnej. W okresie między zjazdami (a te odbywały się raz na rok; art. 11) władza należała do Centralnego Komitetu Wykonawczego (CKW, *Centralnyj Ispołnitelnyj Komitet, CIK*), który składał się z dwóch izb: Rady Związku i Rady Narodowości (art. 8 Konstytucji). Rada Związku wybierana była przez Zjazd spośród przedstawicieli republik związkowych (w ilości 414 deputowanych proporcjonalnie do liczby ludności zamieszkujących daną republikę (art. 14). Rada Narodowości tworzona była w oparciu o reprezentację republik związkowych (i autonomicznych) oraz obwodów autonomicznych (art. 15). Jednak o ile republiki autonomiczne zlokalizowane na obszarze Rosji uzyskały prawo delegowania do Rady Narodowości po 5 przedstawicieli, o tyle republiki autonomiczne Adżaria i Abchazja zrównane zostały w prawach z obwodami autonomicznymi, uzyskując prawo wystawienia

²² W. Lenin, *Słowo końcowe na zamknięcie Zjazdu, 13(31) stycznia, III Wszechzwiązkowy Zjazd Rad*, [w:] W. Lenin, *Dzieła...*, op. cit., t. 35, s. 278.

²³ A. Salmin, *Sojuz posle Sojuza. Problemy uporiadocznienija nacjonalno-gosudarstwiennych otnoszenij w bywšiem SSSR*, „Polis” 1992, nr 1-2, s. 37.

jedynie po jednym przedstawicielu (art. 15)²⁴. Izby były równoprawne. Podjęcie decyzji przez CKW wymagało zgody obu izb, jednak w sytuacjach spornych, których nie udało się rozwiązać w ramach komisji porozumiewawczej, na żądanie jednej z izb, sprawa była przekazywana pod obrady zwyczajnego (lub nadzwyczajnego) Zjazdu (art. 22-24), a więc organu promującego unifikację. Pomiędzy sesjami CKW władzę najwyższą w państwie piastowało Prezydium CKW. Powoływał je CKW w ilości 21 członków (z urzędu wchodził do niego członkowie prezydiów obu izb CKW (art. 26)).

Konstytucja ZSRR z 1977 r. nie przewidywała istnienia Zjazdu, ustanawiając najwyższym organem władzy w państwie Radę Najwyższą (*Wierchownyj Sowiet*; art. 108) składającą się z Rady Związku (*Sowiet Sojuza*) i Rady Narodowości (*Sowiet Nacionalnostiej*; art. 109). Obie izby były równoprawne i miały taką samą ilość deputowanych (art. 109 i 110). Rada Związku wybierana była w okręgach wyborczych o jednakowej liczbie ludności, a Rada Narodowości – z uwzględnieniem parytetu republik: 32 deputowanych z republiki związkowej, 11 deputowanych z republiki autonomicznej, 5 deputowanych z obwodu autonomicznego i – po jednym deputowanym z okręgu autonomicznego (art. 110). Równoprawność była jednak pozorna nie tylko w układzie kompetencyjnym. Promowała Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Rosyjską. Inaczej mówiąc – z tytułu bycia republiką związkową przysługiwało jej 32 deputowanych, z tytułu posiadania w swoim składzie republik autonomicznych dodatkowa liczba przedstawicieli z każdej jednostki strukturalnej. Stałe działającym organem Rady Najwyższej było jej Prezydium (art. 119), w którym ciężar decyzyjny spoczywał na zastępcach przewodniczącego (po jednym z republiki związkowej; art. 120).

Z formalnoprawnego punktu widzenia można przyjąć, że Konstytucja ZSRR (z 1977 r.) w ograniczonym zakresie wyrażała federalny charakter państwa. W części regulującej zasady systemu politycznego ZSRR (art. 1) zapisano jednak, że „organizacja i działalność państwa radzieckiego jest zgodna z zasadą centralizmu demokratycznego [...]. Centralizm demokratyczny łączy jednolite kierownictwo” (art. 3). Partię komunistyczną uznano za trzon organizacji państwowych i społecznych (art. 6). Tym samym sposób kreacji organów władzy utracił jakiegokolwiek znaczenie. Uznać należy, że Konstytucja ZSRR (z 1977 r.) stanowiła unitarne, a nie federalne więzy w ramach Związku. Znalazło to potwierdzenie w wystąpieniu L. Breżniewa na sesji Rady Najwyższej ZSRR (4 X 1977 r.), kiedy,

²⁴ *Osnownoj Zakon (Konstitucija) Sojuza Sowietских Socialisticzeskich Riespublik ot 31 janwarja 1924 goda*, [w:] *Obrazowanije Sojuza Sowietских Socialisticzeskich Riespublik. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1971, s. 456-472.

mówiąc o nowej konstytucji (z 1977 r.), stwierdził, iż stanowi ona: „wymowny dowód, że idee października oraz wskazania Lenina są pomyślnie wcielane w życie”²⁵ i dalej: „W ZSRR – jak wiadomo – powstała nowa w skali historii społeczność ludzi – naród radziecki [...] społeczno-polityczna jedność narodu radzieckiego bynajmniej nie oznacza zniknięcia różnic narodowościowych. [...] Wkroczylibyśmy jednak na niebezpieczną drogą, gdybyśmy zaczęli sztucznie forsować ten obiektywny proces zbliżania narodów”²⁶.

Cechą charakterystyczną organizacji państwa radzieckiego – poza centralizacją – było jego upartyjnienie. Twór, który Jadwiga Staniszkis określiła mianem państwo-partia, wskazując, że mówimy *de facto* o państwie – partii²⁷. Partia – i jej ideologia – miała wprowadzać do funkcjonowania państwa elementy sprzyjające samookreśleniu się klasy robotniczej i powstaniu socjalistycznego unitaryzmu²⁸. Miała działać w imię „zbliżenia i zespolenia proletariatusy oraz mas pracujących wszystkich narodów w ich rewolucyjnej walce o obalenie burżuazji”²⁹. Będąc organizacją zrzeszającą „awangardę” klasy robotniczej zorganizowana była zgodnie z zasadami centralizmu demokratycznego, a jej republikańskie (i terenowe) ognia, pomimo własnych nazw, stanowiły jedynie elementy jednolitej ogólnozwiązkowej partii komunistycznej.

Świadectwem unitarnych tendencji władzy radzieckiej było i to, że Rosja Radziecka jako republika – wymaga to podkreślenia – która dokonała (zgodnie z ideowymi deklaracjami) pełnego samookreślenia (mowa o klasie robotniczej) praktycznie do końca istnienia ZSRR pozbawiona była odrębnej, własnej organizacji partyjnej. Istniejące na jej obszarze obwodowe komitety partyjne podlegały bezpośrednio pod Komitet Centralny KPZR, a nie jak w przypadku Ukrainy lub Białorusi – pod komitety centralne republikańskich partii komunistycznych. W republikach długo utrzymywany był zapożyczony z okresu carskiego trójstopniowy system hierarchicznej podległości. Na Kaukazie zorganizowano Kaukaskie Biuro KC Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) jako ogniwo

²⁵ L. Brieżniew, *O projekcie Konstytucji (Osnownogo Zakona) Sojuza Sowietских Socialistczeskich Rjespublik i itogach jego wsienarodowego obsużdienija. Dokład na wnieoczeriednoj siedmój sessii Wierchownogo Sowjeta SSSR diawatogo sozywa, 4 oktiabreja 1977 goda*, [w:] L. Brieżniew, *Lenińskim kursom...*, op. cit., t. 6, s. 517.

²⁶ Ibidem, s. 525.

²⁷ Szerzej: J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989.

²⁸ J. Staliń, *Organizacja Rosyjskiej Republiki Federacyjnej. Rozmowa ze współpracownikiem...*, op. cit., s. 83.

²⁹ W. Leniń, *Projekt programu RKP(b)*, pkt 10, [w:] W. Leniń, *Dzieła...*, op. cit., t. 38, s. 90. To samo w: *Punkt programu w dziedzinie stosunków narodowościowych*, op. cit., s. 108.

pośrednie między republiką a partyjnym centrum związkowym. Podobnie w Azji Środkowej, dla której utworzono Biuro KC RKP (b). W rzeczywistości w układzie kompetencji nie miało to większego znaczenia, gdyż komitety partyjne w republikach niepodzielonych na obwody władczo były porównywalne z komitetami obwodowymi, a komitety partyjne w republikach z podziałem na obwody, mając wyższą rangę od wspomnianych, w relacjach z Komitetem Centralnym KPZR miały identyczny (jak te wcześniej wymienione) stopień zależności od niego³⁰.

Realizacja celów partii nie sprowadzała się do obrysowanych granic państw (republik). W Konstytucji ZSRR (z 1924 r.) zawarto co prawda przepis o nienaruszalności granic państw (republik), które utworzyły Związek (art. 6), ale w „Deklaracji o utworzeniu ZSRR”, która stanowiła integralną część tej konstytucji (rozdz. 1), powstanie Związku uznano za krok na drodze do „zjednoczenia mas pracujących wszystkich krajów w Światową Socjalistyczną Republikę Radziecką”. Hierarchizowanie jednostek wspólnoty (republiki związkowe, republiki autonomiczne, obwody autonomiczne, okręgi autonomiczne) miało kontynuację poza granicami istniejącego Związku w postaci kolejnych kręgów określających stopień samookreślenia narodów: państwa demokracji ludowej, państwa socjalistyczne, państwa o orientacji socjalistycznej oraz cały szereg legalnych (lub nielegalnych) organizacji komunistycznych (prokomunistycznych lub prosocjalistycznych) działających w różnych krajach, które nie zdobyły jeszcze władzy (postępowe ruchy narodowo-wyzwolenicze)³¹ – zob. tablica nr 1.

Istotniejsze wydaje się jednak, że „leninowska wizja władzy jako «zastępczego społeczeństwa» była uzasadnieniem dla autonomizacji władztwa i wyjęcia jego spod kontroli społecznej”³². Partia, z uwagi na „słusność prezentowanej sprawy” i awangardowość, czuła się – *ex definitione* – uprawniona do odrzucania prawnych podstaw swojej aktywności i – podejmowania – *ad hoc* – decyzji o ograniczeniu (lub rozszerzeniu) posiadanych prerogatyw³³. Z czasem decyzje te w coraz mniejszym stopniu warunkowane były względami ideologicznymi na korzyść pragmatyki odnawiania relacji ze społeczeństwem.

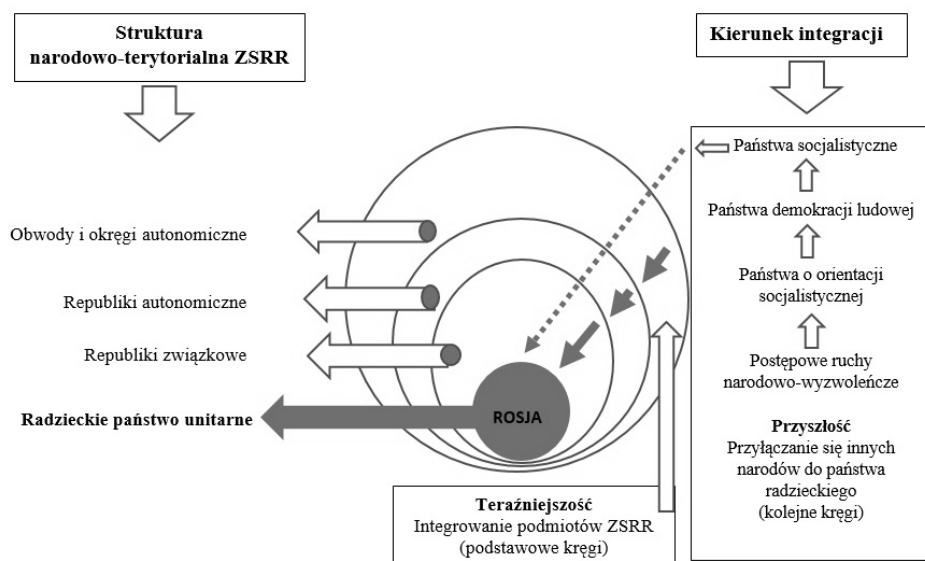
³⁰ A. Zubow, *Sowietskij Sojuz: iz impierii – w niczto?*, „Polis”, nr 1-2/1992, s. 65.

³¹ A. Salmin, *Sojuz poslie Sojuza...*, op. cit., s. 39. Też: Z. Brzeziński, *Plan gry. USA-ZSRR*, Warszawa 1990, s. 13-14; *How Gorbachev turned*, „The Economist” 1991, nr 7686/7687, 22 XII 1990-4 I, s. 26.

³² J. Staniszkis, *Ontologia...*, op. cit., s. 59.

³³ Ibidem, s. 72-73.

Tablica nr 1

Od państwa federalnego do państwa unitarnego (Model „uczelnia”)

Źródło: opracowanie własne na podstawie prac W. Lenina i J. Stalina.

Formy jednoczenia republik radzieckich

Zgodnie z przepisami Konstytucji ZSRR (z 1977 r.) ZSRR był państwem związkowym utworzonym w wyniku „dobrowolnego zjednoczenia równoprawnych socjalistycznych republik radzieckich”, tj.: Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (SRR), Białoruskiej SRR, Uzbeckiej SRR, Kazachskiej SRR, Gruzińskiej SRR, Azerbejdżańskiej SRR, Litewskiej SRR, Mołdawskiej SRR, Łotewskiej SRR, Kirgiskiej SRR, Turkmeńskiej SRR i Estońskiej SRR (art. 70 i 71). Państwo radzieckie drugiej połowy XX w. nie przypominało tego, które powołano na mocy układu z 30 XII 1922 r.³⁴

Proces powstawania wielonarodowego państwa radzieckiego zainicjowany został w 1917 r. Wówczas to, na II Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Deputowanych Robotniczych i Żołnierskich (25-27 X 1917 r.) ukonstytuowano pierwsze radzieckie państwo socjalistyczne – Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Radziecką

³⁴ Wówczas wskazano, że tworzą je cztery podmioty: Rosyjska Federacja, Ukraina, Białoruś i Federacja Zakaukaska, jednoczące w sobie 26 jednostek ze statusem autonomicznych.

(RSFRR)³⁵. Państwo to, zgodnie z przyjętym z towarzyszącym jego powstaniu paradygmatem ideowym, miało być zaczątkiem tworzenia wspólnoty państwowej nowego typu. Jej powstawanie obejmowało trzy etapy:

- 1) przyłączanie się do RSFRR nowych podmiotów wyrażających zgodne poglądy;
- 2) tworzenie, w sytuacji tego wymagającej, regionalnych federacji radzieckich i integrowanie ich podmiotów z RFSRR;
- 3) podpisywanie umów integracyjnych z RFSRR i nadawanie im statusu samodzielnych republik radzieckich.

Na II Ogólnozwiązkowym Zjeździe nie omawiano formy państwa i stosunków narodowościowych. W dywagacjach nad podstawami ustrojowymi dominował pogląd, że należy je dostosować do sprawdzonych metod rewolucyjnych. Od marca 1917 r. tworzone jednak obwodowe zjednoczenia rad, które stać się miały podmiotem nowej struktury państwa³⁶. Podjęcie inicjatywy utworzenia federacji nastąpiło na III Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad (10-18 (23-31) I 1918 r.). Stało się to za sprawą Republiki Turkiestanu, która (30 IV 1918 r.) zmieniła status i uznała siebie za Turkiestańską Radziecką Republikę Rosyjskiej Federacji Radzieckiej³⁷. W początkowym okresie, tj. pomiędzy III a V Ogólnorosyjskim Zjazdem Rad (4-10 VII 1918 r.), Rosyjska Federacja rozszerzała się w wyniku oddolnych procesów i deklaracja chęci pozostawania w łączności z Rosją wystarczała dla ustanowienia państwowo-prawnych stosunków regionów w ramach tworzonej wspólnoty³⁸. Powstające wówczas jednostki państwowo-terytorialne³⁹ kreowane były w oparciu o zachowany z czasów carskich układ guberni bez uwzględniania (wyjątkiem jest wspomniany Turkiestan) składu narodowego jednostek. Wkrótce rozpoczął się okres rozgraniczenia narodowego i wewnętrzna struktura Rosji w coraz mniejszym stopniu przypominała okres carskiej Rosji. Jedność prawna obszaru państwa zastąpiona została odrębnością narodową. Oznaczało to, że obwody i gubernie

³⁵ Nazwa ta pierwszy raz została użyta w dekreście Ogólnozwiązkowego Centralnego Komitetu Wykonawczego „O anulowaniu pożyczek państwowych” z 28 I 1918 roku. W dekreście „O pokoju” używano nazwy „Rosja”, w dekreście „O ziemi” – „Rosyjskie państwo”, w dokumentach wydanych pomiędzy listopadem a grudniem 1917 r. – „Republika Rosyjska” lub „Rosja”, a w dekreście „O rozwiązaniu Zgromadzenia Konstytucyjnego” – „Radziecka Republika Rosji”.

³⁶ *Istoria nacjonalno-gosudarstwiennogo stroitelstwa w SSSR i pieriechnodnogo pierjoda ot kapitalizma k socjalizmu (1917-1936)*, t. 1, Moskwa 1972, s. 38.

³⁷ Ibidem, s. 114.

³⁸ Ibidem, s. 120.

³⁹ W lutym 1918 r. powstała Republika Terska, w maju 1918 r. – Republika Kubańsko-Czernomorska, w lipcu 1918 r. z połączenia Republiki Terskiej i Kubańsko-Czernomorskiej powstała Republika Północno-Kaukaska, w marcu 1918 r. – Radziecka Republika Tawrida.

Rosji carskiej, zdominowane przez ludność wielkoruską, stawały się integralnymi obszarami Federacji Rosyjskiej, a te, na których większość stanowiły inne narodowości, uzyskiwały status autonomii⁴⁰. Nowe jednostki tworzone z uwzględnieniem spisu ludności z 1897 r. i decyzję podejmował (dotyczyło to także ustalenia granic, podziałów istniejących jednostek etc.) Ogólnozwiązkowy Centralny Komitet Wykonawczy. Ostatecznie (przy zawieraniu układu związkowego) w składzie Federacji Rosyjskiej znalazło się 8 republik autonomicznych: Turkiestańska, Kirgiska, Tatarska, Baszkirska, Górska, Dagestańska, Jakucka, Krymska, 11 obwodów autonomicznych oraz dwie komuny: Komuna Robotnicza Niemców Powołża (*Trudowaja Komuna Niemcew Powołżia*) i Karelska Komuna Robotnicza (*Karelskaja Trudowaja Komuna*)⁴¹.

Zawieranie umów między samodzielnymi republikami radzieckimi i RFSRR

Koncepcję ułożenia stosunków republik radzieckich z Rosją zawarto w opublikowanym 10 X 1920 r. (na łamach dziennika „Prawda”) artykule „Polityka władzy radzieckiej w kwestii narodowej w Rosji”, sygnowanym przez J. Stalina⁴². Za możliwą do przyjęcia formę łączności z „kresami” uznano ich „obwodową autonomię”, poczynsz od autonomii lokalnej aż po stosunki regulowane w drodze umowy⁴³. Jednak jeszcze przed opublikowaniem tego materiału powzięto kroki zmierzające do integracji gospodarczej i wojskowej podmiotów chcących połączyć się z Federacją Rosyjską. Na początku maja 1919 r. na forum KC RKP(b) rozpatrywano zjednoczenie dowodzenia armią Rosji i armiami podmiotów, które się z nią połączyły. W dyrektywie KC (wydanej po tym posiedzeniu) uznano, że zwycięstwo nad wrogiem wymaga stworzenia zjednoczonego dowództwa sił zbrojnych i centralizacji dysponowania siłami zbrojnymi podmiotów oraz ich zasobami militarnymi⁴⁴. W konsekwencji Ogólnorosyjski CKW wydał (1 VI 1919 r.) dekret „O zjednoczeniu Radzieckiej Republiki Rosji, Ukrainy, Łotwy, Litwy, Białorusi dla walki ze zbrojną interwencją”⁴⁵. Na jego podstawie zjednoczono organizacje

⁴⁰ Dokładnej o różnicach i podobieństwach ustrojowych Rosji carskiej i Rosji radzieckiej pisze A. Zubow, *Sowietskij Sojuz...*, op. cit., s. 56-74.

⁴¹ *Istorija nacjonalno-gosudarstwiennogo stroitelstwa...*, op. cit., s. 326.

⁴² *Polityka władzy radzieckiej w kwestii narodowej w Rosji*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, op. cit., t. 4, s. 362-373.

⁴³ Ibidem, s. 364-366.

⁴⁴ *Kratkaja istorija SSSR*, t. 2, Moskwa 1982, s. 101.

⁴⁵ *Diekriet Wsierosijskogo Centralnogo Ispolnitielnogo Kommitieta ob objedinenii Sowietskoj Riespubliki Rossii, Ukrainy, Łotwii, Litwy, Biełarusi dla borby s woorużonnoj intierwencjiiej ot 1 ijunja 1919 goda*, [w:] *Dokumenty wnieszniej politiki SSSR*, t. 2, Moskwa 1958, s. 179-180.

wojskowe Rosji i podmiotów, które przyłączyły się do niej, zunifikowano dowodzenie nimi, ujednolicono zarządzanie kolejami, stworzono jednolity system zarządzania finansami (mowa o zasadach funkcjonowania komisariatów) – i co zasługuje na podkreślenie – „komisariatów wymienionych republik” i Krymu.

Był to okres wojny domowej. Jej zakończenie przywróciło problem zintegrowania subiektów chcących przyłączyć się do Rosji. Obejmowało to w pierwszej kolejności integrację gospodarczą⁴⁶. W dniu 30 IX 1920 r. Rosja podpisała układ z Azerbejdżanem „O związku wojskowo-ekonomicznym obu republik”⁴⁷. W dokumencie tym nie odwołano się do samookreślenia i nie ustosunkowano się do suwerenności stron. Zapisano natomiast (w Preambule), że przesłanką podjętych decyzji jest „świadomość wspólnoty interesów mas pracujących Rosji i Azerbejdżanu” oraz przekonanie, iż „tylko pełne zjednoczenie wszystkich sił obu braterskich republik” może przynieść zwycięstwo w walce z „imperialistyczną burżuazją”. Układ przewidywał zawarcie silnego (*tiesnyj*) związku wojskowego oraz ekonomiczno-finansowego (pkt 1), a także zjednoczenie dowództwa armii podmiotów, ujednolicenie zarządzania gospodarką narodową i handlem zagranicznym (pkt 2.1-2.5). W układzie znalazła się zwracająca uwagę klauzula, że wchodzi on w życie w chwili podpisania i że nie wymaga on szczególnej (*osoboj*) ratyfikacji (pkt 4). W tym samym dniu podpisano porozumienie „W kwestiach wojskowo-morskich”, które podporządkowywało armię Azerbejdżanu dowództwu armii Rosji⁴⁸.

Drugie porozumienie, podobne w treści, Rosja zawarła 28 XII 1920 r. z Ukrainą. Otrzymało ono nazwę: „Robotniczo-Chłopski Układ Związkowy pomiędzy RFSRR i USRR”⁴⁹. Na jego mocy zawiązano związek wojskowy i gospodarczy (art. 1) oraz połączono republikańskie komisariaty spraw wojskowych i morskich, handlu zagranicznego, finansów, pracy, komunikacji, poczty, telegrafu, a także rady najwyższe gospodarki narodowej (art. 3). Postanowiono, że zjednoczone komisariaty ludowe będą działać w strukturze Rady Komisariatów Ludowych RFSRR, dysponując pełnomocnych przedstawicieli w jej ukraińskim odpowiedniku (art. 4). Także kierownictwo i kontrola nad ich działalnością przekazana została w gestię organów Rosji, tj. Ogólnorosyjskich Zjazdów Rad Deputowanych

⁴⁶ A. Kijas, J. Morzy, J. Ochmański, *Zarys dziejów...*, op. cit., s. 88.

⁴⁷ *Dogovor Rossii i Azierbejdżana o wojenno-ekonomicznym sojusze obiech Riespublik ot 30 sientjabria 1920 goda*, [w:] *Dokumenty wnieszniej...*, op. cit., t. 3, Moskwa 1959, s. 222-223.

⁴⁸ *Soglaszienie miezdu Prawitielstwom RSFSR i Prawitielstwom Azierbejdżańskoj Socjalistycznej Riespubliki po wojenno-morskim woprosam ot 30 sientjabria 1920 goda*, [w:] *Ibidem*, s. 223-224.

⁴⁹ *Sojuznyj Rabocze-kriestjańskij Dogovor miezdu RSFSR i USSR ot 28 diekabria 1920 goda*, [w:] *Dokumenty wnieszniej...*, op. cit., s. 433-435.

Robotniczych, Chłopskich i Czerwonoarmijnych oraz Ogólnorosyjskiego Komitetu Wykonawczego. Dla Ukrainy zawarowano prawo delegowania do nich przedstawicieli, ale w oparciu o decyzję Ogólnorosyjskiego Zjazdu (art. 6). Do układu załączono uzupełnienie regulaminu Ogólnorosyjskich Zjazdów Rad stanowiące, iż „każda z zawierających układ stron ma prawo zażądać, aby w nie zjednoczonych komisariatach druga strona miała jedynie głos doradczy”⁵⁰. W praktyce oznaczało to ograniczenie ingerencji Ukrainy w działalność komisariatów rosyjskich. Dnia 16 I 1921 r. Rosja zawarła, identyczny w nazwie i treści, układ z Białoruską SRR⁵¹. Jedyną różnicą była rezygnacja z załączenia do niego, wzorem Ukrainy, uzupełnienia regulaminu.

Na odrębną uwagę zasługują traktaty zawarte przez Rosję z emiratami Azji Środkowej. Dnia 13 IX 1920 r. podpisano układ z Chorezmem, a 4 III 1921 r. z Bucharą. W dokumentach tych nie uregulowano wzajemnych zależności ani nie dokonano integracji organów republikańskich. Określono natomiast kwestie własności, sprawy obywatelstwa, bezpieczeństwa, granic, a także przewidziano zawarcie odrębnych porozumień wojskowo-politycznych i ekonomicznych. Rosja uznała w nich niepodległość i suwerenność tych republik oraz unieważniła rozwiązania okresu carskiego⁵².

Odmienny typ integracji zastosowano na Kaukazie. Tam zdecydowano się na tworzenie regionalnych ugrupowań jako fazy przejściowej do ideologicznego, politycznego i gospodarczego zjednoczenia z Rosją. Najsilniejsze dążenia do zachowania odrębności od Rosji wykazywała rządzona przez mieńszewików Demokratyczna Republika Gruzji, która 26 V 1918 r. proklamowała niepodległość. Do 1920 r. stosunki między obiema republikami nie były prawnie unormowane. Z jednej strony wynikało to z aktywności komunistów w Gruzji, co, ze względu na lokalizację strategiczną, zagrażało bezpieczeństwu państwa radzieckiego. Z drugiej strony przyłączenie się Gruzji do Rosji hamowało proces uzyskania przez nią uznania międzynarodowego. Ostatecznie 7 V 1920 r. RFSRR i Gruzja zawarły układ pokojowy. Na jego mocy Rosja uznała samodzielność, niepodzielność i integralność terytorialną Gruzji. Ta zaś w załączonym do układu pokojowego tajnym protokole, zalegalizowała istnienie w republice partii komunistycznej, przyznając jej swobodę

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *Sojuznyj Rabocze-kriestiańskij dogowor mieźdu RSFSR i SSRB ot 16 janwaria 1921 goda*, [w:] *Dokumenty wniesniej...*, op. cit., t. 4, s. 130-131.

⁵² *Sojuznyj dogowor mieźdu RSFSR i Chorezmijskoj Sowietsoj Narodnoj Riespublikoj ot 13 sientjabrja 1920 goda*, [w:] *Dokumenty wniesniej...*, op. cit., s. 178-185; *Sojuznyj dogowor mieźdu RSFSR i Bucharskoj Sowietsoj Riespublikoj ot 4 marta 1921 goda*, [w:] Ibidem, s. 563-569.

działania⁵³. Podpisanie układu pokojowego – wbrew pozorom – przyczyniło się do wzrostu przeciwnych dążeń obu republik. Gruzji, na konferencji Wielkich Mocarstw (w Paryżu 27 I 1924 r.) udało się uzyskać międzynarodowe uznanie *de iure*. Wzmocniło to jej pozycję i utwierdziło w przekonaniu o zdolności zachowania odrębności od Rosji. Gruzja znalazła się jednak pod podwójnym naciskiem politycznym: ze strony gruzińskich komunistów i ugrupowań powiązanych ze stacjonującą na Kaukazie XI Armią Wojsk Radzieckich i – Kaukaskiego Biura Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) – Kawbiuro RKP(b). Pod pretekstem wzniecenia rebelii w okolicach Łori (granica Gruzji i Azerbejdżanu) 15 II 1921 r. do Gruzji wkroczyła XI Armia Wojsk Radzieckich⁵⁴. Władzę w państwie przejęli bolszewicy, którzy 18 II 1921 r. proklamowali powstanie Gruzjińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (Gruzjińska SRR)⁵⁵. Następnie 21 maja 1921 r. Gruzjińska SRR i RFSRR podpisały układ, na którego mocy zawarto sojusz wojskowy i gospodarczy między obiema republikami⁵⁶. Kierowanie sprawami oddano w gestię organów rosyjskich, do których Gruzjińska SSR uzyskała prawo delegowania przedstawicieli. Podobny traktat zawarto z Armenią (30 IX 1921 r.). Przystąpiono do integrowania republik. W listopadzie 1921 r. Kaukaskie Biuro KC RKP (b), a w grudniu tego samego roku I Konferencja Organizacji Komunistycznych Zakaukazia uznały zasadność utworzenia międzyrepublikańskiego (kaukaskiego) związku gospodarczego, finansowego i wojskowego. Dnia 12 III 1922 r. podpisano układ powołujący Pełnomocną Konferencję Przedstawicieli Centralnych Komitetów Wykonawczych tych republik⁵⁷. Działała ona do 13 XII 1922 r., kiedy to I Zakaukaski Zjazd Rad zdecydował o utworzeniu państwa federalnego – Zakaukaskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej. Mówiąc o celach jej utworzenia, wskazywano m.in. na konieczność likwidacji wrogości między narodami i zjednoczenie narodów Zakaukazia w braterską rodzinę w procesie walki o rozwiązanie

⁵³ O istnieniu tajnych protokołów pisze m.in. L. Mataradze, *Nowyj sojuznyj dogowor i Riespublika Gruzija*, Tbilisi 1991, s. 29 i H.C.D'Encausse, *Bolszewicy i narody czyli Wielkie Urągowisko 1917-1930*, Warszawa 1992, s. 100. Tekstu układu nie zamieszczono w zbiorze: *Dokumenty wnieszenij polityki SSSR*. Według L. Mataradze, układ ten został opublikowany w radzieckich wydawnictwach jedynie w latach dwudziestych, w *Rossijskaja Socjalistyczeskaja Fiedieratiwnaja Sowietkaja Riespublika i Gruzjińskaja Diemokratyczeskaja Riespublika. Ich wzaimootnoszenija*, wydanej w 1922 roku, L. Mataradze, *Nowyj sojuznyj...*, op. cit., s. 29.

⁵⁴ L. Mataradze, *Nowyj sojuznyj...*, op. cit., s. 32.

⁵⁵ *Wozzwanije riwoliucyjonnogo komitietu Gruzji o prowozglaszenii Gruzjińskoj Socjalistycznej Sowietkoj Riespubliki ot 18 fiewralja 1921 goda*, [w:] *Dokumenty wnieszenij...*, op. cit., t. 3, s. 527-528.

⁵⁶ *Sojuznyj-rabocze-kriestjańskij dogowor miezdu RSFSR i SSR Gruzii ot 21 maja 1921 goda*, [w:] *Dokumenty wnieszenij...*, op. cit., t. 4, s. 130-131.

⁵⁷ *Istorija nacjonalno-gosudarstwiennogo...*, op. cit., s. 364.

powszechnych zadań budownictwa socjalistycznego⁵⁸. W rzeczywistości chodziło o likwidację wpływów mieńszewików (Gruzja), musawatystów (Azerbejdżan) i dasznaków (Armenia)⁵⁹. Do kompetencji Federacji Zakaukaskiej, która istniała do 1936 r.⁶⁰ odniesiono politykę zagraniczną, obronność, finanse, handel zagraniczny, bezpieczeństwo wewnętrzne, politykę gospodarczą.

Po pięciu latach od wybuchu rewolucji (październikowej) Rosja Radziecka odzyskała terytoria (z wyłączeniem Polski, Finlandii i republik bałtyckich), będące pod władaniem Rosji carskiej. Stworzyła system oparty zasadniczo o porozumienia bilateralne, który nie gwarantował jednak trwałych podstaw kreacji nowego społeczeństwa i realizacji celów rewolucji, tj. osiągnięcia „jedności mas pracujących wszystkich krajów we wspólnym gospodarstwie światowym”⁶¹. Nie zabezpieczał on też stabilnej pozycji Rosji. Zwracał na to uwagę J. Stalin we wspomnianym artykule „Polityka władzy radzieckiej w kwestii narodowej w Rosji”, pisząc: „Rosja nie może utrzymać się długo bez pomocy kresów obfitujących w surowce, paliwo, produkty żywnościowe. Kresy Rosji z kolei skazane są na nieuniknioną niewolę imperia-listyczną bez politycznej, wojskowej i organizacyjnej pomocy bardziej rozwiniętej Rosji centralnej”⁶². Podobne argumenty wielokrotnie przywoływał w późniejszym okresie, m.in. w referacie wygłoszonym 26 XII 1922 r. na X Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad „O zjednoczeniu republik radzieckich”⁶³, konstatując, iż „temu, co dawniej rozstrzygano epizodycznie, w ramach stosunków konwencjonalnych, obecnie, w toku kampanii, proponuje się nadać formę czegoś stałego”⁶⁴. Opcja J. Stalina przewidywała rozszerzenie modelu istniejącego na obszarze RFSRR na pozostałe państwa (republiki).

Dnia 10 VIII 1922 r. powołano komisję (pod przewodnictwem J. Stalina), której zadaniem było opracowanie projektu określającego stosunki między republikami. Wyniki prac tej komisji odzwierciedlały brak równoprawności między republikami i spotkały się z krytyką w terenie, zostały również negatywnie ocenione przez W. Lenina⁶⁵. Zmodyfikowana wersja materiału została zaakceptowana przez

⁵⁸ Ibidem, s. 475.

⁵⁹ Ibidem, s. 359.

⁶⁰ Zgodnie z przyjętą wówczas Konstytucją ZSRR zarówno Gruzja, jak i Azerbejdżan i Armenia stały się podmiotami ZSRR.

⁶¹ J. Stalin, *O aktualnych zadaniach partii w kwestii narodowej. Tezy na X Zjazd RKP(b) zatwierdzone przez KC partii*, [w:] J. Stalin, *Dzieła...*, op. cit., t. 5, s. 33.

⁶² J. Stalin, *Polityka władzy centralnej...*, op. cit., s. 362.

⁶³ J. Stalin, *O zjednoczeniu republik radzieckich*, [w:] J. Stalin, *Dzieła...*, op. cit., t. 5, s. 152-162.

⁶⁴ Ibidem, s. 153.

⁶⁵ Sprawy różnic pomiędzy W. Leninem i J. Stalinem w kwestii ułożenia stosunków pomiędzy republikami w ramach związku posiadają bogatą literaturę. Píše o tym m.in. A. Awtorchanow,

Zjazd Rad Ukrainy (13 XI 1922 r.) i Białorusi (18 XII 1922 r.). Sprzeciw wyraziła Gruzja, dążąc do stania się podmiotem układu tworzącego ZSRR. Ostatecznie 30 XII 1922 r. podpisano dwa dokumenty: „Deklarację o utworzeniu ZSRR” i „Układ o utworzeniu ZSRR”⁶⁶. Ich stronami były: Rosyjska Federacyjna SRR, Ukraińska SRR, Białoruska SRR i Zakaukaska FSRR. Oba dokumenty stały się następnie częściami składowymi przyjętej przez II Zjazd Rad Związku (31 I 1924 r.) Konstytucji Związku SRR⁶⁷. Powstały wówczas Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich zdefiniowano jako „jednolite państwo związkowe” (r. 1) będące „dobrowolnym zjednoczeniem równoprawnych narodów” (r. 1). Unormowania konstytucyjne otwierały możliwość stworzenia Światowej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, wskazując równocześnie na wyizolowanie ZSRR i negatywny wpływ otoczenia kapitalistycznego, sugerując konieczność wewnętrznej integracji. Nie uregulowano natomiast w niej spraw związanych ze strukturą narodowo-terytorialną państwa. Ograniczono się do wymienienia republik związkowych, które utworzyły Związek (Preambuła) oraz wspomnienia o istnieniu autonomicznych socjalistycznych republik radzieckich i autonomicznych obwodów (art. 15).

Istnienie autonomicznych jednostek na terenie Rosji skwitowane zostało konstatacją istnienia takiej kategorii podmiotów, zaś – w odniesieniu do tzw. peryferii, zostały one wymienione z nazwy (Adżarska i Ab-chaska ASRR oraz Południowoosetyjski, Górsko-Karabachski i Nachiczewański Obwód Autonomiczny, art. 15), i to w kontekście reprezentacji w Radzie Narodowości. Pomimo deklaracji równoprawności narodów zapisana została zatem faktyczna ich nierównoprawność na korzyść narodów zamieszkujących na obszarze Rosji. Każdy naród z tytułu posiadania jednostki autonomicznej na terenie Rosji uzyskiwał prawo reprezentowania swoich interesów w ogólnozwiązkowych organach władzy. Dążenie do autonomii (i jej posiadanie) w ramach innych republik nie dawało identycznych uprawnień. Po pierwsze, wymagało to wprowadzenia zmiany do wspomnianej normy konstytucyjnej; po drugie, autonomię w ramach nierosyjskiej republiki, niezależnie od formalnego statusu, zrównane były w prawach z autonomicznym obwodem RFSRR. Republiki autonomiczne w składzie RFSRR delegowały do Rady

Impierija Kriemlja. Nowyj tip kołonializma, Wilnius 1990, s. 31 i następne, H.C. D'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, op. cit., s. 106 i następne, H.C. D'Encausse, *Spękane imperium*, Warszawa 1985, s. 7 i nast.

⁶⁶ *Deklaracja ob obrazowanii Sojuza Sowietkich Socjalistycznych Rjespublik ot 30 diekabria 1922 goda; Dogovor ob obrazowanii Sojuza Sowietkich Socjalistycznych Rjespublik ot 30 diekabria 1922 goda*, [w:] *Obrazowanije Sojuza Sowietkich Socjalistycznych Rjespublik...*, op. cit., s. 381-386.

⁶⁷ *Osnownoj Zakon (Konstitucija) Sojuza Sowietkich Socjalistycznych Rjespublik ot 31 janwarja 1924 goda*, [w:] *Obrazowanie Sojuza...*, op. cit., s. 456-472.

Narodowości pięciu przedstawicieli, ale Adżarska i Abchaska ASRR tylko jednego, a więc tyle, ile autonomiczny obwód RFSRR (art. 15).

Utworzenie ZSRR nie zahamowało procesu samookreślenia się narodów, uzyskiwania przez nich własnych autonomii oraz zmiany posiadanego statusu jednostek będących przesłanką zbliżania się do „ideału społecznego”. W 1935 r. republik autonomicznych było 10: Baszkirska, Tatarska, Dagestańska, Burjat-Mongolska, Kałmycka, Karelska, Mordowska, Udmurcka, Czuwaska, Jakucka i 10 obwodów autonomicznych: Adygejski, Jewriejski, Ojrotsky, Chakasski, Czerkieski, Czeczeno-Inguski, Północnoosetyjski, Kabardyno-Bałkarski, Komi, Maryjski, a także 10 narodowych okręgów, które tworzone były jedynie w RFSRR w latach 1930-1936 i wyrażały „rozwój klasowej świadomości”⁶⁸. Jednostki narodowe tworzone były także poza obszarem RFSRR. Jako przykład wskazać można, że w Gruzjińskiej SRR była Adżarska i Abchaska ASRR oraz Południowoosetyjski Obwód Autonomiczny, a 14 X 1924 r. utworzono Tadżycką ASRR w składzie Uzbeckiej SRR.

Proklamowanie prawa narodów do samookreślenia w połączeniu z polityką ich rozdzielania, zrodziło w kilku republikach tendencję do dominacji tytularnego narodu na tytularnym terenie. Reakcją na tego typu zjawiska było pokrycie części ZSRR strukturą krajów, a więc jednostek administracyjnych wykreowanych nie w oparciu o czynnik narodowy, ale ekonomiczno-geograficzny⁶⁹. W lutym 1924 r. utworzono Kraj Stawropolski, w grudniu 1934 r. – Kraj Krasnojarski, we wrześniu 1937 r. – Kraj Altajski, a w październiku 1938 r. – Kraj Primorski i Kraj Chabarowski. Ponadto tworzone ugrupowania ekonomicznej integracji regionalnej. W 1923 r. w Taszkencie utworzono Środkowoazjatycką Radę Ekonomiczną (*Sriednieazjatskij Ekonomiczeskij Sojuz*), której zadaniem było koordynowanie planowego rozwoju ekonomicznego Buchar, Choreszmy i Turkiestanu. W jej ramach następowała stopniowa unifikacja jednostek monetarnych, handlu zagranicznego, kolei, systemów łączności⁷⁰.

Kolejna faza zmian w strukturze narodowo-terytorialnych jednostek podziału administracyjnego ZSRR przypadła na lata 40. XX w., kiedy to, pod pretekstem współpracy wybranych narodów z niemieckim okupantem, nastąpił masowy proces przesiedleń i likwidacja szeregu jednostek autonomicznych. W 1943 r. na obszary Środkowej Azji i Zachodniej Syberii wysiedleni zostali Kałmycy i Karaczajewi, a likwidacji uległy Karaczajewski Obwód Autonomiczny (12 X 1943 r.) i Kałmycka ASRR (27 XII 1943 r.). W 1944 r., także do Środkowej Azji, wysiedlono

⁶⁸ *Istorija nacionalno-gosudarstwiennogo...*, op. cit., t. 1, s. 432.

⁶⁹ S. Aliksiejew, *Sowietskij fiedieralizm...*, op. cit., s. 118.

⁷⁰ *Istorija nacionalno-gosudarstwiennogo...*, op. cit., t. 1, s. 406.

Czeczenów, Inguszy i Bałkarów. Zlikwidowano wówczas Czeczeno-Inguską ASRR (7 III 1944 r.), a Kabardyno-Bałkarską ASRR przekształcona została w Kabardyńską ASRR (8 IV 1944 r.). Jednostki te zostały ponownie odbudowane na mocy ustawy z 11 II 1952 r.⁷¹

Podsumowanie

Państwo radzieckie w ramach ideologii marksistowsko-leninowskiej pomyślane było od samego początku jako państwo unitarne. Odmienne sukcesy w przyłączaniu do niego kolejnych obszarów doprowadziły do wypracowania szczególnego modelu federacji. Obejmował on nie łączenie struktur terytorialnych, ale robotników i rolników o różnym stopniu zintegrowania z wiodącą ideologią. Stąd podział państwa na republiki związkowe, republiki autonomiczne, okręgi i obwody autonomiczne. Przypominało to „uczelnię”, w której jedne narody znajdują się pod opieką innych, a po „zdaniu egzaminu” uzyskują prawo do zmiany posiadanego statusu aż do przyłączenia się do „grona profesorskiego”, jakim była Rosja. Federacja uznana została za sposób dochodzenia do unitarnego państwa radzieckiego. Za każdym razem mieliśmy do czynienia ze strukturami feudalnymi zorganizowanymi z wykorzystaniem charakterystycznego dla kultury Wschodu kultu przywódcy. Filozofia zespalania też była zgodna z kulturą Wschodu – wsparcie militarne, gospodarcze, ale – mając na celu unifikację – takie, aby nikt nie mógł samodzielnie zapewnić sobie istnienia i rozwoju, stanowiących podstawę poczucia bezpieczeństwa narodowego *versus* nie podejmował prób samodzielnego istnienia. Temu służyło też wplecenie do polityki państwa radzieckiego idei zarządzania kryzysami między strukturami terytorialnymi i zamieszkującymi je narodami, kreowania nowych poprzez zmianę ich granic lub tworzenia obszarów integracyjnych typu kraje (Krasnojarski Kraj, Stawropolski Kraj itd.). Ostatecznie w 1985 r., kiedy rozpoczął się proces *pieriestrojki*, państwo radzieckie składało się z 53 jednostek narodowo-terytorialnych: 20 republik autonomicznych, w tym 16 na obszarze RFSRR (Baskirska ASRR, Burjacka ASRR, Czeczeno-Inguska ASRR, Czuwaska ASRR, Dagestańska ASRR, Jakucka ASRR, Kabardyno-Bałkarska ASRR, Kałmycka ASRR, Karelska ASRR, Komi ASRR, Maryjska ASRR, Mordowska ASRR, Północnoosetyjska ASRR, Tatarska ASRR, Tuwińska ASRR, Udmurcka ASRR), dwie w Gruzjińskiej SRR (Adżarska ASRR i Abchaska ASRR) i po jednej w Uzbekiej SRR (Karałpacka ASRR) i Azerbejdżańskiej ASRR (Nachiczewańska ASRR), 8 obwodów autonomicznych: Gorno-Altajski, Adygejski, Chakasski, Tajmyrski

⁷¹ S. Alijew, *Nacjonalno-gosudarstwiennyje intieriesy w SSSR*, Moskwa 1989, s. 234.

(Dołgano-Nieniecki), Ewenkijski, Karaczajewo-Czerkieski, Jewrejski, Południowo-osetyjski, Gorno-Badachszański, Górskiego Karabachu i 10 okręgów autonomicznych, z których wszystkie znajdowały się na obszarze RFSRR.

1.2. Konflikty, spory i rywalizacje między narodami

Wprowadzenie

Wkrótce po zapoczątkowaniu w polityce radzieckiej okresu *periestrojki* okazało się, że stosunki między podmiotami państwa są wyznaczone nie przez wartości internacjonalizmu, lecz przez wzajemne pretensje mające cechy sprzeczności⁷². Wieloletnie propagowanie osiągnięć w rozwoju „narodu radzieckiego”, rozwiązania problemu narodowego, „teoretycznego” charakteru granic między republikami, przyniosło w świadomości społecznej poczucie *vacuum* politycznego i zakonserwowało animozje, zarówno między republikami i narodami, jak i między nimi a władzą związkową. Brak możliwości wyrażenia tych animozji przyczyniał się do ich narastania, a nie niwelowania. Narodowe rozbieżności, frustracje i wzajemne opozycje artykułowane do tej pory jedynie przez izolowane grupy dysydenckie, nawet w następstwie sterowanej polityki *glasnosti*, zlikwidowały wiele barier, a świadomość regresu w stosunkach społecznych i gospodarczych objęła całe społeczeństwo. Dezintegracja państwa stawała się faktem. Upadały mity o wielkomocarstwowości i braterstwie narodów. Zarysował się kryzys samoidentyfikacji. Najefektywniejszym sposobem jego przezwyciężenia i zmobilizowania społeczeństwa do działania było wsparcie się ideą narodu i przywiązaniem do „ziemi ojczystej”. M. Gorbaczow, jeżdżąc po kraju, prezentował to w zapożyczonej od W. Lenina formie „weźcie sprawy w swoje ręce”. Rzecz w tym, że zainicjowana przez J. Stalina polityka federalizacji państwa, jak i nakreślona przez niego polityka internacjonalizacji (unifikacji) społeczeństwa i związku sprawiła, że trudno było znaleźć sferę funkcjonowania państwa, która nie budziłaby niezadowolenia społeczeństwa, a to, w połączeniu z akcentem na ideę narodu, miało rozwiązywać problemy, tworzyło nowe. Prawidłowością przy tym było, że sprzeczności pojawiały się dopiero w sytuacji instytucjonalizacji nierozwiązanych sprzeczności, w znaczeniu przechodzenia sprzeczności w konflikt. Miało to znaczenie o tyle, że konflikt

⁷² Pod pojęciem sprzeczności rozumiem występowanie obiektywnej relacji pomiędzy co najmniej dwoma stanami faktycznymi lub cechami rzeczywistości, jakie przeciwstawiają się sobie i jakie ze sobą równocześnie współistnieją.

agregował w sobie wiele sprzeczności o charakterze kulturowym, językowym, gospodarczym itd. Nie sprzyjały temu deklaracje zaangażowanych stron i wskazywane przez nie priorytety rozwojowe. Na tym gruncie powstał w nauce radzieckiej dominujący wówczas pogląd, że podstawowe (jeżeli nie wyłączne) podłoże wszystkich konfliktów ma charakter gospodarczy, a wszystkie pozostałe elementy są wspomagającymi ich istnienie. Pozostaje to zgodne z prawdą o tyle, że o wiele prościej jest zmobilizować społeczeństwo do działania z wykorzystaniem analizy jego sytuacji materialnej (tzw. polityka noża i widelca), niż z odwołaniem się do wartości narodowych. Nie oznacza to bynajmniej, aby w niektórych sytuacjach czynnik ekonomiczny nie był podstawą konfliktu, podobnie jak nie oznacza to, aby czynnik narodowy nie miał znaczenia. Jego rola związana była z dalszymi etapami rozwoju konfliktu, kiedy wskazać należało winnego tej sytuacji, a więc pokazać różnicę między „nami” i „nimi” na linii biały–czarny. Jednak i to nie do końca oddaje specyfikę powstałej sytuacji. Jako przykład wskazać można niechęć do języka rosyjskiego uznawanego za język ciemny, którego znajomość umożliwiła jednak wielu przedstawicielom elit narodowych dostęp do dziedzictwa społeczności międzynarodowej.

Analizując deklaratywnie wyrażane pretensje i dążenia, wydzielić można 9 najbardziej typowych źródeł rozbieżności interesów między poszczególnymi podmiotami (szczegółowo załącznik nr 1).

Sprzeczności powstałe na gruncie identyfikacji terytorialnej (tradycyjne spory etniczne)

Miały one dwojaki charakter: sprzeczności terytorialno-etniczne przeradzające się w pretensje terytorialne i pretensje terytorialne nabierające charakteru narodowego. Ich powstanie wiązać należy z co najmniej trzema stanami. Pierwszy z nich jest związany ze zmianami granic guberni, jakie dokonane zostały jeszcze w czasach carskich i zmianami granic dokonanymi w okresie porewolucyjnym. Zgodnie z podejściem obowiązującym od pierwszych lat władzy radzieckiej, priorytet w ustalaniu rozgraniczenia terytorialno-narodowego przydawano czynnikowi gospodarczemu⁷³. Oficjalnie dążono do stworzenia ekonomicznie komplementarnych regionów. W rzeczywistości realizowano dwa odmienne, niepowiązane z oficjalnymi zapowiedziami cele. Łączono terytoria zamieszkałe przez nierzadko odmienne kulturowo i językowo grupy etniczne,

⁷³ Jako przykład służyć może fakt, że w Środkowej Azji Komisja do spraw rejonizacji działała pod kierunkiem Środkowoazjatyckiej Rady Gospodarczej.

a więc budowano podstawy zaistnienia między nimi sprzeczności, które następnie (tak pokazuje praktyka) będą rozwiązywane na drodze odgórnego ingerowania w ich przebieg. W ramach jednej jednostki połączono m.in. Karaczajewów i Czerkiesów, Kabardynów i Bałkarów, Czeczenów i Inguszy. Trudno też mówić o gospodarczej kompatybilności, np. Czeczenii i Inguszetii. Połączenie dwóch słabo rozwiniętych obszarów nie prowadziło do wzmocnienia ich siły, ale osłabienia, które przy istnieniu odmienności kulturowych zamieszkałych ich narodów prowadziło do konieczności poszukiwania pomocy u władz związkowych. Narastał proces uzależnienia.

Drugi stan powiązany jest z różnicami terytorialnymi historycznego zamieszkiwania poszczególnych narodów i wytyczeniem ich granic w okresie władzy radzieckiej. Sztuczne (celowe) zmiany granic potęgowały historycznie wykształcone uprzedzenia, ale umożliwiały tym samym władzom związkowym rozgrywanie istniejących animozji. Nie bez znaczenia były formy przyłączenia poszczególnych obszarów do ZSRR i prowadzona w okresie rządów J. Stalina polityka przesiedleń. Takie podłoże ma m.in. spór między Osetyjczykami i Czeczenami o Władykawkaz i przylegające do niego obszary lub spór między Czeczenami (Auchowcy) i osiadłymi na ich etnicznych terenach w Dagestanie (Chasawjatarski i Nowofakski rejon) Lakami.

Trzeci stan wynika z konsekwencji likwidacji, także w wyniku polityki represji określonych jednostek podziału administracyjno-terytorialnego i narodowo-terytorialnego w ramach ZSRR. Jako przykład można podać likwidację Krymskiej ASRR, Autonomicznej Republiki Niemców Powołża, Republiki Górskiej, Zakaukaskiej Federacyjnej SRR, chociaż samo jej utworzenie też było przyczyną powstania wielu sporów i konfliktów. Do tej grupy zaliczyć można też spory powstałe na gruncie zmiany przynależności państwowej niektórych terenów – przekazanie Karakałpackiej ASRR z Kazachstanu do Uzbekistanu i utworzenie z Górskiego Karabachu „wyspy” na terenie Azerbejdżanu.

Czwarty stan wiąże się ze zmianami granic w kontekście dostępu do bogactw naturalnych (Środkowa Azja i dostęp do wody).

Generalnie konflikty powstałe na gruncie identyfikacji terytorialnej dotyczą głównie Kaukazu (ok. 33%), przygranicznych regionów w zachodniej części ZSRR (ok. 30%) i Azji Środkowej (szczegółowe zestawienie konfliktów w załączniku nr 1). W praktyce konsekwencją sprzeczności o takim podłożu były dążenia do zmiany granic, zmiany przynależności republikańskiej, a nawet opuszczenie republiki lub Związku.

Sprzeczności powstałe na gruncie sposobu integracji gospodarczej

Różnice w rozwoju poszczególnych obszarów, zarówno w planie gospodarczym, jak i demograficznym postrzegane były w niektórych regionach jako wynik sterowanych centralnie (z Moskwy) procesów uprzemysławiania kraju z pominięciem specyfik regionalnych i interesów regionalnych oraz historycznie ukształtowanych obszarów gospodarowania⁷⁴. Dominowały trzy szczególne percepcje tej sytuacji. Pierwsza charakterystyczna była dla republik bałtyckich. Prowadziła ona do wniosku konieczności uzyskania ekonomicznej suwerenności republik. Rzecz w tym, że gospodarowanie w ZSRR oparte było na dwóch podstawowych zasadach: specjalizacji i redystrybucji. Z ekonomicznego punktu widzenia założenie ze wszech miar zasadne, gdyby nie fakt, że specjalizacja była centralnie narzucana i w odniesieniu do republik obejmowała te gałęzie, do których rozwoju nie posiadały ani zaplecza surowcowego, ani kultury kształcenia kadr⁷⁵. Inaczej mówiąc, specjalizacja była środkiem uzależnienia jednej republiki od drugiej i służyła temu, aby żadna z nich nie mogła samodzielnie funkcjonować. Redystrybucja nie była powiązana z efektywnością pracy, ale z potrzebami. W przypadku republik bałtyckich efektywność pracy była bardzo wysoka, ale z uwagi na małą liczebność mieszkańców przyjmowano, że potrzeby są mniejsze niż np. republik Środkowej Azji, gdzie wydajność produkcyjna była znikoma, co generowało duże potrzeby. W przypadku Litwy, Łotwy i Estonii zarówno surowce, jak i siła robocza były importowane z innych regionów. Produkcja w przeważającej mierze podlegała eksportowi do pozostałych republik związkowych. Umieszczenie w republikach nadbałtyckich dużej części przemysłu z jednej strony zabezpieczyło ludności dochód przekraczający średnią krajową, z drugiej – nie wpływało w decydującym stopniu na ogólny rozwój tych terenów. Faktem pozostaje, że średnia płaca w tych republikach przewyższała średnią ogólnozwiązkową i była zbliżona do średniej w RFSRR, w której średnią podwyższały dodatki za pracę w trudno dostępnych obszarach Syberii i w arktycznej części RFSRR.

⁷⁴ Istnienie takiej sytuacji oficjalnie potwierdził M. Gorbaczow na Rosyjskiej Konferencji Partyjnej. *Dokład Głównego Sekretarza CK KPSS, Przewodniczącego Biura CK KPSS, M.S.Gorbaczowa na Rosyjskiej konferencji, S otwietstwiennostju za sudby Rossii i wsiej strany*, „Prawda” 20 VI 1990.

⁷⁵ Wspomina o tym m.in. Anatolij Gorbunow, Przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej Łotewskiej SRR w rozmowie z W. Siwińskim, „Biuletyn Specjalny PAP-KS” 8 III 1989 r.

Tablica nr 2

Średnie miesięczne wynagrodzenie (w rublach) w podziale na republiki w 1985 r. i 1988 r.

Republika	Robotnicy i urzędnicy		Pracownicy sowchozów		Pracownicy kołchozów	
	1985 r.	1988 r.	1985 r.	1988 r.	1985 r.	1988 r.
ZSRR	190,1	219,8	184,4	212,4	153,4	181,8
Rosyjska	201,4	235,2	201,7	235,1	166,0	200,4
Armeńska	180,3	196,8	143,7	157,2	177,1	185,0
Azerbejdżańska	162,6	171,0	160,5	130,3	207,7	170,0
Białoruska	173,9	207,6	164,2	201,4	154,9	193,0
Estońska	215,1	249,0	257,2	278,9	279,7	304,9
Gruzińska	167,6	189,9	132,6	148,4	145,6	145,1
Kazachska	186,5	214,6	201,2	228,7	166,6	199,3
Kirgiska	162,6	183,6	151,3	162,4	160,1	165,4
Litewska	195,9	227,0	189,6	214,0	183,3	223,9
Łotewska	195,9	227,0	221,4	235,9	212,7	243,1
Mołdawska	157,7	181,5	146,2	171,7	142,4	166,2
Tadżycka	157,8	177,1	133,3	150,3	140,6	158,4
Turkmeńska	191,1	208,4	181,8	214,7	161,9	179,0
Ukraińska	173,9	199,8	162,0	193,7	135,6	167,5
Uzbecka	164,2	182,0	156,1	179,5	130,1	146,6

Źródło: *Narodnoje chozajstwo SSSR w 1988 godu. Statisticeskij jeżegodnik*, Moskwa 1989, s. 81 i 83.

Większość przedsiębiorstw podporządkowana była bezpośrednio pod ministerstwa centralne (w Estonii dotyczyło to 87% przedsiębiorstw)⁷⁶. Wypracowane przez nie środki nie podlegały redystrybucji. Były transferowane do centralnego budżetu i nie klasyfikowano ich jako wkład republiki. Występował brak powiązania pracy z korzyściami społecznymi⁷⁷. Na tym tle powstał problem prawa do kontroli przez republikańskie organy nad działalnością zlokalizowanych na ich

⁷⁶ I. Rozenfeld, *Narodnyj Front Estonii: mify i realnost*, „Obszczestwiennyje Nauki” 1989, nr 3, s. 61.

⁷⁷ Ibidem.

terenach przedsiębiorstw i dążenie do zastąpienia administracyjnego zarządzania zasadami rozrachunku gospodarczego⁷⁸.

Druga percepcja właściwa była dla republik środkowoazjatyckich. Zmierzano ona w skrajnie przeciwnym kierunku. Akcentowano konieczność zintensyfikowania ingerencji władz związkowych (głównie w formie inwestycyjnej). Oczekiwania ich społeczeństw sprowadzały się do rozwijania w regionie struktur gospodarczych umożliwiających przetwarzanie posiadanych surowców, a nie tylko ich pozyskiwanie i odejścia od traktowania ich jako zaplecze surowcowe. Sytuacja była na tyle napięta, że w jej rozwiązanie zaangażowało się środowisko literackie. Pisarze Kamil Ikramow i Adyl Jakubow publicznie oskarżali Moskwę o promowanie monokultury sprzyjającej korupcji⁷⁹. Powszechnym był zarzut wysuwany wobec władz związkowych, że promują one „kolonialne stosunki gospodarcze”.

Trzecia percepcja istniejącego *status quo* charakterystyczna była dla obszarów Dalekiego Wschodu. Podobnie jak w przypadku republik bałtyckich podnoszono sprawę przejścia na rozrachunek gospodarczy, przy czym akcentowano negatywne konsekwencje dotychczasowego gospodarowania nie z punktu widzenia „dawcy”, ale z punktu widzenia „biorcy”⁸⁰. Gospodarka Dalekiego Wschodu przesycona była przemysłem obronnym. Trudne warunki naturalne sprawiały, że zarówno rolnictwo, jak i inne sfery gospodarki narodowej, w tym przetwórstwo i przemysł lekki, charakteryzowały się niską rentownością i nie zaspokajały potrzeb regionów. Tym bardziej, że podjęta w drugiej połowie lat osiemdziesiątych redukcja nakładów na zbrojenia wyhamowała tempo rozwoju na tym obszarze i powstała pilna konieczność poszukiwania nowych możliwości w ramach konwersji. Władze związkowe nie wywiązały się jednak ze zobowiązań inwestycyjnych i aprowizacyjnych w żywność. Tylko w 1989 r. nie zrealizowano 1/3 zamówień, a w 1990 r. – 50%⁸¹. Coraz częściej formułowano zarzuty pod adresem władz ZSRR, ale i RFSRR, o braku wsparcia dla rozwoju Dalekiego Wschodu. Wyjście z patowej sytuacji widziano w urynkowaniu

⁷⁸ Zwrócił na to uwagę V. Landsbergis w rozmowie z M.J. Karpem w czasie swojej wizyty w Warszawie (9-11 XII 1989), *Chcemy jeszcze więcej i jeszcze szybciej*, „Tygodnik Powszechny” 5 XII 1989. Podobnie w: *Rezolucji nr 1 w sprawie suwerenności politycznej i samodzielności gospodarczej Łotewskiej SRR uchwalonej przez Forum Narodów Łotwy*, „Sowietskaja Łatwija” 15 XII 1988.

⁷⁹ Na przykład sprawa Szarada Raszydowa I Sekretarza KC KP Uzbekistanu w latach 1964-1983, U. Halbach, *Brisanz der Nationalitätenfrage*, [w:] *Sowjetunion 1987 bis 1989*, Siegler 1989, s. 124.

⁸⁰ Region sprowadza 53% towarów konsumpcyjnych, 70-80% nośników energii, 80% artykułów rolnych, „Postfactum” 1990, nr 11.

⁸¹ Ibidem.

stosunków gospodarczych i tworzeniu *joint-venture*. I tym razem frustracje społeczne powiązane były z poczuciem sprawiedliwości społecznej i zasadami podziału dóbr.

Brak jest pełnych danych na temat stosunków budżetowych oraz międzyregionalnego podziału pracy i trudno rozstrzygać, jakie regiony (i narody) znajdowały się na pozycjach „dawców” i „biorców”, tym bardziej w odniesieniu do obszarów strategicznych dla bezpieczeństwa narodowego (Arktyka, Daleki Wschód, Kazachstan). Faktem pozostaje, że republiki środkowoazjatyckie wraz z Kazachstanem były jedynymi, którym pozostawiany był do dyspozycji podatek obrotowy, podatek dochodowy, a także zapomogi z kasy Związku. W 1988 r. kwoty oscylowały na poziomie ponad 5 miliardów rubli⁸². Mówimy o republikach, które negocjowały istniejący podział inwestycji i urządzeń rzeczowych, w sytuacji gdy według oficjalnych danych 80% zasobów przemysłu radzieckiego znajdowało się w północno-zachodniej części ZSRR, a pozostałe – niecałe 20% – przypadało na obszary wschodniej części kraju. Podział budzi wątpliwości. Bez większego sprzeciwu (pomijam spektakularne akcje) zaakceptowano odejście Litwy, Łotwy i Estonii, ale też bez większego sprzeciwu zgodzono się na swobodę działania regionalnych władz na wschód od Uralu. Sugerowałoby to, że rozłożenie geograficzne przemysłu strategicznego dla rozwoju kraju układało się inaczej.

Sprzeczności powstałe na gruncie ekologicznym

U wielu narodów przeżycia w sferze świadomości wspólnej historii i kultury związane były z rozwojem ruchów ekologicznych. Jako że ochrona środowiska sama w sobie jest neutralna politycznie, nie wzbudzały większego zainteresowania władz. Połączenie wartości narodowych z ekologicznymi stworzyło ruch skierowany przeciwko centralizmowi w dziedzinie planowania i kierowania rozwojem gospodarczym. Dotyczyło to przede wszystkim działalności przedsiębiorstw podporządkowanych ministerstwu energetyki, chemii, melioracji i gospodarki wodnej, przemysłu ciężkiego, a także metalurgii⁸³. Często podkreślano, że „powstała paradoksalna sytuacja, w której ludzie przeżywszy wbrew wszystkim biedom, mogą zniknąć dzięki postępowi technicznemu”⁸⁴.

⁸² W. Korotiewa, *Ot biurokraticzeskogo centralizma k ekonomiceskoj integracji suwieriennych respublik*, „Kommunist” 1988, nr 15, s. 27.

⁸³ *Nauka w zaszczytu prirody. Zametki obozriewatiela s Obszczego sobranija AN SSSR*, „Obszczestwiennye Nauki” 1989, nr 3, s. 149.

⁸⁴ Pisał jakucki pisarz S. Daniłow na łamach „Sowietskaja Rossija” 18 VI 1989. Też: W. Szarow, *Po-russki...*, op. cit.

W 102 miastach zanieczyszczenie powietrza w niektóre dni przekraczało dziesięciokrotnie ustalone normy. Podobna sytuacja miała miejsce w odniesieniu do ponad połowy obiektów wodnych⁸⁵. Ministerstwo Melioracji i Gospodarki Wodnej w ramach planowej polityki osuszyło oraz nawodniło 23 mln ha ziemi, przy czym 1/3 ziemi stała się niezdatna do użytku. Równocześnie zatopiono ponad 2600 wsi i 165 miast⁸⁶. Według danych członka korespondenta Akademii Nauk Medycznych ZSRR, około 80% chorób związana była z ekologicznymi przesileniami⁸⁷. Co 25 lat obszar zajęty przez przemysł wydobywczy zwiększał się o 25-30%. Dla potrzeb przemysłu rocznie przemieszczano 5 mld m³ ziemi i wycinano 2 mln ha lasu⁸⁸. Geograficznie problem dotyczył w głównej mierze obszarów nierosyjskich i dotyczył praktycznie każdej republiki. Ochrona środowiska naturalnego była jednym z głównych haseł powstających w republikach nadbałtyckich frontów ludowych. Na Ukrainie i w Białorusi jako główne zagrożenie nawet nie dla rozwoju, ale dla istnienia narodu postrzegano przemysł atomowy, szczególnie po awarii w elektrowni czarnobylskiej⁸⁹. W Armenii także akcentowano negatywny wpływ przemysłu atomowego i emisje przemysłu chemicznego. Azerbejdżan i republiki środkowoazjatyckie podnosiły wykorzystanie pestycydów przy uprawach bawełny. Regiony arktyczne to głównie problem zniszczenia pastwisk reniferów i zanieczyszczenia zbiorników wodnych. Przykładowo projekt budowy Ikańskiej Elektrowni Wodnej przewidywał zatopienie 165 ha pastwisk, co oznaczało wymarcie około 12 tys. reniferów⁹⁰, stanowiących podstawę egzystowania małolicebnych narodów północy. Prowadziło to do ich wymierania. Jako przykład wskazać można dzisiaj już historycznych Saamów po wybudowaniu w kowdorskim rejonie murmańskiego obwodu dwóch dużych przedsiębiorstw⁹¹. Innym przykładem zniszczenia naturalnych obszarów życia jest Morze Aralskie wysychające w następstwie ekstensywnej irygacji pól bawełnianych. Dla pełni obrazu – dzięki masowemu sprzeciwowi udało się zlikwidować (lub nie dopuścić do zrealizowania) kilka

⁸⁵ „Komsomolskaja Prawda” 8 XI 1988.

⁸⁶ „Litieraturnaja Gazieta” 25 I 1989, nr 5. Też: *Nauka w zaszczytu prirody...*, op. cit., s. 149.

⁸⁷ *Nauka w zaszczytu prirody...*, op. cit., s. 153.

⁸⁸ „Wiestnik AN SSSR” 1985, nr 3, s. 36.

⁸⁹ Wywiad z II Sekretarzem KC KP Białorusi, zastępcą Przewodniczącego Komisji ds. Usuwania Skutków Awarii w Czarnobylskiej Elektrowni Atomowej A. Kamają, „Sowietskaja Bieloruszija” 19 VI 1990.

⁹⁰ J. Kuprienowa, A. Szczobolewa, A. Pieszechonow, *Jeszcze raz o nacjonalom*, „Obszczestwiennye Nauki” 1990, nr 2, s. 112.

⁹¹ Ibidem, s. 112. O konsekwencjach wymuszonych zmian środowiska na przykładzie Czukczy pisze m.in. W. Szarow, *Małaja li ziemlja dla małych narodow?*, „Litieraturnaja Gazieta” 17 VIII 1988, nr 33.

projektów tzw. budów stulecia. Długoletnia walka Syberyjskiego Oddziału Akademii Nauk ZSRR o zamknięcie Bajkalskiego Celulozowo-Papierniczego Kombinatoru zakończyła się wydaniem (w 1987 r.) uchwały KC KPZR i Rady Ministrów ZSRR „O środkach zabezpieczenia ochrony i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych basenu jeziora Bajkał na lata 1987-1995”. Dzięki podobnym działaniom zamrożono budowę kanału Wołga-Czograj⁹².

Sprzeczności powstałe na gruncie wartości kulturowych

Sprzeczności te rozwijały się bardzo dynamicznie, stanowiąc przeciwwagę dla unifikacyjnych tendencji występujących w ramach kreacji wspólnoty ludu radzieckiego i kultury radzieckiej⁹³. Problem dotyczył praktycznie wszystkich nierosyjskich narodów, ale szczególne znaczenie – w planie konsekwencji – miał dla mało licznych narodów Północy, charakteryzujących się historycznie ukształtowaną autarkią, z tradycyjną gospodarką nakierowaną na reprodukcję, o nieznacznym zakresie trwałości kulturowej. W odniesieniu do nich ingerencję w kulturę trzeba analizować w powiązaniu z ingerencją w kulturę materialną. Ich charakterystyka sprawiała, że każdy element kreujący kulturę, a więc tryb życia, podział pracy, język, obyczaje itd., w odróżnieniu do dużych narodów, miał charakter systemotwórczy. Wypadnięcie jednego (naruszenie, wyeliminowanie) oznaczało upadek kultury. Pozbawienie ich tradycyjnego środowiska i zmuszenie do rozstania się z historycznie ukształtowanym sposobem życia sprawiała, że nie mogli znaleźć miejsca w genetycznie obcej, przemysłowej kulturze⁹⁴. Ich udział w zatrudnieniu w przemyśle był znikomy, a to prowadziło, przy realizowanej polityce industrializacji kraju, do konieczności sprowadzania do pracy w fabrykach Arktyki przedstawicieli obcych narodowości motywowanych wysokimi zarobkami⁹⁵. Potwierdzają to konsekwencje decyzji z lat 70. o przekształceniu na Półwyspie Kolskim kołchozów w sowchozy, owocujące dezintegracją systemu kulturowego małych narodów tam zamieszkujących. Państwo (a nie wspólnota) stało się administratorem ziemi, hodowla jeleni z podstawy zaspokajania potrzeb ludności przekształciła się w gałąź gospodarki państwowej, a ich hodowcy stali się najemnymi pracownikami. Naruszono tradycyjny układ. Przykładowo struktura etatów w sowchozach przewidywała na 12 etatów hodowców pasterzy (tradycyjnie zajmowali się tym mężczyźni) 1 etat dla osoby przygotowującej paszę

⁹² Między innymi M. Podzorniakow, *Pustynia i miraży*, „Litieraturnaja Gazieta” 31 VIII 1988.

⁹³ Kulturę traktuję w szerokim rozumieniu jako sposób istnienia narodu w otaczającym go świecie.

⁹⁴ J. Kuprienowa, A. Szczobolewa, A. Pieszeonow, *Jeszcze raz...*, op. cit., s. 112.

⁹⁵ „Litieraturnaja Gazieta” 15 II 1989; „Sowietskaja Rossija” 31 III 1989, 18 VI 1989.

(tradycyjne zajęcie kobiety). Doprowadziło to do bezżeństwa mężczyzn przebywających w tundrze i wzrostu małżeństw mieszanych w miastach, gdzie poszukiwały pracy kobiety (w latach 1979-1987 według oficjalnych danych na 110 małżeństw 86,5% miało charakter mieszany)⁹⁶. Oderwanie kobiet od tradycyjnych funkcji i zmuszenie do przystosowania się do życia w mieście doprowadziło do zaniku obyczajów u młodego pokolenia⁹⁷. To pierwszy aspekt problemu.

Drugi aspekt problemu powiązany jest z działaniami naprawczymi lub przeciwdziałającymi wyginięciu kultury mało liczebnych narodów. Czyniono to z odwołaniem się do fałszywie rozumianego rekompensowania niesprawiedliwości, które dotknęły ich w okresie władzy radzieckiej administracyjnie, ustalając pierwszeństwo w otrzymaniu mieszkania lub przyjęciu na studia (gwarantowany procentowy udział przedstawicieli danego narodu wśród studentów), a także próby tworzenia dla nich pisanego języka narodowego tak, aby zachować dla potomności wartości ich kultury itd. Polityka priorytetów to nowe źródła konfliktów na gruncie pozycji zajmowanej przez naród (grupę społeczną) w danej republice⁹⁸. Inaczej mówiąc, pokrzywdzeni stali się winnymi i zostali za to ukarani. Podręcznikowym przykładem jest przyznanie – w ramach zadośćuczynienia – prawa powrotu Tatarów Krymskich na Krym z gwarancją promocyjnych zasad osiedlenia. Problem w tym, że Krymu, w odróżnieniu od Famagusty na Cyprze, nie pozostawiono jako obszaru niezagospodarowanego, ale na miejsce Tatarów Krymskich operatywnie sprowadzano inne narodowości, które przez lata dążyły do swojego rozwoju i rozwoju nowego miejsca zamieszkania. Nie podlega dyskusji ponętność skorzystania z możliwości powrotu na ziemię przodków, ale też nie podlega dyskusji niezadowolenie mieszkańców z odmiennego traktowania przybyszów (a za takich uznawano Tatarów Krymskich) i „miejscowych” (*tuziemiec*).

Sprzeczności powstałe na gruncie pozycji języka narodowego

W tym zakresie nawoływanie do powrotu do leninowskich zasad polityki narodowościowej było szczególnie konkretne. Do tej pory sprzeczności występowały głównie na linii język rosyjski – język narodowy i miały cztery wymiary:

⁹⁶ J. Kuprienowa, A. Szczobolewa, A. Pieszechnow, *Jeszcze raz...*, op. cit., s. 112 i nast.

⁹⁷ Ibidem, s. 114-115.

⁹⁸ Ibidem, s. 117.

- a) zlikwidowanie (ograniczenie do prywatnej sprawy zainteresowanych) nauczania w języku ojczystym (narodowym)⁹⁹;
- b) deprecjacja znajomości (posługiwania się) językiem ojczystym (narodowym) i celowe obniżanie prestiżu języka narodowego i jego roli w życiu codziennym;
- c) redukcja sfer wykorzystania;
- d) rusyfikacja jego zawartości i form.

Sprzeczności powstałe na gruncie tożsamości językowej nagłaśniane były szczególnie silnie na Ukrainie. Ponad 4 miliony Ukraińców deklarowało język rosyjski jako ojczysty (głównie Donbas i okolice Ługańska). Poza Zachodnią Ukrainą praktycznie nie istniało szkolnictwo narodowe. W Charkowie mówiono niemal wyłącznie po rosyjsku i działały tam trzy szkoły ukraińskie, a w Dniepropietrowsku i Zaporozżu – po jednej¹⁰⁰. Podobnie w przypadku Białorusi, gdzie żyło prawie 1,5 miliona Białorusinów nieznających języka białoruskiego, a w Mińsku 60% mieszkańców posługiwało się językiem rosyjskim. W Mołdawii, a także w republikach azjatyckich i wśród narodów Dalekiego Wschodu dochodziło zastąpienie alfabetu łaćńskiego lub arabskiego cyrylicą¹⁰¹. Nagłaśniano to jako zaprogramowane odcięcie młodej generacji od źródeł historycznych i kultury narodu¹⁰². W procesie przebudowy, wraz z wyrażaniem przez poszczególne narody poczucia tożsamości narodowej zmieniły się relacje na linii język rosyjski – język narodowy, a więc i stosunki między ludnością rosyjskojęzyczną i tymi, którzy za „swój” uznawali inny język. Od proklamowania niepodległości przez Estonię, Litwę, Łotwę i Mołdowę (zmiana nazwy państwa) i uznania przez nie języka narodu tytularnego za oficjalny, ludność rosyjskojęzyczna wystąpiła z żądaniami równoprawnego traktowania ich języka z językiem

⁹⁹ Nauka prowadzona była w 39 językach w sytuacji, gdy zgodnie ze spisem ludności w 1979 r. było 101 grup etnicznych, [w:] J. Zejmal, *O nacjonalnom i psiewdonacjonalnom*, „Obszczestwiennye Nauki” 1989, nr 2, s. 69.

¹⁰⁰ M. Horyń, Rozmowa w redakcji „Tygodnika Solidarność”, *Sąsiedzi*, „Tygodnik Solidarność” 26 I 1990, nr 4.

¹⁰¹ Przykładowo w 1929 r. do języka tatarskiego wprowadzono alfabet łaćński, a 10 lat później zastąpiono go cyrylicą. T. Minnibajew, *Nacionalnoje samosoznanije i administratiwno-komandnaja sistiema*, „Obszczestwiennye Nauki” 1990, nr 4, s. 99; Po 1938 r. podobny proces objął piśmiennictwo narodów Półwyspu Kolskiego, [w:] J. Kuprienowa, A. Szczobolewa, A. Pieszeczonow, *Jeszcze raz...*, op. cit., s. 111. Też: M. Asylbekow, *O socialnoj, političeskoj i etniczeskoj strukturnie Kazachstana*, „Izwestia AN Kazachskoj SSR”, *Sierija obszczestwiennye nauki* 1991, nr 3, s. 45.

¹⁰² T. Islamow, A. Millier, *Nacjonalizm w SSSR i Wostocznoj Jewrope*, „Obszczestwiennye Nauki i Sowriemennost” 1991, nr 1, s. 108. Też: G. Chusainow, *Ob obszczem w swiazi s osobiennym*, „Litieraturnaja Gazieta” 7 IX 1988, nr 36. M. Szukurow, *Kto bezpomoszczien w sobstwiennom jazykie*, „Litieraturnaja Gazieta” 14 XII 1988.

urzędowym. Pamiętać trzeba jednak, że Rosjanie wbrew pozorom byli najbardziej pokrzywdzeni. Trudno obarczać ich winą za to, że władza radziecka postanowiła uznać Rosjan za ostoję ZSRR, a ich język – za podstawę unifikowania państwa. W państwach, byłych republikach radzieckich, powstało fałszywe podejście utożsamienia konfliktu naród tytularny – władza radziecka z wymaginowanym, ale znajdującym historyczne podstawy istnienia, konfliktem naród tytularny – Rosjanie. Także wśród mniejszości narodowych zamieszkujących poszczególne republiki (państwa) pojawiły się dążenia do uznania ich praw do tożsamości językowej i stworzenia możliwości dla prowadzenia w nim edukacji. Problem dotyczył m.in. Polaków na Litwie i Łotwie, Białorusinów na Łotwie i Litwie, Ukraińców na Białorusi, Bułgarów w Mołdowie i na Ukrainie, aby ograniczyć się do obszaru europejskiego ZSRR. Na marginesie warto odnotować występujące wówczas, charakterystyczne dla małych narodów, zjawisko promowania nauczania języka rosyjskiego mimo restauracji szkolnictwa narodowego¹⁰³. Związane to było z procesami industrializacji, urbanizacji i wykształconym w psychice ludzkiej w okresie radzieckim podejściem, że barierą w awansie zawodowym stanowi nieznamość języka rosyjskiego. Ingerencja władzy radzieckiej w materialne podstawy kultury narodu pociągnęła za sobą wspomniany już rozpad tradycyjnej kultury i wejście w sferę kultury industrialnej z systemem pojęć opartym na języku rosyjskim. Zmiana języka prowadziła do innej percepcji świata, zmuszała do operowania pojęciami niemającymi ekwiwalentu w językach narodowych¹⁰⁴.

Sprzeczności powstałe na gruncie religijnym

Sprzeczności powstałe na tym gruncie nie miały charakteru sporów doktrynalnych. Dotyczyły miejsca poszczególnych wyznań w historii narodu i kreowaniu jego dziedzictwa kulturowego. Szczególnego wymiaru spór na gruncie religijnym nabrał na Ukrainie. Uczestniczyły w nim trzy strony: ukraiński egzarchat Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi, Autokefaliczna Ukraińska Prawosławna Cerkiew i katolicki Kościół Unicki. Pierwszy z nich (ukraiński egzarchat) wraz z rozpoczęciem procesów przebudowy zanotował znaczny rozwój organizacyjny. Ponad 60% nowo otwartych cerkwi przypadło na Ukrainę. Jego dotychczasowa wierność wobec państwa, traktowana poprzednio jako podstawa oficjalnego istnienia, stała się elementem ją dyskredytującym. Egzarchat uważał

¹⁰³ Pisze o tym m.in. T. Minnibajew, *Nacionalnoe samosoznanie...*, op. cit., s. 98, oraz J. Kuprienowa, A. Szczobolewa, A. Pieszehonow, *Jeszcze raz...*, op. cit., s. 116.

¹⁰⁴ „Sowietskaja Rossija”, 31 III 1989.

siebie za prawowitego spadkobiercę starorosyjskiej kultury cesarstwa kijowskiego, którego terytorium w XVII w. zostało w znacznym stopniu wchłonięte przez imperium Rosji. Druga ze stron – autokefalia – odwoływała się do wartości narodowych Ukrainy. Jeszcze przez prawie 9 lat po rewolucji działała oficjalnie i dopiero w 1930 r. wraz z ruchami narodowymi została zlikwidowana. Trzecia strona to Katolicki Kościół Unicki, który od Unii Brzeskiej (z 1596 r.), pomimo zachowania obrządku wschodniego, związany był z kręgiem kultury świata rzymskokatolickiego. Uaktywnił się po spotkaniu M. Gorbaczowa z Janem Pawłem II, w czasie którego zawarto układ o ponownym dopuszczeniu działalności Unickiego Kościoła Katolickiego na Ukrainie¹⁰⁵. Wyznawcy Kościoła, nie czekając na wyniki postanowień komisji wspólnej prawosławnych i rzymskich katolików, której zadaniem było m.in. dokonanie rozdziału kościołów, zażądali przywrócenia stanu sprzed 1946 r.¹⁰⁶ O sile sprzeczności świadczy fakt, że na spotkaniu ekumenicznym w Asyżu (1986 r.) metropolita prawosławny Kijowa i kardynał Unitów (stałe rezydujący w Rzymie) byli jedynymi, którzy odmówili podania sobie ręki¹⁰⁷. Podobne problemy dotyczyły litewskiego narodowego Kościoła Rzymskokatolickiego, ormiańskiego Kościoła Gregoriańskiego czy turkojęzycznych chrześcijan Gagauzów. W niektórych sytuacjach różnice religijne pokrywały się z przynależnością narodową wyznawców. Tak było w przypadku Kościoła Rzymskokatolickiego na Białorusi, gdzie duchowni, w tym nowo mianowany pierwszy biskup katolicki na Białorusi Tadeusz Kondrusiewicz, był Polakiem¹⁰⁸.

Odmienne procesy przebiegały w Azji Środkowej. Islam dominował w Uzbekistanie, Turkmenii i Tadżykistanie w odróżnieniu od Kazachstanu i Kirgizstanu. W tych ostatnich dwóch państwach opozycja miała charakter świecki, a z islamu chciała czerpać jedynie wartości moralne. W islamskim Tadżykistanie i Uzbekistanie duchowieństwo zajmowało bardzo wyważone stanowisko wobec procesów zachodzących w otoczeniu społecznym¹⁰⁹. Nie bez znaczenia była zmiana oficjalnego podejścia ZSRR do kościołów i religii – z zaangażowania w stronę niezainteresowania. Władza związkowa w pewnym

¹⁰⁵ Kościół został rozwiązany na Soborze Lwowskim odbywającym się w dniach 8-10 III 1946 r.

¹⁰⁶ Spór dotyczył także Białorusi, „Sowietskaja Bielorusija”, 18 VIII 1990.

¹⁰⁷ N. Ascherson, *Kiev: Where the Undead Rule*, „Observer”, 5 III 1989, nr 10299.

¹⁰⁸ A. Nadson, *Służyc swajemu narodu*, „Niwa” 15 IV 1990, nr 15.

¹⁰⁹ Dokładniej: I. Tatarzyńska, *Islam a polityka w postsowieckiej Azji Środkowej*, „Obóz”, zima 1991/92, nr 21, s. 107.

momencie osłabiła swoje zainteresowanie ugrupowaniami religijnymi. Zniknął – choć może to zabrzmieć dziwnie – bodziec kierujący społeczność ku religii.

W stosunkach państwo – kościół (wspólnoty wyznaniowe) na uwagę zasługuje zachowanie tureckiej wspólnoty religijnej. Republiki Środkowej Azji, z wyłączeniem Tadżykistanu związanego z Iranem, łączyły tureckie korzenie, podobny język i tradycje. Poczucie tożsamości w połączeniu z islamem tworzyło specyficzną *way of life*. Wydarzenia z 1989 r. i z 1990 r., kiedy muzułmanie wystąpili przeciw muzułmanom, dały świadectwo, że poczucie jedności etnicznej jest na tych obszarach silniejsze niż więzy religijne¹¹⁰.

Sprzeczności powstałe na gruncie zasad odbywania służby wojskowej

Armia zawsze była środowiskiem, w którym w mikroskali przejawiał się wielonarodowy charakter ZSRR. Tam też – z jednej strony – w najbardziej systemowo realizowano wychowanie w duchu wartości internacjonalistycznych, z drugiej – w najbardziej widoczny sposób uzewnętrzniały się nie ujawniane wcześniej międzyetniczne sprzeczności. Wśród mieszkańców republik coraz częściej stawiane było pytanie: czyje interesy reprezentuje armia z takim składem etnicznym? Służbę wojskową – z zasady – odbywano poza obszarem własnej republiki. Oddziały wojsk za każdym razem określano mianem „okupantów”¹¹¹. Coraz częściej pojawiały się głosy o konieczności odbywania służby na terytorium rodzimej republiki. Według badań Ogólnozwiązkowego Ośrodka Badań Opinii Społecznej „za” odbywaniem służby wojskowej w swojej republice opowiadało się 63% badanych, przy czym – za stworzeniem narodowych armii tylko 26%. Idee te popierali w większości przedstawiciele narodów tytularnych republik (za wyjątkiem RFSRR) oraz kobiety (71%)¹¹².

Sprzeczności powstałe na gruncie prowadzonych w przeszłości prześladowań mniejszości narodowych

Problem dotyczył głównie narodów, które w przeszłości doświadczyły szykanowania ich ze względu na tzw. wrogą działalność wobec państwa radzieckiego oraz narodów podlegających przymusowej asymilacji. W tym ostatnim przypadku chodziło głównie o omówione wcześniej kwestie kultury, języka, prawa do autonomii.

¹¹⁰ T. Iślamow, A. Millier, *Nacionalizm w SSSR...*, op. cit., s. 108.

¹¹¹ Sformułowania takiego użył m.in. Dainis Ivans, Przewodniczący Łotewskiego Frontu Ludowego w wywiadzie dla dziennika „Die Welt”: „Die Welt” 22 III 1990.

¹¹² „Izwestia” 13 VI 1990.

Według oficjalnych danych do 1 I 1953 r. na terytorium ZSRR zamieszkiwało 2 750 000 przesiedleńców reprezentujących 61 narodów¹¹³. Dotyczyło to radzieckich Niemców, Tatarów Krymskich, Turków Meschetyńskich, Czeczenów, Inguszy, Kałmyków, Karaczajewów, Bałkarów itd.¹¹⁴ W dekreście Prezydium Rady Najwyższej ZSRR (z 28 VIII 1941 r.) „O przesiedleniu Niemców zamieszkujących w rejonie Powołża” zapisano, że „wśród ludności niemieckiej zamieszkującej rejon Powołża, znajdują się tysiące, dziesiątki tysięcy dywersantów i szpiegów, którzy na sygnał otrzymany z Niemiec muszą dokonać aktów dywersji w rejonach zamieszkałych przez Niemców Powołża. W celu zapobieżenia takim niepożądanym zjawiskom [...] Prezydium Rady Najwyższej ZSRR uznało za konieczne przesiedlenie całej ludności niemieckiej, zamieszkałej w rejonie Powołża”¹¹⁵. Wraz z przyjęciem (14 XI 1989 r.) przez Radę Najwyższą deklaracji „O uznaniu za bezprawne i przestępcze represyjnych aktów przeciwko narodom, podległym przymusowemu przesiedleniu i zabezpieczeniu ich praw” nasiliły się ze strony prześladowanych narodów żądania dokonania pełnej rehabilitacji wraz z prawem powrotu na wcześniej zajmowane ziemie i przywróceniem utraconego statusu. Istota sprzeczności interesów znajdowała się w stworzeniu ekonomicznych i politycznych gwarancji przywrócenia utraconych praw. Powrót Tatarów Krymskich – o czym już wspominałem – oznaczał ich przyjazd do obwodu krymskiego, który pod względem ilości obiektów socjalnych znacznie odbiegał od średniego poziomu w innych republikach. Problem dotyczył około 330 do 350 tysięcy ludzi. Na Krymie brakowało szkół, przedszkoli, szpitali, a nawet wody i energii elektrycznej. Najpoważniejszym problemem były miejsca pracy i baza mieszkaniowa. Wśród mieszkańców Krymu powstawało pytanie: czym kosztem ma się odbywać przesiedlenie Tatarów? Na jego organizację wyasygnowano kredyty w wysokości 40 mld rubli, za które wybudowano mieszkania. Spotkało się to ze sprzeciwem ludności miejscowej oczekującej ich od wielu lat. Obawa przed kolejnymi problemami socjalnymi i ekonomicznymi, poczucie naruszenia sprawiedliwości społecznej, przerodziły się we wrogość między narodami. W planie polityczno-prawnym problem powiązany był

¹¹³ Profesor N. Bugaj podaje mniejszą ilość, wskazując na 1 810 140 osób, w ramach której Niemcy stanowić mieli 788 975 osób, Czeczeni – 183 445, Ukraińcy – 163 653, Tatarzy Krymscy – 111 037, Litwini – 75 024, Rosjanie – 56 589, Kałmycy – 53 019, Ingusze – 46 303, Grecy – 40 590, Karaczajewi – 37 225, Laki – 33 102, Polacy – 31 654, „Fiedieracija” 1992, nr 11.

¹¹⁴ W 41 numerze „Moskowskich Nowosti” z 1990 r. wydrukowano, opracowane przez prof. N. Bugaję, odtajnione dokumenty z Centralnego Archiwum Państwowego Rewolucji Październikowej dotyczące deportacji z lat czterdziestych.

¹¹⁵ Ibidem.

z wykształconym w przeszłości podejściem, że rozwój narodu uzależniony jest od rangi posiadanej jednostki w ramach podziału narodowo-terytorialnego kraju. Stąd też silne dążenia do uzyskania oczekiwanego miejsca w strukturze narodowo-terytorialnej zarówno narodów, które je miały w formie instytucjonalnej, ale zostało ono im odebrane, jak i tych, którym nigdy go nie przyznano (np. Polacy i rejon solnecznikowski). Z drugiej strony, to samo przekonanie towarzyszyło sprzeciwowi narodów posiadających własne jednostki w ramach podziału narodowo-terytorialnego kraju, wobec tworzenia na ich terytorium nowych, wydzielonych struktur. Atmosferę sytuacji oddaje stwierdzenie z regionu nadwołżańskiego: „Niemcom – tak, autonomii – nie”¹¹⁶. Utworzenie autonomii przyjmowano jako promowanie praw narodu i sprowa-dzenie wszystkich pozostałych zamieszkujących na danym terenie do roli mniejszości narodowych. Samo dążenie do jej utworzenia przedstawiano jako powstawanie sprzeczności między narodami¹¹⁷.

***Sprzeczności powstałe na gruncie zaangażowania diaspor
narodów ZSRR we wspieranie interesów rodaków w ZSRR***

Wpływ diasporę powiązany był w pierwszej kolejności ze stopniem jej zorganizowania, trwałością więzów z macierzą oraz pozycją, jaką wypracowała sobie ona wobec władz państwa goszczącego. Emigracja narodów z obszaru ZSRR ma swoje korzenie w okresie carskim. Opuszczano wówczas głównie Ukrainę i Białoruś. Największa fala emigracyjna przypadła na okres rewolucji październikowej. Według danych Stowarzyszenia „Rodina” w diasporze rozpoczęło wówczas życie około 20 mln osób. Najwięcej udało się do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (około 7 mln osób, w tym 2 mln Rosjan), ale także do Kanady, Ameryki Południowej i Europy Zachodniej¹¹⁸. Diaspora wywierała wpływ na procesy zachodzące w ZSRR zasadniczo dwoma sposobami. Pierwszym z nich było

¹¹⁶ S. Filipow, „DIALOG” 1990, nr 12. O odrodzenie (zlikwidowanej w 1941 r.) Niemieckiej Republiki Autonomicznej na Powołżu zabiegało (powstałe w marcu 1989 r.) Wszechzwiązkowe Towarzystwo Niemców Radzieckich. „Ustanowienie naszej republiki właśnie na Powołżu jest rzeczywistą, a nie pozorną rehabilitacją bezprawnie represjonowanego narodu” stwierdził Przewodniczący Towarzystwa G. Grout, [w:] A. Fitz, „DIALOG” 1990, nr 12. Akcentowanie lokalizacji na Powołżu było związane z kontrpropozycjami organizacji posadowienia republiki w Zachodniej Syberii lub w obwodzie kaliningradzkim.

¹¹⁷ S. Filipow, „DIALOG” 1990, nr 12.

¹¹⁸ L. Pocziwałow, *Emigranty*, [w:] *Pieriestrojka: głasnost, diemokratija, socializm. SSSR: Diemograficzeskij diaгноз*, Moskwa 1990, s. 252. Emigranci udzielali także pomocy m.in. po awarii w Czarnobylu. Dokonano wówczas zbiórki pieniędzy dla dzieci z obwodu irkuckiego, L. Pocziwałow, *Kto oni eti emigranty?*, „Litieraturnaja Gazieta” 28 XII 1988.

tworzenie „narodowych grup interesu”. Drugim była pomoc finansowa przekazywana poszczególnym narodom mniej lub bardziej legalną drogą. Jako przykład można podać sytuację po trzęsieniu ziemi w Armenii, pierwszą strukturą, która udzieliła pomocy pokrzywdzonym była armeńska diaspora w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Środki te pozwoliły zaspokoić część potrzeb socjalnych, ale przede wszystkim wykorzystane zostały na budowę pałacu Katolikosa w Ecmiadzinie koło Erewania¹¹⁹. Nie podlega dyskusji, że władza radziecka niechętnie patrzyła na pomoc humanitarną diasporę dla obywateli ZSRR. Dopuszczała jednak nazwijmy to – jej chimeryczne pomysły budowy mauzoleów, miejsc pamięci itd. Zaostrenie stosunków między narodami zachodziło na gruncie „rywalizacji” między narodami w sferze efektywności działania ich diaspor. Azerowie z wrogością patrzyli na Ormian otrzymujących pomoc z Zachodu, a narody państw kaukaskich z zaniepokojeniem obserwowały stosunki między Z. Gamsachurdiją a J. Shalikashvili (z pochodzenia Gruzinem), dowódcą NATO. Podobną rolę odgrywały państwa, których naród stanowił mniejszość narodową w ZSRR. Przykładem jest tu działalność rządu RFN w kwestii zaspokojenia potrzeb Niemców Powołża. Rząd RFN wyraził gotowość przekazania odrodzonej autonomii niemieckiej od 15 do 20 mld marek na organizację „nowego życia”¹²⁰. Równocześnie za sprawą RFN rząd ZSRR wziął pod rozwagę wykorzystanie obwodu kaliningradzkiego dla utworzenia radzieckiej republiki niemieckiej, powodując niepokój nie tylko wśród narodów zamieszkujących ten region, ale także wśród państw ościennych. Powodem obaw nie było nie tyle samo przesiedlenie, ile plan, którego częścią miał być ten proces. Jeszcze w 1988 r. rozpoczęto rozmowy nad utworzeniem w obwodzie kaliningradzkim, z wykorzystaniem kapitału niemieckiego, specjalnej strefy ekonomicznej, w której działałyby przedsiębiorstwa z niemiecko-rosyjskim kapitałem. Dla potrzeb dyskusji z zarzutami preferencyjnego rozwoju regionu postanowiono tam część Niemców Powołża z Kazachstanu i Rosji. W czerwcu 1990 r. Helmut Kohl i M. Gorbaczow zgodzili się, aby obwód kaliningradzki był miejscem usytuowania republiki niemieckiej¹²¹. Wcześniej rzecznik Towarzystwa „Odrodzenie” zgłosił propozycję nazwy nowej republiki: Niemiecko-Rosyjska Republika Bałtycka¹²².

Odrębnym przejawem sporów powstałych na gruncie zaangażowania diaspor narodów ZSRR we wspieranie interesów współrodaków w ZSRR były

¹¹⁹ Ibidem, s. 272.

¹²⁰ „Słowo Powszechne” 25-27 V 1990.

¹²¹ „Słowo Powszechne” 18 VII 1990.

¹²² „Słowo Powszechne” 25-27 V 1990.

sytuacje, w których na skutek losów historii zamieszkiwane tradycyjnie przez dany naród ziemie zostały rozdzielone między różne państwa. Część jego przedstawicieli pozostała na historycznych ziemiach, ale część stała się mniejszością w innym państwie (np. Polacy na Litwie, Białorusi, Ukrainie). Następowo upaństwowienia interesów narodowych, rozdwojenie podmiotu wyrażającego interes danego narodu na terenie suwerennej struktury prawa międzynarodowego. Z jednej strony była to reprezentacja samej mniejszości, z drugiej – rząd narodowego państwa. W odbiorze narodu tytularnego następowało zjednoczenie obu podmiotów. Złożoność całej sytuacji potęgował fakt, że mniejszość polska na Białorusi i mniejszość białoruska w Polsce uzyskały nowy status nie na skutek przesiedlenia lub ucieczki, ale zmiany granic. Pozostając „u siebie”, stali się mniejszością w innym państwie.

Podsumowanie

Celem polityki narodowo-terytorialnej ZSRR nigdy nie było wspieranie tożsamości zamieszkałych w jego granicach narodów, ale przeciwnie – jej likwidacja. Połączenie w jedną całość narodów o odmiennej kulturze tradycji, języku, sposobie gospodarowania itd. od początku było działaniem konfliktogennym. Utrzymanie jedności państwa wymagało zastosowania szczególnych metod zarządzania. Element negatywny, a takim jest sytuacja konfliktowa, postanowiono transformować w element pozytywny i chociaż brzmi to paradoksalnie – uznać za podstawę tworzenia jedności kulturowej i unifikacji państwa. Opowiedziano się za polityką zarządzania sytuacjami kryzysowymi. Nie tylko podtrzymywano sprzeczności, ale też budowano nowe, aby je następnie rozwiązywać. Wykorzystywano różne technologie. Pierwszą z nich było zhierarchizowanie narodów i zinstytucjonalizowanie tej hierarchii w postaci prawa posiadania własnej jednostki narodowo-terytorialnej. Czyniono to bez poszanowania historycznie wykształconego przywiązania poszczególnych narodów do określonego terytorium, tym bardziej że część z nich prowadziła koczowniczy tryb życia. W dalszej kolejności politykę wzmacniania (budowania) postaw sprzeczności i konfliktów rozszerzono na wszystkie sfery życia: metody kreacji władz, gospodarkę, naukę itd. Za nośnik wartości idei marksistowsko-leninowskiej i ostoję KPZR uznano naród rosyjski i jego język. Z wykorzystaniem różnych technologii jego wartości wprowadzano z wykorzystaniem hierarchicznie zbudowanej partii komunistycznej wspartej przymusem państwa do codziennego życia wszystkich obywateli. Kulturowanie kultury narodowej było świadectwem zaściankowości, a nieznamość języka rosyjskiego uniemożliwiała awans

społeczny i zawodowy. Na marginesie warto przypomnieć, że uzyskanie wyższego wykształcenia w określonych dziedzinach możliwe było tylko na wytypowanych uczelniach rosyjskich (dotyczyło to m.in. dziedzin wykorzystywanych w przemyśle zbrojeniowym, ale także dziennikarzy) lub – mówiąc pozytywnie – uczelnie republikańskie nie uzyskiwały zgody na prowadzenie nauczania na danym kierunku i zainteresowanym pozostawały uczelnie rosyjskie. Zmiany granic, łączenie w ramach jednej jednostki narodowo-terytorialnej zwaśnionych narodów i stosowanie wobec takich efemeryd metody „kija i marchewki”, terytorialnie określone miejsca zatrudnienia po zakończeniu studiów, sztuczna industrializacja obszarów, zasady redystrybucji, budziło niezadowolenie i generowało kolejne animozje. W dobie wszechwładztwa KPZR i jej poprzedników sprzeczności narastały, ale nie uzyskiwały tzw. światła dziennego. Dbała o to hierarchicznie zbudowana struktura partii wsparta przymusem państwa. Tak było dopóki struktura była sprawna. Kiedy jednak w dążeniu do u efektywnienia systemu podjętego w ramach *pieriestrojki* udrożniono kanał przepływu informacji z dołu do góry, sprzeczności ujrzały światło dzienne. Nie pojawiły się jednak jako sprzeczności, ale ich zinstytucjonalizowana forma – konflikt. Próbowano je rozwiązać sprawdzonymi w przeszłości metodami. Prowadziło to do ich zaognienia. Każdy chciał nie tylko zadośćuczynienia za poniesione krzywdy, ale i możliwości realizacji swoich celów (niezależnie od tego czy były przesłanki do ich realizacji). To ważne z punktu widzenia uwarunkowań instytucjonalizacji bezpieczeństwa na obszarze postradziecki. Dla rozwiązania dowolnego konfliktu kluczowe znaczenie ma znalezienie istoty jego istnienia. W zaistniałej sytuacji było to niemożliwe, gdyż dowolny konflikt agregował w sobie na tyle sprzeczności, że trudno było określić, która z nich doprowadziła do konfliktu. Ostatecznie kształt sprzecznościom interesów narodowych nadawały nie trzy podmioty: naród tytularny republiki, mniejszość narodowa i Związek, ale pięć: naród tytularny republiki, mniejszość narodowa, państwa-ojczyzny tych narodów i Związek.

1.3. Rozbieżności interesów bezpieczeństwa w ramach elit władzy państwa radzieckiego

Podstawy legitymacji władzy

Legitymacja władzy radzieckiej opierała się zawsze na dwóch elementach – przywiązaniu do idei W. Lenina i naprawianiu błędów popełnionych przez poprzedników. Co prawda J. Stalin miał ograniczone możliwości krytykowania

działalności W. Lenina i posiłkował się zwycięstwem w II wojnie światowej (Wojnie Ojczyźnianej), ale Nikita Chruszczow na XX Zjeździe Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii Bolszewików (WKP(b)) skorzystał z możliwości skrytykowania poprzednika, podobnie jak Leonid Breżniew po odsunięciu od władzy N. Chruszczowa. Problem dotknął M. Gorbaczowa, który objął rządy po krótkim okresie jej sprawowania przez Jurija Andropowa (12 XI 1982 r. – 9 II 1984 r.) i Konstantina Czernienko (13 II 1984 r. – 10 III 1985 r.), zdeklarowanych kontynuatorów polityki L. Breżniewa, który ogłosił powstanie narodu radzieckiego i wkroczenie państwa radzieckiego w kolejny etap rozwoju, na drodze do komunizmu¹²³.

W pierwszych latach po kwietniowym (1985 r.) Plenum KC KPZR, na którym M. Gorbaczow został wybrany na urząd Sekretarza Generalnego KPZR i ogłosił politykę przyspieszonego rozwoju społeczno-gospodarczego państwa¹²⁴ popularne zarówno w ZSRR, jak i poza jego granicami było stwierdzenie, że doszło do konfliktu starych biurokratycznych elit, których celem było utrzymanie władzy z nowymi, opozycyjnymi siłami, które chciały dokonać zmian. Fałszywe podejście. Był to okres, w którym mówiąc o przemianach myślano o zreformowaniu systemu dla jego u efektywnienia, a nie o jego zburzeniu. M. Gorbaczow akcentował demokrację, własność prywatną, prawa człowieka i pluralizm polityczny. Za każdym razem podkreślał, że jest komunistą¹²⁵. Był więc za państwową własnością, marksistowsko-leninowskim paradygmatem postrzegania rzeczywistości, monopolem partii itd. Każdy słyszał to, co mógł zrozumieć. M. Gorbaczow podjął się ryzykownego zadania. Będąc przywiązany do wartości socjalizmu, uznał, że ich osiągnięcie wymaga wprowadzenia do systemu politycznego procedur demokratycznych. Nie chodziło jednak o jakąś demokrację, ale

¹²³ L. Brieżniew, *Wielikij Oktiabr i progiess czelowieczestwa*. Dokład na sowmiestnom torziestwiennom zasiedanii CK KPSS, Wierchownoego Sowietu SSSR i Wierchownoego Sowietu RSFSR w Kriemliewskom Dworcie Sjezdow, 2 nojabrja 1977 goda, [w:] L. Brieżniew, *Leninskim kursom...*, op. cit., t. 6.

¹²⁴ *Uskorieńie socjalno-ekonomiczeskogo razwitiia strany-zadacza wsiej partii, wsiego naroda. Sbornik dokumentow i materialow*, Moskwa 1986 r. Przypisywane jemu słowo „*pieriestrojka*” jest autorstwa Wiktora Czebrikowa, szefa KGB, które wypowiedział w 1987 r. z okazji rocznicy Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej. M. Gorbaczow mówił o przyspieszonym rozwoju. To daleko idąca różnica w semantyce, do której przywiązywano wagę w ZSRR. Przyspieszony rozwój oznacza utrzymanie celów rozwoju i konieczność zmiany tempa ich osiągania, przebudowa zakłada popełnienie błędów i konieczność ich wyeliminowania, a więc konieczność naprawienia dróg rozwojowych w poszczególnych sferach aktywności państwa.

¹²⁵ Szerzej: M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988.

demokrację socjalistyczną: „tylko dzięki konsekwentnemu rozwojowi form demokratycznych właściwych socjalizmowi, poprzez rozszerzenie samorządności możliwe jest, abyśmy osiągnęli postęp w przedsiębiorczości, nauce, technice, kulturze, sztuce”¹²⁶. To konstatacja pierwszego stanu. Drugi stan i podobnie błędna ocena, że hasła przyspieszonego rozwoju społeczno-gospodarczego państwa zmotywują obywateli do poparcia przemian. I trzeci stan, który też zawierał niesprawność w ocenie sytuacji i miał najdalej idące konsekwencje. Mowa o przyjęciu, że przebudowa (*pieriestrojka*) łączy w sobie socjalizm i demokrację. Z punktu widzenia funkcjonowania państwa było to niebezpieczne. Podejście sugerowało, że socjalizm pozbawiony był elementów demokracji i dopiero w procesie *pieriestrojki* następuje zjednoczenie tych wartości. Był to znaczący argument w dalszej rywalizacji politycznej. Refleksja nad istotą przemian przyszła w 1987 r. (wystąpienie M. Gorbaczowa na styczniowym Plenum)¹²⁷ i ostatecznie w 1991 r. po puczu sierpniowym Giennadija Janajewa¹²⁸. Kulminacyjnym punktem styczniowego Plenum KC KPZR (1987 r.) nie było jednak wezwanie do demokratyzacji socjalizmu. Hasła takie pojawiały się o wiele wcześniej i nie prowadziły do reformowania systemu. Na uwagę zasługuje pozornie mało ważny dla zewnętrznych obserwatorów element, kiedy oficjalna dyskusja poszła w stronę zmiany systemu doboru kadr do aparatu partyjnego i organów władzy i dopuszczenia alternatywnych wyborów. Wskazano w niej także na konieczność odejścia KC KPZR od decydowania o sprawach lokalnych. Otworzyło to lokalnym działaczom partyjnym drogę do szybszego awansu. Wcześniejsza pragmatyka wymagała zdobycia przez nich zaufania partyjnych władz Związku, aby dostać od nich nominację na zajmowanie stanowiska lokalnego¹²⁹. Doniosłość styczniowego Plenum KC KPZR (1987) nie sprowadzała się zatem do wskazania demokratyzacji jako celu reform, ale zmiany systemu naboru do elit struktur KPZR (i organów władzy ZSRR). W podtekście był czynnik

¹²⁶ Ibidem, s. 28.

¹²⁷ Zwraca uwagę, że termin zwołania posiedzenia Plenum KC KPZR był trzykrotnie odkładany, a to świadczy o rozbieżnościach podejścia do problemu w najwyższych kręgach władz partyjnych, S. White, 'Democratization' in the USSR, „The Soviet Studies” 1990, nr 1, s. 3.

¹²⁸ Przebieg wydarzeń i zbiór dokumentów: *Putcz. Chronika triewożnych dniej*, Moskwa 1991. Też: *Wnieoczerednoj Sjezd narodnych dieputatow SSSR. Stienograficzeskij otcziot*, „Izwestia” 3 IX 1991 r. i 4 IX 1991 r.

¹²⁹ Obsadzone było ono w drodze wyborów aklamacyjnych przy jednej osobie ubiegającej się o mandat. Inny przykład to fakt, że w pierwszej kolejności przeprowadzany był Zjazd KPZR, a w dalszej kolejności zjazdy partyjne odbywały się w poszczególnych republikach i zasadniczo (różnicowało je czasami oddanie specyfiki republiki) powielały decyzje Zjazdu KPZR, aby następnie ogłosić zasadność decyzji KC KPZR, które znalazły pełne potwierdzenie w decyzjach zjazdów republikańskich.

gospodarczy, a więc i władczy. Przynależność do elit partyjnych nie wiązała się z korzyściami materialnymi danymi raz na zawsze i z możliwością przeniesienia ich na kolejne pokolenia. Taka sytuacja dotyczyła wyłącznie osób zajmujących najwyższe stanowiska w partii na szczeblu związkowym¹³⁰. Cała własność w państwie radzieckim miała charakter państwowy.

Dylematy w ramach kierownictwa KC KPZR

W opisanych wydarzeniach należy upatrywać początków procesu, który przedstawiany jest jako spór rządzących i opozycji. W rzeczywistości był to spór tych, którzy znajdują się u władzy i są powiązani z KPZR, z tymi którzy też są powiązani z KPZR, ale w ówczesnych warunkach, będąc u władzy, znajdowali się na niższym szczeblu struktur partyjno-biurokratycznych. O ile ich droga do przywilejów gospodarczych zależała od pozycji w danej republice, o tyle droga do przywilejów władczych w ramach Związku była długa i prowadziła przez KC KPZR. Rozróżnienia wymaga status członka „grupy inteligencji” (mowa o działaczach partyjnych niższego szczebla, ale i prawnikach, generalicji itd.) od statusu członka „elitarnych kręgów”¹³¹. Stwierdzenie o połączeniu w ramach *pieriestrojki* socjalizmu i demokracji zdecydowało o dalszym przebiegu wydarzeń. Przedstawiciele „grupy inteligencji” opowiedzieli się za demokracją, która dawała im szanse rozwoju w ramach socjalistycznego systemu i przedstawiciele „elitarnych kręgów”, którzy korzystali z (zagrożonych w nowym układzie) dobrodziejstw istniejącego modelu systemowego. Zainicjowany został znamienny proces deprecjonowania dotychczasowego sposobu sprawowania władzy (w odbiorze społecznym) i dążenia do utrwalenia istniejących hierarchicznych metod sprawowania władzy. Dotyczyło to zarówno „grup inteligencji”, jak i przedstawicieli „elitarnych kręgów”. Jako przykład stanowiska tych ostatnich wskazać można opublikowanie przed XIX Wszechzwiązkową Konferencją Partyjną KPZR (1988 r.) na łamach dziennika „Sowietskaja Rossija” artykułu Niny Andriejewej o znamiennym tytule „Nie mogę wyrzec się zasad” (*Nie mogu postupatsja principami*)¹³². Był on *de facto* drugim manifestem komunistycznym, tylko o ile w tekście Karola Marksa krążyło nad Europą widmo komunizmu jako zwiastun dobrego, o tyle teraz widmo *pieriestrojki* jako zwiastun złego. W grupie inteligencji znalazł się Borys Jelcyn. Będąc I Sekretarzem Komitetu Obwodowego

¹³⁰ Patrz: A. Nove, *Is there a Ruling Class in the USSR?*, „Soviet Studies” 1975, nr 17, 4; M. Matthews, *Privilege in the Soviet Union: A Study of Elite Life-Styles under Communism*, London 1978.

¹³¹ Ibidem, s. 158 i nast.

¹³² N. Andriejewa, *Nie mogu postupatsja principami*, „Sowietskaja Rossija” 13 III 1988.

KPZR w Swierdłowsku, przyjechał do Moskwy i zajął stanowisko szefa Wydziału Budownictwa KPZR. Wkrótce stanął na czele moskiewskiej organizacji partyjnej i został kandydatem na członka Biura Politycznego KC KPZR. Na październikowym Plenum KC KPZR (1987 r.) wdał się w spór z M. Gorbaczowem (chodziło o tempo realizacji przemian w ramach *pieriestrojki*). Pozbawiono go przywileju kierowania moskiewską organizacją partyjną i członkostwa w Biurze Politycznym KC KPZR. Przy kontynuacji dotychczasowej pragmatyki polityki kadrowej partii stałby się w państwie osobą *non grata*. Nie odwołano go jednak z urzędu członka Komitetu Centralnego KPZR, a w 1989 r. (marzec) został wybrany w skład delegatów na Zjazd Deputowanych Ludowych, był głównym orędownikiem demokratyzacji systemu, wprowadzenia gospodarki rynkowej, niezależności republik¹³³. Zarysowały się przesłanki tego, co F. Druckner określał jako pluralizm polityczny związany z rywalizacją o władzę jej centrów¹³⁴. Reprezentował największą republikę, ale nie dysponował poparciem większości republik. Uzyskał pełne poparcie w wyborach deputowanych ludowych w okręgu moskiewskim (1989 r.), lecz w wyborach do Rady Najwyższej ZSRR nie zdobył wymaganej ilości głosów. Znalazł się w niej ostatecznie, jednak jako osoba, która weszła na miejsce wybranego Alieksiej Kazannika z Omska, który zrezygnował z mandatu, aby B. Jelcyn mógł zasiąść w parlamencie¹³⁵.

Faktem pozostaje, że zarówno demokrację, jak i gospodarkę rynkową rozumiano na wiele sposobów. Demokracja dla M. Gorbaczowa sprowadzała się do „demokratycznego socjalizmu”, dla innych – głównie mieszkańców wielkich miast – do „mitycznej” demokracji, którą znali z filmów, dla partyjnych przywódców była środkiem przynależności do globalizującego się świata. Podobnie było z gospodarką rynkową. Dla ekonomistów była to droga do zlikwidowania niedoboru towarów, ale i uniezależnienia działalności gospodarczej od woli działaczy (struktur) partyjnych. Dla działaczy partyjnych była równoznaczna z uniezależnieniem posiadanych możliwości od pozycji zajmowanej w hierarchicznej strukturze partii i sprawieniem, że dostęp do dóbr zostanie powiązany

¹³³ B. Gwertzman, M.T. Kaufman (red.), *The Decline and Fall of the Soviet Empire. Selected articles from „The New York Times”*, New York 1992, s. 244 i nast.

¹³⁴ F. Druckner, *Spółeczeństwo pokapitalistyczne*, Warszawa 1999.

¹³⁵ Na I Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR po wyborze jego na członka Rady Narodowości Rady Najwyższej ZSRR zrezygnował z mandatu na korzyść B. Jelcyna. M. Gorbaczow w trybie ekstraordynaryjnym doprowadził do wyboru jego osoby. W okresie od 5 X 1993 r. do 25 IV 1994 r. (za prezydentury B. Jelcyna), był II Prokuratorem Generalnym Federacji Rosyjskiej. Szerzej: D. Kotz, *Gosudarstwo i ekonomiczeskaja transformacija: rossijskij i kitajskij opyt pieriechoda k rynku*, „Wiesticnik Sankt-Pietiersburgskogo uniwersiteta, ser. nr 5: „Ekonomika” 2005, nr 2/2, s. 48-46.

z posiadanymi środkami finansowymi. Obywatele sprowadzali gospodarkę rynkową do wyrównania dostępu do dóbr (tzn. ich i elit władzy) w zależności od posiadanych środków finansowych.

Powracając do legitymizacji władzy. Krytyka poprzednika była efektywną podstawą wymiany kierowniczych kadr w partii i administracji. M. Gorbaczow nie miał możliwości odwołania się do niej i dokonania na jej podstawie zmian. Postanowił wzmocnić pierwszą legitymację swojej władzy, a więc przywiązanie do idei W. Lenina. Wobec braku możliwości roszad w ramach elit partyjnych i administracyjnych, niezbędne okazało się stworzenie nowych kanałów komunikacji ze społeczeństwem tak, aby odblokować istniejący, jednokierunkowy przepływ informacji (z góry do dołu), nie naruszając poczucia bezpieczeństwa działaczy partyjnych i urzędników administracyjnych. Odwołując się do spuścizny W. Lenina, postanowił przywrócić uśpione, a utworzone za jego czasów instytucje: konferencje partyjne, które odbywały się wówczas między zjazdami partii, dla omówienia stopnia zrealizowanych namierzonych celów i przyjętych przez Zjazd KPZR środków działania oraz wskazania ewentualnych korekt, a także reaktywowania Zjazdu Deputowanych Ludowych jako wyrazu stanowiska „mas pracujących”. Reaktywowane struktury funkcjonować miały niezależnie od Zjazdu KPZR i Rady Najwyższej. Nie wkraczały w jej kompetencje władcze. Wyłaniane były bez powiązania z elekcją delegatów na zjazdy KPZR i deputowanych do Rady Najwyższej.

Polityka *glasnosti* też wpisuje się w korzystanie ze spuścizny W. Lenina. Kiedy ten, mając obawy w kwestii zaakceptowania tzw. tez kwietniowych¹³⁶, pod pretekstem, że sprawy są nazbyt znaczące dla funkcjonowania państwa, aby decydowało o tym ograniczone grono osób, przeniósł dyskusję na forum ogólnonarodowe. Zostały one zaakceptowane na VII (kwietniowym) Wszechzwiązkowym Zjeździe Rosyjskiej Socjal-Demokratycznej Partii (bolszewików) (24-29 IV 1917 r.; *Rossijskaja socjal-diemokraticzeskaja raboczaja partija (bolszewikow), RSDRP*). Inaczej pisząc, M. Gorbaczow dla u efektywnienia systemu socjalistycznego, co było jego bezdyskusyjnym celem, odwołał się do W. Lenina, którego aktywności i osiągnięć nikt nie mógł podważyć i zaprogramował nowy model zarządzania państwem.

Polityka otwartości (*glasnost*) miała określony cel i od samego początku była sterowana centralnie. Nie wyrażała liberalizacji polityki państwa. Kraj znajdował się w złożonej sytuacji gospodarczej. Zgodnie z obowiązującym

¹³⁶ W. Lenin, *O zadaczach proletariata w nynieszej rewolucji*, „Prawda” 7(20) IV 1917.

paradygmatem postrzegania rzeczywistości trzeba było wskazać winnego. Pierwszym z nich stał się styl życia obywateli ZSRR z akcentem na alkoholizm. W mediach pojawiły się materiały na ten temat, a Komitet Centralny KPZR przyjął uchwałę „O środkach przezwyciężenia pijaństwa i alkoholizmu oraz likwidacji produkcji samogonu” (z 17 V 1985 r.)¹³⁷ tzw. *suchoj zakon*. Ograniczenia w sprzedaży alkoholu i likwidacja zakładów produkcyjnych doprowadziły do zmniejszenia wpływu środków finansowych do budżetu państwa, przyczyniając się do rozszerzenia tzw. szarej sfery i powstania „dymiących lasów”, a więc miejsc nielegalnego produkowania alkoholu¹³⁸. Problem był jednak bardziej doniosły. Skoro na czele wszystkich przemian zawsze stała KPZR, to coraz głośniej wybrzmiewało pytanie: kto ponosi odpowiedzialność za istniejącą sytuację z zawołaną w treści odpowiedzią – winę ponosi KPZR. Stanu tego nie można było ukryć, ale też nie można było przyznać, że dotyczy to centralnych władz partyjnych. Rozwiązanie znaleziono w obarczeniu odpowiedzialnością republikańskich struktur partyjnych. Nastąpił medialny atak na kierownictwo partii w republikach¹³⁹. Prowadzone przez władze związkowe (w ramach *glasnosti*) likwidowanie korupcji odebrane zostało jednak w republikach jako środek niszczenia zakorzenionych w społeczeństwie tradycji narodowych i wyraz pokazania jej wyższości nad republikami¹⁴⁰. Na trzecim etapie *glasnosti* niezbędne okazało się wskazanie konkretnych osób. Krytyka L. Breżniewa nie wchodziła w grę, podobnie jak K. Czernienko i J. Andropowa. Nie mogła dotyczyć także N. Chruszczowa i W. Lenina. Jediną osobą pozostał J. Stalin. Sytuacja

¹³⁷ Postanowienie CK o miarach po priodoleniju pianstwa i alkogolizma, iskorieniju samogonowarienija – suchoj zakon ot 17 maja 1985 g., ffke1975.narod.ru/s/s5/1980/vodka-1985.htm (dostęp 18 V 2020 r.). Też: <https://kresy.pl/wydarzenia/gobraczow-przyznajem-ze-suchoj-zakon-byl-bledem/> (dostęp 20 V 2020 r.).

¹³⁸ Określenie dla nielegalnej produkcji alkoholu. Odpowiednikiem były „kapuściane korytarze”, gdyż gotowana kapusta osłabiała zapach pędzenia bimbru w pomieszczeniach mieszkalnych.

¹³⁹ Przykładem są wydarzenia w Uzbekistanie, w których krytykę aktywnie angażował się B. Jelcyn. Zwracał on uwagę zarówno na korupcję w tej republice, jak i niesprawności w realizowaniu wobec nich funkcji kontrolnych i nadzorczych przez związkowy aparat partyjny. W największym stopniu doświadczyła tego Armenia i Azerbejdżan. Jako przykład 2 XII 1988 r. Sekretariat KC KPZR polecił Wydziałowi Ideologicznemu KC KPZR, aby dla polepszenia naświetlenia wydarzeń zachodzących w Armenii i Azerbejdżanie zorganizować specjalny zespół, którego zadaniem byłoby koordynowanie prac prasy centralnej i treści publikowanych materiałów dotyczących tych republik. W tym samym dokumencie zobowiązano KC KP Azerbejdżanu i KC KP Armenii (kolejność zgodna z alfabetem rosyjskim) do codziennej emisji biuletynów informujących o wydarzeniach zachodzących między republikami. Wprowadzono cenzurę wszystkich wystąpień działaczy partyjnych obu republik, a dla realizacji działań oddelegowano do republik po 2-3 współpracowników, *Wypiska iz protokoła zasiedanijsia Siekrietariata CK KPSS*, 2 XII 1988, CChSD, F.89, p.4, d.6.

¹⁴⁰ H. D'Encausse, *La gloire des nations: Ou la fin de l'Empire sovietique*, Paris 1990, s. 51.

skomplikowana, ale podjęto się jej realizacji. Dotyczyła symbolu zwycięstwa nad faszyzmem i osoby będącej *de facto* twórcą koncepcji KPZR, radzieckiego związkowego państwa wielonarodowego, polityki narodowościowej, komunistycznej partii ZSRR i jej systemu itd. Dopuszczając trzeci element *głasnosti*, podważono podstawy istnienia ZSRR i jego misji w kreowaniu nowej rzeczywistości, pozycji partii i budowy federacji rosyjskiej.

Zdecydowały o tym dwie filozofie działania. Te same, które doprowadziły zarówno do utworzenia ZSRR, jak i jego rozpadu i ustalenia dalszych dróg rozwoju, a więc i systemu bezpieczeństwa regionalnego. W obu przypadkach elementem scalającym była władza (możliwości) partii komunistycznej i czynnik gospodarczy. Rzecz w tym, że zarówno w ZSRR, jak i w pozostałych państwach obozu socjalistycznego członkostwo w partii i akceptacja jej polityki była warunkiem *sine qua non* kariery zawodowej i posiadania dóbr materialnych. Realnie wyznawane (w odróżnieniu od prezentowanych) poglądy ideowe nie odgrywały większego znaczenia. W części republik, a do nich zaliczyć można Rosję, Ukrainę, Białoruś, zgodność ideowa wystarczała dla legitymacji władzy. Inaczej w państwach (republikach) kaukaskich i Środkowej Azji. Tam władza legitymowana była pozycją rodowo-klanową, a legitymizacja partii była wspomagająca, a więc nie była niezbędna dla sprawowania władzy¹⁴¹. Powstały sztuczne twory rodowo-partyjne¹⁴². Partyjne w tym znaczeniu, że w dowolnym sporze rodowo-plemiennym następowało odwołanie się (i wykorzystanie) nie klanowych sił, ale sił przymusu struktur państwa, scalonych przez partię komunistyczną, której przedstawicielem w republice (terenie) był przedstawiciel KPZR, (przedstawiciel republikańskiej partii komunistycznej) wywodzący się z rządzącego klanu. Obie struktury miały wiele cech wspólnych: wysokorozwinięta centralizacja, hierarchia, wielostopniowy mechanizm podejmowania decyzji. Wytyczane w latach 20. granice republik prowadziły do zjednoczenia na jednym obszarze kilku silnych terytorialnych grup z lojalnością klanową. Rywalizowały one między sobą, ale też

¹⁴¹ Pisze o tym m.in. K. Mroziwicz, *Pólsieroty po ZSRR*, „Polityka”, nr 6 z 8 II 1992 r. Charakterystyki przywództw w państwach kaukaskich republikach b. ZSRR i państwach Środkowej Azji, b. republikach ZSRR: T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, vol. 5, Warszawa 2001.

¹⁴² Jako przykład w Turkmenii od końca lat trzydziestych rządził klan czardżouski, w Uzbekistanie początkowo klan fergański, a od lat siedemdziesiątych klan bucharski. Odmienne w Kazachstanie i Kirgyzstanie z uwagi na duży udział procentowy ludności nietytularnej, ale w Kirgyzstanie dominującą rolę w parlamencie odgrywał klan południowooszański, a w Kazachstanie Bolszoj Żuz, A. Zubow, *Mieźdu rajkomom i mieczetiu*, „Nowoje Wriemia” 1982, nr 50, s. 17-19. Cechy przywództwa politycznego na poszczególnych obszarach ZSRR: T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, vol. 5. T. Bodio (red.), *Przywództwo polityczne...*, op. cit., s. 209.

wzajemnie się uzupełniały: „w republice wszyscy mają swoją pracę: Leninabad – zarządza, Kuliab – broni, Kurgan-Tjube – pracuje, a Badachschan – śpiewa i bawi¹⁴³. Idąc dalej. Dopóki wsparcie udostępniane przez ZSRR/KPZR (wojsko, policja itd.) sprzyjały realizacji interesów klanowych wszystko było w porządku, ale kiedy interesy władz związkowych i republikańskich rozchodziły się – opowiadano się za historyczną legitymacją władzy. Miało i ma to znaczenie w kontekście tworzenia sojuszy po rozpadzie ZSRR, a więc i kreacji stabilności systemu bezpieczeństwa na południowym „podbrzuszu” Rosji. O ich powstawaniu (rozpadzie) nie decydowało odniesienie do ZSRR, ale historycznie ukształtowane więzi rodowe, kulturowe, religijne itd., a także pragmatycznie rozumiana zdolność (oraz perspektywa) regionalnej współpracy gospodarczej w kontekście własnego miejsca w powstającym układzie geopolitycznym. Wyprzedzając podjęty tok narracji, zachowanie republik Kaukaskich (nawet w odniesieniu do Armenii) i Republik Azji Środkowej zawsze było nieprzewidywalne. Rozwiązaniem przyjętym w systemie radzieckim było, aby jeżeli pierwszym sekretarzem jest przedstawiciel narodu tytularnego republiki, drugim był przedstawiciel narodu rosyjskiego. Pozostając na gruncie rozważań nad zachowaniami przywództwa republik (państw) Kaukaskich i Azji Środkowej. Po rozpadzie ZSRR – w nie podległych państwach, jakie wyłoniły się z ZSRR (pomijam Litwę, Łotwę Estonię), u władzy pozostali dotychczasowi aktywiści partyjni, przy czym w pięciu państwach byli nimi członkowie nieistniejącego już KC KPZR. Po puczu sierpniowym (1991 r.) we wszystkich republikach przeprowadzono wybory prezydenckie i we wszystkich republikach zwycięstwo odnieśli dotychczasowi sekretarze partii. W Kazachstanie pierwsze bezpośrednie wybory głowy państwa rozpisano na 1 XII 1991 r. Nursułtan Nazarbajew, dotychczasowy szef republikańskiej organizacji partyjnej uzyskał poparcie 98,8% wyborców uczestniczących w głosowaniu¹⁴⁴. W Tadżykistanie działalność partii komunistycznej została zakazana 9 IX 1991 r. Z urzędu ustąpił I Sekretarz, przewodniczący Rady Najwyższej Tadżyckiej SRR Rahmon Nabijew, aby w listopadzie 1991 r., z poparciem 56% głosów objąć urząd przewodniczącego parlamentu¹⁴⁵.

¹⁴³ W. Władimirow, *Tadżykistan: sataninskaja ochota*, „Wiek” 1983, nr 3, s. 10-11; A. Arałow, J. Umański, *‘Russkij wopros’ w kontekście międzynarodalnych otnoszenij w Uzbekistanie*, „Swobodnaja Mysl” 1992, nr 42, s. 29.

¹⁴⁴ Wystąpił z republikańskiej partii i ją rozwiązał. *Leksykon państw świata* ‘93/94, Dortmund-Warszawa 1993, s. 217.

¹⁴⁵ Dnia 7 IX 1992 r. w wyniku zamieszek w Duszanbe, R. Nabijew został zmuszony do ustąpienia z zajmowanego urzędu i 19 XI Rada Najwyższa na jego miejsce (przewodniczącego) wybrała także członka komunistycznej partii – Emomalina Rachmanowa.

W Turkmenistanie I Sekretarz Komunistycznej Partii Turkmeńskiej SRR Saparmyrat Nijazow został wybrany na prezydenta kraju. W Uzbekistanie sprawujący od 1989 r. funkcję I Sekretarza KC KP Uzbekistanu Islam Karimow, dysponując poparciem 86% głosujących został prezydentem państwa.

Pierwsze podejście do ciągłości i zmian we władzach nowych niepodległości (załącznik nr 2) może prowadzić do wniosku, że nie tylko w odniesieniu do państw kaukaskich i Azji Środkowej mamy do czynienia z tendencjami autokratycznymi realizowanymi w ramach procesów demokratyzacji. Jest to jednak fałszywa analiza, bowiem zakłada, że funkcjonujące w naszej kulturze rozumienie demokracji i autokracji jest jedynym właściwym. Giovanni Sartori pisał, że co prawda demokracja nie jest czymkolwiek, ale wszędzie jakaś demokracja jest, w znaczeniu, że jej występowanie sprowadzić należy do działania dla dobra ogółu¹⁴⁶. Zasadnie wskazuje Tadeusz Bodio, że w państwach o tradycyjnej, rodowo-klanowej kulturze, których funkcjonowanie obarczamy przymiotem autokratycznych, są nie tylko elementy demokracji w znaczeniu podejmowania działań dla dobra wspólnego, ale też przykłady działań, które, przyjmując podejście dominujące we współczesnych demokracjach zachodnich, można uznać za prodemokratyczne. Mają one ograniczony, sterowany, koniunkturalny – z naszego punktu widzenia – zakres, ale są zauważalne¹⁴⁷. Państwom tego obszaru nie jest właściwy dylemat demokracja – autokracja. Nawiazanie do demokracji jest sposobem na życie i sposobem na zaistnienie (dostosowanie się) do udziału w procesach globalizującego się świata i utrzymania sprawowania władzy. Inaczej mówiąc – następuje przychylenie się do norm (wartości) obowiązujących w sferze szeroko rozumianego środowiska międzynarodowego, którego mamy ochotę być członkami, ale robimy to w zakresie niezbędnym dla utrzymania władzy i związanych z tym przywilejów. Nie oznacza to bynajmniej, aby żadne z tych państw nie podejmowało ograniczonych prodemokratycznych reform. Jako przykład wskazać można Kazachstan i Kirgizstan. Są też państwa idące w kierunku teologii politycznej (Turkmenistan)¹⁴⁸.

Kluczowym momentem za każdym razem jest charakterystyczny dla państw azjatyckich kult przywódcy: silny przywódca to silne państwo, silne państwo to silny przywódca. Model jest wyrazisty szczególnie w momencie

¹⁴⁶ Szerzej: G. Sartori, *Teoria demokracji...*, op. cit.

¹⁴⁷ T. Bodio, *Przywództwo i transformacja polityczna*, „Studia Politologiczne”, vol. 5, *Przywództwo polityczne*, T. Bodio (red.), Warszawa 2001, s. 203.

¹⁴⁸ Ibidem, s. 203.

„wybicia się” na niepodległość. Z sytuacją taką nie mamy do czynienia w przypadku Białorusi, Ukrainy, kiedy posiadane legitymizacje władzy przywódców – odwołując się do T. Bodio – „oddalają społeczeństwa od demokracji w kierunku zapaści cywilizacyjnej”¹⁴⁹. Ale w przypadku Rosji te same uwarunkowania prowadzą do odmiennych stanów. Za każdym razem kluczowym elementem jest dostęp do władztwa, przywództwo w regionie i materialna podstawa funkcjonowania. Stąd też tradycyjny spór między przywódcą a władzą ustawodawczą. Ma to doniosłe znaczenie dla przyszłych procesów integracyjnych i budowania regionalnego systemu bezpieczeństwa. Pucz poparła Białoruś, Tadżykistan, Naddniestrze, a za Federacją Rosyjską opowiedziała się Litwa, Armenia, Gruzja, Ukraina, Mołdowa.

Podsumowanie

Dominuje podejście, że w okresie *pieriestrojki* starły się siły opozycyjne z siłami znajdującymi się u władzy. Nic bardziej błędnego. To było starcie „młodych” ze „starymi” w ramach tego samego ugrupowania. Nie było mowy o ideologicznych przewartościowaniach, ale o procedurach dostępu do sprawowania władzy i realizacji partykularnie rozumianych interesów. Stąd też późniejsze próby reintegracji przestrzeni postradzieckiej, chociaż prezentowały się jako dążenie do zapewnienia bezpieczeństwa narodowego nowych niepodległości, nierzadko były wyrazem jedynie dążenia przedstawicieli elit politycznych do zapewnienia sobie własnego bezpieczeństwa i legitymowania pozostawania u władzy.

¹⁴⁹ Ibidem.

PRÓBY ZMIANY STOSUNKÓW MIĘDZY PODMIOTAMI ZSRR W LATACH 90. XX W. INTERESY PODMIOTÓW BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO

2.1. Koncepcje reformowania ZSRR

Związek i republiki w dyskusji nad koncepcją zmodernizowanego państwa radzieckiego

Polityka *pieriestrojki* umożliwiła republikom coraz śmielsze wyrażanie swoich interesów, głównie w planie zlikwidowania istniejących niesprawiedliwości będących do tej pory źródłem sprzeczności i konfliktów. Dokonywano tego w ramach oficjalnego wsparcia dla nowego kierunku KPZR¹. Jako przykład wskazać można, że pierwotna nazwa powszechnie traktowanego jako opozycyjny i proniepodległościowy litewski ruch „Sąjūdis” brzmiała: Litewski Ruch na rzecz Przebudowy „Sąjūdis” (*Lietuvos Persitvarkimo Sąjūdis, LPS*), a jego pierwszym działaniem było pożegnanie (24 VI 1988 r.) i powitanie (9 VII 1988 r.)² delegatów KP Litewskiej SRR na XIX Ogólnozwiązkowej Konferencji Partyjnej (28 VI – 1 VII 1988 r.)³. Był to sprawnie przygotowany manewr taktyczny, pozwalający nagłośnić żądania republik przy braku zagrożenia represji wobec ich wyrazicieli. Na ruchy oddolne w republikach i zgłaszane przez nie postulaty praktycznie do połowy 1990 r. władze KPZR nie zwracały większej uwagi. Sytuacja zmieniła się, gdy parlamenty republik bałtyckich zaczęły proklamować deklaracje niepodle-

¹ J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2014, s. 93 i nast.

² Ibidem, s. 99.

³ G. Błaszczyk, *Litwa w latach 1988-1990*, „Obóz”, nr 23-lato/1992, s. 24.

głości⁴. Co prawda w Tezach KC KPZR na XIX Ogólnozwiązkową Konferencję Partijną zapisano, że „w ramach przebudowy systemu politycznego należy rozpatrywać i przyjąć [...] środki niezbędne dla dalszego rozwoju federacji radzieckiej”⁵, jednak sprowadzono je do decentralizacji funkcji administracyjno-wykonawczych i rozszerzenia zadań republik⁶. Inaczej mówiąc, istotą dążenia był podział odpowiedzialności bez dokonywania zmian systemowych. Miało to zostać ujęte w przepisach nowelizujących Konstytucję ZSRR (a więc i w konstytucjach republik). Podobnie w Platformie KPZR „Polityka narodowościowa partii we współczesnych warunkach”, odpowiadając na zgłaszane przez republiki wnioski odstąpienia od reformy konstytucyjnej na rzecz zawarcia nowego układu związkowego, stwierdzono: „jak wiadomo układ z 1922 r. jest otwarty i zachowuje moc prawną po dzień dzisiejszy”⁷. Przy świadomości konieczności zmian i postrzeganiu potencjalnego zagrożenia ze strony ruchów odśrodkowych panowało przekonanie, że uda się utrzymać kontrolę nad procesami zachodzącymi w kraju z wykorzystaniem dotychczasowych środków i w ramach jednolitego Związku. Gdy jednak suwerenność⁸ proklamowała RFSRR (12 VI 1990 r.) sytuacja uległa zmianie⁹. Zagrożona została podstawa istnienia władzy radzieckiej. Podjęto

⁴ Litwa uczyniła to w marcu 1990 r., Akt Wierchownogo Sowietu Litowskiej Riepubliki o wosstanowlenii niezawisimosti Litowskiego Gosudarstwa ot 11 marta 1990 g., [w:] *Sbornik dokumentow Wierchownogo Sowietu Litowskiej Riepubliki i Priezidiuma Wierchownogo Sowietu Litowskiej Riepubliki, priniatyje na pierwoj siessii (7, 21 i 22 awgusta 1990 g.), a także na zasiedanijach Priezidiuma Wierchownogo Sowietu (15 marta i 31 awgusta 1990 g.,* Wilnius 1991, t. I. Łotwa – w maju 1990 r., Deklaracja Wierchownogo Sowietu Łatwijskiej Riepubliki o wosstanowlenii niezawisimosti Łatwijskiej Riepubliki ot 4 maja 1990 g., „Sowietskaja Łatwija”, 9 V 1990. Też: *K sojuzu suwieriennych narodow. Sbornik dokumentow KPSS, zakonatielnych aktow, dieklaracij, obraszczienij, priezidentskich ukazow, paswaszczonnych problemie nacionalno-gosudarstwiennogo suwierienitieta*, Moskwa 1991. Estonia zadeklarowała wstąpienie na drogę niepodległości. Dnia 2 II 1990 r. jej Rada Najwyższa uchwaliła Deklarację w sprawie państwowej niepodległości Estonii, *Dieklaracija po woprosu gosudarstwiennoj niezawisimosti Estonii ot 2 fiewralia 1990 g.*, [w:] *K sojuzu suwieriennych narodow...*, op. cit., s. 239-242, a następnie – 7 X 1992 r., Deklaracja Zgromadzenia Państwowego O odbudowaniu konstytucyjnej władzy państwowej (z 7 X 1992 r.), *Dieklaracija Gosudarstwiennogo Sobranija o wosstanowlenii konstitucionnoj gosudarstwiennoj vlasti ot 7 X 1992 g.*, „Prawowyje akty Estonii”, nr 40/1992, poz. 533.

⁵ „Prawda” 27 V 1988.

⁶ „Prawda” 25 V 1988.

⁷ *Platforma KPSS: Nacionalnaja politika w sowriemiennych usłowijach*, „Prawda” 24 IX 1989.

⁸ Kolejny manewr taktyczny. W dokumencie nie użyto terminu niepodległość, ale suwerenność, a więc zgodnego z Konstytucją ZSRR, w której każda republika zdefiniowana została jako suwerenne państwo.

⁹ *Dieklaracija o gosudarstwiennom suwierienitieta Rossijskoj Sowietsoj Fiedieratiwnoj Socialističeskoj Riepubliki prinjata pierwym Sjezdom narodnych dieputatow RSFSR 12 ijunia 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda Narodnych Dieputatow RSFSR i Wierchownogo Sowietu RSFSR” 1990, nr 2,

próbę przejścia inicjatywy od republik. Na wspólnym posiedzeniu Rady Prezydenckiej i Rady Federacji (30-31 VIII 1990 r.) powołano Komitet ds. wypracowania nowego układu związkowego¹⁰, a 3 IX 1990 r. Szef służby prasowej przy Prezydencie ZSRR poinformował przedstawicieli mediów, że na sesji Rady Narodowości ZSRR prezydent M. Gorbaczow przedłożył koncepcję stworzenia Związku Suwerennych Państw, motywując to koniecznością „nadania oddolnym procesom planowego charakteru”¹¹. Krok ten nastąpił w momencie, gdy realizowane były już przez republiki dwa modele zreformowania stosunków między republikami tworzącymi ZSRR.

Pierwszy z nich charakterystyczny był dla republik oficjalnie nazywanych Nadbałtyckimi (*Pribaltika*) i Gruzji. Opowiadały się one za pełną niepodległością republik¹². Odrzuciły udział w pracach nad nowym układem związkowym i zainteresowanie utrzymaniem podmiotowości w ramach ZSRR¹³. Argumentowały to stanowiskiem parlamentów narodowych i przeszkodami prawnymi, związanymi z trybem przyłączenia do ZSRR¹⁴. Gruzja podkreślała, że 25 II 1921 r. anektowano jej terytorium i rozpoczęła się okupacja niepodległej Gruzji. Decyzja ówczesnych władz gruzińskich była bezprawna, bo podjęta przez niedemokratycznie wybrany parlament. Podpisanie przez władze Gruzji układu odnawiającego Związek, legitymowane przez wolne, pluralistyczne wybory (z 28 X 1990 r.) oznaczałoby legalizację wejścia w skład ZSRR ze wszystkimi tego konsekwencjami¹⁵. Podobne stanowisko prezentowały republiki bałtyckie, odrzucając odbudowanie niepodległości w oparciu o ustawodawstwo kraju, do którego

s. 22. Też: *Nowyje zakony Rossii. Priłożenie k prawowomu litieraturno-publicisticeskomu żurnalu „Za i protow”*, Moskwa 1991, s. 3-5.

¹⁰ „Prawda” 26 IX 1990.

¹¹ „Sowietskaja Rossija” 14 VI 1990.

¹² Szerzej: J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych...*, op. cit., s. 79-119.

¹³ Państwa bałtyckie wspólne stanowisko zawarły m.in. w Pośłaniu Rady Najwyższej Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej i Republiki Estońskiej do IV Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, Obraszczenie Wierchownych Sowietow Łatwijskiej Riespubliki, Litowskiej Riespubliki i Estońskiej Riespubliki k IV Sjezdu Narodnych Dieputatow SSSR, „Echo Litwy” 24 XII 1990. Gruzja uczyniła to w wydany przez Radę Najwyższą republiki oświadczeniu *O projekcie Układu Związkowego* z 22 XI 1990 r., *Zajawlenie Wierchownogo Sowietu Riespubliki Gruzia O projekcie Sojuznogo Dogowora ot 22 nojabria 1990*, „Zaria Wostoka” 23 XI 1990.

¹⁴ Parlamentey wyrażały przy tym realne dążenia ludności danej republiki. Zgodnie z wynikami sondażu przeprowadzonego w dniach 14-20 XII 1991 r. przez Centrum Badania Opinii Publicznej przy Instytucie Filozofii, Socjologii i Prawa AN Litwy, 69% respondentów opowiedziało się za samodzielną, niepodległą Litwą (Litwini – 81%), za układem związkowym – 13% (Litwini – 6%), a za poprzednim ZSRR tylko 3% (Litwini – 2%), „Kurier Wileński” 3 I 1991.

¹⁵ „Izwestia” 12 XII 1990.

zostały wcielone z naruszeniem obowiązującego w nich prawa¹⁶. W tym samym nurcie znalazła się Mołdowa i Azerbejdżan z tym, że ich stanowisko miało charakter taktyczny. W uchwale Rady Najwyższej SRR Mołdowa (z 26 X 1990 r.) zapisano, że republika „wstrzymuje swój udział [...] w wypracowywaniu układu związkowego do momentu likwidacji zagrożenia integralności terytorialnej Mołdowy”¹⁷. Republika chciała wymusić na władzach związkowych potępienie utworzenia na jej terenie Republiki Gagauskiej i Republiki Naddniestrzańskiej. Podobnie uczynił Azerbejdżan. W oświadczeniu deputowanych ludowych Azerbejdżanu (z 10 IX 1990 r.), które zostało rozpowszechnione w czasie obrad IV Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR podkreślono, że republika będzie uczestniczyła w układzie związkowym pod warunkiem zagwarantowania jej w przyszłym Związku bezpieczeństwa i integralności terytorialnej¹⁸.

Republiki te wychodziły z założenia, że nowa wspólnota może być oparta tylko i wyłącznie na delegowaniu przez umawiające się strony określonych praw związkowi. W sytuacji, kiedy żadna z republik nie dysponuje w pełni swoją gospodarką i obronnością, nie może być mowy o stworzeniu związku niepodległych państw¹⁹. Stanowisko takie ze względów taktycznych zajmowały też państwa bałtyckie, chociaż proklamowały niepodległość. Chodziło o wywarcie presji na ZSRR przekazania republikom własności majątku w nich zlokalizowanego, co w znaczącym stopniu uprościłoby proces wydzielienia. Najbardziej zachowawczo postępowała Gruzja. Odmawiała udziału w wypracowywaniu układu związkowego, nie proklamowała suwerenności, a jedynie – 14 XI 1990 r. – okres przejściowy w dochodzeniu do niepodległości²⁰.

¹⁶ Między innymi O. Biszner, Przewodniczący Rady Ministrów Łotewskiej SRR i J. Bojars (Łotwa) na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, *Czetyrietyj Sjezd narodnych deputatow SSSR. Stienograficzeskij otczot*, „Izwestia” 24 XII 1990, 22 XII 1990.

¹⁷ „Sowietskaja Mołdowa” 13 XII 1990.

¹⁸ Z wypowiedzi E. Kafarowej, Przewodniczącej Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetyrietyj Sjezd...*, op. cit., „Izwestia” 22 XII 1990.

¹⁹ Z wystąpienia A. Rutela, Prezydenta Republiki Estonii na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, „Sowietskaja Estonia”, 19 XII 1990.

²⁰ Zakon Rzespubliki Gruzija ob obławlieni pieriechodnogo pierioda w Rzespublikie Gruzija ot 14.11.1990, „Zaria Wostoka” 17 XI 1990.

Podstawą nowych stosunków między wymienionymi republikami oraz między nimi i ZSRR miały być równoprawne umowy międzypaństwowe²¹. Proponowały trójstopniowy proces normalizacji stosunków. Na pierwszym etapie ZSRR uznały prawnie niepodległość republik, co umożliwiłoby im uzyskanie statusu podmiotów prawa międzynarodowego. W tym czasie każda ze stron przygotowałaby projekty układów regulujących podstawy stosunków polityczno-prawnych, ekonomicznych, status wojsk radzieckich i obywateli ZSRR. Drugi etap obejmowałby rokowania i podpisanie dokumentów, a trzeci – wprowadzenie w życie ich postanowień aż do ustanowienia regularnych stosunków międzypaństwowych²².

Drugi model – związek suwerennych państw – preferowany był przez pozostałe republiki związkowe, które oddolnie budowały sieć horyzontalnych, międzyrepublikańskich więzów. W chwili wysunięcia przez Związek idei jego odnowienia (i odnowienia układu) nie wykluczyły udziału w procesie, chociaż podpisanie nowego układu uzależniały od konieczności umocnienia prawnych podstaw suwerenności. Panowała zgodność, że przezwyciężenie kryzysu państwa nie jest możliwe bez wspólnego działania²³. Potrzebny jest: silny związek „rzeczywiście suwerennych państw”²⁴. Dały temu wyraz w przyjmowanych deklaracjach suwerenności, które były głosem w dyskusji nad ułożeniem wzajemnych stosunków. Stąd też negowały udział Związku w zawarciu układu. O ile w sytuacji doskonalenia istniejącej federacji mógłby on być uczestnikiem rokowań, o tyle przy formowaniu nowych struktur nie ma dla niego miejsca, gdyż

²¹ W oświadczeniu Rady Najwyższej Republiki Gruzja z 22 XI 1990 r. stwierdzono: „Rada Najwyższa Republiki Gruzja jest gotowa podjąć efektywną współpracę na zasadach równoprawności, co doprowadzi do dobrobytu uczestników wymiany handlowej”, *Zajawlenije Wierchownogo Sowietu Riespubliki Gruzija „O projekcie Sojuznogo Dogowora” ot 22 nojabria 1990*, „Zaria Wostoka” 23 XI 1990. Podobne stanowisko zajęł Przewodniczący Rady Najwyższej Republiki Litewskiej, V. Landsbergis, odpowiadając na pytania korespondenta „Izwestii”. Zaakcentował przy tym, że Litwa od 1990 roku wyrażała gotowość udziału w ogólnozwiązkowym rynku, ale na zasadach dwustronnych, ekonomicznych równoprawnych umów. Za: *Poczemu Litwa otkazywajetsia wojti w Sojuz*, Priedsiedatiel Wierchownogo Sowietu Litowskoj Riespubliki Vitautas Landsbergis otwiczajet na woprosy korriespondienta „Izwestii”, „Izwestia” 17 VI 1991.

²² A. Rutel, Prezydent Republiki Estonia, „Sowietskaja Estonia” 19 XII 1990.

²³ Wystąpienia na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR: S. Nijazowa (Prezydent Turkmenii), K. Machkamowa (Prezydent Tadżykistanu), A. Akajewa (Prezydent Kirgizstanu), E. Gukasowa (I Zastępca Przewodniczącego Rady Ministrów Kazachstanu), M. Rachimowa (Przewodniczący Rady Najwyższej Baszkirii), [w:] *Czetwiortyj Sjezd narodnych dieputatow...*, op. cit., „Izwestia” 20 XII 1990, 21 XII 1990.

²⁴ L. Krawczuk na grudniowym (1990) Plenum KC KPZR, „Prawda” 13 XII 1990.

jego istnienie ma być wynikiem porozumienia suwerennych państw²⁵. Wszystkie republiki akceptowały etapy dochodzenia do jego utworzenia. Były nimi: 1) uznanie przez Związek (i republiki) normowań uchwalonych deklaracji suwerenności, 2) dobrowolne zjednoczenie się równoprawnych podmiotów dysponujących pełnią suwerennych praw, 3) ustanowienie między nimi poziomych więzi w oparciu o bilateralne i multilateralne polityczne i gospodarcze traktaty międzynarodowe²⁶. Układ związkowy jako układ międzypaństwowy powinien zastąpić Konstytucję ZSRR (ewentualnie stanowić podstawę jej opracowania)²⁷. Za niezbędne warunki dla pomyślnej realizacji odnowienia Związku uznano przywrócenie porządku konstytucyjnego, przestrzeganie obowiązujących ustaw oraz stworzenie stabilnych warunków pracy związkowym i republikańskim organom władzy i radom wszystkich szczebli. W sferze stosunków narodowościowych podkreślono konieczność niedopuszczania do dyskryminacji ze względu na przynależność narodową oraz przeciwdziałanie rozpalaniu konfliktów na tle narodowym. Uznano prawo Litwy, Łotwy, Estonii, Mołdowy, Gruzji i Armenii do samodzielnego zdecydowania o przystąpieniu do układu związkowego. Ustalenia zaakceptowało dziewięć republik (z wyłączeniem republik bałtyckich, Gruzji, Armenii i Mołdowy) oraz władza Związku (podpis złożył M. Gorbaczow).

Analizując wypowiedzi M. Gorbaczowa i innych przedstawicieli władz KPZR i Rady Najwyższej w sprawie Związku Suwerennych Republik, można dojść do wniosku, że wszelkimi możliwymi sposobami chcieli utrzymać się u władzy i ignorowali procesy zachodzące w republikach. Jest to fałszywe podejście, przy czym trudno zanegować dążenie do utrzymania władztwa na obszarze ZSRR (patrz zamieszczone jako załączniki projekty układów związkowych). W rzeczywistości cechował je daleko idący pragmatyzm i znajomość sytuacji w jakiej – w pierwszej kolejności – znajdowały się republiki. Dążenie Litwy, Łotwy i Estonii

²⁵ W. Danilenko, *Na puti k nowomu Sojuzu*, „Izwestia” 26 VI 1991. Stanowisko to poparł M. Gorbaczow w czasie kwietniowego (1991) spotkania w Nowo Ogariewie, „Izwestia” 26 VI 1991.

²⁶ Z dyskusji na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych m.in. P. Łucziński (Mołdowa), W. Tajciji (Ukraina), B. Zumakułow (Kabardyno-Bałkaria), A. Gałazow (Północna Osetia), P. Muchamadijew (Tatarstan), R. Abdulatipow (Dagestan), G. Starowojtowa (Rosja), E. Kafarowa (Azerbejdżan), B. Jelcyn (Rosja), I. Karimow (Uzbekistan), N. Nazarabajew (Kazachstan), K. Machkamow (Tadżykistan), A. Akajew (Kyrgyzstan), A. Sobczak (Rosja), N. Akujew (Kazachstan), L. Sanduliak (Ukraina), *Czetwiortyj Sjezd narodnych dieputatow...*, op. cit.

²⁷ Z wypowiedzi R. Chasbułatowa na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetwiortyj Sjezd narodnych...*, op. cit. Pełniejszy katalog działań do podjęcia znalazł się w przyjętym 23 IV 1991 r. Wspólnym oświadczeniu o bezwzględnych środkach dla zapewnienia stabilizacji sytuacji w kraju i przezwyciężenia kryzysu, *Sowmiesnoje zajawlenije o biezotłogatielnych mierach po stabilizacji obstanowki w stranie i prieodoleniju krizisa* ot 23 aprielia 1991 g., „Izwestia” 24 IV 1991.

do odrodzenia niepodległości nie stanowiło zagrożenia dla mocarstwowości ZSRR. Było uszczerbkiem na wizerunku, ale występowała świadomość, że w sytuacji takiego, a nie innego ich przyłączenia do ZSRR i wsparcia gospodarczego (głównie systemu finansowego) udzielanego przez państwa Europy Zachodniej, próba zatrzymania procesu (a musiałaby ona mieć charakter siłowy) wpłynęłaby negatywnie na pozycję ZSRR na arenie międzynarodowej w chwili zapotrzebowania na zewnętrzną pomoc. Tym bardziej że układ narodowy republik bałtyckich nie tylko zapewniał utrzymanie w nich wpływów, ale mógł być (i ostatecznie był) przydatny dla legalizacji środków finansowych czarnej i szarej strefy ZSRR (potem Rosji). Pozostałe republiki nie były w tak komfortowej sytuacji (z wyłączeniem Rosji). Wiedziały o tym (i to wykorzystała) władza Związku, ale zdawały sobie z tego sprawę też republiki. W ramach ustaleń (z 23 IV 1991 r.) oprócz haseł suwerenności, własności bogactw naturalnych znajdujących się na ich terytorium, udziału w funduszu złotym i diamentowym ZSRR, znalazło się niepozorne sformułowanie: „wprowadzenie największego uprzywilejowania w stosunkach gospodarczych między stronami układu”²⁸. Republiki nie były w stanie samodzielnie istnieć. Ich dążenia niepodległościowe motywowane były politycznie, a nie gospodarczo. Zgoda na ich pełną suwerenizację oznaczałaby całkowitą destabilizację systemu bezpie-czeństwa w regionie.

Koncepcje nowego ułożenia stosunków w ramach ZSRR były zgłaszane do Komitetu ds. wypracowania nowego układu związkowego w formie propozycji rozwiązań konkretnych spraw, jak i w formie całościowych projektów. Według Przewodniczącego Rady Narodowości Rady Najwyższej ZSRR, Rafika Niszanowa, Komitet dysponował 7 projektami przedstawionymi przez republiki związkowe (Azerbejdżan, Białoruś, Kazachstan, Kirgizstan, Tadżykistan, Turkmenię i Uzbekistan²⁹), 4 projektami organizacji społecznych i instytutów naukowych i 12 zgłoszonymi przez Międzyregionalną Grupę Deputowanych Ludowych³⁰.

²⁸ W oświadczeniu ustosunkowano się także do kwestii związanych z drogami przezwyciężenia obecnego kryzysu, w tym związków gospodarczych pomiędzy regionami, odpowiedzialności Rady Ministrów oraz zaspokojenia popytu na artykuły żywnościowe, *Sowmiestoje zajawlieniye...*, op. cit.

²⁹ Armenia, Gruzja, Mołdowa i Ukraina prezentowały zajmowane pozycje w oparciu o przyjęte deklaracje suwerenności, *Prilozhenije k Postanowleniju Siekrietariata CK KPSS ot 5 nojabria 1990 goda Ob informacii dla partijnych kollektiwow "O koncepcji nowego sojuznogo dogowora"*, CChSD, F.89, p.11, d.123.

³⁰ R. Niszanow, Odpowiedzi na pytania redakcji „Prawdy”, *Iskat puti sblizhenia*, „Prawda” 6 IX 1990.

Idea „ograniczonej suwerenności republik”.***Podmioty nowej struktury państwa***

Wynik prac Komitetu opublikowano 24 XI 1990 r. w formie projektu układu związkowego³¹ (tzw. pierwszy projekt)³². Zawarto w nim ideę „ograniczonej suwerenności”³³. Władza związkowa występuje jako podmiot umowy (nie jest jej wynikiem, ale jej stroną), a republikański suweren, przekazując jemu (Związkowi) posiadane kompetencje, legitymizuje jego istnienie³⁴. Potwierdził to Przewodniczący Rady Narodowości Rady Najwyższej ZSRR R. Niszanow na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych w dyskusji nad projektem układu związkowego: „Koncepcja nowego układu związkowego przewiduje, że zreformowany Związek nie będzie czymś amorficznym [...] nowy Związek także wystąpi jako suwerenne, federacyjne państwo, integrujące suwerenność republik i nadające jej nową, związkową jakość”³⁵. Planowano zatem, że w przestrzeni międzynarodowej będą funkcjonowały dwa związki:

- pierwszy – Związek Suwerennych Socjalistycznych Republik Radzieckich (ostatecznie na taką nazwę się zdecydowano³⁶) jako wynik układu między republikami i republikami z istniejącą władzą związkową (formuła podpisania „9+1”, tj. dziewięć republik plus Związek) i kompetencjami przekazanymi jemu przez republiki;

³¹ *Projekt. Sojuznyj dogowor, „Prawda” 24 XI 1990.*

³² Do chwili rozwiązania ZSRR opublikowano pięć projektów. Drugi – w marcu 1991 r., *Projekt. Dogowor o Sojuzie Suwieriennych Riespublik*, „Izwestia” III 1991; trzeci – w czerwcu 1991 r., *Projekt. Dogowor o Sojuzie Suwieriennych Gosudarstw*, „Izwestia” 27 VI 1991; czwarty – w sierpniu 1991 r., *Dogowor o Sojuzie Suwieriennych Gosudarstw. Soglasowano 23 ijulja 1991 goda*, „Izwestia” 15 VIII 1991; piąty – w XI 1991 r., *Projekt. Dogowor o Sojuzie Suwieriennych Gosudarstw*, „Izwestia” 25 XI 1991. Do niego Rada Państwa wniosła jeszcze poprawki (25 XI 1991 r.), *Kakije poprawki wniesieny w Dogowor o SSG na Gossowietie 25 nojabrja*, „Izwestia” 26 XI 1991. Omawianie układów pozostaje poza przedmiotem niniejszego opracowania. W załączniku zawarto ich treści, chociaż ich porównywanie jest trudne z uwagi na niespójność terminologiczną, w sytuacji gdy leksyka była podstawą dokumentów ZSRR, a więc niespójność nie była dziełem przypadku. Generalnie zmiany dotyczyły: ustalenia podmiotów układu związkowego, mechanizmów i procedur realizacji wspólnych interesów, kreacji organów władzy nowej struktury, ekonomicznych podstaw suwerenności republik i Związku, miejsca nowego układu związkowego w systemie prawnym nowego związku. Do czwartego projektu włącznie ZSRR występował jako podmiot nowego układu.

³³ Kwestie terminologiczne związane z pojęciem „suwerenności” opisuje m.in. L. Mataradze, *Nowyj sojuznyj dogowor...*, op. cit., s. 30 i nast. Też: J. Bromlej, *Konfiedieracija ili fiedieracija*, „Prawda” 7 VIII 1989.

³⁴ Stanowisko takie wypowiedział m.in. deputowany P. Tałanczuk w czasie IV Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetyrtiwyj Sjezd narodnych...*, op. cit.

³⁵ *Czetyrtiwyj Sjezd Narodnych Dieputatow SSSR*, „Biulletien” 19 diekabrja 1990 goda, nr 6, Moskwa, s. 15.

³⁶ Przez pewien czas funkcjonowała też nazwa Związek Suwerennych Republik i Związek Suwerennych Republik Radzieckich.

- drugi – związek istniejący na mocy układu z 1922 r. Artykuł 22. projektu układu przewidywał, że w odniesieniu do republik, które go (ten nowy układ – przyp. J.Z.) podpiszą, traci moc układ o utworzeniu ZSRR z 1922 roku³⁷. Republiki, które tego nie uczynią, nadal związane są układem z 1922 r.

Pomysł związkowego projektu znowelizowania Układu był dwoisty w swojej naturze. Z jednej strony wzorowany na układzie z 1922 r.: „Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich *versus* Związek Suwerennych Republik Radzieckich jako unikalna historyczna jedność, w której najpełniej mogą być zrealizowane zasady samodzielnosci narodowej”³⁸. Zachowano w nim system tzw. matroszki, tzn. republika w składzie innej republiki. Podmiotami Związku Suwerennych Republik Radzieckich, będącym suwerennym, federacyjnym państwem, mogły zostać suwerenne republiki (cz. I, pkt 1) bezpośrednio lub pośrednio – występując w ramach innej republiki przy zachowaniu swojej suwerenności. Konstrukcja dość złożona i można się w niej dopatrywać chęci kontynuowania utrzymania jedności państwa na drodze zarządzania kryzysami. Zawierała ona – i to najważniejsze – zmianę filozofii działania Związku, odejście od uznania Rosji za podstawę jego istnienia i chęć jej osłabienia poprzez dezintegrację. W zaproponowanym układzie niemożliwe stawało się ustalenie terytorium, na które rozpostarta jest suwerenna władza. Przyznanie każdemu narodowi prawa samookreślenia, samorządu, samodzielnego decydowania o sprawach swojego rozwoju (cz. I, pkt 2) umożliwiało każdej istniejącej jednostce narodo-terytorialnego podziału kraju, ogłoszenie suwerenności, przejęcia w ramach tego praw własności ziemi, zasobów naturalnych, majątku (art. 7). Równość praw narodów (i narodowości) potwierdzono, zapewniając każdej takiej strukturze prawa do przedstawicielstwa w Radzie Narodowości ZSRR (zmiana nazwy nie miała wpływu na akronim). Stworzono przesłanki podważenia istnienia suwerennych republik, na terytorium których znalazły się inne suwerenne republiki, również podmioty Związku. Niejasnym było, czy ziemia Republiki Tatarstan lub Jakuckiej-Sacha jest ich wyłączną własnością, będąc przymiotem ich suwerenności, czy też – jest to własność wspólna w ramach RFSRR, w której granicach są one posadowione. Jeżeli jednak wspólna, to gdzie znajduje się obszar realizacji suwerenności. Przyjęcie tego wariantu oznaczałoby, że RFSRR/Federacja

³⁷ „Izwestia” 24 XI 1990.

³⁸ P. Janowski, *Sojuzu-nadieżnuju osnovu*, „Prawda” 14 XII 1990.

Rosyjska przystępuje do układu jako struktura, która terytorialnie i własnościowo jest *de facto* pusta.

W tym modelu, pozostawiając prawo narodowi rosyjskiemu do samookreślenia, przy istniejącym podziale narodowo-terytorialnym (pomijam prawa narodów, które do tej pory nie miały na jej obszarze struktur instytucjonalnych), nastąpiłoby radykalne uszczuplenie terytorium RFSRR z zagrożeniem odebrania narodowi rosyjskiemu prawa do samookreślenia z uwagi na nieposiadanie narodowego terytorium³⁹.

Z drugiej strony zaproponowane rozwiązanie umożliwiało powstanie sytuacji, w której narody republik zlokalizowanych na obszarze RFSRR (innych republik) w praktyce pozbawione byłyby prawa do suwerenności, bowiem baza materialna ich istnienia nie byłaby ich własnością. W projekcie układu ograniczono się do ogólnego stwierdzenia, że kwestie własności regulowane będą w umowach i porozumieniach zawartych przez strony.

Projekt układu zakładał, że republiki samodzielnie określają swój ustrój państwowy, podział administracyjno-terytorialny, system organów władzy i zarządzania (cz. I, pkt 5). Tym samym ograniczono prawo do suwerenności narodów, których jednostki znajdowały się na terenie innych republik (bo republika „matka” skorzystała z tego prawa) i prawo do suwerenności republik, na których terytorium znajdowały się inne republiki (bo składowe korzystają z tego prawa).

Kolejnym wyznacznikiem tzw. ograniczonej suwerenności były pełnomocnictwa Związku (art. 5). Część spraw odniesiono do jego wyłącznych kompetencji. Zaliczono do nich m.in. przyjęcie Konstytucji ZSRR, politykę zagraniczną oraz obronność. Oznaczało to, że regulacje związkowe w tych sferach podlegają obligatoryjnej realizacji na obszarach wszystkich podmiotów, które go utworzyły. Najważniejsze jednak, że podmioty pozbawiono realnej kontroli nad ich normowaniem. Tylko jedna z izb parlamentu wybierana była z udziałem republik. W projekcie układu przewidziano, wzorem lat poprzednich, kategorię wspólnych pełnomocnictw. Jej istnienie doprowadziło do całkowitego ograniczenia samodzielności republik. Umieszczenie jej w artykule poświęconym pełnomocnictwom Związku zdawało się sugerować podobne zamiary, tym bardziej że pominięto mechanizmy realizacji ograniczając się do stwierdzenia, że

³⁹ Zwrócił na to uwagę m.in. R. Chasbulatow, Pierwszy Zastępca Przewodniczącego Rady Narodowości Rady Najwyższej RFSRR, w wywiadzie dla „Izwestii”, *Nie rwat Rossiiu suwierienitetami*, „Izwestia” 13 III 1991.

będzie to następowało drogą „wspólnego formowania organów związkowych, tworzenia innych mechanizmów i procedur wypracowywania zgodności interesów i działań” (art. 6). Normowanie to jest świadectwem nieprzygotowania władz związkowych do zaistniałej sytuacji i pospiesznego działania. W powiązaniu z innymi artykułami projektu powstawała sytuacja, w której dowolny podmiot mógł zablokować decyzje Związku podjęte w ramach wspólnych kompetencji, jeżeli uznałby, że narusza ona jego interesy. Przeczy to filozofii działania i dążeniu do utrzymania pełnej kontroli nad zachowaniem podmiotów Związku, których zgodnie z projektem miało być o wiele więcej niż dotychczas.

„Ograniczona suwerenność” republik miała też wyraz w regulacjach dotyczących własności. W art. 7 projektu republikom przyznano prawo własności ziemi, znajdujących się na ich terenie bogactw naturalnych oraz majątku państwowego, z wyłączeniem tej części, która jest niezbędna dla realizacji pełnomocnictw Związku SRR. Nie zdefiniowano jednak, kto i na jakich zasadach ma określić zakres niezbędności. Domniemywać można – na podstawie proponowanych przepisów – że republikańska regulacja stosunków własności nie powinna przeszkadzać realizacji pełnomocnictw Związku, do którego i tak należeć będzie tzw. ostatnie słowo.

Dążenie do podpisania nowego układu związkowego nie było jedyną opcją. Silne były głosy o konieczności utrzymania postanowień układu z 1922 r. dla zachowania ciągłości władzy⁴⁰. Różnie to przedstawiano, ale najczęstszym argumentem było, przy braku negacji zawarcia nowego układu, że skoro dążenie obejmuje zreformowanie mechanizmów funkcjonowania państwa, można dokonać tego nowelizacją konstytucji i ustaw. Procedura zabezpieczała interesy dotychczasowych władz ZSRR (Konstytucję nowelizowałby dotychczasowy parlament⁴¹), i nie byłoby konieczności prowadzenia negocjacji z narodowymi i ponadnarodowymi siłami politycznymi⁴². Prezentowano wówczas także wiele innych koncepcji mniej lub bardziej zachowawczych⁴³.

⁴⁰ Wypowiedzi na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR m.in. S. Gurienko, I Sekretarza KC KP Ukrainy, W. Cybucha, Przewodniczącego Komisji Rady Najwyższej ZSRR ds. Młodzieży, S. Angapowa, członka Rady Najwyższej ZSRR, [w:] *Czetyriotyj Sjezd narodnych...*, op. cit.

⁴¹ „Prawda” 10 XII 1990.

⁴² Stanowisko takie zajął m.in. Sekretariat IV Zjazdu Deputowanych Ludowych w dniu 20 XII 1990 r. w odpowiedzi na wnioski o wprowadzenie do porządku obrad punktu dotyczącego uznania przez Zjazd suwerenności republik. Też: J. Golik, Przewodniczący Komitetu Rady Najwyższej ZSRR ds. praworządności i walki z przestępczością, *„Czetyriotyj Sjezd narodnych deputatow...”*, op. cit.

⁴³ L. Bajatienkowa, *Mieżnacionalnyje odnoszenija w pierspiektiwie, (subiektiwnyj wzgljad jurista)*, Moskwa 1989, s. 33. Też: „Prawda” 13 XII 1990.

Opublikowanie pierwszego projektu układu związkowego zainicjowało dyskusje i konsultacje zmierzające do wypracowania zasad zreformowanej organizacji państwa i określenia szczegółowych mechanizmów jego funkcjonowania. Uczestniczyli w nich przedstawiciele republik związkowych, republik autonomicznych, obwodów i okręgów autonomicznych, ale i ugrupowania polityczne, placówki naukowe i badawcze.

Stanowisko republik było precyzyjnie zdefiniowane – zasady funkcjonowania nowego związku muszą opierać się na uznaniu istniejących realiów politycznych, gospodarczych i społecznych. Związek, jako wynik umowy, nie może mieć wyłącznych kompetencji. Pełnomocnictwa Związku to sprawy, które republiki postanowiły wspólnie prowadzić i realizować za pośrednictwem wzajemnie korzystnych rozwiązań zapisanych w układzie związkowym⁴⁴. Zaliczono do nich: 1) przyjęcie konstytucji nowego związku, 2) bezpieczeństwo, 3) obronę suwerenności i integralności terytorialnej (ale nie sprawy wytyczania granic), 4) realizację (ale nie wypracowywanie) polityki zagranicznej, 5) politykę w sferze handlu zagranicznego⁴⁵. Wskazywano na konstytucyjne elementy dla suwerenności podmiotów, które z uwagi na posiadany potencjał gospodarczy nie mogły być przez nich samodzielnie realizowane. Konsekwencją było uznanie, że wszystkie organy związkowe muszą pozostawać w zależności i pod kontrolą organów republikańskich.

Problemem budzącym najwięcej kontrowersji było określenie podmiotów nowego układu związkowego. Część republik, w tym te, które posiadały w swojej strukturze autonomię, opowiadały się za uczynieniem podmiotami układu wyłącznie dotychczasowych republik związkowych⁴⁶. Zasadnie wskazywały, co wkrótce ziściło się, że dopuszczenie republik autonomicznych (i innych struktur podziału narodowo-terytorialnego kraju) będzie równoznaczne z likwidacją republik związkowych i stanie się źródłem konfliktów pozostających poza kontrolą, tym bardziej że większość autonomii utworzono sztucznie, a ludność tytularna nie stanowiła w nich większości⁴⁷. Autonomie nie były reprezentatywne

⁴⁴ Z wystąpienia na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR: E. Kafarowa, [w:] *Czetyriotyj Sjezd narodnych...*, op. cit.

⁴⁵ Z wystąpienia na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR: E. Gułasow, Zastępca Przewodniczącego Rady Ministrów Kazachskiej SRR, [w:] *Czetyriotyj Sjezd narodnych dieputatow...*, op. cit.

⁴⁶ Na przykład L. Mataradze, *Dogovor ot kotorogo my otkazywajemsja*, „Zaria Wostoka” 6 XII 1990.

⁴⁷ „Izwestia” 22 III 1991. Też: I. Stiepanowicz (RFSRR) i R. Abdułatipow (Dagestan) na Zjeździe Deputowanych Ludowych RFSRR, [w:] *Sjezd narodnych dieputatow RSFSR. Stienograficzeskij otczot*, „Sowietskaja Rossija” 9 XII 1990.

dla istniejących w ZSRR stosunków narodowych i narodowościowych⁴⁸. Dotyczyło to narodów małolicebnych i przesiedlanych w przeszłości, ale i np. Rosjan, dla których nie można było wykreślić obszaru rdzennie rosyjskiego. Realizując zawarte w projekcie propozycje, utrzymano dotychczasowy niesprawiedliwy układ. RFSRR dysponowałaby w parlamencie 17 głosami (RSFSR jako republika federacyjna plus 16 głosów republik autonomicznych posadowionych na jej terytorium⁴⁹). Na tym gruncie zrodziła się koncepcja zawarta we „Wspólnym oświadczeniu o bezwzględnych środkach dla zapewnienia stabilizacji sytuacji w kraju i przezwyciężenia kryzysu” (z 23 IV 1991 r.), znanym jako oświadczenie „dziesięciu”, wyrażająca się w formule: jedna republika związkowa – jeden głos⁵⁰. Rosja, będąc głównym podmiotem obaw republik w ich dążeniu do odrodzenia narodowego, promowała udział autonomii w nowym układzie, ale drogą pośrednią – poprzez system układów pomiędzy nimi a republiką na której terytorium zostały posadowione. Przykładowo, autonomie przekazują RFSRR określone kompetencje, a ona przystępuje do związku jako ich reprezentant⁵¹. Powstaje związek w związku. Z punktu widzenia negocjacji nad odnowieniem Związku rozwiązanie korzystne, gdyż istniejące sprzeczności i konflikty zamyka w granicach republik związkowych. Równocześnie mało realne. Nie trzeba było być analitykiem, aby dojść do wniosku, że po suwerenizacji republik przyjdzie czas na suwerenizację autonomii. Taktyka Rosji nakierowana była na osłabienie władzy Związku, gdyż to jej – jako organizatorowi zawarcia układu – przyjdzie ostatecznie stawić czoła dążeniom autonomii.

Była też trzecia opcja, która dzieliła się na dwa nurty. Różnicowało je podejście do podstaw kreacji podmiotów nowej struktury: kryterium narodowe (etniczne) i kryterium państwowe. Pierwszy nurt przyznawał prawo podpisania

⁴⁸ R. Chasbułatow, *Pod flagom jedinstwa*, „Izwestia” 25 IX 1990.

⁴⁹ Baszkirska ASRR, Buriacka ASRR, Czeczeńsko-Inguska ASRR, Czuwaska ASRR, Dagestańska ASRR, Jakucka ASRR, Kabardyno-Bałkarska ASRR, Kałmucka ASRR, Karelska ASRR, Komijska ASRR, Maryjska ASRR, Mordwińska ASRR, Północnoosetyjska ASRR, Tatarska ASRR, Tuwińska ASRR, Udmurcka ASRR.

⁵⁰ *Sowmiesnoje zajawlenie o biezołfogatielnych mierach po stabilizacji obstanowki w stranie i priedoleniju krizisa*, „Izwestia” 24 IV 1991. Oświadczenie zostało podpisane przez Prezydenta ZSRR, M. Gorbaczowa, Przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR, B. Jelcyna, Premiera USRR, W. Fokina, Przewodniczącego Rady Ministrów BSRR, W. Kiebicza, Prezydenta Uzbekistanu, I. Karimowa, Prezydenta Kazachstanu, N. Nazarbajewa, Prezydenta Azerbejdżanu, A. Mutalibowa, Prezydenta Kirgyzstanu, A. Akajewa, Prezydenta Tadżykistanu, K. Muchkamowa, Prezydenta Turkmenistanu, S. Nijazowa.

⁵¹ Z wystąpienia R. Chasbułatowa na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetwiortyj Sjezd narodnych...*, op. cit., „Izwestia” 22 XII 1990. Też: R. Abdułatipow w czasie Zjazdu Deputowanych Ludowych RFSRR, [w:] *Sjezd narodnych dieputatow RSFSR...*, op. cit.

układu przedstawicielom narodów i narodowości⁵². Rozwiązanie nakierowane było na osłabienie republik i autonomii, na których obszarach zamieszkiwało wiele narodowości (w hierarchii radzieckiej narody posiadały jednostki narodowo-terytorialne, a narodowości nie). Drugi nurt preferował republiki autonomiczne. Przyznawał im prawo bycia podmiotami układu, a więc wskazywał nie na układ „piętnastu”, ale na układ „pięćdziesięciu trzech” podmiotów⁵³. Jego zwolennicy podkreślali konieczność poszanowania równości praw narodów⁵⁴ z akcentem na czynnik gospodarczy. Większość przemysłu zlokalizowanego na ich terytorium podporządkowana była władzy związkowej, stąd za zasadne uznano, aby były one partnerem w rozmowach z dysponentem majątku (w przypadku Czukotki mówimy o 95% przemysłu podległego władzy związkowej, a w przypadku Republiki Marij-el – o 72% przemysłu uzależnionego od ZSRR i RFSRR)⁵⁵. Faktem jest, że niektóre republiki, przytaczając się do któregoś z nurtów, traktowały układ jako rehabilitację za niesprawiedliwości przeszłości. Taką pozycję zajmowała np. powstała 20 III 1919 r. Republika Baszkiria, która po podpisaniu układu związkowego (z 1922 r.) znalazła się w hierarchii związku na trzecim poziomie (nie została podmiotem ZSRR, a jedynie podmiotem RFSRR)⁵⁶. Jako kontrargument wobec obaw, że dopuszczenie do układu autonomii doprowadzi do dezintegracji republik związkowych wskazywano, że nośnikiem suwerenności jest naród, a ten stanowią wszystkie narodowości danej republiki. Powoływano się na to, co dotychczas krytykowano – przymusowa asymilacja na drodze tworzenia „narodu radzieckiego”.

Problem podsycalo stanowisko RFSRR. W czasie I Zjazdu Deputowanych Ludowych RFSRR (czerwiec 1990 r.), na którym uchwalono Deklarację Suwerenności Państwowej RFSRR, najwięcej różnic zdań wywołało brzmienie jej artykułu dziewiątego: Zjazd Deputowanych Ludowych potwierdza niezbędną znaczącego rozszerzenia praw republik autonomicznych, obwodów autono-

⁵² Z wypowiedzi na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR i grudniowym (1990) Plenum KC KPZR, m.in. D. Kugultinow (Kałmycka ASRR), S. Angapow (Grupa „Sojuz”), R. Nisanow, B. Olejnik, „Izwestia” 21 XII 1990; „Prawda” 13 XII 1990.

⁵³ Stanowisko grupy „Sojuz” wypowiedziane na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR przez S. Czechojewą, [w:] *Czetyrtiŭj Sjezd narodnych...*, op. cit.

⁵⁴ Między innymi L. Muchamadijew (Tatarstan) na Zjeździe Deputowanych Ludowych RFSRR, [w:] *Sjezd narodnych dieputatow RFSRR...*, op. cit.

⁵⁵ Między innymi W. Etylen, Przewodniczący Czukockiej Obwodowej Rady Deputowanych Ludowych i T. Gorinow, (Republika Marij-el) na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetyrtiŭj Sjezd narodnych dieputatow...*, „Izwestia”, nr 354, 21 XII 1990.

⁵⁶ M. Rachimow, Przewodniczący Rady Najwyższej Baszkirskiej ASRR na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetyrtiŭj Sjezd narodnych...*, op. cit.

micznych, okręgów autonomicznych, podobnie jak i Krajów i obwodów ZSRR. Konkretnie sprawy związane z realizacją tych kwestii powinny zostać unormowane w prawodawstwie RFSRR o narodowym i administracyjno-terytorialnym ustroju Federacji⁵⁷. Podkreślano, że transparentnie oddaje on istotę działania Rosji – „odebrać wszystko centrum, a podmiotom niczego nie dawać”⁵⁸. Borys Jelcyń, w czasie wizyty w Kraju Ałtajskim otwarcie stwierdził, że RFSRR: „jednostki narodowo-państwowe i republiki przyrównuje się do zwykłych obwodów”⁵⁹.

W tym kontekście rozumiałe pozostaje, że za maksymalnym rozszerzeniem stron układu opowiadały się siły zachowawcze (przy odmiennych celach działania od republik), wskazując na edukacyjny charakter układu, budowanie postaw socjalistycznych i internacjonalistycznych i edukację klasową – część z republik związkowych w przeszłości było republikami autonomicznymi. Zwracano uwagę, że w wielu deklaracjach suwerenności autonomii język rosyjski traktowany jest nie jako instrument kontaktów międzynarodowych, ale równoprawny z językiem narodu tytularnego⁶⁰.

Próba połączenia obu podejść (tj. etnicznego i państwowego) była zgłoszona przez Andrieja Sacharowa koncepcja Konstytucji Stanów Zjednoczonych Europy i Azji⁶¹. Przyznawała prawo samookreślenia narodom i republikom. Jednak przewidziano w niej podpisanie układu nie przez 128 narodów i narodowości, ale przez 53 podmioty (republiki związkowe i autonomie). Miały one proklamować niepodległość (art. 25), a następnie zawiązać „dobrowolne zjednoczenie suwerennych republik (państw) Europy i Azji” (art. 1). Decyzja o przyjęciu republiki do wspólnoty podejmowana miała być na Zjeździe Założycielskim Związku lub na Zjeździe Deputowanych Ludowych Związku⁶².

Wkrótce po opublikowaniu 24 IV 1991 r. oświadczenia „dziesięciu”, odbyła się narada M. Gorbaczowa i B. Jelcyna z przedstawicielami rad najwyższych autonomii wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej (Moskwa,

⁵⁷ *Pierwszy Sjezd Narodnych Dieputatow RSFSR, 16 maja–22 czerwca 1990 g. Stenograficzeskij otczot*, t. IV, Moskwa 1993, <http://sten.snd.rfsr-rf.ru/1/IV.pdf> tekst deklaracji (dostęp 7 IV 2020 r.).

⁵⁸ „Sowietskaja Rossija” 9 XII 1990.

⁵⁹ B. Zumakułow, I Sekretarz Kabardyno-Bałkarskiego Republikańskiego Komitetu KPZR, „Prawda” 13 XII 1990.

⁶⁰ Z wypowiedzi S. Angapowa (grupa „Sojuz”) na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetyriortyj Sjezd narodnych...*, „Izwestia”, op. cit.

⁶¹ Szerzej: A. Sacharow, *Projekt Konstitucii Sojuza Sowietskich Riespublik Jewropy i Azji*, [w:] *Triewoga i nadzieźda*, Moskwa 1990.

⁶² Ibidem, s. 269.

12 maja 1991 r.)⁶³. Wszyscy zaakceptowali podpisanie układu w charakterze podmiotów ZSRR i RFSRR. Jedynie Tatarstan uznał, że jego status w ramach RFSRR jest sprawą przyszłości. Wydano wówczas tzw. oświadczenie „szesnastu”, w którym podkreślono, że o podmiotach Związku nie można decydować z pominięciem oficjalnych struktur ZSRR i z pogwałceniem obowiązujących w nim ustaw. Zdeterminowani przedstawiciele autonomii wskazywali na niedopuszczalność naruszenia postanowień ustawy ZSRR „O rozgraniczeniu pełnomocnictw między ZSRR i podmiotami Federacji” (z 26 IV 1990 r.) i treści opublikowanego (i zaakceptowanego przez 27 republik) projektu układu związkowego, w którym odstąpiono od podziału republik na związkowe i autonomiczne⁶⁴.

Przestrzeń gospodarcza

Sprawa budziła wiele emocji⁶⁵. Stąd powszechne poparcie dla inicjatywy, aby zawarcie układu poprzedzić porozumieniem gospodarczym. Dwie kwestie dzieliły jednak strony. Pierwsza z nich to cel, któremu miało ono służyć. Republiki opowiadające się za stworzeniem nowego Związku traktowały je jako akt określający zasady współpracy gospodarczej, długofalowy – w układzie planowania – dokument integrujący postanowienia międzyrepublikańskich umów bilateralnych. Było to zgodne ze stanowiskiem wyrażonym w Rozporządzeniu Prezydenta Federacji Rosyjskiej (z 2 VIII 1990 r.), przewidującym poprzedzenie zmian w organizacji ustroju federalnego państwa, zreformowaniem gospodarki w oparciu o mechanizmy rynkowe. Nieokreśloną postawę zajmowały republiki wyrażające gotowość udziału w reformowaniu istniejącego ZSRR. Z jednej strony

⁶³ W spotkaniu uczestniczyli przewodniczący Rady Najwyższej Baszkirii, M. Rachimow z Burjacji, S. Bułdajew z Kabardyno-Bałkarii, W. Kokow z Kałmyki, W. Basanow z Komii, J. Spiridonow z Maryii-el, W. Zotin z Mordowii, N. Biriukow z Północnej Osetii, A. Gałazow z Tatarstanu, M. Szumijew, z Tuwy, C. Onidar z Udmurcji, W. Tubyłow z Czeczeno-Inguszetii, D. Zawgajew z Czuwaszii, A. Leontiew, z Jakuckiej-Sacha, a także przedstawiciele Abchazji i Karelii. Obecny był też Zastępca Przewodniczącego Rady Narodowości Rady Najwyższej ZSRR, B. Olejnik, „Izwestia” 13 V 1991.

⁶⁴ W dniu 18 VI 1991 r. na sesji Rady Najwyższej ZSRR A. Łukianow poinformował, że 17 VI 1991 r. Prezydent ZSRR, M. Gorbaczow podpisał projekt układu związkowego, a założycielami Związku będą wszystkie republiki, w tym autonomiczne, które go podpiszą, „Izwestia” 18 VI 1991.

⁶⁵ Występowały odmienne poglądy. Zastępca Premiera Mołdowy, Minister Ekonomiki Narodowej, K. Tampiza, w wywiadzie dla dziennika „Prawda” za błędne uznał przyjmowanie aktów ekonomicznych bez przyjęcia układu związkowego jako fundamentu przekształcenia unitarnych politycznych i ekonomicznych struktur. Za nierealne uznał również tworzenie zintegrowanego wspólnego rynku ze względu na zbyt duże zróżnicowanie regionalne: „Obecnie możemy mówić w najlepszym wypadku o występowaniu w początkowym okresie wzajemnych wpływów 15 republikańskich mechanizmów rynkowych”. K. Tampiza, *Stroit dielo s fundamenta*, „Prawda” 22 X 1990.

optowały za zachowaniem dotychczasowych więzi gospodarczych, z drugiej – określone nadzieje wiązały z zawarciem nowego układu związkowego⁶⁶. Ich stanowisko czyniło z porozumienia gospodarczego dokument o charakterze doraźnym i przejściowym.

Sprawy nabrały innego biegu po tzw. puczu Janajewa w czasie wrześniowego (1991 r.) Nadzwyczajnego Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR. Wszystkim towarzyszyła świadomość rozpadu związkowych struktur władczych. Republiki jednogłośnie uznały konieczność zawarcia porozumienia gospodarczego, które w okresie przejściowym, tj. do chwili powołania struktur wspólnoty suwerennych państw, utrzymałoby istniejące między republikami więzy gospodarcze⁶⁷. Stronnikami takiego rozwiązania była także Estonia i Gruzja, które zrezygnowały z udziału w pracach nad nowym układem związkowym⁶⁸. Doradca rektora Uniwersytetu w Tartu (Estonia) przekonywał, że korzystne może być zawarcie niestandardowego porozumienia stanowiącego podwaliny swoistego „wspólnego rynku”. Mogłoby ono obejmować zarówno członkostwo, jak i stowarzyszenie, a wówczas istnieje możliwość jego podpisania w formule „15+6” (+6 tzn. plus Litwa, Łotwa, Estonia, Gruzja, władza związkowa). Państwa bałtyckie zainteresowane były stabilizacją rubla i dostępem do przestrzeni rynkowej⁶⁹.

Władze ZSRR jako podmiot porozumienia gospodarczego

Zwolennicy długofalowego charakteru porozumienia gospodarczego odrzucali taką możliwość, uznając, że jest to partner niezdolny do efektywnego działania. Republiki o ograniczonym potencjale ekonomicznym oraz nadające

⁶⁶ Na przykład K. Machkamow, Prezydent Tadżykistanu, S. Gurienko, I Sekretarz Ukraińskiego Komitetu Republikańskiego KPZR, w czasie obrad IV Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czwartyj Sjezd narodnych...*, op. cit.

⁶⁷ Wystąpienia na Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR m.in.: A. Sobczak (Rosja), J. Szczerbak (Ukraina), J. Asanbajew (Kazachstan), Przewodniczący Rady Najwyższej Kazachskiej SRR), S. Jułdaszew (Przewodniczący Rady Najwyższej Uzbeckiej SRR), S. Nijazow (Prezydent Turkmenistanu), W. Etylen (Czukotka), M. Abasow (Wiceprezydent Akademii Nauk Azerbejdżańskiej Republiki), K. Asłonow (Przewodniczący Rady Najwyższej Tadżykistanu), N. Isanow (Premier Kirgyzstanu), [w:] *Wnieoczeriednoj Sjezd narodnych dieputatow SSSR. Stienograficzeskij otczoł*, „Izwestia” 3 IX 1991; 4 IX 1991.

⁶⁸ Szerzej: stenogramy z wystąpień na Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR M. Bronsztejna, doradcy rektora Uniwersytetu w Tartu, A. Asatiani, Przewodniczącego Rady Najwyższej Republiki Gruzji, W. Adzadze, Dyrektora Instytutu Naukowo-Badawczego Ekonomiki, Planowania i Zarządzania Gospodarką Narodową w Tbilisi, [w:] *Wnieoczeriednoj Sjezd narodnych...*, op. cit., „Izwestia” 4 IX 1991.

⁶⁹ Ibidem.

porozumieniu doraźny charakter opowiadały się za dopuszczeniem władzy Związku – jako strony – do jego podpisania lub też – za zawarciem z nią dodatkowych umów uwzględniających specyfikę gospodarczą danej republiki⁷⁰. Nie rozwiązano jednak problemu podziału własności ZSRR, zasad wydzielania własności republikańskiej i formowania budżetu. Większość republik, zgodnie z deklaracjami swojej suwerenności uważała, że prawo własności może być powiązane (i realizowane) wyłącznie z instytucją suwerenności państwa. Wydzielenie/przekazanie środków władzy związkowej, nawet jeżeli by takie nastąpiło, to miałyby ono charakter celowy, a więc nie oznaczało uprawnienia jej do swobodnego dysponowania nimi, gdyż nie zmienił się ich status i pozostają własnością republik. Prezentowano poglądy, że środki przekazane przez republiki (podmioty układu) władzy związkowej tworzą nową kategorię własności tzw. wspólnej lub mieszanej (własność członków-założycieli), ale jeżeli już, dotyczyć to może wyłącznie majątku (lub środków finansowych – rozbieżności zdań), który jest niezbędny władzy Związku do realizowania nałożonych (przekazanych jej) na nią zadań⁷¹. Przy zgodzie, że władza związkowa musi dysponować określonymi środkami finansowymi (nie majątkiem, nie musi mieć prawa własności), rozgorzała dyskusja nad źródłami ich pochodzenia i zasadami przekazywania. Część republik opowiadała się za systemem ogólnozwiązkowych podatków, odliczeń itd., część – za celowymi odliczeniami republik na funkcjonowanie związkowych organów i/lub realizację ogólnozwiązkowych programów⁷².

Podstawy formalno-prawne władz związkowych do sprawowania władztwa na obszarze nowej struktury i legitymacja do sprawowania takiego na przestrzeni postradzieckiej

Problem w szerokim planie dotyczył legitymacji władzy obecnego Związku do kreowania nowej przestrzeni międzynarodowej na obszarze zajmowanym dotychczas przez ZSRR. Powracamy do kwestii udziału władz ZSRR w podpisaniu nowego układu. Rozwiązania wymagała sprawa ciągłości istnienia państwa i uregulowania stosunków z republikami, które nie zechcą podpisać nowego układu. Zwracali na to uwagę przedstawiciele (zwolennicy) dotych-

⁷⁰ Z wystąpienia na Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR: K. Machkamow, T. Gorinow (Marij -el), op. cit.

⁷¹ Z wystąpienia E. Kafarowej na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czterciortyj Sjezd narodnych...*, op. cit.

⁷² Z wystąpienia E. Kafarowej i R. Tałanczuka na IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czterciortyj Sjezd narodnych...*, op. cit..

czasowej władzy związkowej, wskazując, że podpisanie układu przez Prezydenta ZSRR jest niezbędne dla połączenia – w okresie przejściowym – dotychczasowej przestrzeni prawnej (istniejącej na mocy układu z 1922 r.) z tą, która powstanie na mocy nowego układu⁷³. Według A. Pawłowa, pierwszego zastępcy Kierownika Wydziału KC KPZR ds. inicjatyw ustawodawczych i spraw prawnych, nie można było wyeliminować ZSRR z podpisania układu, gdyż w Konstytucji unormowano istnienie 16 republik, w tym jednej struktury ogólnozwiązkowej. ZSRR, jako suwerenne państwo, dysponuje takim samym prawem wystawienia delegacji do podpisania układu, jak i republiki, a więc także prawem ratyfikowania go przez Radę Najwyższą ZSRR⁷⁴. W opozycji do takiego interpretowania Konstytucji były głosy uznające koncepcję szesnastej republiki za prawną kazuistykę. Wskazywano na sprzeczność podejścia z art. 70-73 obowiązującej Konstytucji ZSRR, w których była mowa o związku republik. Nie negowano zasady „9+1”, oddającej istniejące *status quo* przyznając, że nowa wspólnota nie powstaje na „pustym miejscu” i prawnym przedstawicielem ZSRR są jego organy władzy. W tym też nurcie znalazła się decyzja IV Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR o udziale w wypracowywaniu postanowień układu komitetu złożonego z przedstawicieli: Prezydenta ZSRR, Rady Najwyższej ZSRR i Rady Narodowości ZSRR⁷⁵.

Bezpieczeństwo i kontrola nad arsenałem jądrowym

W odniesieniu do tej sprawy występowały zasadniczo dwa podejścia. Pierwsze promowała władza związkowa, opowiadając się za przypisaniem władztwa nad nim nowemu związkowi. Rozwiązanie takie nie wykluczało posiadania przez republiki własnych wojsk rozumianych jako siły wewnętrzne (*wnutriennye wojska*)⁷⁶, ale nie armie narodowe. Alternatywne, drugie podejście sprowadzało się do uznania obronności i rozwoju sił zbrojnych za wspólną sprawę podmiotów. Każda z suwerennych republik delegowałaby władzy związkowej określone pełnomocnictwa, które uznałaby za niezbędne dla własnego

⁷³ Między innymi J. Golik, Przewodniczący Komitetu Rady Najwyższej ZSRR ds. Praworządności i Walki z Przestępczością, J. Jewtiuchin, Członek Komisji Konstytucyjnej w czasie IV Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, [w:] *Czetyrtij Sjezd narodnych...*, op. cit. Też: A. Łukianow na posiedzeniu Rady Najwyższej ZSRR w dniu 23 maja 1991, „Izwestia” 23 V 1991.

⁷⁴ Wypowiedź A. Pawłowa na sesji Rady Najwyższej w dniu 23 maja 1991 roku, „Izwestia” 23 V 1991, „Izwestia” 23 V 1991. Rada Najwyższa podjęła nawet 22 maja 1991 r. uchwałę *O projekcie układu związkowego*, w której uznała za celowe uczestniczenie w podpisaniu układu przedstawicieli delegowanych przez najwyższy organ władzy ZSRR.

⁷⁵ W. Danilienko, *Na puti k nowomu Sojuzu*, „Izwestia” 26 VI 1991.

⁷⁶ „Izwestia” 4 XII 1990.

bezpieczeństwa. W oparciu o nie powstałyby siły zbrojne związku nazwane np. „Wspólnota” (*Sodruzestwo*). Scentralizowanemu dowodzeniu podlegałby jedynie arsenał broni nuklearnej⁷⁷.

Wszystkie kwestie nabrały innego wyrazu po puczu G. Janajewa z sierpnia 1991 r. W czasie obrad Nadzwyczajnego Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR (1 IX 1991 r.) prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew odczytał „Oświadczenie 11 republik”⁷⁸. Stwierdzono w nim, że wraz z puczem zerwany został proces formowania nowych stosunków związkowych suwerennych państw. Przewycięzenie puczu stworzyło historyczną szansę przyspieszenia radykalnych przemian w kraju. W tej sytuacji legalnie wybrane najwyższe kierownictwo w państwie w osobie Prezydenta ZSRR i prezydentów oraz przewodniczących rad najwyższych republik, nie chcąc doprowadzić do rozpadu struktur władzy, postanowiło utworzyć na okres przejściowy (tj. do przyjęcia nowej konstytucji) przejściowe struktury władzy międzyrepublikańskiej. Osiągnięto wówczas porozumienie w czterech kwestiach. Były nimi: 1) opracowanie i podpisanie układu o Związku Suwerennych Państw, w którym każda republika będzie mogła samodzielnie określić formy (i zakres) udziału w Związku (pkt 1), 2) zawarcie układu o związku ekonomicznym dla utrzymania jednolitej, wolnej przestrzeni gospodarczej (przystąpić do niego mogły wszystkie republiki niezależnie od statusu prawnego; pkt 2), 3) utworzenie – na okres przejściowy – nowych organów władzy. Postanowiono podpisać porozumienie o bezpieczeństwie i obronności (pkt 4), potwierdzić międzynarodowe zobowiązania ZSRR (pkt 5), przyjąć porozumienie gwarantujące prawa i wolności obywatelskie (pkt 6) oraz zwrócić się do Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR o poparcie dążenia republik do przyjęcia ich do Organizacji Narodów Zjednoczonych i nadanie im statusu pełnoprawnych członków. Oświadczenie podpisał Prezydent ZSRR, a także najwyższe kierownictwo Rosyjskiej FSRR, Ukrainy, Białoruskiej SRR, Republiki Uzbekistan, Kazachskiej SRR, Republiki Azerbejdżanu, Republiki Kirgizstanu, Republiki Tadżykistanu, Republiki Armenii i Turkmeńskiej SRR (nazwy zgodne z deklaracjami suwerenności i niepodległości republik).

Przyszłość ZSRR przestała sprowadzać się do jego reformowania i organizowania nowych organów władzy. Dyskusja zaczęła dotyczyć tworzenia struktury, która pomogłaby transformować podmioty byłego mocarstwa, historycznie zespolonych imperialnymi i kolonialnymi więzami w system

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ *Zajawlenije Priezidenta SSSR i wysszych rukowoditielej sojuznych riespublik ot 1 sientiabria 1991 goda*, „Izwestia” 2 IX 1991.

suwerennych państw i zagospodarowanie przestrzeni i spuścizny pozostałej po rozwiązaniu ZSRR – budowania przestrzeni postradzieckiej⁷⁹. Nerozwiązaną pozostała sprawa miejsca autonomii w nowej przestrzeni. Już w czasie obrad Nadzwyczajnego Zjazdu Deputowanych Ludowych (wrzesień 1991 r.) podkreślano konieczność udzielenia gwarancji autonomiom. Nie wspomniano o nich jednak w oświadczeniu „jedenastu”⁸⁰. W międzyczasie autonomie dokonały zmiany posiadanego statusu prawnego. Część z nich proklamowała suwerenność, a więc ich udział w dyskusji *de facto* zakończył się wraz z przyjęciem oświadczenia „dwudziestu sześciu”. W ramach RFSRR pozostało 11 autonomii, w tym 10 okręgów autonomicznych i jeden obwód (5 podmiotów przyjęło deklaracje suwerenności, ale nie uzyskało ich potwierdzenia ze strony Rady Najwyższej RFSRR). Jednostki te utworzyły w Anadyrze (sierpień 1991 r.) Asocjację Jednostek Autonomicznych (*Associacija Awtonomnych Jedinic*), przyjmując statut i zawierając porozumienia ekonomiczne⁸¹.

Podsumowanie

Realizowana w ramach przebudowy polityka *glasnosti*, niezbędna dla stworzenia podstaw legitymizacji władzy M. Gorbaczowa, doprowadziła do tego, że wiele ukrytych do tej pory zjawisk ujrzało światło dzienne. Obejmowały one praktycznie wszystkie sfery aktywności państwa – jego budowę, zasady funkcjonowania partii, politykę narodową, zasady gospodarowania itd. Akcentowały to oddolne ruchy społeczne powstające w republikach pod hasłami wsparcia oficjalnego kursu partii. Trywializowano ich stanowisko i upuszczono moment przejścia inicjatywy i podjęcia próby pokierowania zaistniałymi procesami. Podjęto ją dopiero w chwili, gdy republiki, wykorzystując horyzontalne więzi, rozpoczęły realizację oczekiwanej przez siebie drogi rozwojowej. Błędnie zinterpretowano dążenia państw bałtyckich do sprawiedliwego traktowania ich

⁷⁹ Za: W. Adzadze (Gruzja) na Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, *Wnieoczerednoj Sjezd narodnych...*, op. cit., „Izwiestia” 4 IX 1991. O konieczności stworzenia organu z takimi pełnomocnictwami mówił także w czasie dyskusji na ww. Zjeździe m.in. J. Szczerbak (Ukraina), A. Orłow, Przewodniczący Izby Kontrolnej ZSRR, N. Trawkin (RFSRR), J. Asanbajew (Kazachstan). Ibidem.

⁸⁰ Mówił o tym na Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR m.in. M. Minasbekjan, zastępca Przewodniczącego Komitetu Państwowego ZSRR ds. Narodowości oraz D. Kugultinow, Członek Rady Najwyższej ZSRR, *Wnieoczerednoj Sjezd narodnych...*, op. cit., „Izwiestia” 3 IX 1991, 4 IX 1991.

⁸¹ Z wypowiedzi W. Etylena, Przewodniczącego Czukockiej Okręgowej Rady Deputowanych Ludowych na Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, *Wnieoczerednoj Sjezd narodnych...*, op. cit., „Izwiestia” 4 IX 1991.

w podziale dochodów narodowych i prawa rozwoju tożsamości narodowej. Błędnie, bo pierwotnym ich celem (poza radykalnymi ugrupowaniami), podobnie jak i innych republik, nie było opuszczenie ZSRR, ale sprawiedliwość gospodarcza i wprowadzenie zasad rozrachunku gospodarczego⁸². Idea zreformowania ZSRR i zawarcia nowego układu związkowego była zbyt radykalnie postawiona (za takim podejściem opowiadam się) lub przedwczesna, chociaż można ją prezentować także w formule dalekiego spóźnienia, ale wówczas powinna być realizowana z wykorzystaniem odmiennych środków. Republiki nie były do tego przygotowane. Poddano się presji radykalnych głosów i politycznej fali krytyki istniejącego stanu rzeczy. Reagowano na nie deklaratywnie w duchu utrwalonej przez lata terminologii, wskazując na brak chęci dokonania zmian lub też wspierano populistyczne żądania, sugerując budowanie związku od nowa. Działo się to w sytuacji braku ograniczeń ideowych i władczych dla dokonania niezbędnych korekt w stosunkach między republikami (mam na myśli m.in. utratę dotychczas zajmowanej pozycji w zarządzaniu procesami zachodzącymi na obszarze ZSRR), jak też – w odniesieniu do drugiego podejścia – braku podstaw ekonomicznych dla realizacji powstałych *ad hoc* inicjatyw politycznych. Nie bez znaczenia był – o czym pisałem – spór pokoleniowy, a nie ideowy, zaistniały w kręgach KPZR. Powstały sztuczne sytuacje w zachowaniach republik (ale i Związku); zgodnie z tradycją – w układzie politycznym – jesteśmy „za”, za suwerennością, za niepodległością, za nowym układem związkowym, tylko że samodzielnie nie jesteśmy w stanie sprostać takim wyzwaniom. Stąd nader częsta nieokreśloność i zmienność stanowisk zajmowanych przez republiki związkowe. Autonomiei narodowości do chwili zmiany ich statusu mogły prezentować dowolne oczekiwania. Miało to wpływ na ich pozycję w nadrzędnej strukturze narodowo-terytorialnego podziału kraju. Był on negatywny lub pozytywny w zależności od interesów elit władczych i wzajemnych powiazań.

⁸² Szerzej: J. Zieliński, *Instytucjonalizacja...*, op. cit., s. 79 i nast.

2.2. Stanowienie podstaw prawnych samodzielnego bytu przez podmioty ZSRR – kształtowanie ram bezpieczeństwa narodowego

Scenariusz pierwszy: Białoruś, Mołdowa, Rosja, Ukraina

Scenariusz o tyle interesujący, że o ile dążenie do samodzielności Rosji odegrało kluczową rolę w procesie kształtowania nowego ładu międzynarodowego w przestrzeni postradzieckiej, o tyle jego wykreowanie było konsekwencją polityki władz ZSRR okresu *pierestrojki*. Zachowanie Rosji (podówczas RFSRR) pozbawione było cech ofensywności zarówno w stosunku do państwa, jak i innych narodów⁸³. O wejściu RFSRR na drogę suwerenizacji, a potem – niepodległości, zdecydowały co najmniej cztery stany, przy czym przy złożoności układu narodowościowego, żaden z nich nie był związany z czynnikiem narodowym. Pierwszy stan to sekwencja „ruski-rosyjski-radziecki” w organizacji systemu władzy ZSRR. System zarządzania państwem dopuszczał istnienie republikańskiego systemu komunistycznej partii, jednak w przypadku RFSRR osiemdziesiąt komitetów obwodowych podporządkowanych było bezpośrednio KC KPZR. Nie było to przypadkiem. Kiedy w 1947 r. rozpatrywana była tzw. sprawa leningradzka, jednym z kluczowych zarzutów było dążenie do utworzenia struktury partii komunistycznej Federacji Rosyjskiej⁸⁴. Federacja Rosyjska miała być *sui generis* metropolią, a to w połączeniu z liczebnością mieszkańców republiki doprowadziło jej elity do poczucia, że reprezentują ogólnozwiązkowe wartości i interesy (taki był zresztą cel władzy związkowej)⁸⁵. Podobnie odbierano to w republikach. Status Rosjan nie był zasadniczo uzależniony od zachowania jego przedstawicieli w republikach, ale od zachowania centrum związkowego. W konsekwencji – spadek prestiżu władz związkowych decydował o spadku prestiżu Rosjan w państwie. Zintegrowanie Rosjan z władzą związkową

⁸³ W. Sołowiej, *Sowriemiennyj russkij nacjonalizm: idiejno-politiceskaja klasifikacija*, „Obszczestwiennye Nauki i Sowriemiennost” 1992, nr 2, s. 121; A. Sołżenicyn, *Jak odbudować Rosję? Refleksje na miarę moich sił*, Kraków 1991, s. 33-35.

⁸⁴ A. Zubow, *Sowietskij Sojuz: iz imperii – w niczto*, „Polis” 1992, nr 1-2, s. 68.

⁸⁵ Niektórzy badacze zwracają uwagę, że zdolność uznawania siebie równocześnie za członków innych grup kulturowych związane jest z faktem, że „ruskość” nie jest narodowością, a jedynie ludowością: Kijowska Ruś, Władimiro-Suzdalska Ruś, Moskiewska Ruś. Rosja była jedynie etapem rozwoju narodu ruskiego wyrażanego w formach jego państwowości i nazwy te zawsze przestaniały wszystkie narodowości zamieszkujące ruską ziemię. Rуска świadomość pozbawiona jest granic etnosu. Szerzej: W. Chliostkin, *Komu griadiesz? O charakterie russkoj narodnosti*, „Obszczestwiennye Nauki” 1989, nr 3, s. 75 i nast.

i delegowanie ich do republik, prowadziło do niwelowania przymiotów ich suwerenności i rozmywania się specyfiki narodowej w kulturze „ogólnozwiązkowej”⁸⁶. Drugi stan to przywiązanie partii komunistycznej do idei rosyjskiego nacjonalizmu. Istota w tym, że Rosjanie nigdy – jako naród – nie wykazywali tendencji nacjonalistycznych. Trzeci stan, to pozycja gospodarcza RFSRR w ZSRR. Przy powszechnej krytyce promowania Rosjan przez Związek, w ramach polityki *glasnosti* okazało się, że tzw. peryferie (republiki związkowe) albo żyją na koszt Rosji, albo rozwijają się dzięki polityce redystrybucji socjalistycznej promującej republiki azjatyckie⁸⁷. Czwarty stan – to próby uniezależnienia się podmiotów ZSRR od władzy związkowej.

Republiki zagubiły się w powstałej sytuacji politycznej. W okresie *pieriestrojki* zatarła się mesjańska idea narodu rosyjskiego, naruszono poczucie jedności i integralności terytorium państwowego jako atrybutu myślenia imperialnego⁸⁸. Wydaje się, że te uwarunkowania stanowią klucz do wyjaśnienia pozornie sprzecznych działań RFSRR pozostającej w składzie ZSRR, jak też pozostałych republik, które raz deklarowały przywiązanie do Federacji Rosyjskiej w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw, akcentując wartości właściwe dla ideologii marksistowsko-leninowskiej, raz skrajny szowinizm, a jeszcze innym razem łączność z „wielką imperialną Rosją”⁸⁹. W świadomości społecznej Rosjan pozostawała „mistyczna łączność między Rosją jako państwem narodowym a Rosją, jako istotą imperium”⁹⁰. To zdecydowało o rosyjskiej drodze poszukiwania miejsca w środowisku międzynarodowym i decydowało o definiowaniu funkcji w ramach procesów integracyjnych⁹¹. Ostatecznie Rosja proklamowała niepodległość w dniu 12 VI 1990 r.⁹²

⁸⁶ Szerzej: W. Chliostkin, *Komu griadiesz...*, op. cit., s. 75 i nast.; Też W. Zieliński, *Trzecie zwycięstwo*, „Więź” 1992, nr 3, s. 34.

⁸⁷ M. Bernsztam w 1990 r. pisał o tym jako o fakcie dokonanym: „Rosjanie nie stanowią już większości ludności Związku Radzieckiego, a są jedynie największą narodowością”, M. Bernsztam, *Skolko zit russkomu narodu*, „Moskwa” 1990, nr 5, s. 137. Istniejące tendencje demograficzne w połączeniu z polityką narodowościową i gospodarczą tworzyły niebezpieczeństwo nie tylko utraty statusu narodu dominującego. Mogły doprowadzić do niekontrolowanych procesów migracyjnych do Rosji, a więc i zmiany alokacji siły roboczej.

⁸⁸ W. Muntian, A. Rodionow, *Zapadnyje sowietologii o russkom nacjonalnom dwizenii*, „Obszczestwiennye Nauki Sowriemiennost” 1991, nr 3, s. 102.

⁸⁹ Z. Brzezinski, *Postcommunist Nationalism*, „Foreign Affairs” winter, 1989/1990, nr 5, s. 3.

⁹⁰ Z. Brzezinski, *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, London 1989, s. 246.

⁹¹ W. Sołowiej, *Sowriemiennyj russkij nacjonalizm...*, op. cit., s. 129.

⁹² Deklaracja o gosudarstwiennom suwierienitietie Rossijskoj Sowietsoj Fiedieratiwnoj Socjalistycznej Respubliki prinjata pierwym Sjezdom narodnych dieputatow RSFSR 12 ijunia 1990

Impulsem dla wejścia Ukrainy na drogę suwerenizacji wydaje się być awaria w Czarnobylskiej Elektrowni Atomowej – „wielkie nieszczęście połączyło wszystkich”⁹³. Początkowo społeczeństwo ukraińskie skupione było wokół dwóch centrów politycznych. Jedno zlokalizowane było na zachodzie Ukrainy i reprezentowane przez m.in. Ukraiński Związek Helsiński (powstał w 1976 r.), który zrzeszał tzw. pozasystemową opozycję i Towarzystwo Lwa (powstało w październiku 1987 r.), prezentujące idee odrodzenia kulturowego i odnowę środowiska naturalnego⁹⁴. Wykorzystywanie hasła narodowościowych nie było bezpośrednio powiązane z charakterem opozycji. Kluczowe wydają się dwa inne elementy. Po pierwsze fakt, że Ukraina w ówczesnych granicach istniała dopiero od 1954 r., a więc od momentu przyłączenia do niej Krymu. We wschodniej Ukrainie zamieszkiwała ludność rosyjskojęzyczna. W zachodniej Ukrainie, która przyłączona została w 1939 r., żywa pozostawała tradycja narodowa i powszechną była znajomość języka ukraińskiego⁹⁵. Dla pełni obrazu wspomnieć trzeba o Besarabii i Północnej Bukowinie, które należąc wcześniej do Rumunii, znalazły się po drugiej wojnie światowej w granicach Ukrainy, podobnie jak i Zakarpacie. Na tym gruncie powstawało pytanie o to, gdzie znajduje się terytorium zamieszkiwane historycznie przez ludność ukraińskiej narodowości, stanowiącej podstawę wydzielenia Ukraińskiej SRR⁹⁶. Druga cecha Ukrainy to bliskość nieokreślonej / rozmytej kultury ukraińskiej kulturze rosyjskiej, polskiej, rumuńskiej. Determinowało to zachowanie inteligencji twórczej Ukrainy. Na posiedzeniu Związku Pisarzy Ukraińskiej SSR (1987 r.) wysunięto hasła obrony statusu języka narodu tytularnego i jego kultury⁹⁷. Pod tymi hasłami przebiegło odbywające się w 1987 r. posiedzenie Zarządu Związku Pisarzy Ukraińskiej SRR. Wysuwane w dyskusji cele oraz wartości pozostawały w pełnej zgodności

goda, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatów RSFSR i Wierchownogo Sowietu RSFSR” 1990, nr 2, s. 22.

⁹³ Rozmowa z J. Szczerbakiem, Sekretarzem Związku Pisarzy Ukraińskiej SRR przeprowadzona przez J. Jachowicza pt. *Pękła bariera strachu*, „Gazeta Wyborcza” 27 IX 1989.

⁹⁴ *Unloved Lvov*, „The Economist” 31 III-06. IV 1990, nr 7648, s. 33.

⁹⁵ M. Horyń, sekretarz ukraińskiego Związku Helsińskiego, przewodniczący sekretariatu Ludowego Ruchu Ukrainy w rozmowie z D. Macieją, M. Nowickim, A. Zambrowskim, pt.: *Sąsiedzi*, „Tygodnik Solidarność” 26 V 1990; *Ukraine. A giant starts to stir*, „The Economist” 6-12 X 1990, nr 7675, s. 33-35. B. Berdychowska, *Sytuacja narodowościowa na Ukrainie*, „Obóz” wiosna 1992, nr 22, s. 58-61.

⁹⁶ Szerzej: B. Berdychowska, *Sytuacja narodowościowa na Ukrainie*, „Obóz” wiosna 1992, nr 22, s. 58-61.

⁹⁷ M. McAuley, *Nationalism and the Soviet Multi-ethnic State*, [w:] *The State in Socialist Society*, Albany 1984, s. 179-210.

z kursem wskazanym przez M. Gorbaczowa. Dotyczyło to powrotu do zasad polityki leninowskiej, likwidacji następstw okresu „zastoju”, destalinizacji itd. Ta zbieżność z polityką *pieriestrojki* była równocześnie jedną z przyczyn negatywnej reakcji władz ukraińskich. Na czele KC KP Ukrainy począwszy od 1972 r. stał Władimir Szczerbicki, jeden z realizatorów rusyfikacji Ukrainy i przedstawiciel krytykowanego okresu zastoju⁹⁸. Przełomowym okresem na drodze odrodzenia narodowego i państwowego Ukrainy były lata 1989-1990, kiedy idea suwerenizacji objęła całe jej terytorium⁹⁹. Z funkcji I Sekretarza KC KP Ukrainy odszedł W. Szczerbicki, uznano Katolicki Kościół Ukraiński (unici), który do tej pory był nielegalny, w czasie synodu Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej doszło do oddzielenia się jej od Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi (7 VI 1990 r.), masowo zaczęły powstawać organizacje i partie polityczne. Nie bez znaczenia – w ramach czynników zewnętrznych – było proklamowanie niepodległości przez Litwę, Łotwę i Estonię i reakcja władz Związku na te działania. Interesujące, że na tym etapie partia komunistyczna i opozycjoniści opowiadali się za tą samą ideą – suwerennością państwa. Strony przydawały jej jednak odmienne cele. Ostatnim punktem stycznym na drodze współpracy było przekształcenie ZSRR w związek suwerennych państw¹⁰⁰. Ludowy Ruch Ukrainy na rzecz Przebudowy „Ruch”¹⁰¹ traktował oddzielenie się Ukraińskiej SRR od ZSRR za działanie niepożądane: „Likwidacja ZSRR mogłaby się okazać niekorzystna dla całego świata [...] ZSRR musi się przeobrazić, republiki muszą być suwerenne [...] oceniam realne możliwości Ukrainy, nie jest ona jeszcze zdolna do niepodległości, jest zbyt podzielona i zrusyfikowana”¹⁰². „Ruch” dążył do suwerenności, ale w ramach odnowionego Związku i sprowadzał ją do nowego rodzaju stosunków między republiką i Związkiem oraz między republikami zrzeszonymi w nowym związku.

⁹⁸ Zastąpił na stanowisku P. Szelestę uznawanego za twórcę nowej polityki kulturalnej na Ukrainie, którego odwołano z oskarżeniem o nacjonalizm.

⁹⁹ Wcześniej skoncentrowana była w Zachodniej Ukrainie, E. Lüdemann, *Bewegung in der Ukraine – von der „Ukrainisierung” zum „Unabhängigkeit”*, „Osteuropa” 1990, nr 9, s. 847.

¹⁰⁰ M. Horyń, sekretarz ukraińskiego Związku Helsińskiego, przewodniczący sekretariatu Ludowego Ruchu Ukrainy w rozmowie z D. Macieją, M. Nowickim, A. Zambrowskim, pt.: *Sąsiedzi*, „Tygodnik Solidarność” 26 V 1990.

¹⁰¹ Powstał z inicjatywy Związku Pisarzy, w tym Towarzystwa Języka Ukraińskiego im. T. Szewczenki. Zjazd założycielski odbył się w dniach 8-10 IX 1989 r. Statut „Ruchu” Rada Ministrów USRR zatwierdziła dopiero 12 II 1990 r. Nazwę „Ruchu” zmieniono następnie na Narodowy Ruch Ukraiński (28 X 1990 r.). W posiedzeniu inicjującym jego powstanie uczestniczyła także delegacja z Polski w składzie Z. Janas, A. Michnik, W. Mokry, F. Sak, B. Borusewicz, J. Jachimowicz, *Trzy dni wolności*, „Gazeta Wyborcza” 14 IX 1989.

¹⁰² Z wywiadu J. Szczerbaka, deputowanego ludowego Rady Najwyższej ZSRR dla M. Maciei i A. Zambrowskiego, *Ukraina – długa droga do niepodległości*, „Tygodnik Solidarność” 30 III 1990.

Partia komunistyczna też postawiła na suwerenność. W styczniu 1989 r. KC KP Ukrainy podjął uchwałę „O tworzeniu republikańskiego programu rozwoju oraz polepszenia badań historycznych i propagandy historii Ukraińskiej SRR” (opublikowano ją we wrześniu 1990 r.¹⁰³). W konsekwencji, w lutym 1989 r. Plenum KC KP Ukrainy podjęło uchwałę „O wypracowaniu projektu ustawy o ekonomicznej niezależności Ukrainy”, a w marcu tegoż roku – rezolucję „O politycznej i ekonomicznej suwerenności Ukrainy”¹⁰⁴. Dnia 16 VII 1990 r. Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR przyjęła „Deklarację o suwerenności państwowej Ukraińskiej SRR”¹⁰⁵. Suwerenność została w niej zdefiniowana jako „nadrzędność, samodzielność, pełnia i niepodzielność władzy republiki w granicach jej terytorium oraz niezawisłość i równoprawność w stosunkach zagranicznych”¹⁰⁶.

Rozwój państwa został w niej połączony z ukraińskim ludem, a nie z ukraińskim narodem, z „obywatelami wszystkich narodowości” (cz. II, ust. 1). Pomimo wcześniejszych procesów język ukraiński nie został uznany za język urzędowy. W odróżnieniu od Rosji, Ukraina uregulowała status sił zbrojnych, stwierdzając, że ich posiadanie jest atrybutem suwerenności państwa. Zapowiedziano, że Ukraina chce się stać w przyszłości państwem neutralnym, które nie uczestniczy w blokach wojskowych i będzie wierna trzem zasadom: nieużywania, nieprodukowania i nieposiadania broni jądrowej. Przyjęcie przez parlament deklaracji uaktywniło ruchy narodowe, ale też ruchy zachowawcze. Na jesieni 1990 r. podjęto próbę utworzenia Republiki Doniecko-Krzyworoskiej¹⁰⁷. W tym samym czasie w Odessie powstał Związek Noworosjan zmierzający do utworzenia „Noworosji”. Na Zakarpaciu pojawiło się Towarzystwo Rusinów Karpackich, mających za cel skonsolidowanie Rusinów w ramach samodzielnej i odrębnej od Ukrainy struktury państwowej¹⁰⁸. Swoje interesy mieli także Tatarzy Krymscy¹⁰⁹ dysponujący poparciem „Ruchu”. Z punktu widzenia taktyki, ich współpraca była niezbędna. Dla zwolenników niepodległej Ukrainy obecność (powrót) Tatarów na Krymie, zdominowanym przez ludność rosyjskojęzyczną,

¹⁰³ *Respublikanskaja programma razwytija istoriczeskich issledowanij, uluczszienja izuczenija i propagandy istorii Ukrainskoj SSR*, „Kommunist Ukrainy” 1990, nr 9, s. 10-15.

¹⁰⁴ *Riezolucija Plenuma CK Kompartii Ukrainy o političeskom i ekonomiczeskom suwierienitietie Ukrainy*, „Kommunist Ukrainy” 1990, nr 5, s. 5.

¹⁰⁵ *Diekłaracija o gosudarstwiennom suwierienitietie Ukrainskoj SSR prinjata Wierchownym Sowietom Ukrainskoj SSR 16 ijulia 1990 g*, „Kommunist Ukrainy” 1990, nr 9, s. 3-6.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ *Doniecko-Kriworozska Respublika: prawda ili wymysiel*, „Gołos Ukrainy” 12 VI 1993.

¹⁰⁸ B. Berdychowska, *Sytuacja narodowościowa...*, op. cit., s. 58-60.

¹⁰⁹ O historii Tatarów Krymskich pisze m.in. P. Borawski, *Tatarzy Krymscy w Rosji*, „Obóz” zima, 1991/1992, nr 21, s. 72-87.

oznaczała naruszenie integralności terytorialnej republiki. Dla Tatarów wsparcie ich dążeń powrotu do ziemi ojczystej nie miało znaczenia w sytuacji zarządzania Krymem przez Rosjan¹¹⁰, tym bardziej że nie oznaczało to rozwiązania problemu, ale jego eskalację¹¹¹. Ukraińska SRR uczestniczyła w ogólnozwiązkowym referendum nad przyszłością ZSRR (rozpisano je na 17 III 1991 r.). Korzystając z prawa, wzbogaciła je o własne pytanie: czy republika ma wejść do Związku Suwerennych Państw na podstawie ustaleń Deklaracji o suwerenności państwowej Ukrainy? Na pytanie o odnowienie federacji na 83% uprawnionych do głosowania pozytywnej odpowiedzi udzieliło 70% z uczestniczących. Na pytanie republikańskie, na 83% uczestniczących w głosowaniu spośród uprawnionych, „za” opowiedziało się 80%¹¹². Ostatecznie 24 VIII 1991 r. Ukraina ogłosiła niepodległość, aby 8 XII 1991 r. wraz z Rosją i Białorusią podjąć próbę utworzenia nowego ugrupowania integracyjnego – Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP).

Awaria w elektrowni w Czarnobylu była także impulsem dla zainicjowania procesu odrodzenia narodowego (nie państwowego) w Białoruskiej SRR. Od samego początku uwagę skierowano na kwestie kultury, w tym odrodzenia języka, historii, ekologii. Decydujące znaczenie dla przebiegu procesów miało przedmiotowe traktowanie Białorusinów, zarówno przez Polskę, Rosję, jak i potem ZSRR. Białoruska SRR nie powstała – upraszczając problem – ani jako wynik samookreślenia narodu, ani wojskowej interwencji, ale w wyniku układu interesów politycznych, jaki wytworzył się w czasie rokowań pokojowych w Rydze¹¹³. Rozpoczęto masowe przesiedlenia Białorusinów na obszary Rosji oraz Kazachstanu, a Rosjan na Białoruś. Problemem nie była ich skala, ale fakt, że przesiedleńcy obsadzani byli na najwyższe stanowiska w republice. Kulturę i język

¹¹⁰ B. Berdychowska, *Sytuacja narodowościowa...*, op. cit., s. 56.

¹¹¹ J. Zieliński, *Próby rozwiązywania konfliktów narodowościowych*, [w:] E. Zieliński (red.), *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, Warszawa 1993, s. 189 i nast.

¹¹² E. Zieliński, *Proces odrodzenia narodowego i państwowego republik*, [w:] E. Zieliński (red.), *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, Warszawa 1993, s. 56.

¹¹³ Szerzej: J. Turonek, *Białoruski ruch narodowy*, „Obóz”, nr 22, wiosna 1992, nr 21. Jako pierwsi narodową odrębność Białorusinów uznali Niemcy pod koniec 1915 r. Dnia 9 III 1918 r. proklamowano powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej. Wkrótce potem jej część przyłączona została do Rosji, a z pozostałych obszarów oraz terytorium Litwy utworzono Litewsko-Białoruską Republikę Radziecką. Po wyparciu wojsk polskich z Białorusi, 31 VII 1920 r. ponownie proklamowano tym razem Białoruską SRR, której większa część znalazła się jesienią 1920 r. w granicach Polski. W czasie negocjacji pokojowych w Rydze szef delegacji radzieckiej A. Joffe wyraził *desinteressement* terenami mińszczyzny, które znalazły się po stronie rosyjskiej i podobnie uczynił szef polskiej delegacji J. Dąbski.

białoruski sprowadzono do folkloru¹¹⁴. Pierwszym wyrazem dążenia do przywrócenia językowi białoruskiemu statusu języka suwerennej republiki był opublikowany w 1975 r. w Londynie anonimowy „List do rosyjskiego przyjaciela”¹¹⁵. Po dojściu do władzy M. Gorbaczowa problem nabrał charakteru ogólnozwiązkowego. Uczestnicy republikańskiej narady młodych pisarzy wystosowali 13 XII 1986 r. otwarty list z analizą sytuacji kultury białoruskiej, zawierający apel o zaniechanie degradacji kultury narodowej¹¹⁶. Następnego dnia (14 XII 1986 r.) zredagowany w podobnym tonie list wystosował Związek Pisarzy Białoruskiej SRR¹¹⁷, a dzień później – 15 XII – pojawiło się pismo podpisane przez 28 białoruskich intelektualistów. To ostatnie zawierało nie tylko ogólną analizę. Załączono do niego materiał zatytułowany „Zespół środków dla radykalnej poprawy sytuacji języka ojczystego, kultury i wychowania patriotycznego w Białoruskiej SRR”.

Scenariusz drugi: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja

Inny scenariusz realizowany był w republikach kaukaskich. Na specyfikę zachodzących tam procesów złożyły się – podobnie jak w przypadku republik słowiańskich – co najmniej cztery czynniki. Narody tytularne pomimo długotrwałego pozostawania w składzie ZSRR nie zasymilowały się z kulturą ogólnozwiązkową¹¹⁸. Nie było konieczności podejmowania działań zmierzających do odrodzenia tożsamości narodowej. To pierwszy czynnik. Drugi to fakt, że w republikach tych naród tytularny stanowił przeważającą część ludności. Gruzini w Gruzji stanowili 68,8% ludności, a drugą co do wielkości grupą narodową byli Ormianie (9,0%). W Azerbejdżanie Azerów było 78,1%, wobec 7,9% Ormian. W Armenii – Ormianie stanowili 89,7% wobec 5,3% Azerów. Rosjanie w Armenii stanowili 2,3%, w Azerbejdżanie 7,9%, a w Gruzji 7,4%¹¹⁹. Podobne procenty dotyczyły uznania języka pochodzenia za język rodzimy. Istniało normowanie spraw, którego brak przyjmowany był w innych republikach jako zagrożenie dla istnienia narodu i jego kultury. Jako przykład wskazać można status języka narodu tytularnego. W Gruzji miał on takowy na mocy Konstytucji z 1922 r. i został

¹¹⁴ Ibidem, s. 73.

¹¹⁵ Ibidem, s. 75.

¹¹⁶ *Pismo uczestników rzespublikańskiego sowieszczanija młodych pisatielej*, CChSD, F.89, p.23, d.23.

¹¹⁷ *Pismo członów Sojuza Pisatielej BSSR ot 14 diekabria 1986 g*, CChSD, F.89, p.23, d.37.

¹¹⁸ J. Bromlej, *Leninizm i nacjonalnyje procesy w sowriemiennom mirie*, [w:] J. Bromlej (red.), *Aktualnyje problemy razwitiia nacji i nacjonalnych otnoszenij*, Moskwa 1981, s. 19-20.

¹¹⁹ Dane według spisu ludności z 17 I 1979 r., *Nasielienije SSSR. Sprawocznik*, Moskwa 1983.

potwierdzony w Konstytucji Gruzjińskiej SRR z 1978 r.¹²⁰, w Armenińskiej SRR i Azerbejdżańskiej SRR na mocy ich konstytucji z 1978 r.¹²¹

Trzeci czynnik, to czynnik natury politycznej. Litwa, Łotwa, Estonia utraciły niepodległość w 1940 r. w wyniku przymusowego ich wcielenia w skład ZSRR, ale środowisko międzynarodowe nie zawsze traktowało je jako integralne części państwa radzieckiego¹²². Republiki kaukaskie postrzegane były jako składowa ZSRR, a właściwa ich społeczności pamięć niepodległości miała wymiar idealistycznego wspomnienia przeszłości.

Czwarty czynnik to fakt, że roszczenia (następnie wrogość) nie były skierowane wobec Rosjan, ale narodów nierosyjskich: Ormianie *versus* Azerowie, Gruzini *versus* Abchazi, Gruzini *versus* Osetyńscy. Nie istniał konflikt na linii naród tytularny-władza związkowa. Jako przykład, stosunki Ormian z Azerami kształtowane były przez pamięć wydarzeń z 1915 r. i przyłączenie Górskiego Karabachu do Azerbejdżanu dla zaspokojenia oczekiwań kemalistowskiej Turcji, pomimo podjętej w 1920 r. decyzji o włączeniu tego obszaru do Armenii¹²³. Nie zważając na napięcia z Azerbejdżanem, Armenia z własnej woli wykonała dekret Prezydenta ZSRR z 25 VII 1990 r. „O zakazie tworzenia zbrojnych ugrupowań nie przewidzianych ustawodawstwem ZSRR i przejęciu broni w sytuacji bezprawnego jej przechowywania” i zdelegalizowała 28 VIII 1990 r. Armenią Armię Narodową. Nie uznała także proklamowania 10 XII 1991 r. niepodległości Górskiego Karabachu. Ówczesny przewodniczący Rady Najwyższej tej Republiki Lewon Ter-Petrosjan w wywiadzie udzielonym korespondentowi „Moskowskich Nowosti” uznał, że „bez osiągnięcia stabilności nie będziemy poważnymi partnerami politycznymi ani dla Azerbejdżanu, ani dla Moskwy”¹²⁴. Był to sygnał wskazujący na dążenie do stania się samodzielnym podmiotem stosunków międzynarodowych i gotowości do ułożenia nowego ładu w regionie – historyczny wróg uznany został za potencjalnego partnera politycznego. Brak

¹²⁰ Konstytucja SSR Gruzji, Tiflis 1922 r.

¹²¹ Konstytucja (osnownoj zakon) Armiańskiej SSR przyjęta na wniosek siedmiej sesji Wierchownego Sowietu Armiańskiej SSR dziewiątego sożywa 14 kwietnia 1978 goda, Erewan 1982; Konstytucja Azerbejdżańskiej SSR, Baku 1979.

¹²² H. Anderson, F. Coleman, C. Bogert, M. Warmer, *A Time of Testing*, „Newsweek” 1990, nr 13, s. 10-11.

¹²³ A. Jamskow, *Nagornyj Karabach. Analiz pryczyn i putiej rieszenija mieznacionalnogo konflikta*, [w:] M. Gubogło (red.), *Nacionalnyje procesy w SSSR*, Moskwa 1991, s. 170; S. Tarasow, *Mify o karabachskom konflikte. Sbornik statiej*, Moskwa 2014; A. Kazinjan, *Poligon „Azerbejdżan”*, Jerewan 2011.

¹²⁴ Wywiad L. Ter-Petrosjana dla korespondenta „Moskowskich Nowosti” D. Radyszewskiego, *Grazdanskaj wojny nie budżiet*, „Moskowskije Nowosti” 9 IX 1990.

efektów aktywności Związku w rozwiązaniu konfliktu z Azerbejdżanem¹²⁵ doprowadził do uchwalenia przez Radę Najwyższą Armenijskiej SRR (dnia 23 VIII 1990 r.) „Deklaracji o niepodległości Armenii”¹²⁶. Nie było w niej jednak mowy o proklamowaniu niepodległości, ale o zainicjowaniu „procesu становienia неpodległej паństwowości”. Pomijając szczegółowe postanowienia tej deklaracji, w kwestiach stosunków międzynarodowych uznano, że Armenia jako podmiot prawa międzynarodowego, realizuje niezależną politykę zagraniczną (pkt 6). W kwestiach bezpieczeństwa i gwarancji nienaruszalności granic (obejmowały one także Górski Karabach) zapowiedziano utworzenie republikańskich sił zbrojnych, wojsk wewnętrznych oraz organów bezpieczeństwa. Zawarowano sobie prawo do przejęcia części sił zbrojnych ZSRR (pkt 4). Obecność sił zbrojnych i baz wojskowych innych państw uzależniono od zgody Rady Najwyższej. Ciąg wydarzeń pokazuje jednak, że Armenia nie miała pomysłu na przyszłość. Z jednej strony, nawiązując do tendencji niepodległościowych w innych republikach, zdecydowała się na zainicjowanie становienia неpodległości, z drugiej – postanowiła nie zrywać więzów z ZSRR i na 21 IX 1991 r. rozpisała referendum nt. niepodległości republiki. Postanowiła respektować ustawodawstwo ZSRR. Jego przeprowadzenie zostało uznane w ustawie ZSRR z 3 IV 1990 r. „O trybie rozwiązywania kwestii związanych z wyjściem republiki związkowej ze składu ZSRR” za niezbędne dla wystąpienia republik ze związku¹²⁷. Referendum odbyło się i za niepodległością opowiedziało się 99% uprawnionych do głosowania przy frekwencji 95%, ale w obliczu wydarzeń „Puczu sierpniowego” nie miało to większego znaczenia. Dnia 23 IX 1991 r. Rada Najwyższa Armenii uchwaliła deklarację „O proklamowaniu niepodległości państwa”¹²⁸.

W przypadku Azerbejdżanu o przyszłości decydowały konflikty rodowo-klanowe¹²⁹. Siła znajdowała się po stronie struktur władzy republiki, ale nie była to siła klanów, ale Związku, który nie tylko angażował siły zbrojne, ale też – z odwołaniem się do regulacji normatywnych – próbował zarządzać sytuacjami kryzysowymi. Z jednej strony wspomagał władze Azerbejdżanu w sporze

¹²⁵ Szerzej: J. Zieliński, *Próby rozwiązywania konfliktów...*, op. cit., s. 192 i nast.

¹²⁶ *Deklaracja niezawisimosti Armenii ot 23 awgusta 1990*, „Gołos Armenii” 25 VIII 1990. Też: *K Sojuza suwieriennych narodow...*, op. cit., s. 162-165.

¹²⁷ *Zakon SSSR o porjadkie rieszenija woprosow swiazannyh s vychodom riespubliki iz SSSR ot 3 apriela 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchownoho Sowjeta SSSR” 1990, nr 16, s. 270; „Prawda” 17 IV 1990.

¹²⁸ E. Zieliński, *Proces odrodzenia narodowego...*, op. cit., s. 43.

¹²⁹ T. Kasumowa, *Azierbieidżan posle wyborow*, „Trud” 13 XI 1990.

z Armenią o Górski Karabach¹³⁰. Z drugiej strony – podejmowanymi decyzjami ingerował w konstytucyjnie deklarowaną suwerenność republik. M. Gorbaczow w „Pośłaniu do narodów Azerbejdżanu i Armenii” (kolejność zgodna z alfabetem rosyjskim – przyp. J.Z.) przypominał, że „istota leninowskiej polityki narodowej polega na tym, aby każdy człowiek, każdy naród, mógł swobodnie rozwijać się [...] zaspokajając swoje potrzeby we wszystkich sferach życia społeczno-politycznego, w języku ojczystym i kulturze”¹³¹. W praktyce – w kontekście sytuacji w Górskim Karabachu – było to równoczesne opowiedzenie się po obu zważnionych stronach, a więc zaognienie konfliktu¹³². Tym bardziej że 28 III (miesiąc po opublikowaniu pośłania M. Gorbaczowa) Biuro Polityczne KC KPZR zatwierdziło uchwałę KC KPZR i Rady Ministrów ZSRR (zwraca uwagę nazwa dokumentu – przyp. J.Z.) „W sprawie przyspieszonego rozwoju społeczno-ekonomicznego Górskiego Karabachu Azerbejdżańskiej SRR na lata 1988-1995”. Dwie sprawy zasługują na uwagę. Po pierwsze Górski Karabach (*Nagorno-Karabachskij Awtonomnyj Okrug, NKAO*) formalnie przypisany był do Armenii, tak jak Nachiczewań (*Nachiczewański Awtonomnyj Okrug – NAO*) do Azerbejdżanu, chociaż oba obszary stanowiły enklawy na terytorium innych republik. Po drugie – i to wydaje się być najważniejsze – Górski Karabach należący do Armenii przypisano Azerbejdżanowi i zadeklarowano konieczność jego wsparcia finansowego. Działo się to w sytuacji, gdy świadczenia na usługi w Górskim Karabachu w 1987 r. wynosiły w przeliczeniu na jednego mieszkańca 41,4 rubli, a w Azerbejdżanie 41,2 (we wsiach 16,7), a średnia powierzchnia mieszkaniowa na mieszkańca w Górskim Karabachu wynosiła 14,6 m², a w Azerbejdżanie 12,2 m²¹³³.

Działania Związku zaogniły napięcia między republikami. Wytworzyły dystans między władzami republikańskimi a związkowymi. W przypadku Azerbejdżanu, podobnie jak w przypadku Armenii, nie wpłynęło to na zerwanie więzów ze Związkiem. Władze Azerbejdżańskiej SRR dnia 23 IX 1989 r. przyjęły ustawę konstytucyjną Azerbejdżańskiej SRR „O suwerenności Azerbejdżańskiej

¹³⁰ Jako przykład wskazać można wydarzenia z Baku z nocy na 19 i 20 I 1990 r.; L. Miłośławskij, *Azierbeidżan: naczalas zabastowka*, „Moskowskije Nowosti” 10 IX 1989.

¹³¹ *Obraszczenije Gienieralnogo Siekrietaria CK KPSS M.S. Gorbaczowa k trudiaszczymysja, k narodam Azierbeidżana i Armenii w swjazi s sobytijami w Nagornom Karabachie i wokrug niego*, „Izwestia” 29 II 1988.

¹³² Szerzej: A. Kazinian, *Poligon „Azierbeidżan”*, Jerewan 2011.

¹³³ „Bakinskij Raboczyj” z 11 III 1988 r. Faktem pozostaje, że dane mogą być elementem gry politycznej, ale faktem też jest, że wielu mieszkańców zarówno Armenii, jak i Azerbejdżanu po dzień dzisiejszy preferuje zatrudnienie w Górskim Karabachu przy zamieszkiwaniu we własnym państwie.

SRR”¹³⁴. Potwierdzono w niej istniejące *status quo* republiki i łączność z ZSRR. Do Preambuły ustawy wpisano, że ustawodawca, przyjmując ją, kierował się zasadami zawartymi w Układzie o utworzeniu ZSRR (mowa o układzie z 1922 r. – przyp. J.Z.) i regulacjami obowiązującej Konstytucji ZSRR. Potwierdzono, że Azerbejdżańska SRR „dla zachowania suwerenności zjednoczyła się z innymi republikami w Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich”¹³⁵. Azerbejdżan, jako jedyna z republik radzieckich, w akcie zawierającym w tytule słowo suwerenność nie zawierała w jego treści przepisów o proklamowaniu suwerenności ani też odniesienia do niepodległości. Potwierdzono, że republika to suwerenne, socjalistyczne państwo w składzie ZSRR (pkt 1), a uchwała została przyjęta w celu „konieczności wyeliminowania deformacji powstałych na skutek odejścia od „leninowskiej koncepcji radzieckiego państwa związkowego” (preambuła). W układzie stosunków międzynarodowych, w tym z ZSRR, postanowiono je kształtować z poszanowaniem suwerenności ZSRR i Azerbejdżańskiej SRR przy zachowaniu prawa do utrzymywania bezpośrednich stosunków z innymi państwami, zawierania z nimi umów i dokonywania wymiany przedstawicieli dyplomatycznych i konsularnych. Władze Azerbejdżanu opowiedziały się także za udziałem w ogólnozwiązkowym referendum przewidzianym na dzień 17 III 1989 r. (254 głosów „za” i 43 przeciwnych, a w głosowaniu wniosków o utrzymanie członkostwa w ZSRR poparło 75% uprawnionych przy frekwencji 93%¹³⁶.

Jeszcze inaczej sytuacja wyglądała w Gruzji, w której cały czas punktem odniesienia było utracenie istnienia Demokratycznej Republiki Gruzja. Rosja, podpisując układ o samodzielności i niepodległości Gruzji, zawarła równocześnie dwa tajne wówczas protokoły. Już ten fakt traktowany był jako wyraz dwulicowości rosyjskiej polityki, tym bardziej że w oświadczeniu Narodowego Komisariatu Spraw Zagranicznych RFSRR z 9(22) XI 1917 r. likwidację tajnej dyplomacji uznano za pierwszy warunek „rzeczywiście demokratycznej polityki zagranicznej”¹³⁷. Ponadto w jednym z dokumentów (wówczas utajnionych) zobowiązano władze Gruzji do uznania legalności i poparcia funkcjonowania

¹³⁴ *Konstitucionnyj zakon Azierbeidżanskoj SSR o suwierienitietie Azierbeidżanskoj SSR ot 23 sentjabria 1989 g*, „Bakinskij Raboczyj” z 5 X 1989 r.; Też *K Sojuzu suwieriennych narodow...*, op. cit., s. 155-162.

¹³⁵ Zbliżone sformułowanie znajdziemy w art. 76 Konstytucji ZSRR: „Republika związkowa jest suwerennym socjalistycznym państwem radzieckim, które połączyło się z innymi republikami radzieckimi w Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, [w:] *Konstytucja Związku Socjalistycznych...*, op. cit.

¹³⁶ „Litieraturnaja Gazieta” 13 III 1991.

¹³⁷ L. Mataradze, *Nowyj Sojuznyj Dogowor i Rjespublika Gruzija*, Tbilisi 1991, s. 29.

organizacji komunistycznych w republice, a więc działania, którego żadne inne państwo nie musiało spełnić¹³⁸. Negatywnie – w społecznym odbiorze Gruzinów – odnoszono się do utworzenia na terenie niepodległej Gruzji dwóch autonomii: abchaskiej i południowoosetyjskiej¹³⁹, tym bardziej że Abchaska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka zawnioskowała o włączenie jej w skład RFSRR po tym, jak uchwalona w 1978 r. Konstytucja Gruzińskiej SRR uznała język gruziński za język urzędowy republiki¹⁴⁰. Problem nie zamarł. Dnia 25 VIII 1990 r. Rada Najwyższa Abchazji przyjęła uchwałę „O gwarancjach prawnych obrony państwowości Abchazji” oraz „Deklarację o suwerenności Abchazji”¹⁴¹. Podobnie w odniesieniu do Południowej Osetii. Dnia 22 XI 1990 r. na sesji Rady Najwyższej Południowoosetyjskiego Obwodu Autonomicznego uchwalono „Deklarację o suwerenności Południowej Osetii” oraz podjęto decyzję o przekształceniu obwodu autonomicznego w Południowoosetyjską Radziecką Demokratyczną Republikę (w składzie ZSRR). Następnego dnia decyzję tę anulowało Prezydium Rady Najwyższej Gruzińskiej SRR. Południowa Osetia nie zaakceptowała jednak jej i 16 X legitymowała powstanie Komitetu Wykonawczego Republiki. Stanowisko władz Gruzińskiej SRR nie uległo zmianie¹⁴². Dnia 11 XII 1990 r. władze Gruzji podjęły decyzję o likwidacji Południowoosetyjskiego Obwodu Autonomicznego. W uzasadnieniu Zwiad Gamsachurdija (powiązany z Fundacją Helsińską) stwierdził: „Nie podlega dyskusji, że likwidacja obwodu autonomicznego nie leży w sferze wspólnych kompetencji republiki i ZSRR. Po tym jak republika związkowa podejmie decyzje o likwidacji obwodu autonomicznego, niezbędne jest wprowadzenie zmian do Konstytucji ZSRR”¹⁴³.

Nowo wybrany parlament pracujący pod przewodnictwem Z. Gamsachurdii 14 XI uchwalił ustawę Republiki Gruzji „O ogłoszeniu okresu przejściowego w Republice Gruzja”¹⁴⁴. W ramach okresu przejściowego przewidziano

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ „Wiesticnik Gruzii” z 5 II 1991. Szerzej: S. Wiesielowski, *Spornyje territorii*, Moskwa 2010, s. 50.

¹⁴⁰ H. D’Encausse, *La gloire des nations: Ou la fin de l’Empire sovietique*, Paris 1990, s. 36.

¹⁴¹ „Prawda” 26 VIII 1990, nr 238. Deklaracje unieważniono 31 VIII 1990 r., „Prawda” 2 IX 1990.

¹⁴² *Postanowienije Wierchownogo Sowjeta Riespubliki Gruzija o prinjatych Sowietom narodnych dieputatow Jugo-Osietinskoj awtonomnoj obłasti rieszenijach ob izmienenii statusa obłasti ot 22 nojabrja 1990 g.*, „Zaria Wostoka” 23 XI 1990.

¹⁴³ *Ob obszczestiwienno-politiceskoj obstanowkie w Jugo-Osietinskoj awtonomnoj obłasti Gruzinskoj SSR*, zamiestiel Zawiedujuszczego otdiela CK KPSS, 25 diekabrja 1990 goda, CChSD, F.89, p.11, d.69.

¹⁴⁴ *Zakon Riespubliki Gruzija ob Obiawlienii pieriechodnogo pierioda w Riespublikie Gruzija ot 14 XI 1990 g.*, „Zaria Wostoka” 17 XI 1990, nr 263. W akcie tym zmieniono oficjalną nazwę państwa na Republika Gruzja oraz wykreślono przymiotniki socjalistyczny, radziecki oraz sformułowanie „Konstytucja ZSRR”.

pozostanie w składzie ZSRR, nadając części VII Konstytucji Gruzjińskiej SRR nową nazwę: Status Republiki Gruzja w składzie ZSRR” (cz. I, pkt 7). Podkreślono, że Republika Gruzja jest zmuszona, aby gwarantować ZSRR, w osobie jego najwyższych organów władzy państwowej i zarządzania, prawa określone, a art. 73 Konstytucji ZSRR, za wyjątkiem kompetencji określonych w pkt 3 i 4 oraz cz. II niniejszego artykułu (wskazane punkty mówiły o tym, że Gruzja samodzielnie realizuje władzę państwową na swoim terytorium). W stosunkach międzynarodowych państwo miało kierować się zasadami prawa międzynarodowego i ustawami Republiki Gruzja (cz. I, pkt 9). Na 31 V 1991 r. rozpisano referendum w sprawie przywrócenia bytu państwowego Gruzji w oparciu o Akt z 26 V 1918 r. W głosowaniu uczestniczyło 95% uprawnionych, z których 99% opowiedziało się za niepodległością¹⁴⁵. Gruzja proklamowała niepodległość 9 IV 1991 r.

Scenariusz trzeci: republiki Azji Środkowej i Kazachstan

Scenariusz trzeci właściwy był dla republik Azji Środkowej¹⁴⁶. Poszukując specyfiki procesów odradzania tożsamości narodowej w republikach środkowoazjatyckich, uwagę skierować należy na podziały i związane z tym interesy narodów tytularnych. Przydatny okazuje się wykorzystywany w nauce radzieckiej podział inteligencji na kadry polityczno-administracyjne, inteligencję twórczą, inteligencję naukowo-techniczną, inteligencję tzw. zawodów masowych (nauczyciele, lekarze itd.)¹⁴⁷. Interesy inteligencji jako całości nie pokrywały się z interesami jej warstw. Począwszy od 1956 r. zarysowuje się w republikach Środkowej Azji wzrost aktywności kadr narodowych, które niezależnie od koniunktury politycznej kreowały przemiany demokratyczne¹⁴⁸. Widoczne to było w narastającej presji przedstawicieli narodów tytularnych do zapewnienia realizacji ich interesów¹⁴⁹. Tradycyjnie funkcja pierwszego sekretarza republikańskiego komitetu partyjnego przynależna była przedstawicielowi narodu tytularnego, a drugim sekretarzem był przedstawiciel władzy związkowej rosyjskiej narodowości. W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych, z wyko-

¹⁴⁵ E. Zieliński, *Procesy odrodzenia narodowego...*, op. cit., s. 42.

¹⁴⁶ W literaturze region ten określany jest także jako republiki turkiestańskie lub Wielkiego Turanu dla podkreślenia przywiązania do tradycji i historii, przy czym podejście to jest o tyle nieściśle, że wyklucza Tadżykistan, który historycznie powiązany jest z Iranem, a nie Turcją. Szerzej: m.in. A. Ibragimow, *Buduszczie roždajetsja w prošlom*, „Zwiezda Wostoka” 1991, nr 9, s. 21-27.

¹⁴⁷ *Bolszaja sowietskaja enciklopedija*, t. 10, Moskwa 1972, s. 311-315.

¹⁴⁸ T. Bodio, *Przywództwo i transformacja polityczna*, [w:] T. Bodio (red.), *Przywództwo polityczne*, „Studia Politologiczne”, vol. 5, Warszawa 2001, s. 203.

¹⁴⁹ T. Rakowska-Harmstone, *The Soviet Union*, [w:] *Protection of Ethnic Minorities, Comparative Perspectives*, New York 1981, s. 133.

rzystaniem hasła walki z korupcją i przestępczością, w republikach środkowoazjatyckich dokonano wymiany kadr kierowniczych (była już o tym mowa), pomniejszającej udział przedstawicieli narodu tytularnego w republikańskich władzach państwowych. Tylko w przypadku jednej republiki – Uzbeckiej SRR – w 1984 r. „wymieniono” 80% członków Komitetu Centralnego KP Uzbekistanu i 90% kandydatów na członków Komitetu Centralnego. Podobne działania miały miejsce w Kirgizji i Turkmenii¹⁵⁰.

Wzbudziło to zaniepokojenie władz republikańskich i usztywnienie ich pozycji¹⁵¹. Zapowiedź zmian w polityce kadrowej miała duże znaczenie dla uaktywnienia się narodowych inteligencji. Dotyczyło to m.in. Kazachstanu. Odwołanie Dinmuchamieda Kunajewa z KC KPZR doprowadziło do sytuacji, że pierwszy raz od ponad trzydziestu lat republiki środkowoazjatyckie pozbawione zostały przedstawicielstwa w tym gremium¹⁵². Kwestie kadrowe w kontekście dostępu młodych elit kazachskich do zarządzania republiką podniesione zostały też w czasie masowych wystąpień w Ałma-Acie (z 1986 r.)¹⁵³.

Każda zmiana kadrowa dokonywana przez władzę związkową naruszała historycznie i kulturowo wykształcone więzy. Interesy kręgów inteligencji twórczej nie pokrywały się z interesami kręgów elit władzy ani też z granicami republik¹⁵⁴: „Dzisiaj niemożliwe jest napisanie historii narodu kazachskiego, uzbeckiego, tadżyckiego, kirgiskiego, turkmeńskiego, wyłaczając każdego ze wspólnej historii Środkowej Azji. W ciągu wielu lat istnienia Turków żadnemu z najeźdźców nie udało się rozdzielić tych narodów. Dokonała tego dopiero władza radziecka wraz z utworzeniem oddzielnych republik [...] rozdrobnione narody można trzymać w niewolniczej zależności od Centrum. Tak łatwiej jest skłócać je wzajemnie, a ziemie przekształcać w rezerwyty”¹⁵⁵. Te sformułowania są ważne w kontekście późniejszych priorytetów w ramach procesów instytucjonalizacji na obszarze państw postradzieckich.

¹⁵⁰ Szerzej: U. Halbach, *Sowjetische Nationalitätenproblematik. Zur ihrer Rezeption in der sowjetischen Öffentlichkeit*, „Osteuropa” 1988, nr 4, s. 277.

¹⁵¹ Nowa polityka kadrowa zyskała poparcie wyłącznie w Gruzji.

¹⁵² U. Halbach, *Sowjetische Nationalitätenproblematik...*, op. cit., s. 277.

¹⁵³ L. Onikow, *Pierwaja krow pieriestrojki. K szestoj godowszczinie tak nazywajemych alma-atinskich sobytij*, „Niezawisimaja Gazieta”, nr 242 z 17 XII 1992 r.

¹⁵⁴ Po próbie utworzenia w 1988 r. w Dżambule (Kazachstan) Towarzystwa „Atameken” (Ojczyzna) z hasłem zjednoczenia Kazachów, I Sekretarz KC KP Kazachstanu stwierdził: „dla nas nie jest wcale obojętne, kto przyjmuje rolę nieformalnych liderów, takich ludzi braliśmy i brać będziemy pod kontrolę”, Wywiad I Sekretarza KC KP Kazachstanu, *Nie zagawarit by dieło...*, „Litieraturnaja Gazieta” 7 XII 1988.

¹⁵⁵ S. Madalijew, *Internacionalnyj mankurtizm*, „Zwiezda Wostoka” 1991, nr 5, s. 89.

Nie bez znaczenia jest konotacja wyznaniowa tych obszarów – islam. W okresie władzy radzieckiej łączył wyrażenie naturalnych dążeń osób wyznających tę samą wiarę i utrzymujących wspólnotę kulturową swojego pochodzenia. Konsolidował społeczeństwo, ale wspierał jego narodowy charakter – wyznawcy islamu jako przeciwwaga dla ludności rosyjskojęzycznej zamieszkującej te republiki. Nie bez znaczenia były wydarzenia w Iranie, które wsparły mieszkańców muzułmańskich republik radzieckich w przekonaniu, że zniszczenie dotychczasowych struktur władzy i wsparcie się religią jest efektywnym sposobem zaistnienia w ogólnoswiatowej wspólnocie muzułmańskiej, w której ludność stanowi jeden religijny naród, podzielony na plemiona nie dla tworzenia nienawiści, ale wzajemnego poznania¹⁵⁶. Trzeba mieć jednak na uwadze, że duchowieństwo muzułmańskie Azji Środkowej podlegało pod cztery zarządy: Środkowoazjatycki Zarząd Muzułmanów (*Sriednieazjatskoje Duchownoje Uprawlenije Musułman – SADUM*), Zarząd Duchowny Muzułman Europejskiej części Rosji i Syberii (*Duchownoje Uprawlenije Musulman Jewropiejskoj czasti Rossii i Sibiri – DUMES*), Zarząd Duchowny Muzułmanów Północnego Kaukazu (*Duchownoje Uprawlenije Musułman Zakawkazija – DUMSK*) i Zarząd Duchowny Muzułman Zakaukazia (*Duchownoje Uprawlenije Musułman Zakawkazija – DUMZak*). Polityka *glasnosti* podważyła autorytet zarówno oficjalnego duchowieństwa, jak i nieoficjalnych duchowych przywódców¹⁵⁷. Jako potwierdzenie przytoczyć można wypowiedź przewodniczącego Demokratycznej Partii Uzbekistanu, który w odpowiedzi na pytanie o stosunki między ruchem i oficjalnym kierownictwem islamskim w republice stwierdził: „o oficjalnym kierownictwie islamskim sami wyznawcy mówią, że wszyscy oni są z KGB. Nie wiem czy tak jest, ale nasz stosunek do nich kształtuje się pod wpływem tych opinii”¹⁵⁸.

Rodowo-klanowe struktury i terytorialne interesy nie były w stanie wygenerować nowego, oficjalnego systemu wartości zdolnego do uzasadnienia złożoności powstałego *status quo*. Jedynie z wykorzystaniem islamu, który normując życie duchowe (i codzienne) muzułman, przy zachowaniu charakterystycznego dla niego uniwersalizmu łączącego tradycję i współczesność, była

¹⁵⁶ A. Suchoparow, *Sowietskije musułmanije: mieźdu proszłym a buduszim*, „Obszczestwiennyje Nauki i Sowriemiennost” 1991, nr 6, s. 111.

¹⁵⁷ A. Małaszenko, *Musulmanskoje duchowieństwo i polityka*, „Rossija i musulmanskij mir. Biulletien” 1992, nr 6, s. 50.

¹⁵⁸ A. Abazow, *Sriednija Azija, Islam, polityka*, „Polis” 1992, nr 4, s. 94-101.

możliwość ominięcia narodowych i klanowych interesów¹⁵⁹. Sprawę komplikowało, że duchowieństwo muzułmańskie, w odróżnieniu od wielu partii islamskich, nie stawiało sobie za cel zniszczenia dotychczasowych struktur władzy, ale integrację z nimi. Jako przykład wskazać można muftiego Uzbekistanu, Muchammad-Sadyka Muchammada Jusufa i muftiego Kazachstanu Ratbeka Nysynbajewa. Obaj byli zwolennikami państwa świeckiego i przeciwnikami wykorzystywania islamu do prowadzenia polityki. Powstała sytuacja, w której duchowni nie popierają angażowania islamu do polityki, a politycy są zainteresowani islamem jako elementem integrującym, obawiając się jego wpływu na posiadaną władzę (jej perspektywę). Inaczej pisząc, bez islamu trudno zjednoczyć społeczeństwo i zapewnić sobie pożądaną pozycję w państwie, ale duża część duchownych pozostawała za utrzymaniem istniejącego *status quo* w stosunkach ze Związkiem, a w interesie władz klanowo-partyjnych było ich osłabienie i uniezależnienie się od słabnącego Związku. Przeciwnikami zerwania więzów ze Związkiem była także część elit władzy i inteligencji, w tym inteligencja naukowo-techniczna. Grupy te identyfikowały się z szerszą wspólnotą niż własna republika i wyznawcy religii, których potencjał rozwojowy był ograniczony i oceniany jako konserwatywny. Liderzy muzułmańscy opowiedzieli się za narodowymi układami i samodzielnością w ramach swoich republik, przedstawiając udział w życiu politycznym niepodległych państw w charakterze samodzielnej narodowej siły nad braterstwo w religii. Istniejąca luka ideowa wypełniana była przez swoisty wariant narodowego islamu¹⁶⁰. Najsilniejszy wpływ islamu występował w Tadżykistanie, w dalszej kolejności w Uzbekistanie, Kazachstanie, Kirgizystanie i Turkmenistanie¹⁶¹.

Kolejny element kształtujący sytuację państw Azji Środkowej to gospodarka i demografia. Gospodarka w przeważającym stopniu miała charakter surowcowy, a więc republiki te – w ramach ZSRR – znajdowały się na pozycji biorców¹⁶². Najbardziej rozwinięty gospodarczo był Uzbekistan i Tadżykistan. Uprzemysłowienie miało jednak swoje ciemne strony: pogorszenie sytuacji ekologicznej, wzrost ludności nietytularnej i wzrost bezrobocia ludności tytularnej. Kulturowe uwarunkowania, ale i kwestie ekonomiczne sprawiały, że

¹⁵⁹ A. Małaszenko, *Musulmanskoje duchowieństwo...*, op. cit., s. 51.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 51.

¹⁶¹ A. Małaszenko, *Islām w SNG. Sbytyś i nie sbytyś*, „Rossija i Musulmanskij Mir. Biulletien” 1992, nr 5, s. 12; R. Abazow, *Sriednija Azija, Islām i polityka*, „Polis” 1995, nr 4, s. 95.

¹⁶² Szerzej: L. Dienes, *Soviet Asia. Economic Development and National Policy Choices*, Boulder and London 1987.

ludność tytularna nie była przygotowana (zainteresowana) do pracy w przemyśle. Do 1991 r. muzułmanie stanowili w ZSRR 23% mieszkańców. W republikach Środkowej Azji było ich 62,5%. Średni przyrost naturalny w rodzinach muzułmańskich wynosił 3,3-3,5% rocznie, co oznaczało, że w okresie 23-25 lat nastąpi podwojenie ich liczebności¹⁶³. Świadomość siły i wielkości wspólnoty religijnej kształtowało poczucie siły i dumy. Jako przykład: na przełomie 1986 i 1987 r. liczba Kazachów w Kazachstanie przewyższyła liczbę ludności napływowej¹⁶⁴.

Podsumowanie

Procesy suwerenizacji dzisiaj już byłych republik radzieckich nie były inspirowane przez historycznie wykształcone i kultywowane w formie działalności opozycyjnej ruchy narodowowyzwoleńcze. Impuls do ich zainicjowania, chociaż brzmi to paradoksalnie, dała polityka *pieriestrojki*, w tym *głasność*. Żadna z republik nie była przygotowana politycznie, a tym bardziej gospodarczo do efektywnej odpowiedzi na wezwanie M. Gorbaczowa: weźcie sprawy w swoje ręce. Mało, nikt nie był tym zainteresowany. Pojawiały się głosy o powstałych w okresie radzieckim niesprawiedliwościach w stosunkach między republikami, ale za każdym razem towarzyszyła ich wyrażeniu świadomość, że w sytuacji istnienia sprzeczności wielorako motywowanych i obejmujących wszystkie sfery życia republik i Związku jako całości, próby ich rozwiązania, obejmujące także zadośćuczynienie, doprowadzą do jeszcze większego chaosu niż ten, który istnieje. Suwerenizacja została narzucona odgórnie. Miała charakter nawet nie obronny, ale ochronny, nie mówiąc o ofensywnym. System radziecki nie zawierał mechanizmów samonaprawczych. Pomysł, chociaż jest to tylko przypuszczenie i nie ma dokumentów potwierdzających ten stan, sprowadzał się do kontrolowanego dania „wolnej ręki” republikom, aby na tej podstawie ustalić katalog spraw budzących zaniepokojenie i następnie, odwołując się do oddolnych dążeń, dokonać zmian. Wyrazem tego utrzymywanie do przedostatniego projektu układu związkowego, Związku jako podmiotu jego zawarcia. Zadanie to spełniły deklaracje suwerenności wskazujące interesy republik. Zwraca uwagę, że w większości przypadków (mowa o deklaracjach suwerenności) nie wykazywano chęci zerwania dotychczasowych więzów gospodarczych ani też uzyskania niepodległości (pozostajemy w ZSRR, rozpoczynamy proces docho-

¹⁶³ J. Artiomow, *Rossija i Sriednaja Azija*, „Nasz Sobiesiednik” 1992, nr 7, s. 140-142.

¹⁶⁴ „Kazachskaja Prawda” 11 VIII 1992.

dzenia do niepodległości o nieznanym wyniku, zmieniamy reguły gry w ramach ugrupowania). Była to także próba sprawdzenia realnych interesów elit partyjnych. Faktem pozostawało, że nie mieliśmy do czynienia z konfliktem opozycja – władza Związku, ale konfliktem w ramach elit władzy, a więc w ramach jednego ugrupowania. B. Jelcyn nie był przeciwnikiem M. Gorbaczowa, był tylko reprezentantem nowej elity w ramach KPZR, która straciła cierpliwość w oczekiwaniu na dojście do władzy¹⁶⁵.

¹⁶⁵ D. Kotc, F. Wir, *Put Rossii or Gorbaczowa k Putinu. Gibiel Sowietsoj sistemy i nowaja Rossija*, Moskwa 2013, s. 84 i nast.

KREOWANIE SYSTEMU BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO PAŃSTW NA OBSZARZE POSTRADZIECKIM PO ROZPADZIE ZSRR

3.1. Wspólnota Niepodległych Państw.

Przykład międzynarodowej organizacji dezintegracyjnej

Uwarunkowania powstania i cele

Zakończony niepowodzeniem proces ratowania imperium radzieckiego, obejmujący dążenie do podpisania nowego układu związkowego (zastępującego porozumienie z 1922 r.), jak i pucz sierpniowy (z 1991 r.), przyspieszyły rozpad ZSRR. Republiki związkowe proklamowały suwerenność, wyznaczając samodzielnie jej zakres, który potwierdziły w późniejszych deklaracjach niepodległości. Na obszarze jednolitego państwa pojawiło się 15 samodzielnych podmiotów posiadających wspólną bazę społeczno-gospodarczą. O ile zrealizowanie deklaratorywnie zgłoszonych wartości i celów było stosunkowo proste w układzie prawnym, o tyle znacząco trudniejsze było natychmiastowe zreformowanie wzajemnych, historycznie ukształtowanych między państwami stosunków w sferze gospodarczej, społecznej, kulturowej i stworzenie podstaw gospodarczych niepodległego bytu. Mowa o sprawach, które odgrywały podstawową rolę w budowaniu bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego nowych niepodległości. Kluczowym zagadnieniem stała się organizacja przestrzeni ekonomicznej i militarnej w okresie przejściowym i wypracowanie mechanizmów przystosowania się do nowej, oczekiwanej rzeczywistości. Nie bez znaczenia pozostawała konieczność wystania środowisku międzynarodowemu sygnału, że na obszarze byłego ZSRR, obszarze dysponującym bronią nuklearną, nic szczególnego się nie wydarzyło, a główni „aktorzy” „kontrolują” sytuację.

Inicjatorami kreowania nowych układów była Białoruś, Rosja i Ukraina, które 8 XII 1991 r. w Wiskulach (na Białorusi) podpisały „Porozumienie o zaprzestaniu istnienia Związku Radzieckiego (ZSRR) i powołaniu Wspólnoty Niepodległych Państw” (znane jako Porozumienie Białowieskie¹). Składało się ono z Preambuły i 14 artykułów. W Preambule sygnatariusze, występując jako założyciele ZSRR, konstatowali likwidację ZSRR, ale też stwierdzali, że zawarte przez nie Porozumienie jest otwarte dla wszystkich republik radzieckich. Nie był to akt rozwiązujący Związek, a jedynie wyraz planów i sondaż stanowiska pozostałych podmiotów. Lakonicznie stwierdzono o powołaniu bliżej nieokreślonej Wspólnoty Niepodległych Państw (*Sodruzestwo Niezawisimych Gosudarstw*, SNG), na terenie której mają nie obowiązywać normowania ZSRR i przerwana ma być działalność jego organów i instytucji. Powstał układ, w ramach którego zaistniały cztery struktury – ZSRR, ZSRR uszczuplony o trzy republiki, które proklamowały niepodległość – Estonia, Litwa, Łotwa, ZSRR uszczuplony o trzy republiki bałtyckie i potencjalnie uszczuplony o trzy kolejne, które zachęcały do jego rozwiązania (Rosja, Ukraina, Białoruś) i WNP powołana przez Białoruś, Rosję i Ukrainę, które jednak nie zadeklarowały wystąpienia z ZSRR. Ponadto w preambule Porozumienia wyrażono – odstępując od socjalistycznej retoryki – przywiązanie do dominujących w świecie wartości takich, jak państwo prawa, rozwój wzajemnych stosunków w oparciu o wzajemne uznanie i poszanowanie suwerenności, równoprawność, nieingerencję w sprawy wewnętrzne, koncyliacyjne regulowanie sporów itd.

Wskazania tych konkretnych wartości nie można uznać za przypadek. Zastosowany manewr nawiązywał do znanej z okresu władzy W. Lenina i wielokrotnie wykorzystywanej przez Michaiła Gorbaczowa taktyki podwójnej gry. Kiedy ten (M. Gorbaczow) zaangażował się w próbę u efektywnienia socjalistycznej gospodarki radzieckiej, był świadomy, że bez poparcia społecznego oraz bez wsparcia z Zachodu nie będzie to możliwe². Należało się jednak liczyć z niechętnym przemianom zachowaniem *establishmentu* struktur partyjnych i administracyjnych ówczesnego Związku Radzieckiego. M. Gorbaczow zadeklarował jednocześnie bycie komunistą (uspokojenie radzieckiego aparatu

¹ *Soglaszenije o sozdanii Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw* ot 8 diekabrja 1991 g., „Jedyny rejestr prawowych aktow SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 19 V 2020 r.). Podpisy złożyli pod nim Stanisław Szuszkiewicz, Przewodniczący Rady Najwyższej Republiki Białoruś i premier Władimir Łukaszewicz, Prezydent Ukrainy Leonid Kuczma i premier Witold Fokin, Prezydent Federacji Rosyjskiej Borys Jelcyn i premier Giennadij Burbulis.

² Szerzej: D. Kotz, F. Weir, *Russia's path from Gorbachev to Putin. The Demise of the Soviet system and the New Russia*, Moskwa 2013.

partyjno-państwowego) i wspieranie rozrachunku gospodarczego, przestrzeganie praw człowieka, pluralizm polityczny (jako sygnał dla państw Europy Zachodniej i nowych elit)³. W wystąpieniach podkreślał przywiązanie do zasad zawartych w „Karcie Organizacji Narodów Zjednoczonych, Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie” (KBWE) i norm prawa międzynarodowego. Znalazło to odzwierciedlenie w pięciu pierwszych artykułach „Porozumienia”, w których przyznano jego stronom prawo wycofania się w całości (lub w części) z jego postanowień. Państwa trzecie zapewniono o gotowości wywiązania się z umów zawartych przez ZSRR.

Szczególną uwagę przydano obronności. Zobowiązano się, że członkowie WNP utrzymają pod zjednoczonym dowództwem wspólną przestrzeń wojskowo-strategiczną, w tym kontrolę nad bronią jądrową⁴ i zapewnią materialne potrzeby wojska i ich rodzin. Opowiedziano się za wspieraniem dążeń państw do ograniczenia zbrojeń i wydatków przewidzianych na likwidację broni jądrowej oraz promowanie uzyskiwania przez nie neutralnego statusu. Ustalono obszary wspólnego decydowania. Odniesiono do nich:

1. Aktywność międzynarodową (ale nie ustalanie priorytetów polityki zagranicznej).
2. Tworzenie i rozwój wspólnej przestrzeni gospodarczej, ogólnoeuropejskiego i ogólnoazjatyckiego rynku, a także politykę celną.
3. System łączności i transportu.
4. Ochronę środowiska, bezpieczeństwo ekologiczne, w tym likwidację skutków awarii elektrowni w Czarnobylu⁵.
5. Politykę migracyjną.
6. Walkę ze zorganizowaną przestępczością.

Wybór obszarów był przemyślany. Potwierdzają to późniejsze wydarzenia. Z jednej strony w zrozumiwały sposób (bez leksyki właściwej dla marksistowsko-leninowskiego paradygmatu postrzegania rzeczywistości) poinformowano państwa trzecie, że procesy (kontrola nad bronią jądrową, migracjami, przestępczością) zachodzące na obszarze ZSRR znajdują się pod kontrolą głównych podmiotów tworzących Wspólnotę, z drugiej strony – poinformowano potencjalne państwa członkowskie WNP, że poszanowana

³ Szerzej: M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988 r.

⁴ Przewidziano zawarcie odrębnego porozumienia regulującego tryb sprawowania tej kontroli.

⁵ Przewidziano zawarcie odrębnego porozumienia.

będzie ich suwerenność, równoprawność oraz – co szczególnie ważne – nie ulegnie zmianie sytuacja materialna oficerów i żołnierzy Armii Radzieckiej. Była to wówczas jedyna siła, która realnie mogła odwrócić bieg historii

Wkrótce, dnia 10 XII 1991 r. parlamenty Białorusi i Ukrainy zatwierdziły treść Porozumienia. Podobny krok uczynił parlament Rosji (12 XII) przy 6 głosach przeciwnych i 7 wstrzymujących się. Trzelementowa Wspólnota Niepodległych Państw stała się faktem. Rosja zajmowała w nowym ugrupowaniu znamienne pozycję. Nie była określana jako spadkobierczyni (*prawopriemnica*) ZSRR, ale jako kontynuatorka (*prodołżytielnica*) ZSRR, co potwierdzało niepewność istnienia nowego układu⁶ i świadczyło o badaniu przez sygnatariuszy istniejących interesów. Były ku temu realne przesłanki. Już we wrześniu 1991 r. przedstawiciele Kazachstanu, Kirgizstanu, Uzbekistanu, Tadżykistanu i Turkmenistanu debatowali (Aszchabad) nad powołaniem alternatywnego dla WNP ugrupowania – Konfederacji Państw Azji Centralnej (*Konfiedieracija srednie-azijskich gosudarstw*). Decydujące było stanowisko Kazachstanu i jego związki gospodarcze i militarne z Rosją. Dnia 21 XII 1991 r. w stolicy Kazachstanu spotkali się przywódcy Azerbejdżanu, Armenii, Białorusi, Kazachstanu, Kirgizstanu, Mołdowy, Rosji, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu i Ukrainy i podpisali Protokół do Porozumienia o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw zawartego 8 XII 1991 r. przez Republikę Białoruską, Federację Rosyjską, Ukrainę przyjmując równocześnie tzw. Deklarację ałmaacką. W Protokole potwierdzono ustalenia Porozumienia (z 8 XII 1991 r.), rozwiązano ZSRR i utworzono Wspólnotę Niepodległych Państw składającą się z 11 byłych republik radzieckich⁷. Ustalenia z Ałma-Aty wymagały ratyfikowania przez parlamenty sygnatariuszy. Najdłużej proces ratyfikacyjny trwał w Azerbejdżanie (do 24 IX 1993 r.) i w Mołdowie (tablica nr 3).

⁶ E. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo. Alternatywy integracji*, Moskwa 2008, s. 36.

⁷ Gruzja zajmowała niezdecydowane stanowisko i do WNP przystąpiła dopiero w 1993 r.

Tablica nr 3

Proces ratyfikowania dokumentów tworzących Wspólnotę Niepodległych Państw

Państwo	Data ratyfikowania Porozumienia o utworzeniu WNP (z 8 XII 1991 r.)	Data ratyfikowania Protokołu (z 21 XII 1991 r.) do Porozumienia (z 8 XII 1991 r.)	Data ratyfikowania Statutu WNP
Armenia	18 II 1992 r.	18 II 1992 r.	16 III 1994 r.
Azerbejdżan	Uznano brak podstaw. Państwo nie uczestniczyło w podpisaniu	24 IX 1993 r.	14 XII 1993 r.
Białoruś	10 XII 1991 r.	Uznano brak konieczności z uwagi na podpisanie Porozumienia z 8 XII 1991 r.	18 I 1994 r.
Gruzja	Uznano brak podstaw. Państwo nie uczestniczyło w podpisaniu	3 XII 1993 r.	19 IV 1994 r.
Kazachstan	23 XII 1991 r.	23 XII 1991 r.	20 IV 1994 r.
Kirgizja	Uznano brak podstaw. Państwo nie uczestniczyło w podpisaniu	6 III 1992 r.	12 IV 1994 r.
Mołdowa	8 IV 1994 r.	8 IV 1994 r.	27 VI 1994 r.
Rosja	12 XII 1991 r.	Uznano brak konieczności z uwagi na podpisanie Porozumienia z 8 XII 1991 r.	20 VII 1993 r.
Tadżykistan	Uznano brak podstaw. Państwo nie uczestniczyło w podpisaniu	26 IV 1993 r.	4 VIII 1993 r.
Turkmenistan	Uznano brak podstaw. Państwo nie uczestniczyło w podpisaniu	26 XII 1991 r.	Nie podpisano
Ukraina	10 XII 1991 r.	Uznano brak konieczności z uwagi na podpisanie Porozumienia z 8 XII 1991 r.	Nie podpisano
Uzbekistan	4 I 1992 r.	4 I 1992 r.	9 II 1994 r.

Źródło: www.cis.minsk.by (dostęp 10 XII 2017 r.). Porozumienie (z 8 XII 1991 r.) wraz z Protokołem (z 21 XII 1991 r.) zakończyło proces formalno-prawnej likwidacji ZSRR, przekształcania byłych republik radzieckich w samodzielne i niepodległe państwa⁸.

⁸ Wyprzedzając chronologię czasową, uznaje się je wraz ze Statutem WNP z 22 stycznia za konstytutywne dla istnienia Wspólnoty Niepodległych Państw, www.cis.minsk.by (dostęp 10 XII 2017).

Na marginesie, trzeba zauważyć, że w literaturze nie ma jednomyślnego podejścia przy ustalaniu daty likwidacji ZSRR⁹ lub – inaczej mówiąc – momentu, od kiedy dotychczasowe republiki ZSRR stały się samodzielnymi podmiotami prawa międzynarodowego. Skrupulatność archiwistyczna wymaga wskazania, że tak jak rysowały się, tak i rysują się cztery koncepcje podejścia do zagadnienia i piąta – powstała na ich krytycznej analizie. Pierwsza kładzie akcent na ciąg wydarzeń mających miejsce od 8 XII do 21 XII 1991 r. Łączy ona w integralną całość proces likwidacji ZSRR i proces powstawania WNP. Druga wskazuje datę 8 XII 1991 r., a więc podpisanie porozumienia białowieskiego¹⁰. Trzecia koncepcja akcentuje datę 12 XII 1991 r., a więc moment, kiedy ostatnie państwo deklarujące członkostwo w WNP ratyfikowało „Porozumienie” (Rosja)¹¹. Zwolennicy czwartej koncepcji optują za 26 XII 1991 r., a więc dniem, kiedy Rada Republiki Rady Najwyższej ZSRR (*Sowiet Riespublik Wierchownogo Sowietu SSSR*) uchwaliła deklarację o zaprzestaniu funkcjonowania ZSRR¹². Piąta koncepcja nawiązuje do Konwencji wiedeńskiej z 1969 r. i stanowiska Komisji Prawa Międzynarodowego, wskazującego na instytucję wypowiedzenia umowy międzynarodowej przez strony, a to w odniesieniu do Układu z 1922 r. nastąpiło 21 XII 1991 r.¹³ Każda z tych koncepcji posiada określone niesprawności, a najwięcej z nich koncepcja piąta, która nie uwzględnia zarzutów stawianych wcześniejszym czterem. To jednak temat dla oddzielnych analiz. Ceną porozumienia między sygnatariuszami Porozumienia z Wiskul i pozostałymi republikami było uznanie, że te ostatnie nie są stronami przystępującymi do już zawartego porozumienia, ale jego stronami-założycielami. Największe straty polityczne na ówczesny moment poniosła Rosja.

⁹ Pomijam w tym momencie dyskusje nad terminem „rozpad państwa” i „podział państwa”.

¹⁰ Na przykład G. Agabekow, *Suwierienitet w fiedieralnom gosudarstwie*, Moskwa 1993, s. 48; W. Pustogarrow, *SNG-mieżdunarodnaja regionalnaja organizacija*, „Rossijskij Jeżegodnik Mieżdunarodnogo Prawa” 1993, s. 39; N. Woroncowa, *Prawowyje osnovy stanowlenija i funkcionirowanija mieżgosudarstwiennogo miechanizma integracionnych processow w Jewroazijskom Ekonomiceskom Soobszczestwie*, Autoreferat kandydatskoj dissertacji, Moskwa 2004, s. 80-81., J. Kowiesznikow, M. Marcenko, L. Steszenko, *Konstitucionnoje prawo stran Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*, Moskwa 1999, s. 3 i nast.

¹¹ L. Timczenko, *Problema prawopriemstwa gosudarstw w sowriemiennom mieżdunarodnom prawie i Ukraina*, „Rossijskij Jeżegodnik Prawa” 2001, s. 296.

¹² W. Kuzniecowa, B. Tuzmucharmedow (red.), *Mieżdunarodnoje prawo: uczebnik*, Moskwa 2007, s. 971.

¹³ P. Kriemniew, *Raspad SSSR i prawopriemstwo gosudarstw*, Moskwa 2012, s. 54 i nast.; A. Tałałajew, *Wienskaja konwencija o prawie mieżdunarodnych dogoworow. Kommientarij*, Moskwa 1997, s. 154.

Po pierwsze – Moskwa przestała być stolicą imperium, bo władze WNP zlokalizowane zostały w Mińsku. Można to interpretować jako wybieg polityczny inicjatorów utworzenia WNP nieizolowania Rosji w procesach zachodzących pomiędzy pozostałymi republikami. Nazbyt krótki był okres dzielący wszystkich od wyzwolenia się z wszechwładztwa Rosji, aby wyrazili zgodę na ponowne jednoczenie pod jej sztandarem. Po drugie – w Porozumieniu uznano, że współdziałanie będzie realizowane przez instytucje powstałe na zasadzie parytetowej, a więc bez dominującej pozycji Rosji. Po trzecie – WNP zdefiniowano jako szczególną formę integracji, która nie jest państwem i nie jest też żadną formą ponadpaństwową. Ma pewne cechy zwykłego ugrupowania integracyjnego, ale też nie stanowi, że wszyscy jej członkowie mają osiągnąć zamierzony cel, nie wszyscy muszą uczestniczyć w realizacji zarysowanych celów i nie wszyscy muszą osiągnąć zamierzone cele.

Zakończeniem prac organizacyjnych Wspólnoty Niepodległych Państw było uchwalenie na posiedzeniu Rady Głów Państw Statutu Wspólnoty Niepodległych Państw (22 I 1993 r. w Mińsku). Składał się on z Preambuły i 9 rozdziałów podzielonych na 45 artykułów¹⁴. Wzorem Deklaracji, opisano w nim przesłanki powołania do życia Wspólnoty Niepodległych Państw, jej cele i środki działania. Cele ugrupowania zarysowano szeroko. Podkreślono, że jest powołane do współpracy w sferze politycznej, ekonomicznej, ekologicznej, kulturalnej. Ma służyć rozwojowi państw, kształtowaniu dobrosąsiedzkich stosunków, wypracowywaniu porozumienia międzynarodowego i zaufania dla obustronnych korzyści.

Przy analizie aktu prawnego kluczowe znaczenie ma nie tyle zawartość Preambuły, ile kolejność i nazwy rozdziałów, oraz sprawy, które zostały w nich uregulowane. Rozdziały wydzielone zostały zgodnie z obszarami współpracy: wspólne bezpieczeństwo, współpraca wojskowo-polityczna, zapobieganie (rozwiązywanie) sporom i konfliktom, przyjmowanie członków (występowanie ich ze Wspólnoty) oraz finansowanie działalności organów WNP. W art. 2 Statutu wskazano na siedem konkretnych celów. Uwzględniając zawarte wśród nich sformułowanie „i w innych celach”, przyjąć należy, że katalog ma charakter otwarty, a zatem wskazane w nim kierunki uznać można za kluczowe. Na rzecz takiego podejścia świadczy, że można je wielokrotnie znaleźć w innych miejscach Statutu w postaci haseł, które nabierają konkretnego wymiaru dopiero

¹⁴ www.cis.minsk.by (dostęp 12 II 2019 r.).

w kontekście przyjętych konstrukcji doktrynalnych i aksjologicznych¹⁵. Za ważne dla funkcjonowania Wspólnoty uznać należy kolejność prezentacji celów, które wskazują na filozofię działania. Ustalono następującą ich gradację:

Obronność i utrzymanie pokoju.

Rozwój społeczno-gospodarczy.

System prawny.

Cele w sferze obronności i utrzymania pokoju

W Porozumieniu z Białowieży założyciele podkreślili, że WNP jest powołana dla wspólnego działania na rzecz pokoju międzynarodowego i bezpieczeństwa oraz podejmowania efektywnych działań zmierzających do ograniczenia zbrojeń i ograniczenia produkcji i rozprzestrzeniania broni jądrowej, a także sprzyjania tworzeniu stref zdemilitaryzowanych i uzyskiwania przez państwa statusu neutralnych. Potwierdzono to w Protokole (z Ałma-Aty) i powtórzono w Statucie WNP. Zgodnie z nim w ramach WNP miała być powołana specjalna struktura dla koordynowania współpracy ministrów obrony¹⁶ i straży granicznych¹⁷. Strony zadeklarowały się, że w przypadku zaistnienia zagrożenia suwerenności, bezpieczeństwa i integralności terytorialnej którejkolwiek ze stron podejmowane będą konsultacje zmierzające do wypracowania jednolitego stanowiska umożliwiającego zastosowanie zintegrowanych działań. Każdemu z państw przyznano prawo do indywidualnej (lub zbiorowej) obrony zgodnie z art. 51 Karty Narodów Zjednoczonych. Decyzję o wykorzystaniu wspólnych sił WNP podejmować miała Rada Szefów Państw (*Sowiet Gław Gosudarstw*), której przyznano status najwyższego organu koordynującego współpracę wojskową, ale mogły to też uczynić zainteresowane państwa zgodnie z prawem wewnętrznym. Dopuszczono zatem możliwość działania z pominięciem Rady. Uwzględniono specyfikę obszarów, odnosząc się do historycznie powstałych sporów i konfliktów. Akcent położono na właśnie narodowe i religijne, które naruszały powszechnie uznane prawa człowieka i obywatela, i zobowiązano się do przeciwdziałania ich eskalacji oraz stosowania pokojowych środków rozwiązywania.

¹⁵ Na zagadnienie zwraca uwagę m.in. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 1997, cz. 1, s. 74.

¹⁶ Rzeszenije SNG o Położenii ob Sowietie ministrow Oborony gosudarstw-uczastnikow SNG ot 14 fiewrała 1992 g., www.cis.minsk.by (dostęp 15 V 2020 r.).

¹⁷ Rzeszenije SNG o Komandirujuszczymi pogranicznymi wojskami gosudarstw-uczastnikow SNG ot 6 ijula 1992 g., www.cis.minsk.by (dostęp 15 V 2020 r.).

Cele w zakresie rozwoju społeczno-gospodarczego

Strony zadeklarowały, że dążąc do społecznego i gospodarczego rozwoju wszystkich państw wchodzących w skład WNP będą dobrowolnie zmierzać do zunifikowania rozwiązań ekonomicznych i finansowych oraz utworzenia wspólnej przestrzeni ekonomicznej. Opowiedziano się za rozwojem systemu transportowego i energetycznego, stworzeniem więzów handlowo-gospodarczych, standaryzacją i certyfikacją produkcji, skoordynowaniem polityki kredytowo-finansowej. Do tego bloku problemów zaliczyć można także kwestie wspólnych projektów naukowo-badawczych, ochronę zdrowia, kulturę i sport. Analiza katalogu wymienionych spraw wskazuje, że nie miano na myśli dążenia do zunifikowania polityki społeczno-gospodarczej państw członkowskich, ale utrzymanie dotychczasowego zunifikowania tyle, że na zasadach równoprawności stron. Oddaje to realia sytuacji, w jakiej po rozpadzie ZSRR znalazły się byłe jego republiki. Model radzieckiej gospodarki charakteryzował się między innymi specjalizacją gałęziową. Został tak pomyślany, aby żadna republika nie mogła samodzielnie istnieć. Wymuszał on kooperację i redystrybucję dóbr, której obszary i zasady regulowały odgórnie i jednostronnie władze Związku. Suwerenizacja republik oznaczała unieważnienie zasad funkcjonowania dotychczasowego modelu, prowadząc do przyjmowania rozwiązań, które potęgowały koszty społeczne przemian i stanowiły zagrożenie dla legitymizacji nowych władz i stabilności w całym regionie.

Cele w zakresie systemu prawnego

Problem pozostaje powiązany z poprzednim zagadnieniem. Cechą radzieckiego systemu prawnego było dublowanie przepisów w tym znaczeniu, że ustawa przyjęta na szczeblu związkowym była następnie powielana przez legislatury republik i tym sposobem wprowadzana do republikańskiego porządku prawnego. Ustawodawstwo republikańskie nie wyrażało woli suwerena republiki, ale stosowany model zapewniał jednolitość i spójność systemu prawnego ZSRR. Pozostawało to w zgodzie z przepisami Konstytucji ZSRR, w której opisując państwo związkowe stwierdzono, że jego suwerenność rozciąga się na całe jego terytorium (art. 3)¹⁸. Zadaniem republik było wcielanie w życie decyzji organów najwyższej władzy i administracji państwowej ZSRR. Dublowanie ustaw było rozwiązaniem ze wszech miar pragmatycznym. W sytuacji powstania rozbieżności między ustawodawstwem związkowym i republikańskim priorytet miało to pierwsze.

¹⁸ Konstytucja (osnownoj zakon) prinjata na wnieoczeriednoj sessii Wierchownogo Sowjeta Sojuza Sowietkich Socjalisticeskich Riespublik diewiatogo sozywa 7 oktiabria 1977, www.constitution.garant.ru (dostęp 20 II 2019 r.).

Republiki (jej obywatele) pozbawione były też praktycznej możliwości korzystania i dochodzenia deklaratywnie przyznanych im praw. Jako przykład wskazać można, że zgodnie z Konstytucją ZSRR, republikański prokurator podlegał bezpośrednio pod Prokuratora Generalnego ZSRR – „organy prokuratury w sprawowaniu swoich funkcji pozostają niezależne od jakichkolwiek organów terenowych” (art. 168). Po utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw istotą sprawy stało się – z jednej strony – przywrócenie suwerenowi w państwach, które wyłoniły się z byłego ZSRR przynależnych jemu praw kreowania własnego, narodowego porządku prawnego, z drugiej strony – przy opisanych w poprzednich punktach obszarach współpracy – utrzymanie porównywalnych rozwiązań umożliwiających wywiązywanie się (dochodzenie praw) z zawartych umów, z trzeciej strony – wypracowanie zasad, które realnie zagwarantują realizację celów ugrupowania i bezpieczeństwa narodowego stron.

W odniesieniu do tego ostatniego zagadnienia, Statut wymienia trzynaście zasad, ale i tym razem katalog należy uznać za otwarty, a gwarancje za przykładowe. Część z nich jest powtórzeniem powszechnie przyjętych zasad regulujących stosunki międzypaństwowe, jakie spotykamy w prawie międzynarodowym, w tym w Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Do takich zaliczyć można na przykład równoprawność stron, poszanowanie suwerenności, nienaruszalność granic, integralność terytorialną, pokojowe metody rozwiązywania sporów, zakaz dyskryminacji z uwagi na rasę, płeć, przynależność narodową, język, religię, przekonania polityczne. Część jest integralnie związana z odniesieniem do niedalekiej przeszłości, w tym mającym miejsce zawężaniu obszarów swobody podejmowania decyzji przez republiki, ale i wyzwaniom dnia dzisiejszego. Do tej kategorii zaliczyć można niepopieranie ruchów separatystycznych, nieingerowanie w sprawy wewnętrzne i stosunki zewnętrzne innych państw, poszanowanie ich interesów i interesów Wspólnoty jako całości, wypełnianie powziętych zobowiązań w dobrej wierze, uznanie zwierzchności prawa międzynarodowego (nie wspólnotowego z uwagi na odniesienie do dotychczasowej formy integracji), niedopuszczanie i eliminowanie wzajemnych sporów, duchowe zbliżenie narodów z poszanowaniem ich niepowtarzalnych cech oraz ochrona wartości kulturowych poszczególnych narodów. Katalog jest dość rozbudowany, ale Statut oprócz funkcji organizatorskiej miał pełnić także funkcję edukacyjną. Miał informować obywateli po latach imperialnej polityki radzieckiej, jakie są zasady funkcjonowania państw w stosunkach międzynarodowych i jakie prawa przysługują obywatelom. Tak bowiem odczytywać można zawarte w nim dookreślenie, że zasada suwerenności obejmuje prawo każdego

państwa do decydowania o własnym losie czy też stwierdzenie, że integralność terytorialna i nienaruszalność granic obejmuje niepodejmowanie działań zmierzających do jednostronnie motywowanego podziału obcych terytoriów.

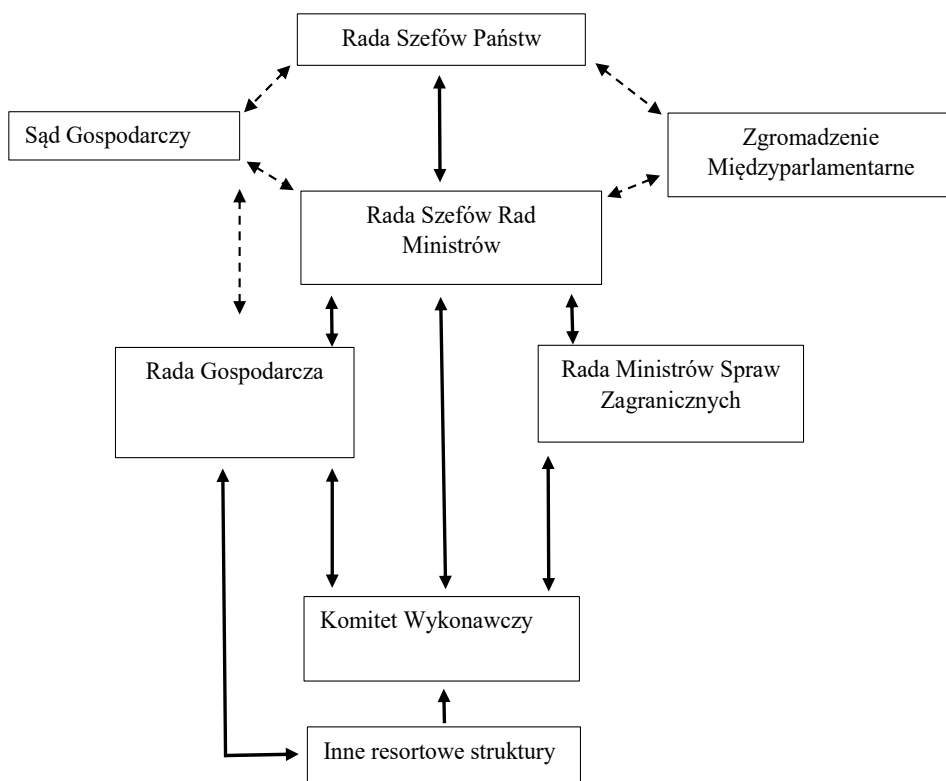
Organizacja struktur WNP

W zakresie organizacji WNP Statut przewiduje istnienie trzech kategorii struktur:

- 1) organów kierowniczych,
- 2) organów pomocniczych,
- 3) struktur bazowych.

Tablica nr 4

Struktura organów Wspólnoty Niepodległych Państw

Źródło: <http://docs.cntd.ru/document/901771008> (dostęp 20 V 2020 r.)

1) Do organów kierowniczych zaliczono:

Radę Szeów Państw (*Sowiet Gław Gosudarstw*). Powołano ją na mocy Tymczasowego Porozumienia o Radzie Szeów Państw i Radzie Premierów Wspólnoty Niepodległych Państw (z 30 XII 1991 r.)¹⁹. Zbiera się dwa razy w roku (jedno posiedzenie oficjalne i jedno nieoficjalne) w stolicy depozytariusza dokumentów założycielskich (Mińsku) na posiedzenia zwyczajne. Każdy z członków może zawnioskować o zwołanie posiedzenia nadzwyczajnego. Jej zadaniem jest omawianie podstawowych kierunków aktywności Wspólnoty, którymi zainteresowane są państwa członkowskie²⁰.

Radę Szeów Rządów Wspólnoty Niepodległych państw (*Sowiet Gław Prawitielstw Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*)²¹. Powołano ją na mocy tego samego porozumienia, co i Radę Szeów Państw²². Zbiera się cztery razy w roku na posiedzenia zwyczajne (oficjalne i nieoficjalne) i w zależności od potrzeb – na wniosek jednego członka – na posiedzenia nadzwyczajne. Posiedzeniom przewodniczą rotacyjnie (kolejność zgodna z alfabetem rosyjskim) premierzy poszczególnych państw. Jej zadania określone są rozszerzająco, w tym znaczeniu, że koordynuje współpracę w sferze gospodarki i sprawach socjalnych, a także w innych – ustalonych przez państwa członkowskie.

Obie Rady mogą przeprowadzać wspólne posiedzenia, powoływać grupy robocze i pomocnicze o charakterze stałym lub *ad hoc*. Mogą w nich uczestniczyć pełnomocni przedstawiciele państw (w przypadku niemożliwości udziału osoby będącej jej członkiem), zaproszeni eksperci i konsultanci. Dla wypracowania stanowiska w określonych sprawach dopuszczalne jest organizowanie prawnie umocowanych resortowych spotkań szeów działów administracji poszczególnych państw (w formie rad lub komitetów).

¹⁹ 11 państw. Decyzja o utworzeniu Rady Szeów Państw zawarta została w dokumencie *Porozumienie o instytucjach koordynacyjnych Wspólnoty Niepodległych Państw* z 21 XII 1991 r., w którym też wskazano, że do 30 XII 1991 r. ustalone zostaną zasady likwidacji organów władzy ZSRR, *Sogłaszenije o koordinacionnych institutach Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 21 diekabria 1991 g.*; *Wriemiennoje sogłaszenije o Sowietie Gław Gosudarstw i Sowietie Gław Prawitielstw Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 30 diekabria 1991 g.*, www.csi.minsk.by (dostęp 15 V 2020 r.).

²⁰ Ostateczny tekst: *Sogłaszenije o koordinacionnych institutach Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 21 diekabrja 1991 g.*, *Wriemiennoje sogłaszenije o Sowietie Gław Gosudarstw i Sowietie Gław Prawitielstw Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 30 diekabria 1991 g.*, www.csi.minsk.by (dostęp 15 V 2020 r.).

²¹ Według stanu na 20 II 2019 r. dziewięć państw bez Turkmenistanu i Ukrainy, www.csi.minsk.by (dostęp 1 III 2019 r.).

²² Następnie: *Sogłaszenije o koordinacionnych institutach Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 21 diekabria 1991 g.*, www.csi.minsk.by (dostęp 15 V 2020 r.).

Radę Ministrów Spraw Zagranicznych Wspólnoty Niepodległych Państw (*Sowiet ministrov inostrannykh diel Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*)²³. Powołana została pierwotnie jako organ pomocniczy²⁴ jednak w 2017 r. zmieniono jej status i uznano za podstawowy organ wykonawczy WNP²⁵, odpowiedzialny za współpracę zagraniczną i współpracę w sferze humanitarnej. Rada podejmuje decyzje na wniosek Rady Szefów Państw i Rady Szefów Rządów WNP, którym też podlega. Jej organem wykonawczym jest Komitet Wykonawczy Wspólnoty Niepodległych Państw. W ramach zadań szczegółowych wskazano na działania zmierzające do pokojowego rozwiązywania sporów, umacniania przyjaźni, sprzyjania zapewnieniu bezpieczeństwa i przeciwdziałania zagrożeniom. Jest upoważniona do przygotowywania i wnoszenia propozycji rozwiązań do Rady Szefów Państw i Rady Szefów Rządów, rozpatrywania realizacji podjętych przez nie decyzji, organizowania konsultacji w sferze polityki zagranicznej w sprawach znajdujących się we wspólnym zainteresowaniu. Jest uprawniona do tworzenia organów Wspólnoty. Korzystając z przyznanych jej pełnomocnictw powołała do życia (23 VIII 2005 r.) Radę Stałych Pełnomocnych Przedstawicieli Państw Uczestników WNP w statutowych i innych organach Wspólnoty (*Sowiet Postojannykh połnomocznykh predstavitelej gosudarstw – uczestnikow Sodruzestwa pri ustawnych i drugih organach Sodruzestwa*)²⁶.

Radę Gospodarczą Wspólnoty Niepodległych Państw (*Ekonomiczeskij sowiet Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*)²⁷. Powołana na mocy decyzji Rady Szefów Państw z 25 I 2000 r.²⁸ Zdefiniowano ją jako podstawowy organ wyko-

²³ Według stanu na 20 II 2019 r. dziewięć państw bez Turkmenistanu i Ukrainy, www.csi.minsk.by (dostęp 1 III 2019 r.)

²⁴ Rzeszenije Sowietu gław gosudarstw Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 2 aprielia 1999 g., www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

²⁵ Rzeszenije Sowietu Gław Gosudarstw o Położenii o Sowietie ministrov inostrannykh diel Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw, utwierdżeno Rzeszenijem Sowietu gław gosudarstw 11 oktjabrja 2017 g., www.sis.mins.by (dostęp 20 V 2020 r.). Decyzja została podjęta w konsekwencji Decyzji Rady Szefów Państw WNP o adaptacji WNP do współczesnych realiów z 16 X 2016 r., Rzeszenije Sowietu gław gosudarstw SNG ob adaptacji SNG k sowriemiennym realijam ot 16 okijabria 2016, www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

²⁶ Osiem państw, bez Azerbejdżanu, Mołdowy, Turkmenistanu i Uzbekistanu. Stan na 20 II 2019. Rzeszenije Sowietu ministrov inostrannykh diel SNG ot 20 ijunia 2000 i Rzeszenije Sowietu ministrov inostrannykh diel SNG ot 23 awgusta 2005 g., www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

²⁷ Według stanu na 20 II 2019 r. dziewięć państw bez Turkmenistanu i Ukrainy, www.csi.minsk.by (dostęp 1 III 2019 r.).

²⁸ Rzeszenije ot 25 janwarja 2000 g. Zmienione: Rzeszenije o Położenii ob Ekonomiczeskom Sowietie Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 11 oktjabrja 2017 g., www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

nawczy odpowiedzialny za współpracę państw członkowskich w sferze gospodarczej i socjalnej. Podlega Radzie Szefów Państw i Radzie Szefów rządów. Jej członkami są wicepremierzy. Przy Radzie funkcjonuje stały organ Komisja do spraw gospodarczych przy Radzie Ekonomicznej Wspólnoty Niepodległych Państw (*Komissija po ekonomическим woprosam pri Ekonomическом sowietie Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*)²⁹.

Do podstawowych zadań Rady odniesiono sprzyjanie rozwojowi i funkcjonowaniu strefy wolnego handlu, zacieśnianie współpracy w sferze społecznej i gospodarczej, tworzenie wspólnego rynku rolnego, współpraca w zakresie nauki i techniki, współpraca przygraniczna, popieranie programów rozwoju przedsiębiorczości, transportu, zasobów paliwowo-energetycznych, wolny tranzyt, powstawanie i rozwój małych i średnich przedsiębiorstw, ochrona środowiska. Decyzje podejmowane są w drodze konsensusu, a proceduralne – zwykłą większością głosów. Każde państwo członkowskie może zgłosić swój brak zainteresowania sprawą (decyzją) co nie oznacza sprzeciwu. Może ono w późniejszym okresie przystąpić do podjętych decyzji, którymi wcześniej nie była zainteresowana, informując o tym Komitet Wykonawczy WNP (zapewnia on techniczną i organizacyjną obsługę funkcjonowania Rady)³⁰.

Sąd Gospodarczy Wspólnoty Niepodległych Państw (*Ekonomический Суд Содружества Независимых Государств*)³¹. Powołany został przez Radę Szefów Państw Wspólnoty Niepodległych Państw w celu zapewnienia jednolitego stosowania postanowień porozumień zawartych przez państwa – uczestników WNP i rozpatrywania sporów powstałych na gruncie wykonania zobowiązań umownych podmiotów WNP, zarówno w ramach Wspólnoty, jak i poza nią, o ile podmiot zainteresowany wyrazi takie życzenie.

Decyzje Sądu mają charakter rekomendacji, a odpowiedzialne za ich wdrożenie w życie jest państwo, którego dotyczą. Sąd upoważniony jest także do interpretowania przepisów ZSRR, które stosowane były (są) przez państwa –

²⁹ Riesenije Ekonomического sowieta SNG ot 10 marta 2000 g. O połoženii o Komissii po ekonomическим woprosam pri Ekonomическом sowietie Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw, www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

³⁰ Odrębne zdanie Azerbejdżanu sprzeciwiającego się statusowi bazowej organizacji i odrębne zdanie Armenii, która w tym zakresie nie będzie uznawała Azerbejdżanu jako partnera. www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

³¹ Pięć państw bez Azerbejdżanu, Armenii, Mołdowy, Turkmenistanu, Uzbekistanu i Ukrainy, Syan, 20 II 2019 r. Soglaszenije o statusie Ekonomического Suda Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw, utwierdzono Soglaszenijem Sowietu gław gosudarstw Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 6 ijulia 1992 g., www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

uczestników WNP i ich regulacje nie pozostają w sprzeczności z ustawodawstwem państw WNP. W skład Sądu wchodzi specjaliści prawa międzynarodowego posiadający kwalifikacje dla zajmowania najwyższych stanowisk sądowych. Kadencja trwa dziesięć lat. Tryb powoływania regulowany jest przez ustawodawstwo poszczególnych państw. Przewodniczący wybierany jest (kadencja 2 lata) przez skład sędziowski większością głosów. Nie ma możliwości jego przedterminowego odwołania z wyłączeniem sytuacji (decyzja organu, który go powołał), że naruszył on prawo, zasady wykonywania obowiązków służbowych lub – ze względu na chorobę. W trakcie sprawowania urzędu zarówno przewodniczący, jak i sędziowie korzystają z immunitetu wyłączenia spod jurysdykcji państwa pochodzenia. Korzystają z praw i przywilejów właściwych członkom korpusu dyplomatycznego. Dotyczy to także sędziego przebywającego w państwie pochodzenia. Najwyższym organem kolegialnym Sądu jest Plenum Sądu Gospodarczego (*Plenum Ekonomiceskogo Suda*), składające się z Przewodniczącego i po jednym sędzim z każdego państwa – uczestnika WNP z wyłączeniem państwa, którego obywatelem jest przewodniczący. Sąd posiada osobowość prawną, a jego decyzje podlegają obowiązkowemu opublikowaniu.

2) W ramach organów pomocniczych na oficjalnej stronie internetowej wskazane są 84 podmioty, jednak tylko w sześciu przypadkach ich członkami są wszystkie państwa³².

3) Na uwagę zasługuje jeszcze jedna struktura – **Zgromadzenie Międzyparlamentarne państw-uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw** (*Mieżparłamentskaja Assamblea stran-uczastnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*)³³. Powstało dnia 27 III 1992 r. na mocy porozumienia zawartego w Ałma-Acie przez szefów parlamentu Armenii, Białorusi, Kazachstanu, Kirgiz-

³² Koordynacyjna Rada Międzyrządowej Łączności Feldegerskiej (*Koordinacionnyj Sowiet Mieżprawitielstwiennoj feldegerskoj swiazi*; 1993 r.), Międzypaństwowy Rada Hydrometeorologiczna Wspólnoty Niepodległych Państw (*Mieżgosudarstwiennyj sowiet po gidromieteorologii Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*; 1992), Międzypaństwowa Rada Standaryzacji, Metrologii i Certyfikacji (*Mieżgosudarstwiennyj sowiet po standarizacii, mietrologii i sertifikacii*, 1992 r.), Międzypaństwowa Rada ds. Sytuacji Nadzwyczajnych Naturalnego i Technologicznego Charakteru (*Mieżgosudarstwiennyj sowiet po czriezwyczajnym situacijam prirodnogo i tiechnogiennogo charaktiera*, 1993 r.); Rada ministrów spraw wewnętrznych państw – uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw (*Sowiet ministrow wnutriennych diel gosudarstw – uczestnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*; 1996 r.), www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

³³ Według stanu na 20 II 2019 r. osiem państw bez Turkmenistanu, Uzbekistanu i Ukrainy. www.csi.minsk.by (dostęp 1 III 2019 r.).

stanu, Rosji, Tadżykistanu i Turkmenistanu³⁴. Pierwotnie było strukturą pozastatutową. Jednak dnia 26 maja 1995 r. szefowie państw podpisali Konwencję o Międzynarodowym Zgromadzeniu Państw-Członków Wspólnoty Niepodległych Państw (weszła w życie 16 I 1996 r.)³⁵, której postanowienia przydały mu przymiot międzynarodowego organu WNP. Pomyślane zostało jako forum wymiany poglądów deputowanych, które inicjować będzie przedmiot obrad parlamentów narodowych w sprawach wspólnotowych. Do jego kompetencji odniesiono przyjmowanie ramowych projektów ustaw w ramach unifikacji procesu ustawodawczego oraz synchronizowanie procedur ratyfikowania umów międzynarodowych zawieranych między państwami-uczestnikami WNP oraz państw-uczestników z państwami trzecimi. W praktyce ograniczono się do kwestii utrzymania pokoju i sposobów rozwiązywania sporów i konfliktów w tzw. zapalnych punktach³⁶. W jego skład wchodzi delegacje parlamentów państw-uczestników WNP, którzy wybrani zostali zgodnie z ustalonymi w nich procedurami. Każde państwo ma jeden głos (o ile Zgromadzenie nie podjęło innej decyzji), a decyzje zapadają z uwzględnieniem głosów delegacji obecnych na posiedzeniu. Organizację funkcjonowania Zgromadzenia zapewnia Rada Zgromadzenia składająca się z szefów delegacji państw-uczestników. Przewodniczący Rady wybierany jest na roczną kadencję z możliwością trzykrotnego zajmowania stanowiska z rzędu. Stałą strukturą administracyjno-techniczną jest Sekretariat. Zgromadzenie ma na terytorium wszystkich państw-uczestników osobowość prawną, prawo zawierania umów międzynarodowych, nabywania (i zbywania mienia), uczestniczenia – jako strona – w procesach sądowych. Korzysta na terytorium państw-uczestników WNP z przywilejów i praw przynależnych Organizacji Narodów Zjednoczonych zgodnie z Konwencją o Przywilejach i immunitetach Narodów Zjednoczonych z 1946 r., może prowadzić działalność komercyjną dla pokrywania kosztów działalności. Siedzibą Zgromadzenia jest Sankt Petersburg.

³⁴ Soglaszenije o Mieżparlamientskoj Assambleje gosudarstw-uczastnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw zakluczionnoje Wierchownymi Sowietami (Parlamentami) gosudarstw-uczastnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw 27 marta 1992 g., www.cis.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.). W latach 1993-1995 dołączyła do porozumienia Gruzja, Mołdowa i Azerbejdżan, w 1999 r. także Ukraina.

³⁵ Konwencja o Mieżparlamientskoj Assambleje gosudarstw-uczastnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw.

³⁶ Wśród wymiernych sukcesów jego funkcjonowania wskazać można na doprowadzenie do podpisania (w 1994 r.) tzw. porozumienia z Biszkeku, które zapewniło przerwanie ognia w Górskim Karabachu.

Funkcjonowanie i realizacja celów

Analizując funkcjonowanie WNP, widać, że od chwili powołania WNP nie była pomyślana jako struktura integracyjna. Chodziło o uspokojenie państw trzecich, zneutralizowanie swoiście zorganizowanych dotychczas struktur władczych ZSRR, które prof. Jadwiga Staniszkis określa jako państwo/partia³⁷ i stworzenie szans nowym niepodległościom rozpoczęcia samodzielnego bytu w przestrzeni międzynarodowej. Do takiego wniosku upoważniają postanowienia Deklaracji z Białowieży, jak i Statutu WNP oraz nowelizacje jego postanowień i treści przyjmowanych aktów normatywnych.

Pani Agata Włodkowska w pracy „Polityka Rosyjskiej Federacji na obszarze WNP” wskazała na cztery podstawowe okresy rozwoju WNP: lata 1991–1993 (etap idealizmu), lata 1993–1996 (etap reorientacji); lata 1996–1999 (etap neoimperialny), lata po 1999 (etap pragmatyzmu)³⁸. Pierwszy okres – lata 1991–1993 w jej ocenie – z czym trudno się nie zgodzić – to okres zauroczenia uzyskaniem niepodległości i możliwością samodzielnego decydowania o losie swojego państwa, w tym odreagowania na doświadczenia przeszłości. Równocześnie jest to okres zagubienia nowych państw, byłych republik ZSRR i podejmowania prób poszukiwania własnej tożsamości i miejsca w środowisku międzynarodowym. Dotyczyło to w pierwszej kolejności Rosji, która, mając potencjał gospodarczy dla samodzielnego bytu, borykała się z problemem własnej identyfikacji w nowej przestrzeni regionalnej i międzynarodowej, i zdefiniowania celów działania: polepszanie standardu życia obywateli (a więc działania do wewnątrz) czy też promowanie podejścia, że nie jest spadkobierczynią, ale kontynuatorką ZSRR, a więc jej zadaniem jest utrzymanie w podporządkowaniu władczym jak największych obszarów przestrzeni postradzieckiej³⁹.

Deklaratywne nawiązanie do powszechnie obowiązujących norm prawa międzynarodowego drastycznie zderzało się z rzeczywistością. Proklamowanie niepodległości przez republiki nie zakończyło fragmentacji byłego radzieckiego państwa związkowego. Uzewnętrzniły się odśrodkowe dążenia mniejszości narodowych. Próby mediacyjne podejmowane głównie przez Rosję miały łagodzić sytuację, prowadziły do jej zaostrzenia. Pod znakiem zapytania znalazła się

³⁷ Szerzej: J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989 r.

³⁸ Dokonano jej w układzie ciągłości i zmian aktywności Federacji Rosyjskiej, jednak uwzględniając pozycję tego państwa w ugrupowaniu, uznać można jego zachowanie jako charakterystyczne dla całości. A. Włodkowska, *Polityka Rosyjskiej Federacji na obszarze WNP*, Toruń 2006, s. 177-250.

³⁹ Szerzej o tożsamości i identyfikacji Rosji: S. Bielań, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.

integralność terytorialna WNP. Wyzwaniem chwili stało się utrzymanie jedności powstałej w ramach imperialnego ZSRR.

Nie prościej wyglądały stosunki społeczno-ekonomiczne⁴⁰. Nowe podmioty stosunków międzynarodowych stały się biorcami towarów i usług przy braku środków finansowych ich pozyskania. Dotychczasowe rynki państw socjalistycznych straciły na znaczeniu. Następowła dyferencjacja regionalna i społeczna. Problemami gospodarczymi były objęte nie tylko byłe republiki ZSRR, ale i dominująca w postradzieckiej przestrzeni Rosja. Co prawda w warunkach urynkwienia wzrosło uposażenie pracownicze, ale w szybszym tempie wzrastały ceny na produkty i usługi, sprawiając, że poziom życia obniżył się do 56% stanu wyjściowego⁴¹. Stosunki społeczno-gospodarcze komplikowane były przez działania osłonowe podejmowane przez diaspory mające nierzadko wymiar wspierania separatyzmów i ingerowania w wewnętrzne sprawy niepodległych państw. W tym układzie, wbrew pozorom, inicjatywa współdziałania, jaką była WNP, przy swojej nieokreśloności, okazała się atrakcyjnym polem rywalizacji dla wszystkich stron zainteresowanych zawłaszczeniem jej obszarów⁴². Tylko w 1992 r. podpisano m.in. Deklarację o przestrzeganiu zasad współpracy w ramach WNP (z 14 II 1992 r.)⁴³, Porozumienie o podziale aktywów i pasywów byłego Banku Państwowego ZSRR między banki centralne państw-uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw (z 20 III 1992 r.)⁴⁴, Układ o bezpieczeństwie zbiorowym państw stron WNP (z 15 V 1992 r. (tzw. Traktat Taszkiencki)⁴⁵, Porozumienie o organizacji zabezpieczenia wywiadowczego Zjednoczonych Sił Zbrojnych Wspólnoty Niepodległych Państw (z 15 V 1992 r.)⁴⁶, Porozumienie o zasadach naboru do Wojsk Straży Granicznej Wspólnoty Niepodległych Państw i odbywania w nich

⁴⁰ A. Włodkowska każdy z okresów analizuje w perspektywie politycznej, wojskowej, gospodarczej, społeczno-kulturowej, A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006.

⁴¹ B. Durka, *Poszukiwania nowych form współpracy ekonomicznej w ramach WNP*, „Polityka Wschodnia” 1994, nr 1, s. 56.

⁴² Szerzej: M. Sielski, *Wspólnota Niepodległych Państw. Kronika spotkań...*, op. cit.

⁴³ Deklaracja o sobludienii principow sotrudnicestwa w ramach Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 14 fiewralia 1992 r. <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=34> (dostęp 15 III 2020 r.).

⁴⁴ Soglaszenije po razdielu aktiwow i pasiwow bywszego Gosbanka SSSR miezdu centralnymi bankami gosudarstw-uczastnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 20 marta 1992 goda, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=72> (dostęp 12 V 2020 r.).

⁴⁵ Dogovor o kollektivnoj biezopasnosti ot 15 maja 1992 g., <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=79> (dostęp 20 V 2020 r.).

⁴⁶ Soglaszenije ob. organizaciji razwiedywatelnogo obiespieczenija Objedinionnych Woorużonnych Sił Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 15 maja 1992 goda, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=81> (dostęp 12 V 2020 r.).

służby wojskowej⁴⁷, Porozumienie o zasadach zapewnienia Straży Granicznej broni, techniki wojskowej i innych środków materialnych, organizacji prac naukowo-badawczych i doświadczalno-konstruktorskich (z 15 maja 1992 r.)⁴⁸, Porozumienie o trybie utrzymania i wykorzystania obiektów infrastruktury kosmicznej i realizacji programów kosmicznych (z 15 V 1992 r.)⁴⁹, aby wymienić tylko niektóre.

Drugi okres to lata 1993-1996 charakteryzujące się odejściem od polityki internacjonalistyczno-liberalnej i skierowanie się w stronę równoważenia dominacji Rosji w ramach WNP i odbudowywania pozycji mocarstwowej w stosunkach z państwami tzw. Zachodu. Można dalej przywoływać charakterystyki poszczególnych okresów, ale sprawa wydaje się bardziej złożona. Dokonany podział nie dotyczy (w periodyzacji) ewolucji zmian w WNP, ale periodyzacji zmiany wpływu (siły) Rosji w regionie i w środowisku międzynarodowym, który definiował kluczowe dla ugrupowania zagadnienia. Inaczej mówiąc, widoczne zmiany stanowiące podstawę do periodyzacji kierunków aktywności WNP były konsekwencjami narastającej siły Rosji, która zauważała (lub chciała zweryfikować) wagę swoich posunięć. Zachowań tych nie można utożsamiać ze wspólną polityką prowadzoną w ramach WNP. Można dywagować nad ewolucją taktyki działania, ale nie nad priorytetami i celami WNP.

Pewne zmiany przyniosły wydarzenia z 2005 r. Podjęto wówczas próbę zaktywizowania działań podejmowanych przez Koordynacyjne Spotkanie Szefów Urzędów Siłowych (*Koordinacionnoje Sowieszczanije Siłowych Wiedomstw*), w którego skład wchodziła Koordynacyjna Rada Prokuratorów Generalnych (*Koordinacionnyj sowiet gienieralnych prokurorow*), Rady Ministrów Spraw Wewnętrznych (*Sowiet ministrow wnutriennych dieł*), Rada Szefów Organów Bezpieczeństwa i Służb Specjalnych (*Sowiet rukowoditielej organow biezapasnosti i specialnych służb*), Rada Dowódców Wojsk Pogranicza (*Sowiet komandujuszczich Pogranicznymi wojskami*), Rada Koordynacyjna Szefów Śledczych Organów Podatkowych (finansowych) (*Koordinacionnyj sowiet rukowoditielej organow*

⁴⁷ Soglaszenije o principach komplektowanija Pogranicznych wojsk Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw i prochożdienija w nich wojennoj służby, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=101> (dostęp 7 IV 2020 r.).

⁴⁸ Soglaszenije o principach obiespieczienija Pogranicznych Wojsk wooruženijem, wojennoj tiechnikoj i drugimi materialnymi sriedstwami, organizacji nauczno-issledowatielskich i opytno-konstruktorskich rabot ot 15 maja 1992 goda, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=82> (dostęp 12 V 2020 r.).

⁴⁹ Soglaszenije o porjadkie sodierżanija i ispolzowanija objektow kosmiczeskoj infrastruktury w intieriesach wypolnienija kosmiczeskich program ot 15 maja 1992 goda, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=89> (dostęp 12 V 2020 r.).

nałogowych (finansowych) rassledowanij), Rada Szefów Służb Celnych Państw – uczestników WNP z udziałem Szefów ministerstw spraw zagranicznych (*Sowiet rukowoditelej tamożennych służb gosudarstw-uczastnikow SNG z ucztastijem rukowoditelej ministierstw inostrannyh dieł*). Zlikwidowano (planowano z dniem 1 VI 2016 r.) Sztab Koordynacyjny Współpracy Wojskowej Państw-członków WNP (*Sztab po koordinacii wojennogo sotrudniczestwa stran-uczastnikow WNP*), a jego kompetencje przekazano Sekretariatowi Rady Ministrów Obrony Państw – członków Wspólnoty Niepodległych Państw, zmniejszając ilość etatów z 55 do 20⁵⁰. Rzecz w tym, że o pozycji danej struktury nie decydują jej zadania, ale kompetencje.

Zgodnie ze Statutem WNP (rozdział II i IV) do Wspólnoty przystąpić mogły zarówno państwa – byłe republiki radzieckie, jak też bliżej nieokreślone państwa trzecie. W dokumentach kreujących WNP zawarto konfliktogenne unormowania. Rozpatrujemy sytuację powstałą po rozpadzie ZSRR, w ramach której państwem trzecim mogła być republika autonomiczna (lub inny podmiot np. Federacji Rosyjskiej) wchodząca w skład republiki związkowej będącej w przeszłości podmiotem ZSRR, który – zgodnie z demokratycznie uchwalonym przez swoje władze prawem stał się suwerennym państwem. Uzyskał tym samym prawo do członkostwa w ugrupowaniu zrzeszającym niepodległe państwa, a to sankcjonowało jego status międzynarodowo-prawny jako podmiotu stosunków międzynarodowych. Dopuszczenie członkostwa państw trzecich (tych, które nie były związkowymi republikami radzieckimi) miało sprzyjać nawiązywaniu bilateralnych stosunków z otoczeniem. Państwa trzecie, zawierając umowę z jednym z członków WNP, uzyskiwały automatycznie dostęp do rynków pozostałych członków ugrupowania.

Świadectwem determinacji w dążeniu do jak najszybszego utworzenia WNP z możliwie dużą liczbą członków jest kategoryzacja członkostwa. Pozornie sprawa mało ważna, ale dla elit ukształtowanych w okresie radzieckim – terminologia miała znaczenie i mogła wpływać na ich zachowania.

⁵⁰ Decyzja o doskonaleniu i reformowaniu organów Wspólnoty Niepodległych Państw z 2 IV 1999 r., Rzeszenie o sowierszenstwowanii i reiforimowanii organow Sodruzhestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 2 aprielia 1999 g. „Sorduzhestwo”. Informacionnyj Wiestnik Sowietu gław gosudarstw i Sowietu gław prawitielstw SNG” 1999, nr 1(31). Dokument nie został podpisany przez Turkmenistan.

W Statucie WNP przewidziano cztery rodzaje członkostwa.

- 1) Pierwsza kategoria to państwa-założyciele (*gosudarstwa-uczriediteli*), a więc te, które do dnia 22 I 1993 r. (data uchwalenia Statutu) ratyfikowały Porozumienie o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw (z 8 XII 1991 r.) i protokół do tego porozumienia (z 21 XII 1991 r.).
- 2) Druga kategoria to państwa członkowskie (*gosudarstwa-czleny*), do której należą także państwa-założyciele, które w ciągu 1 roku od daty uchwalenia Statutu WNP ratyfikowały go, zobowiązując się tym samym do przestrzegania zawartych w nim postanowień.
- 3) Trzecia kategoria – państwa stowarzyszone (*associrowannyje czleny*), które na mocy decyzji Rady Szefów Państw dopuszczone zostały do uczestniczenia w realizacji wybranych programów WNP.
- 4) Czwarta kategoria – państwa-observatorzy (*strany nabludateli*), a więc te, które na mocy decyzji Rady Szefów Państw uzyskały zgodę na uczestniczenie w pracach poszczególnych organów.

Sam podział nie ma znaczenia, gdyż status nie był powiązany z kompetencjami. Nie był też w praktyce zależny od podpisania aktów konstytuujących WNP i ich ratyfikowania. O celu pomysłodawców takiego podziału (przypominającego podział ZSRR na jednostki narodowo-terytorialne), a było nim jak najszybsze objęcie przez WNP obszarów byłego ZSRR, świadczy stosunek władz WNP do zachowań podmiotów mających potencjalnie ją tworzyć. Jako przykład wskazać można, że zarówno Rosja, jak i Białoruś nie ratyfikowały „Protokołu z Ałma-Aty”, uznając, że wiąże ich porozumienie z Wiskul („Porozumienie Białowieskie”), ale dysponują statusem państwa-założyciela. Ukraina też tego nie uczyniła. *De iure* jest państwem-założycielem, ale nie jest państwem członkowskim. Podobne trudności klasyfikacyjne dotyczą Gruzji (w okresie do 18 VIII 2009 r.). Państwo to nie wyczerpuje ani wymogów przewidzianych dla państwa-założyciela, ani państwa-członka (patrz: tab. nr 3). Należałoby przyjąć, że jest jeszcze jedna kategoria: państwo-uczesnik.

Powołanie Wspólnoty Niepodległych Państw nie rozwiązało dylematów towarzyszących debatom nad nowym układem związkowym. Pytaniem otwartym pozostaje kwestia: na ile pominięcie republik autonomicznych, które przed utworzeniem WNP zdeklarowały suwerenność, było działaniem świadomym, a na ile stało się wynikiem niesprawności prawodawczej. Wydaje się, że było to działanie świadome i zamierzone. Doświadczenia negocjacji nad nowym układem związkowym pokazały, że interesy republik autonomicznych stanowią znaczący problem dla zbudowania nowej przestrzeni. Zwraca uwagę, że w regulacjach

umownych nie sprecyzowano, że o członkostwo w WNP mogą ubiegać się wyłącznie państwa uznane przez społeczność międzynarodową. Praktyka pokazała jednak, że tylko o takich mówiono. Zorientowano się, że członkostwo w WNP może zostać wykorzystane jako podstawa ubiegania się o uznanie międzynarodowe, sprzyjać narastaniu separatyzmów w republikach, zagrażając ich bezpieczeństwu narodowemu i bezpieczeństwu w regionie. Już w grudniu 1991 r., a następnie w styczniu 1992 r. z wnioskiem o przyjęcie w skład WNP wystąpił parlament Abchazji⁵¹, w sierpniu 1993 r. – Górski Karabach, w grudniu 1991 r., maju 1992 r., styczniu 1993 r. Naddniestrzańska Republika Mołdawii, w grudniu 1996 r. parlament Tatarstanu, w grudniu 1991 r., maju 1992 r., marcu 1994 r. – Republika Krym, w lutym 1995 r. Serbska Kraina i Chorwacja, aby pozostać tylko przy wskazaniu niektórych. Żaden z wniosków republik nie został rozpatrzony pozytywnie.

W Statucie przewidziano instytucję wyjścia ze składu WNP. I tym razem sytuacja jest niejasna. Brak pozbawienia państwa statusu członka-założyciela jest zrozumiałe. Problemem pozostaje zrezygnowanie z członkostwa. Państwo – w zależności od posiadanego statusu – powinno dopełnić określonej procedury. Jako przykład państwo-członek zobligowane zostało do poinformowania depozytariusza Statutu (Mińsk) o zamiarze opuszczenia ugrupowania na 12 miesięcy przed planowanym wystąpieniem. Wolę przyjmuje Rada Szefów Państw z zastrzeżeniem, że państwo występujące nie jest związane zobowiązaniami podjętymi w okresie członkostwa. W tej formule za pozastatutowe uznać należy wyjście Gruzji z WNP. Dnia 12 VIII 2008 r. prezydent Michaił Saakaszwili poinformował o opuszczeniu przez Gruzję WNP, dnia 14 VIII parlament gruziński potwierdził tę decyzję, a dnia 9 X 2008 r. minister spraw zagranicznych Rosji poinformował Gruzję o przyjęciu przez Radę Szefów Państw WNP decyzji o wystąpieniu Gruzji z WNP, która przestała być jej członkiem 18 VIII 2009 r. Termin został dotrzymany, tylko Gruzja ratyfikowała Statut 19 IV 1994 r., a więc po roku i trzech miesiącach od jego przyjęcia. Nie podpadała pod kategorię państwo-członek.

Konstrukcja regulacji prawnych wskazuje, że ustalono je nie w planie integrowania i zacieśniania więzów, ale swobody wyzwalania się z historycznie powstałych zależności. WNP miała być drogą do samodzielnego zaistnienia byłych republik radzieckich w przestrzeni stosunków międzynarodowych. Rozwiązanie wydaje się być zasadne. W warunkach rozbieżności interesów graczy sceny politycznej powstałej po rozpadzie ZSRR, subiektywnie pojmo-

⁵¹ Powtórzył go Prezydent tej republiki m.in. w styczniu 1996 r., maju 2006 r. i we wrześniu 2008 r.

wanym przez nich interesem państwa, stanem rozwoju gospodarczego reprezentowanych przez nich państw, nie możliwe było stworzenie jednolitego centrum zarządczo-koordynacyjnego.

Określając zasady podejmowania decyzji na forum kierowniczych organów WNP (Rada Szefów Państw i Rada Premierów) ustalono, że zapadają one w procedurze konsensusu z zastrzeżeniem, że każdy z głosujących może wyrazić niezainteresowanie przedmiotem regulacji. Zachowanie takie nie zostanie przyjęte jako jej „torpedowanie”, a jedynie wyraz, że strona nie przystępuje do udziału w wypełnieniu zawartych w niej zobowiązań (nie jest z nią związana). Inaczej mówiąc, decyzje mają być podejmowane konsensualne, ale mogą być też większościowe lub mniejszościowe i obligują tylko tych, którzy za nimi byli.

Inauguracji aktywności nowego ugrupowania poza sprawami organizacyjno-prawnymi towarzyszyły także problemy natury merytorycznej. Początek funkcjonowania nowej struktury, zdominowany został przez sprawy bezpieczeństwa z akcentem na siły zbrojne. Na pierwszym spotkaniu szefów państw (30 XII 1991 r.; Mińsk) uchwalono „Tymczasowe porozumienie o Radzie Szefów Państw i Radzie Premierów Wspólnoty Niepodległych Państw” (z 30 XII 1991 r.), powołując tym samym organy wspólnotowe⁵².

Równocześnie zawarto „Porozumienie Rady Szefów Państw – uczestników wspólnoty Niepodległych Państw O Siłach Zbrojnych i Siłach Wojsk Ochrony Pogranicza”⁵³. Potwierdzono w nim prawo każdego państwa do posiadania własnego wojska. Dyskutowano na ten temat praktycznie przez cały 1992 r. (sześć spotkań szefów państw i siedem szefów rządów). Na spotkaniu szefów państw w Moskwie (16 I 1992 r.) opowiedziano się za zapewnieniem wojskowym (i ich rodzinom) pełni praw politycznych, społeczno-gospodarczych i praw jednostki, w tym prawo swobodnego wyboru miejsca zamieszkania i wyboru miejsca odbywania służby. Przyjęta filozofia działania wynikała z chęci stworzenia z armii narodowych lojalnych sprzymierzeńców władz nowo powstałych państw. W czasach radzieckich zasadą było odbywanie służby wojskowej na terytorium innej republiki niż miejsce pochodzenia żołnierzy i oficerów⁵⁴. Dezintegracja

⁵² *Wriemiennoje Soglaszenije o Sowietie Gław gosudarstw i Sowietie gław prawitielstw Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 30 diekabria 1991 goda*, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=13> (dostęp 15 III 2020 r.)

⁵³ *Soglaszenije Sowietu Gław Gosudarstw-uczastnikow Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw o Woorużonnych Siłach i Pogranicznych Wojskach ot 15 maja 1992 goda*, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=8> (dostęp 12 V 2020 r.)

⁵⁴ J. Zieliński, *Spory między narodami i narodowościami*, [w:] E. Zieliński (red.), *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, Warszawa 1993, s. 182-183.

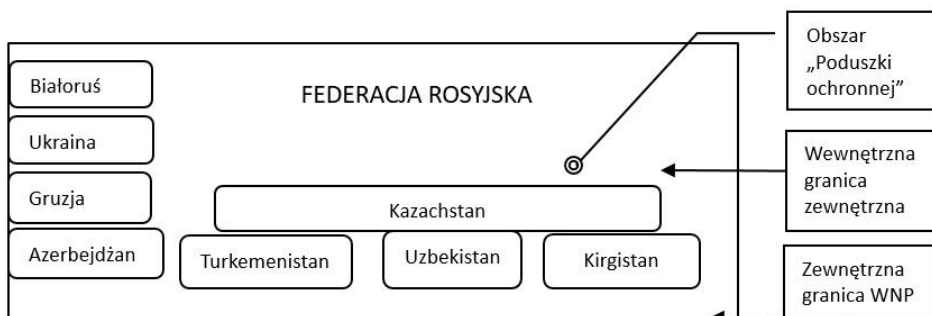
struktur ZSRR, suwerenizacja republik i kształtowanie się nowych elit władzy, zrodziły różnorodne formy odreagowywania na prowadzoną przez lata politykę KPZR, opartą o nacjonalizm rosyjski wyrażający się w uczynieniu z narodu rosyjskiego wyraziciela i reprezentanta interesów ogólnozwiązkowych. Zjawiska te wpłynęły na postawy Rosjan zamieszkujących i/lub służących w byłych republikach radzieckich, którzy w nowych warunkach utracili zakorzenione od lat poczucie mesjańskiej idei własnego narodu i mistycznej łączności między Rosją jako państwem narodowym a Rosją jako istotą imperium⁵⁵. Prócz posiadania własnego lojalnego wojska jako przymiotu niepodległości, występował jeszcze problem utrzymania kontroli nad arsenałem zbrojnym (w tym bronią jądrową) byłego ZSRR, który zlokalizowany był we wszystkich jego republikach, które obecnie stały się samodzielnymi państwami. Akcentowano, że państwa o nieustabilizowanej sytuacji wewnętrznej (pozycja nowych elit, sytuacja narodowościowa, a przede wszystkim sytuacja gospodarcza) mogą odwołać się do niego dla ochrony partykularnych interesów. Obawiano się nie tyle użycia tego arsenału (co też uwzględniano), ile udostępnienia wiedzy o systemie obrony ZSRR, które naruszyłoby system bezpieczeństwa wszystkich członków WNP. Stąd pierwsza wspomniana decyzja szefów państw-członków WNP dotyczyła Sił Zbrojnych i Sił Wojsk Ochrony Pogranicza. Zawierała ona dwa sygnały. Pierwszy adresowany był do otoczenia WNP i sprowadzić go można do stwierdzenia, że pomimo rozpadu ZSRR jego obszar nie jest do zagospodarowania i pozostaje pod kontrolą. Drugi sygnał był skierowany „do wewnątrz” – każdy ma prawo do własnej armii (zaspokojenie interesu elit powstałych państw), żołnierze Armii Czerwonej (i ich rodziny zachowują istniejące prawa i swobodę określenia miejsca stacjonowania; uspokojenie najefektywniejszej w tym czasie struktury mogącej wpływać na przebieg wydarzeń) i – wobec nowych władz – o obronności decydujemy wspólnie na równoprawnych zasadach. Wprowadzenie do Porozumienia Sił Wojsk Ochrony Granic wiązać należy z obroną bezpieczeństwa narodowego Rosji głównie na południowej granicy.

Narody Azji Centralnej powiązane są ze sobą więzami kulturowymi, religijnymi i dominuje tam system zarządzania klanowo-plemiennego. Granica państwa jest w tym momencie elementem umownym. Uznanie niepodległości byłych republik radzieckich i przyznanie im prawa posiadania własnej armii, w połączeniu z prawem żołnierzy i oficerów armii radzieckiej do wyboru miejsca

⁵⁵ Z. Brzeziński, *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, London 1989, s. 246.

zakwaterowania i służby mogło oznaczać, że na granicach niektórych republik nie będzie wykwalifikowanych służb granicznych. Projekt rosyjski obejmował pomoc wojsk Federacji Rosyjskiej w patrolowaniu granic państw wchodzących w skład WNP. Pragmatycznie podchodząc do sprawy, chociaż nie ma na to dokumentów, nastąpić miało utworzenie dwóch granic zewnętrznych Rosji: zewnętrzna granica wewnętrzna (w ramach WNP) między Federacją Rosyjską i państwami wchodzącymi w skład WNP, i druga zewnętrzna granica na styku państw WNP i jej otoczenia, która też byłaby patrolowana przez służby Rosji. W ten sposób na zachodzie i południu Rosji powstać miała swoista „poduszka” ochronna jej bezpieczeństwa, a wszystkie problemy z otoczeniem rozwiązywane na terytorium państw ją tworzących. Ceną za zaakceptowanie przez państwa rozwiązań proponowanych przez Federację Rosyjską było jej zapewnienie wprowadzenia swobodnego przemieszczania się osób, towarów i usług przez zewnętrzną granicę wewnętrzną (tablica nr 5).

Tablica nr 5

Model „poduszki ochronnej” Federacji Rosyjskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentów opublikowanych na stronach www.csi.minsk.by (dostęp 20 II 2019 r.).

Równie ważne były sprawy decydujące o podstawach gospodarczych funkcjonowania państw. Przebieg wydarzeń wskazuje, że zajęcie się nimi było dziełem przypadku, a nie wynikiem planowego działania. Na spotkaniu szefów państw w Mińsku (14 II 1992 r.) podpisano 18 aktów, których treść w pełni oddaje zakres istniejących problemów. Generalnie opowiedziano się za koniecznością stworzenia mechanizmów szybkiego i elastycznego reagowania organów na zmieniające się warunki gospodarowania, wprowadzenia nadzoru nad realizacją zawartych umów, i – wypracowania środków ekonomicznego nacisku na państwa, które systematycznie uchylają się od realizacji zobowiązań.

Niespełna kilka miesięcy po utworzeniu WNP pojawiły się pierwsze problemy w realizacji zaplanowanych mechanizmów. Przyjmując, że przedmiot decyzji jest wskazaniem obszarów spornych znajdujących się we wspólnym zainteresowaniu stron, należały do nich:

- 1) współpraca w zakresie przesyłu energii elektrycznej,
- 2) współpraca w zakresie ruchu kolejowego,
- 3) współpraca w zakresie łączności.

Dla każdej z wymienionych sfer powołano organ koordynacyjny, w tym m.in. Radę ds. Energii Elektrycznej (*Elektroenergičeskijskij Sowiet*) i Radę ds. Transportu Kolejowego (*Sowiet po Żelenznodorożnomu Transportu*). Wszystkie te kwestie, a więc swobodny transport towarów i usług, jednolite taryfy przewozowe i przekazowe, unikanie podwójnego opodatkowania, regulowane były dotychczas przez jednolite ustawodawstwo związkowe, które członkowie WNP mocą własnej woli unieważnili.

Interesującego materiału analitycznego pokazującego efektywność Wspólnoty Niepodległych Państw dostarczają sprawozdania statystyczne obrazujące współpracę gospodarczą byłych republik ZSRR. Nie podlega dyskusji, że mechanizmy przewidziane dla współistnienia w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw sprzyjały ujednoliceniu reformowania gospodarek głównie w oparciu o programy średnioterminowe⁵⁶. Było to możliwe, gdyż przy istniejących rozbieżnościach interesów wiele było elementów wspólnych – niedostatek środków finansowych, znikoma innowacyjność przemysłu itd. Ułomności te zamierzano zrekompensować inwestycjami zagranicznymi, nadając im status największego uprzywilejowania⁵⁷. Problemem było jednak, że efektywna oferta handlowa tych państw sprowadzała się do surowców, a ich ceny (w latach 1997-1998) na rynku międzynarodowym znacząco spadły. Oferta towarowa i technologiczna była zaś na tyle uboga (i niekonkurencyjna), że jej odbiorcami mogły być wyłącznie państwa WNP, które znajdowały się w podobnej sytuacji finansowej.

Zachowując deklarowaną równość formalno-prawną stron, naruszona była od samego początku ich równość materialna. Dominującą pozycję w ramach WNP zajmowała Federacja Rosyjska. Miała ona jednak własne problemy i własne cele. Chodziło o przezwyciężenie istniejącego kryzysu gospodarczego, odbudowanie (stworzenie) rynku papierów wartościowych, zahamowanie inflacji i spadku wartości rubla; utrzymanie przymiotów mocarstwowości. Odczuły to państwa

⁵⁶ Szerzej: R. Gadzijew, *Političeskaia filosoŋija*, Moskwa 1999.

⁵⁷ Szerzej: S. Garnet, *Iskuszenije integracii. Rossija i jejo sosiedi*, Moskwa 1995.

wiązące plany rozwojowe ze współpracą z Rosją (np. Białoruś, Kazachstan, Ukraina). W 1998 r. pojawiły się oznaki stabilizacji na międzynarodowym rynku gospodarczym i nowo powstałe państwa uzyskały możliwości samodzielnego zaistnienia na nim. Wspólnota Niepodległych Państw sukcesywnie przestawała być dla nich atrakcyjnym forum rozwoju i stanowienia podstaw niepodległości. Rosja w coraz większym stopniu przekształcała się z elementu konstruktywnego w element destruktywny istnienia WNP.

Poczynając od 2005 r. polityka Rosji wobec państw WNP sprowadzać się zaczęła do kwestii paliwowych realizowanych za pośrednictwem „Gazpromu”. Odeszła od sprzedaży po preferencyjnych cenach ropy i gazu krajom WNP, kierując się w stronę preferencyjno-rynkowych lub rynkowo-preferencyjnych zasad. Tak było w 2005 r. i w 2007 r. przy wymianie z Gruzją, tak było w listopadzie 2005 r. w stosunkach z Armenią (przy gotowości zmiany zasad w zamian za przyznanie praw własności do jednego z bloków energetycznych rażańskiej elektrowni), w grudniu 2005 r. – z Azerbejdżanem i Ukrainą oraz w grudniu 2006 r. w stosunkach ze skrajnie uprzywilejowaną Białorusią. Zwraca uwagę, że środki restrykcyjne kierowane były w stronę państw, które tradycyjnie traktowano jako największych sprzymierzeńców Federacji Rosyjskiej.

Podsumowanie

O efektywności (lub braku efektywności) funkcjonowania Wspólnoty Niepodległych Państw zdecydowało wiele czynników. Trzeba mieć na uwadze, że Wspólnota Niepodległych Państw od początku pomyślana była jako struktura mająca zapewnić Rosji, we współpracy z najbliższymi państwami, tj. Białorusią i Ukrainą sprawowanie kontroli nad obszarem byłego Związku Radzieckiego i obrony własnego bezpieczeństwa. Było to jednak niemożliwe w obliczu stanu gospodarek tych państw niegwarantującego zapewnienia im podstaw samodzielnego tworzenia podstaw bezpieczeństwa narodowego. Każde z nich odczuwało potrzebę uzyskania wsparcia finansowego – a nie militarnych sojuszników – dla tworzenia podstaw bezpieczeństwa narodowego suwerennych państw. Rosja, mimo wszystkich trudności politycznych i gospodarczych powstałych po rozpadzie ZSRR, pozostawała najsilniejszym podmiotem na obszarze byłego ZSRR i była podmiotem o największych aspiracjach władczych. To pierwsza sprawa.

Druga, która ma identyczne podłoże to rozbieżności i zbieżności interesów członków ugrupowania. Po rozpadzie ZSRR nabrało znaczenia pytanie (dotyczy byłych republik radzieckich), „jak żyć i z kim żyć”, które sprawiło, że Wspólnota Niepodległych Państw w rzeczywistości stała się strukturą dezintegracyjną, a jej

integracyjny charakter (podkreślany w literaturze rosyjskojęzycznej⁵⁸) zbudowano dla potrzeb otoczenia – pokazania świata, że obszar poradziecki jest nadal scalony, tyle że na innych zasadach. Chodziło – po pierwsze – o zapewnienie Rosji możliwości przejęcia (rozdysponowania) infrastruktury państwa radzieckiego i zapewnienie stabilności nowym państwowościom, które po okresie pragmatyki imperialnej polityki nie były zdolne do samodzielnego bytu. Utworzenie WNP miało być środkiem cywilizowanego rozejścia się dotychczasowych republik radzieckich, a jej istnienie – parasolem ochronnym dla zachodzących procesów a więc tworzenia podstaw samodzielności. Rosja wielokrotnie zwracała (i zwraca) uwagę, że Protokół z Ałma-Aty był pozbawiony treści, podobnie jak i Statut WNP, który nie przewiduje osiągnięcia celów ugrupowania przez wszystkich uczestników, ale dobrowolny i korzystny dla stron udział w realizacji poszczególnych przedsięwzięć. Widać to przy analizie sfer zainteresowania WNP, którego wyrazem są zmiany w strukturze jej zorganizowania i przenoszenia kompetencji, któremu to procesowi towarzyszyła za każdym razem ta sama argumentacja – u efektywnienie funkcjonowania ugrupowania i adaptacja do współczesnych wyzwań. Pierwotnie (statut i dokumenty z lat 90. XX w.) tworzyły triadę: 1) obronność i utrzymanie pokoju, 2) rozwój społeczno-gospodarczy, 3) ujednolicenie (zgranie) systemu prawnego tworzących się niepodległości. Wraz z usamodzielnianiem się niepodległych państw – byłych republik ZSRR nastąpiła zmiana. Na plan pierwszy wyszły sprawy współpracy gospodarczej, a kwestie współpracy militarnej utraciły na znaczeniu. Na przykład w 2002 r. podjęto decyzję o zredukowaniu etatów w administracji WNP opłacanych ze środków wspólnych o 23,3%⁵⁹. Nazwa dokumentu była nośna społecznie tak samo, jak deklaracja przez M. Gorbaczowa prowadzenia polityki *glasnosti*. Ukrywała istotę decyzji. Ograniczenia dotyczyły struktur siłowych, które i tak w tym okresie miały najmniejsze zatrudnienie. Cięcia etatowe dotyczyły Sztabu Koordynacyjnego Współpracy Wojskowej, Sekretariatu Rady Ministrów Obrony i – w największym stopniu – Koordynacyjnej Służby Rady Dowódców Wojsk Ochrony Pogranicza (do 47 etatów). W 2006 r. Prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew zaproponował ograniczenie kręgu zainteresowań WNP i skupienie uwagi wyłącznie na kwestiach migracji, sprawach humanitarnych, komunikacji, walce z przestępczością oraz nauce i edukacji. Nie było jednak w tym zakresie zgody. W dyskusjach (z 2007 r.; Duszanbe) Gruzja i Turkmenistan odmówiły udziału w wypracowywaniu

⁵⁸ Skrajnym przykładem podjęcie I. Kremniewa, *Raspad...*, op. cit., Moskwa 2012.

⁵⁹ Rieszienije o mierach po dalniejšemu powyszeniju effiektiwnosti diejatielnosti organow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw i optimalizacii ich struktury ot 7 nojabria 2002 g. www.cis.minsk.by/reestr/ru/index (dostęp 11 III 2020 r.)

programu koncentracji działań WNP, a Azerbejdżan w wielu sprawach zachował własne zdanie, zwalniając się tym samym z wzięcia na siebie zobowiązań⁶⁰. Wspólnota jednak istnieje. Dzieje się tak za sprawą istnienia problemów, które „utrzymują część państw na wspólnej orbicie [...] Bez zmian uwzględniających ten fakt, Wspólnota przekształci się w klub dyskusyjny o wybranych zagadnieniach, a cała działalność będzie realizowana na innych płaszczyznach i z wykorzystaniem innych mechanizmów”⁶¹. Coraz częściej przyszłość wiązano z utworzeniem nowych ugrupowań typu Euroazjatycka Wspólnota Gospodarcza (*Jewroazjatskoje Ekonomiceskoje Soobsczestwo*; *JewrAzES*; Białoruś, Kazachstan, Kirgizja, Rosja, Tadżykistan, Uzbekistan) i Jednolitej Przestrzeni Gospodarczej (*Jedinoje Ekonomiceskoje Prostranstwo*, *JeEP*; Białoruś, Kazachstan, Rosja, Ukraina).

3.2. Integracja Białorusi i Rosji. Od Wspólnoty do Państwa Związkowego

Uwarunkowania powstania i ewolucja integracji

Wspólnota Niepodległych Państw stosunkowo szybko spełniła pokładane w niej nadzieje. Dotyczy to w pierwszej kolejności regulacji takich sfer, jak przemieszczania się ludności, transportu, wymiany towarowej, energetyki. Coraz więcej państw zajmowało jednak odrębne stanowisko wobec wspólnotowych programów. W tej sytuacji jej istnienie stało się niejednoznacznym. *De facto* należało ją rozwiązać. O tym, że się tak nie stało, zdecydowały co najmniej dwa czynniki. Po pierwsze, mogło to być odebrane jako świadectwo braku zainteresowania współistnieniem, jak i po drugie – co wydaje się mieć większe znaczenie – świadectwem niezdolności Rosji do integrowania regionu lub jej nieatrakcyjnością i niezainteresowania nowo powstałych państw pozostawania pod jej wpływem, w sytuacji dążenia Rosji do odbudowy mocarstwowości, która bez kolonii nie mogła istnieć⁶². Wybór padł na Białoruś. Zdecydowała o tym bliskość kulturowa, w tym język i poczucie tożsamości narodowej przez Białorusinów, sytuacja gospodarcza tego kraju, położenie geostrategiczne, jak i kierunek podejmowanych reform (lub

⁶⁰ Szerzej: J. Godin, *Rossija i Bielarussija na puti k jedineniju. Problemy ekonomiceskoj bezopasnosti*, Moskwa 2001.

⁶¹ Z wypowiedzi W. Putina w czasie kryzysu władzy w Kirgizji, www.csi.org (dostęp 4 IV 2010 r.).

⁶² G. Gawriłko, *Integracja na possowieckom prostranstwie: poinsk optimalnoj modeli*, [w:] T. Ambroziak, A. Czołówek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim*, Toruń 2015, s. 47.

ich brak). O ile niepodległa Rosja, podobnie jak i wiele innych republik, wybrała drogę urynkowania własnych gospodarek (pomijając drogę dochodzenia do tego), o tyle Białoruś zachowała administracyjne metody zarządzania przedsiębiorczością, planowaniem i zamówieniami publicznymi. Spełniała wszystkie warunki, aby stać się laboratorium nowej integracji. Nieefektywność prób integracji politycznej i militarnej podejmowanych w ramach WNP doprowadziło do zmiany w priorytetach. Dnia 21 II 1995 r. rządy Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś podpisały „Porozumienie o współpracy w sferze kultury, edukacji i nauki”⁶³ oraz „Układ o przyjaźni, dobrym sąsiedztwie i współpracy między Federacją Rosyjską i Republiką Białoruś” (zwracam uwagę, że kolejność państw nie jest ułożona w porządku alfabetycznym – przyp. J.Z.)⁶⁴. Istotą tych dokumentów było odbudowanie historycznie wykształconych więzów między państwami / republikami, w tym przywrócenie związków między organizacjami kulturowymi, edukacyjnymi, informacyjnymi, współpraca w procesie kształcenia kadr. Inaczej mówiąc, zaczynamy od integracji na poziomie życia codziennego i grup, które kształtują opinię publiczną. Jego postanowienia upoważniają do stwierdzenia, że był pomyślany jako gospodarcze zjednoczenie państw i występowały przesłanki, aby uznać, że jest to kwestia miesięcy. Dnia 2 IV 1996 r. w Moskwie Borys Jelcyń, Prezydent Federacji Rosyjskiej i Aleksandr Łukaszenko, Prezydent Republiki Białoruś podpisali „Układ o powstaniu Wspólnoty Białorusi i Rosji”⁶⁵. Zapisano w nim, że dążeniem stron jest zintegrowanie polityczne i gospodarcze Wspólnoty dla rozwoju ekonomicznych, politycznych i intelektualnych zasobów państw. Wkrótce, bo 29 IV 1996 r., w St. Petersburgu podpisano porozumienie „O Zebraniu Parlamentarnym Wspólnoty Białorusi i Rosji”⁶⁶. Przystąpiono do formalizacji systemu zarządzania Wspólnotą. Powołano Radę Wyższą Wspólnoty, następnie Komitet Wykonawczy jako stale działający jej organ i utworzono Komitet Celny Wspólnoty Białorusi i Rosji. Analiza kolejności powstawania struktur pokazuje, że istotą sprawy nie była kultura i nauka, ale gospodarka (w domyśle – bezpieczeństwo Rosji). To pierwsza uwaga. Druga, i widoczne jest to w literaturze rosyjskojęzycznej

⁶³ *Soglaszenije miezdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracii i Prawitielstwom Respubliki Bielarus o sotrudnicestwie w oblasti kultury, obrazowania i nauki ot 21 fiewralia 1995 g.*, www.base.garant.ru/1119264 (dostęp 12 II 2020 r.).

⁶⁴ *Dogowor o družbie, dobrososiedstwie i sotrudnicestwie miezdu Rossijskoj Fiedieraciej i Riespublikoj Bielarus ot 21 fiewralia 1995 g.*, www.base.garant.ru/1119268 (dostęp 12 II 2020 r.).

⁶⁵ *Dogowor Ob Obrazowanii Soobsczestwa Bielarusi i Rossii ot 2 aprielia 1996 g.*, www.soyuz.by/dogovor-ob-obrazovanii (dostęp 15 II 2020 r.).

⁶⁶ *Soglaszenije O Parlamientskom Sobranii Soobsczestwa Bielarusii i Rossii ot 29 IV 1996 g.*, www.sbase.garant.ru/1119908 (dostęp 15 II 2020 r.).

(na marginesie – w pewnym momencie zmieniono kolejność wymieniania państw w nazwach dokumentów), opisane powyżej efekty współpracy nie były wynikiem nazwijmy to tzw. rozwoju sytuacji, ale ściśle opracowanego planu wchłonięcia – w ramach integracji – Białorusi przez Rosję⁶⁷.

Praktycznie rok później, bo 2 IV 1997 r., w Moskwie, prezydenci obu krajów podpisali Układ o Związku Białorusi i Rosji⁶⁸. W Statucie⁶⁹ zapisano, że ugrupowanie jednocy równoprawne, suwerenne państwa, które gwarantują przestrzeganie praw człowieka i obywatela. Jako cel zawartego porozumienia wskazano konsekwentne dążenie do dobrowolnego zjednoczenia państw na podstawie dobrowolnie wyrażonej woli przez ich mieszkańców. Sformułowano katalog działań niezbędnych do podjęcia. Wśród nich – w sferze politycznej – wypracowanie wspólnego stanowiska wobec problemów występujących w ramach stosunków międzynarodowych, w sferze gospodarczej – zapewnienie dynamicznego rozwoju Związku, stworzenie podstaw dla zbudowania jednolitego systemu gospodarowania, w sferze społecznej – zapewnienie równych praw obywatelom Związku i zintegrowanie systemu opieki społecznej, w sferze szeroko rozumianego bezpieczeństwa – wypracowanie wspólnego systemu jej organizacji oraz w sferze normatywnej – unifikacja prawa. W następnym roku podpisano trzy znaczące dokumenty: Deklarację o kontynuowaniu jednoczenia się Rosji i Białorusi⁷⁰ (z 25 XII 1998 r.; kolejność wymienienia państw), Układ między Republiką Białoruś i Federacją Rosyjską o równych prawach obywateli (z 25 XII 1998 r.)⁷¹, Porozumienie między Republiką Białoruś i Federacją Rosyjską o stworzeniu jednakowych warunków dla podmiotów gospodarowania (z 25 XII 1998 r.)⁷². Wszystko to wskazywało na zdecydowane zmierzanie do tworzenia nowego zintegrowania. Tak też się stało i dnia 8 XII 1999 r. podpisano Układ o powstaniu

⁶⁷ J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, op. cit., s. 58 i nast.

⁶⁸ *Dogovor O Sojuzie Bielarusi i Rossii ot 2 aprielia 1997 g.*, www.base.garant.ru/1119993 (dostęp 15 II 2020 r.). Układ został zarejestrowany we wrześniu 1997 r. w Organizacji Narodów Zjednoczonych wraz ze Statutem nowego podmiotu stosunków międzynarodowych.

⁶⁹ *Ustaw k Dogoworu o Sojuzie Bielarusi i Rossii ot 2 aprielia 1997 goda*, www.soyuz.by/ustav-k-dogovoru (dostęp 15 II 2020 r.).

⁷⁰ *Diekłaracija o dalniejszem jedinenii Rossii i Bielarusi ot 25 diekabrja 1998 g.*, www.base.garant.ru/1154874 (dostęp 15 II 2020 r.).

⁷¹ *Dogovor meźdu Rossijskoj Fiedieracij i Riespublikoj Bielarus O rawnych prawach graźdan ot 25 dekabrja 1998 g.*, www.legalacts.ru/doc/dogovor-mezhdu (dostęp 15 II 2020 r.).

⁷² *Soglaszenije meźdu Rossijskoj Fiedieracii Riespublikoj i Riespublikoj Bielarus o sozdanini rawnych usłowij subiektam chazajstwowanija ot 25 diekabrja 1998 g.*, www.base.garant.ru/1154876 (dostęp 15 II 2020 r.).

Państwa Związkowego⁷³, który wszedł w życie 26 I 2000 r. Wśród podstawowych celów utworzenia struktury, poza przestrzeganiem powszechnie uznanych norm prawa międzynarodowego, wymieniono siedem kluczowych spraw (art. 2):

- 1) Utworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej.
- 2) Koordynowanie polityki zagranicznej i polityki w sferze obronności.
- 3) Stworzenie wspólnego systemu prawnego.
- 4) Prowadzenie zintegrowanej polityki społecznej.
- 5) Zapewnienie bezpieczeństwa Państwa Związkowego w walce z przestępczością.
- 6) Rozwój Wspólnoty Niepodległych Państw.
- 7) Możliwość wypracowania konstytucji Państwa Związkowego.

Zwraca uwagę przedostatni i ostatni punkt tego artykułu Układu. W planach twórców idei, państwo związkowe miało być przykładem nowej formy geopolitycznej i gospodarczej konfiguracji występującej na obszarze postradzieckim, która w ramach WNP, z uwagi na posiadany potencjał gospodarczy, byłaby jej liderem i atrakcyjnym podmiotem politycznej i gospodarczej reintegracji.

Z postanowień Układu nie wynika, czy mowa o zjednoczeniu w ramach federacji czy konfederacji. W układzie zamieszczono przepisy (art. 3), że Państwo Związkowe funkcjonuje z uwzględnieniem rozgraniczenia obszarów ich kompetencji i kompetencji Związku, a w art. 4, że władzę państwową sprawują utworzone przez państwa ich konstytucyjne organy władzy, aby w tym samym artykule (pkt 1) zapowiedzieć powołanie wspólnych organów, które mają zapewnić realizację celów Państwa Związkowego⁷⁴. Jako przykład wskazać można relacje między parlamentami państw tworzących Państwo Związkowe i parlamentem Państwa Związkowego. Będąc przywiązany do jednego przepisu Układu, decyzje parlamentu Związku powinny mieć moc nadrzędną nad decyzjami parlamentów

⁷³ *Dogovor o sozdanii Sojuznogo gosudarstva ot 8 diekabria 1999 g.*, www.consultant.ru/documents (dostęp 15 II 2020 r.).

⁷⁴ *Dogovor o sozdanii Sojuznogo gosudarstva ot 8 diekabria 1999 g.*, www.consultant.ru/documents (dostęp 15 II 2020 r.). K. Żęgota, *Kreowanie rzeczywistości alternatywnej. Dążenia integracyjne Rosji w przestrzeni poradzieckiej*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwótek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralus, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 61, G. Gawriłko, *Integracja na postsowieckim prostranstwie: poisk optimalnoj modeli*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwótek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralus, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 48-49.

⁷⁴ K. Żęgota, *Kreowanie rzeczywistości alternatywne...*, op. cit. 61, G. Gawriłko, *Integracja na postsowieckim prostranstwie: poisk optimalnoj modeli*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwótek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralus, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 48-49.

państw członkowskich, ale drugi przepis wskazuje, że tak jednak nie jest i na to rozwiązanie wskazuje pragmatyka procesu decyzyjnego.

Część podstawową Układu zaopatrzone w załącznik pt. „Program działań Republiki Rosyjskiej Federacji i Republiki Białoruś w zakresie realizacji postanowień Układu o utworzeniu Państwa Związkowego”⁷⁵, w którym opisano sposób realizacji jego postanowień i etapy tworzenia Państwa Związkowego. W ramach integrowania Białorusi i Rosji od samego początku istniała dość skomplikowana procedura jednoczenia. Miała swoje etapy wyznaczane przez kolejne akty normatywno-prawne sugerujące osiągnięcie kolejnych szczebli wzajemnego połączenia, ale w ramach tych etapów występowały podetapy, w odniesieniu do których trudno jest stwierdzić, czy zostały praktycznie zrealizowane, czy też nie, chyba żeby i tym razem opierać się na deklaracjach i aktach prawnych.

Do jego treści wpisano, że po wejściu Układu w życie (w 2000 r.) na wniosek Najwyższej Rady, parlament rozpatrzy projekt Aktu Konstytucyjnego, który w oparciu o jego przepisy określi ustrój państwa i obowiązujący system prawny. Miał zostać przekazany prezydentom obu państw, a następnie – zgodnie z obowiązującym w Rosji i na Białorusi prawem – poddany ogólnonarodowemu głosowaniu. Po jego podpisaniu i wejściu w życie członkowie Państwa Związkowego zobligowani byli do dostosowania własnych ustaw zasadniczych do jej postanowień (art. 62)⁷⁶.

Proces wypracowania treści konstytucji Państwa Związkowego był nierówny w zakresie zainteresowania stron jego sfinalizowaniem. Kolejne projekty wysuwane przez poszczególne strony łączyło dążenie do stworzenia państwa federalnego i budowania organizacji międzynarodowej (rozdział kompetencji między organy i ich wzajemne współdziałanie)⁷⁷. Proces negocjacyjny nasilił się w latach 2006 – 2008. Dnia 24 I 2006 r. Przewodniczący Najwyższej Rady Związku, A. Łukaszenko wydał Postanowienie nr 2, w którym polecił kontynuowanie prac nad jej treściami⁷⁸. W 2008 r. Szefem Rady Ministrów Związku Państw został

⁷⁵ *Programma deystwij Rossijskoj Fiedieracii i Rjespubliki Bielarus po realizacii położenij Dogowora o sozdanii Sojuznogo Gosudarstwa sowierszeno 8 diekabrza 1999g.* /[www.consultant.ru/ document/ cons_doc_LAW_25948/](http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_25948/) (dostęp 15 II 2020 r.).

⁷⁶ Wraz z ratyfikowaniem Układu wygasać miała moc „Układu o utworzeniu Wspólnoty Rosji i Białorusi” (z 2 IV 1996 r.), a przyjęte w czasie jej istnienia akty prawne zachować miały moc, o ile nie będą sprzeczne z jego postanowieniami.

⁷⁷ S. Kurakina, *Sojuznoje gosudarstwo Bielorusi i Rossii: konstitucionno-prawowyje issledowanije*, Awtoriefirat dissertacija kandydata prawowych nauk, 12.00.02, Saransk 2007, s. 3.

⁷⁸ *Postanowlenije Wysszego Gosudarstwiennogo Sowjeta Sojuznogo gosudarstwa ot 24 I 2006 g.*, www.spravka-jurist.com/base/part-bx/tx_rssqey.htm (dostęp 15 II 2020 r.), a w kolejnym roku na

Władimir Putin (był nim do 2012 r.)⁷⁹. Z lektury dokumentów tego okresu opublikowanych na oficjalnej stronie struktury integracyjnej Rosji i Białorusi, www.soyuz.by, ale także na stronie www.consultant.ru/document/ można wyprowadzić wnioski, że punktami sporu była suwerenność Białorusi, opłaty za dostęp do surowców energetycznych Rosji, wspólna waluta i – co wydaje się najważniejsze – W. Putin jako prezydent nowego ugrupowania, czym zainteresowany był także A. Łukaszenko⁸⁰. To ten ostatni był podobno inicjatorem utworzenia Państwa Związkowego, podobnie jak i wprowadzenia wspólnej waluty.

W 2007 r. Sekretarz Państwa Związkowego, Paweł Borodin poinformował, że rozpatrywane są trzy scenariusze zintegrowania Rosji i Białorusi, a dwustronne rozmowy sprowadzają jej formę prawną w kierunku konfederacji ze wspólnymi organami władzy, w tym parlamentem i radą ministrów i tzw. narodowym liderem (*nacionalnyj lider*), który to urząd znalazł się w dwóch projektach konstytucji, a w trzecim wskazano urząd szefa Najwyższej Rady Państwa.

W pierwszym projekcie przewidziano, że urząd prezydenta Związku sprawuje prezydent Rosyjskiej Federacji, a wiceprezydentem jest lider Państwa Związkowego. Drugi projekt zakładał, że prezydentem Związku zostanie osoba wybrana z wykorzystaniem zasady powszechności i bezpośredniości prawa wyborczego przez obywateli Rosji i Białorusi a wiceprezydentami będą prezydenci Rosji i Białorusi. Trzeci projekt przewidywał, aby funkcję prezydenta spełniał, podobnie jak w Polsce za rządów Konstytucji z 1952 r., kolegialny organ – Rada Państwa jako zbiorowa głowa państwa, w której skład wchodziłoby szefowie państw, rządów i parlamentów Rosji i Białorusi, ale podporządkowani byłiby wybranemu w powszechnych, ogólnonarodowych wyborach przewodniczącemu Rady Państwa. Ostatni projekt opublikowano 4 IV 2019 r.⁸¹

Szefowa działu Analiz Dynamiki Makroekonomicznej Instytutu Ekonomii Narodowej Akademii Nauk Białorusi, Ludmiła Woroniecka w rozmowie z portalem „Eurazja. Ekspert” nakreśliła pięć potencjalnych scenariuszy rozwoju integracji między Rosją i Białorusią. Wskazała na:

stronie internetowej www.lukashenko2008.ru/articles/stat_i/506/ pojawiło się jego wezwanie do debaty nad projektem aktu konstytucyjnego (dostęp 15 II 2020 r.).

⁷⁹ www.newsru.com/russia/11dec2007/souz.html (dostęp 15 II 2020 r.).

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ <https://introvertum.com/proekt-konstitutsionnogo-akta-soyuznogo-gosudarstva-rossiya-belarus-polnyj-tekst> (dostęp 10 III 2020 r.).

Scenariusz pierwszy: Białoruś wcześniej czy później, pomimo deklarowania nienaruszalności suwerenności, stanie się częścią Rosji; utraci suwerenność, ale uzyska przywileje energetyczne niezbędne dla jej codziennego istnienia i rozwoju;

Scenariusz drugi: Państwo Związkowe będzie funkcjonowało jako federacja ze wspólnym (jednym) budżetem i walutą, o nowej nazwie, nowych symbolach państwowych (flaga, hymn). Będzie to wymagało kompromisu po obu stronach, dzielenia się władzą (lub rezygnacji z władzy w niektórych obszarach), ale równoprawności w tych stosunkach (ustępstwach) nie będzie. Wymusi to na stronach zainteresowanie wspólnym dobrem, przy czym dawcą pozostanie Rosja.

Scenariusz trzeci: Państwo Związkowe będzie funkcjonowało w formule konfederacji. Suwerenność obu stron formalno-prawnie będzie uszczuplona, będzie występowała niezależność finansowa, nienaruszone będą podstawy tożsamości narodowe (przy założeniu, że narody zamieszkujące oba państwa mają wspólną tożsamość narodową – przyp. J.Z.). Opcję tę L. Woroniecka uważa za najbardziej realistyczną⁸², ale za idealistyczne uznać należy podejście, że przy wystąpieniu tego scenariusza rozwoju sytuacji oba państwa będą dbały o wspólną przyszłość i będą się wspierały. Będzie to kontynuacja procesów, z którymi mamy do czynienia od rozpadu ZSRR przebiegającymi zgodnie z wykształconą w czasach antycznych zasadą – pomagaj wszystkim, ale dbaj o siebie.

Scenariusz czwarty: współpraca Rosji i Białorusi nie będzie niczym się różniła od współpracy tych krajów np. z państwami Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego. Będą oznaki wzajemnego wsparcia, ale w sytuacjach niepewnych zdecyduje narodowy interes pozostający ponad ideą integracji.

Scenariusz piąty: tzw. ukraiński. Oderwanie się Białorusi od Rosji, niechęć do budowania dalszych stosunków aż do całkowitego zaprzestania jakichkolwiek interakcji i poszukiwanie partnerów gdzie indziej, chyba że zmienią się władze, które będą prezentowały inną opcję polityczną lub partner nie zaspokoi interesów strony w oczekiwanym przez nią zakresie⁸³. Elementem upoważniającym do dokonania porównania jest fakt, że ani Białoruś, ani Ukraina nie podjęły realnych kroków w sferze u efektywnienia swojej gospodarki i przybliżenia się do powszechnie obowiązujących zachowań w sferze gospodarowania⁸⁴.

⁸² <https://kresy24.pl/szef-rosyjskiego-msz-o-perspektywach-zjednoczenia-bialorusi-i-rosji/> (dostęp 1 III 2019 r.).

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ <https://introvertum.com/proekt-konstitutsionnogo-akta-soyuznogo-gosudarstva-rossiya-belarus-polnyj-tekst/> (dostęp 20 III 2020 r.).

W rzeczywistości Państwo Związkowe stało się czymś w rodzaju laboratorium, w którym testowane były przez Rosję różnego rodzaju rozwiązania integracyjne⁸⁵. Zostało poligonem, na którym spotykają się interesy podmiotów o różnej i nieporównywalnej sile, które prezentują odmienne perspektywy postrzegania rzeczywistości. Proces jednoczenia/współpracy/podporządkowania trzeba w tej sytuacji analizować jako coś niejednorodnego, nieprzewidywalnego i rozwijającego się skokowo. Od chwili powstania Związku do końca 2005 r. współpraca charakteryzowała się naprzemiennie etapami zbliżenia i etapami mniej lub bardziej pozornego hamowania Związku, aby na początku 2006 r. osiągnąć stan, który w literaturze określa się jako „pragmatyczny optymizm”⁸⁶ lub „optymizm z przymusu”, tzn. stan, w ramach którego pesymizm osiągnął moment krytyczny, w związku z czym nie pozostaje już nic innego, jak stać się optymistą. Przełomem wydaje się być 2002 r., kiedy Białoruś nie wyraziła zainteresowania akcesją do Federacji Rosyjskiej. Zaprzestano wówczas współpracy politycznej, koncentrując uwagę na współpracy gospodarczej⁸⁷. Można to interpretować na dwa sposoby. Z jednej strony oczywiste jest, że w sytuacji nierównoprawności stron, silniejszy próbuje wymuszać określone zachowania u słabszego. Ze strony Rosji było to dążenie do wypracowania szczegółowej mapy wzajemnej integracji i wprowadzenia do niej mechanizmów rynkowych. Słabszy zawsze oczekuje jak największego wsparcia w zamian za swoją „podległość” i udziału w realizacji planów silniejszego. W sytuacji zagrożenia podejmuje działania ochronne, a więc osłabia się jego zdolność do kompromisów. Białoruś przystąpiła do tworzenia tzw. sytuacyjnych aliansów w postaci: Mińsk – Kijów, Mińsk – Aszchabad, a później i Mińsk – Warszawa itd.⁸⁸

Z drugiej strony, równie uprawniona wydaje się interpretacja, że dopuszczono się błędu systemowego. Fałszywe okazało się postawienie na bliskość kulturową i językową jako podstawy wypracowania modelowej współpracy politycznej przy braku zaplecza gospodarczego niezbędnego do inwestycji w partnera, którego wizja rozwoju kraju była odmienna. Aktywność Państwa

⁸⁵ Zwraca na to uwagę A. Wierzbowska-Miazga, *Wsparcie drogą do podporządkowania. Rosja wobec Białorusi*, „Punkt Widzenia” 2013, nr 34, Warszawa maj 2013, www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_34_bialorus (dostęp 15 II 2020 r.).

⁸⁶ Między innymi J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, op. cit., s. 62.

⁸⁷ K. Żegota, *Kreowanie rzeczywistości alternatywnej...*, op. cit., s. 61.

⁸⁸ Między innymi J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, op. cit., s. 62; L. Gołownin, M. Libman, *Postsowiecka integracja: itogi i perspektywy*, „Swobodna Mysl” 2006, nr 1.

Związkowego słabnie praktycznie od drugiej dekady XXI w.⁸⁹ Białoruś oddala się od Rosji. Widzi ona współpracę z Rosją, ale z zachowaniem własnej suwerenności, w sytuacji gdy partner w integracji upatruje równość z akcentem na jego dominowanie⁹⁰. Wzrastają też różnice między gospodarkami obu państw. Dotyczy to kwestii budżetowych, podatkowych, stanu systemu bankowego, handlu. Białoruś z narastającym dążeniem podejmuje próby dywersyfikacji źródeł pozyskiwanych surowców energetycznych, chociaż efektywność zrealizowania tego celu uznawana jest przez wielu analityków za mało realną⁹¹. Widoczna jest jednak reakcja na „gazową” i „naftową” politykę Rosji.

Struktura władz Państwa Związkowego i zasady podejmowania decyzji

Zgodnie z postanowieniami Układu o utworzeniu Państwa Związkowego w ramach jego struktury funkcjonować miały cztery organy władzy: 1) Najwyższa Rada Państwa (*Wysszij gosudarstwiennyj Sowiet*), 2) Parlament, 3) Rada Ministrów, 4) Sąd oraz dwa organy wspomagające: Stały Komitet (*Postojannyj Komitet*) i Izba Rozrachunkowa (*Szczotnaja palata*), a także wiele nienazwanych gałęziowych i funkcyjnych organów, których istnienie miało zostać uznane za niezbędne dla osiągania celów Układu⁹². Wszystkie zorganizowane zostały z zachowaniem zasady parytetu (teoretycznie). Miało to wyrażać demokratyczność i równoprawność stron struktury.

Najwyższa Rada Państwa (*Wysszij Gosudarstwiennyj Sowiet*). Organ składający się z szefów państw, szefów ich rządów oraz przewodniczących izb parlamentu. Decyzje w Radzie miały być podejmowane w drodze konsensusu, a w głosowaniu każde państwo dysponować miało jednym głosem. Do kompetencji Rady odniesiono najważniejsze sprawy funkcjonowania Związku, które przekazane zostały do kompetencji rady, w tym zatwierdzenie budżetu uchwalonego przez Parlament Państwa Związkowego, zatwierdzanie umów międzynarodowych Państwa Związkowego, przyjmowanie corocznego sprawozdania Przewodni-

⁸⁹ A. Wierzbowska-Miazga, *Wsparcie drogą do podporządkowania. Rosja wobec Białorusi*, „Punkt Widzenia”, nr 34, Warszawa, maj 2013, www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_34_bialorus (dostęp 15 II 2020 r.).

⁹⁰ Szerzej: F. Gribieniczienko, *Socialno-ekonomicznoje sotrudnicestwo Rossii i SNG: Istoriczeskij aspekt*, Moskwa 2006.

⁹¹ L. Gołubczikow, *SzOS i energetyka*, [w:] *Biezopasnost. Informacionnyj sbornik Fonda nacionalnoj i miezdunarodnoj biezopasnosti*. Specjalnyj wypusk nr 2, Moskwa 2006.

⁹² <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=25282&fld=134&dst=100012,0&rnd=0.650719855222371#01276780012697838> (dostęp 15 II 2020 r.).

czącego Rady Ministrów Państwa Związkowego z realizacji przekazanych do wykonania decyzji, decydowanie o miejscu siedziby poszczególnych organów.

Rada Ministrów Państwa Związkowego (*Sowiet Ministrow Sojuznogo Gosudarstwa*). Miała być strukturą wykonawczą Najwyższej Rady Państwa. Posiedzenia odbywać się miały w ramach potrzeb, ale nie rzadziej niż raz na kwartał. O zwołanie nadzwyczajnego posiedzenia mógł zawnioskować jeden z członków Rady – przedstawiciel państwa członkowskiego lub przewodniczący Najwyższej Rady Państwa.

Parlament Państwa Związkowego (*Parlament Sojuznogo Gosudarstwa*). Organ ustawodawczy (art. 38). Zgodnie z Układem składać się miał z dwóch izb: Izby Związku (*Pałata Sojuza*) i Izby Reprezentantów (*Pałata Przedstawitielej*). Zdefiniowany został jako organ przedstawicielski, chociaż wymaga to komentarza. Izba Związku nie miała być wybierana bezpośrednio przez mieszkańców Państwa Związkowego. Składała się z 36 deputowanych – członków Rady Federacji i Dumy Państwowej, będących izbami Federalnego Zgromadzenia Federacji Rosyjskiej (*Fiedieralnoje Sobranije Rossijskoj Fiedieracji*) delegowanymi do niej przez poszczególne Izby oraz 36 deputowanych delegowanych z grona członków Rady Republiki (*Sowiet Respubliki*) i Izby Reprezentantów (*Pałata Przedstawitielej*), będących izbami Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś (*Nacionalnoje sobranije Riespubliki Bielarus*). Jest to zatem delegacja przedstawicieli państw tworzących Państwo Związkowe. Sam podział przy pierwszym czytaniu nie wzbudza wątpliwości i wskazuje na równoprawność stron. Na uwagę zasługuje kolejność wymienienia izb poszczególnych parlamentów i brak rozdzielenia, ile w ramach 32 ma być z każdej z nich. W przypadku Rosji na pierwszym miejscu jest Rada Federacji, a więc izba, w której składzie mogą znajdować się osoby powiązane z administracją Prezydenta Federacji Rosyjskiej i która stanowi reprezentację republik. Podobnie w przypadku Białorusi Rada Republiki jest terytorialnym przedstawicielstwem (po osiem osób z obwodu i miasta Mińsk plus 8 deputowanych wskazanych przez Prezydenta)⁹³. Izba ta, tj. Izba Związku, reprezentuje zatem podmioty, a nie społeczeństwo zjednoczonego państwa⁹⁴ i akcent położony jest na reprezentację instytucjonalną, a nie przedstawicielstwo suwerena.

Rozwiązania przyjęte w ramach przyjętej filozofii sposobu osiągnięcia zamierzonego celu znajdują potwierdzenie w innych regulacjach normatywnych.

⁹³ <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=V19402875> (dostęp 16 IV 2020 r.).

⁹⁴ Potwierdza to przepis, że jej deputowani działają na zasadach społecznych, a wynagrodzenie otrzymują z tytułu członkostwa w podstawowym ich miejscu pracy. Z immunitetu korzystać mieli na całym terytorium zjednoczonej struktury.

Izba Reprezentantów pochodzi z powszechnych wyborów i składa się z 75 deputowanych reprezentujących Federację Rosyjską i 28 – Republikę Białoruś. Jej członkowie nie mogą pracować w służbie cywilnej, zajmować się inną działalnością zarobkową oprócz dydaktycznej, naukowej i twórczej. Kadencja obu izb wynosi 4 lata. Każda z nich wybiera ze swojego składu przewodniczącego, jego zastępcę i komisję. W odniesieniu do przewodniczącego i jego zastępcy zastosowano dość interesujący zabieg prawny: wybierani są rotacyjnie, ale nie mogą oni być obywatelami tylko jednego państwa-członka (art. 42). Można to interpretować jako sytuację, że raz jedna strona zgłasza kandydata, a raz druga, ale rozszerzenie sprawia, że – teoretycznie – przewodniczącym może być Rosjanin, tyle że zgłoszony przez Białoruś.

Do kompetencji parlamentu Państwa Związkowego odniesiono sprawy tradycyjnie przypisane takiemu organowi, a więc stanowienie prawa w sferach odniesionych do właściwości Państwa, sprzyjanie unifikacji aktów prawnych państw członkowskich, przyjmowanie sprawozdań, uchwalanie budżetu, ratyfikowanie umów międzynarodowych zawartych przez Państwo, uczestniczenie (bądź obsadzanie) stanowisk w organach Państwa, decydowanie o przyjmowaniu nowych członków. Izby obradują oddzielnie i zgodnie z przyjętymi przez siebie regulaminami.

Z inicjatywy ustawodawczej korzystać miała: Najwyższa Rada Państwa, Rada Ministrów, Izba Związku i co najmniej 20 deputowanych z Izby Reprezentantów. Z uwagi na sposób kreacji Izby Związku nie było potrzeby określania wysokości poparcia w niej dla wniosku, gdyż jego tekst wypracowany i uzgodniony zostałby na innym szczeblu. Wniosek składany miał być do Izby Reprezentantów (gdyby prowadził do zwiększenia wydatków powinien mieć poparcie Rady Ministrów Państwa). Jeżeli w Izbie Reprezentantów co najmniej $\frac{1}{4}$ deputowanych byłaby przeciwna, wygaszeniu ulegać miała procedura rozpatrywania projektu.

Przyznanie prawa zgłoszenia wniosku ustawodawczego grupie 20 deputowanych daje Białorusi możliwość własnej inicjatywy, jak też teoretycznie zablokowanie inicjatywy rosyjskiej, gdyż $\frac{1}{4}$ w 103 osobowej Izbie decyzja wymaga poparcia / odrzucenia wielkością 26 głosów przy posiadaniu przez nią 28 głosów. Białoruś może blokować inicjatywy Rosji. Nie ma natomiast siły sprawczej, aby niezablokowaną własną inicjatywę przeprowadzić przez kolejny etap procedowania, gdyż ustawa jest uchwalona, gdy uzyska poparcie większości składu ustawowego w obu Izbach, a to oznacza, że w Izbie Reprezentantów musi się za nią opowiedzieć 52 deputowanych (art. 43). Ustawa w przyjętej formule jest przekazywana Przewodniczącemu Najwyższej Rady Państwa, który ma 30 dni na jej podpisanie, chyba że on (lub jego odpowiednik), który w danym momencie nie jest

przewodniczącym nie poweźmie informacji o sprzeciwie wobec jej wprowadzenia do obrotu prawnego, co jest równoznaczne z niezaakceptowaniem decyzji parlamentu. Układ nie mówi, kto jest uprawniony do zgłoszenia takiego *veto*. Dopuszczalne jest, aby Przewodniczący powołał parlamentarną komisję dla wypracowania wspólnego stanowiska izb. Na tej podstawie można domniemywać, że *veto* może zgłosić jedna z izb, która wcześniej głosowała na „tak”, a teraz z różnych powodów zmieniła zdanie, podobnie jak i można domniemywać, że będzie nią Izba Związku, z uwagi na sposób kreacji i powiązanie z kierowniczymi strukturami państwa, które delegowało deputowanych.

Dnia 20 IX 2000 r. Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej zatwierdziła projekt ustawy federalnej „O wyborach deputowanych Izby Reprezentantów parlamentu Związku Państw pierwszej kadencji”. Dokument rozesłano do podmiotów Federacji dysponujących prawem inicjatywy ustawodawczej. Do wypracowanego projektu zgłoszono ponad 800 poprawek, ale dalsze procedowanie zostało zahamowane.

W 2001 r. w Białorusi odbyły się wybory na urząd prezydenta, w których zwyciężył A. Łukaszenko, który uzyskał reelekcję w wyborach w 2006 r. Jednak zanim do tego doszło, w 1998 r. uchwalono po raz pierwszy wspólny budżet dla struktury integrującej Rosję i Białoruś i opiewał on na 520 mln rubli rosyjskich, a w 2001 r. – 2,4 mld rubli rosyjskich⁹⁵.

Rada Ministrów (*Sowiet Ministrow*). Organ wykonawczy Państwa Związkowego. Składać się miał z Przewodniczącego Rady Ministrów, szefów rządów, Sekretarza Państwa (na prawach zastępcy Przewodniczącego Rady Ministrów), ministrów kierujących resortem spraw zagranicznych, gospodarki, finansów i bliżej nieokreślonej kategorii – szefów podstawowych gałęziowych i funkcjonalnych organów zarządzania Państwa Związkowego (art. 44). Z zaproszenia na jej posiedzenia korzystają szefowie centralnych banków i ministrowie państw członkowskich. Przewodniczący Rady Ministrów powoływany jest przez Najwyższą Radę Państwa i może nim być szef państwa na zasadzie rotacyjnej. Sekretarz Państwa (*Gosudarstwiennyj siekrietar*) i szefowie gałęziowych i funkcjonalnych organów zarządzania powoływani (odwoływani) są przez Najwyższą Radę Państwa na wniosek Przewodniczącego Rady Ministrów. Kompetencje Rady Ministrów reguluje Układ o powstaniu Państwa Związkowego i decyzje Najwyższej Rady Państwa. I tym razem zaliczono do nich standardowe działania rządu. Były nimi (art. 45):

⁹⁵ J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, op. cit., s. 69.

1. Wypracowywanie podstawowych kierunków ogólnej polityki państwa i przedkładanie ich Najwyższej Radzie Państwa;
2. Wnioskowanie do Najwyższej Rady Państwa o utworzenie (zlikwidowanie) gałęziowych i funkcjonalnych organów zarządzania i sprawowanie nad nimi kierownictwa;
3. Wnoszenie do parlamentu projektów ustaw;
4. Realizacja postanowień układu założycielskiego i inicjowanie zmian;
5. Wnoszenie do parlamentu projektu budżetu państwa i odpowiedzialność za jego realizację;
6. Unifikacja prawodawstwa państw członkowskich;
7. Sprzyjanie ujednoliceniu prowadzenia przez państwa członkowskie spraw w sferze polityki międzynarodowej, obronności, bezpieczeństwa, praworządności, praw i swobód obywatelskich, porządku i ładu publicznego, walki z przestępczością, a także w sferze kultury, nauki, edukacji, ochrony środowiska itd.

Rada realizuje zadania z wykorzystaniem rozporządzeń, dyrektyw i rezolucji.

Z uwagi na fakt, że Najwyższa Rada Państwa i Rada Ministrów nie zostały przewidziane jako organy permanentnie pracujące, Rada Ministrów tworzy swój Stały Komitet (*Postojannyj Komitet*), na którego czele stoi Sekretarz Państwa. Jego podstawowym zadaniem jest przygotowanie posiedzeń Najwyższej Rady i Rady Ministrów. Ponadto na co dzień koordynuje prace gałęziowych i funkcjonalnych organów Państwa i ich współdziałanie z narodowymi odpowiednikami. Kandydatów do Komitetu powołuje (kadencja 4 lata) Rada Ministrów spośród kandydatur zgłoszonych przez poszczególne państwa. Jego członkami mogą być tylko obywatele państw członkowskich i w danej kadencji obywatele jednego państwa nie mogą stanowić więcej niż 2/3 składu. Członkowie Komitetu są powoływani i działają we własnym imieniu.

Sąd Państwa Związkowego (*Sud Sojuznogo Gosudarstwa*). Organ powołany dla zapewnienia jednolitej interpretacji i jednolitego stosowania prawa Państwa Związkowego (art. 50). Składa się z 9 sędziów, których powołuje parlament Państwa Związkowego na wniosek Najwyższej Rady Państwa na kadencję 6 lat (można dwa razy być sędzią, ale Układ nie precyzuje, czy chodzi o dwa razy z rzędu, czy – dwa razy w życiu; art. 53), przy czym co dwa lata wymieniana jest 1/3 sędziów. W składzie Sądu w tym samym czasie nie może być więcej niż 5 sędziów reprezentujących to samo państwo. Działają we własnym imieniu i są niezawisli. Najwyższa Rada zatwierdza statut i regulamin Sądu.

Orzeczenia Sądu podlegać mają obowiązkowemu wykonaniu. Decyzje podejmowane są większością 2/3 określonego w Układzie składu.

Izba Obrachunkowa (*Szczotnaja pałata*). Odpowiada za kontrolę nad finansami Związku Państw. W Układzie nie jest zdefiniowana jako organ. Składa się z 11 członków wyznaczanych przez parlament Państwa Związkowego (na wniosek jego Rady Ministrów) na sześcioletnią kadencję spośród obywateli państw członkowskich (art. 55). W tym samym czasie nie może znajdować się w jej składzie więcej niż 7 obywateli jednego państwa. Na czele stoi Przewodniczący, który podobnie jak jego zastępca, wybierany jest spośród członków Izby na kadencję 2 lat z możliwością reelekcji. Przewodniczący i zastępca muszą być obywatelami różnych państw. Są niezawisli w swoich działaniach. Izba jest uprawniona do żądania od organów Państwa, organizacji audytorskich i innych organów państw członkowskich dokumentów i informacji niezbędnych dla wywiązania się z nałożonych na nią zadań. Raporty składa do Rady Ministrów. Jest uprawniona, aby z własnej inicjatywy lub na prośbę dowolnego organu formułować rekomendacje. Regulamin funkcjonowania zatwierdza Rada Ministrów.

Podsumowanie

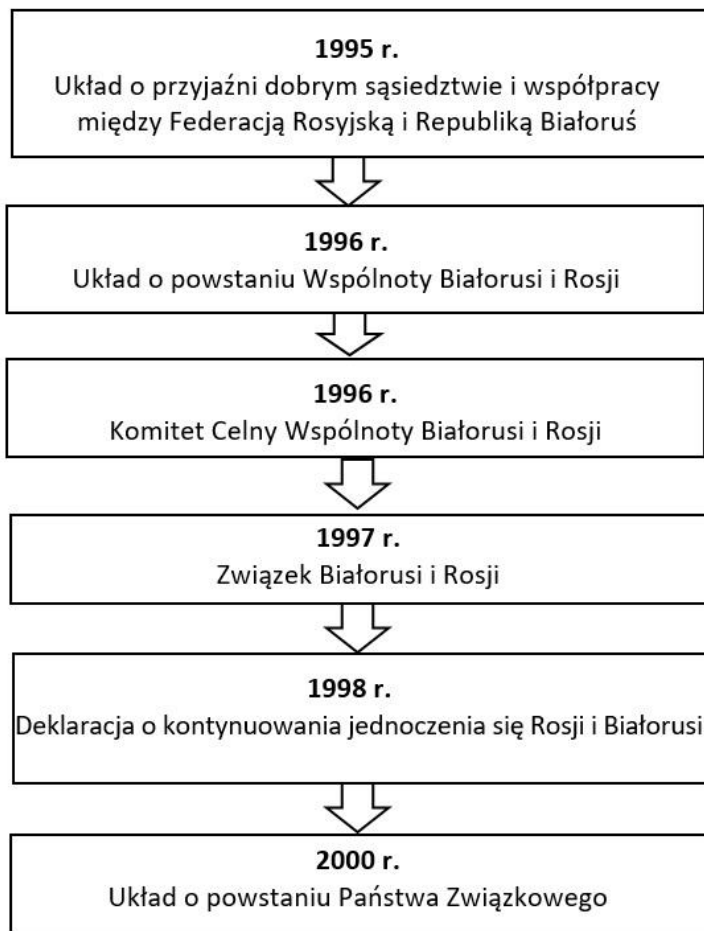
Wypracowany model integracji nie okazał się interesujący ani dla Białorusi, ani też nie zachęcił innych niepodległych państw – byłych republik – do podejmowania tej formy integracji na obszarze postradzieckim.

Z pełną odpowiedzialnością stwierdzić można, że idea Państwa Związkowego pozbawiona była i jest elementów procesu integracyjnego niepodległych państw⁹⁶. Obecnie kluczowymi momentami wydają się być utrzymanie suwerenności państw, a właściwie jednego – Białorusi i polityka podatkowa Rosji. Białoruś oczekuje od Rosji – w ramach przyszłości integracji – wypracowania mechanizmów osłonowych, a stanowisko Rosji zawarte zostało w wystąpieniu Premiera Federacji Rosyjskiej Dmitrija Miedwiediewa w czasie wizyty w Brześciu (grudzień 2019 r.), w trakcie której stwierdził, że „Rosja nie jest zainteresowana utrzymywaniem sojusznich relacji za *free*, ale ścisłą integracją w ramach Państwa Związkowego Rosji i Białorusi. Odkrył przy tym istotę celów Rosji – Rosja oczekuje od Białorusi wywiązania się z umowy z 1999 roku, której końcowym etapem miało być wyłonienie wspólnego prezydenta”⁹⁷.

⁹⁶ Ibidem, s. 72.

⁹⁷ <https://kresy24.pl/szef-rosyjskiego-msz-o-perspektywach-zjednoczenia-bialorusi-i-rosji/> (dostęp 1 III 2019 r.)

Tablica nr 6

Od Układu o Przyjaźni do Państwa Związkowego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie dokumentów udostępnionych na www.consultant.ru (dostęp 20 V 2020 r.).

Na ile sytuacja jest nieuregulowana, świadczy także wypowiedź ministra spraw zagranicznych Republiki Białoruś Uładzimira Makieja (z 2019 r.): „Zanim zaczniemy mówić o wprowadzeniu wspólnej waluty, stworzeniu jednego centrum emisji, musimy najpierw nawiązać normalną współpracę handlową i gospodarczą oraz usunąć wszystkie bariery i przeszkody [...] nie ma żadnych postulatów politycznych związanych z utworzeniem federacji, konfederacji, nie ma i nie będzie [...] przed rozpoczęciem integracji należy rozwiązać pilne problemy, a są to:

„manewr podatkowy”⁹⁸, usuwanie przeszkód w dostawach produktów rolnych i przemysłowych, negocjacje w sprawie rozwiązywania sporów związanych z cenami gazu i ropy itd.”⁹⁹

Proces integracji Rosji i Białorusi obarczony jest wieloma trudnościami¹⁰⁰ i wyzwanie prognozowania dalszego przebiegu wydarzeń jest niezwykle złożonym zadaniem. Faktem pozostaje, że Rosja i Białoruś są coraz bardziej oddalone. Oba państwa odmiennie postrzegają istotę integracji. Białoruś optuje za ścisłą gospodarczą współpracą z zachowaniem wszystkich atrybutów posiadanej suwerenności lub inaczej – bez dokonywania zmian w funkcjonowaniu gospodarki. Rosja przyjęła model współpracy polityczno-gospodarczej, w ramach której obrała/przyznała sobie funkcję podmiotu dominującego. W kwietniu 2020 r. na jaw wyszły propozycje zawarte w 31. z rzędu projekcie tzw. mapy drogowej integrowania Rosji i Białorusi. Nie została ona podpisana przez strony, a Białoruś określiła je szantażem. W projekcie przewidziano m.in. powołanie 12 nowych struktur integracyjnych, w tym wspólnego centrum emisyjnego, wspólnej waluty, Izby Obrachunkowej, wspólnych organów celnych, skarbowych, podatkowych, antymonopolowych, transportowych, przemysłowych, rolniczych oraz regulatora połączonych rynków gazu, ropy i energii elektrycznej¹⁰¹. Trudno zatem mówić o związku państw jako zrealizowanym projekcie.

⁹⁸ „Manewr podatkowy”, czyli planowe znoszenie przez Rosję ceł eksportowych na ropę naftową (do 2025 r.) przy jednoczesnym podnoszeniu podatków na kopaliny, co doprowadzi do wzrostu cen surowców na Białorusi, wpływając na zmniejszenie wpływów z towarów wytwarzanych z surowców importowanych z Rosji.

⁹⁹ <https://kresy24.pl/szef-bialoruskiego-msz-federacja-rosyjska-przedstawila-nam-propozycje-absolutnie-nie-do-przyjecia/> (dostęp 2 X 2019 r.).

¹⁰⁰ Szerzej: T. Gomar, *Paradoks niepostojanstwa*, „Rossija w globalnej polityce”, t. 4, nr 3/2006.

¹⁰¹ <https://kresy24.pl/na-jaw-wyszly-zapisy-31-mapy-drogowej-dot-integracji-rosji-i-bialorusi> (dostęp 16 IV 2020 r.).

NOWE FORMY INSTYTUCJONALNE BUDOWANIA BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO INTEGRACJI W PRZESTRZENI POSTRADZIECKIEJ

4.1. Od Związku Celnego do Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego

Uwarunkowania powstania Związku Celnego

Pierwsze lata funkcjonowania Wspólnoty Niepodległych Państw unaocznily, że pomimo wzajemnego uzależnienia systemów gospodarczych byłych republik radzieckich, które stanowiło bezsporny ich potencjał integracyjny po rozpadzie ZSRR, zarysowały się różne modele w podejściu do współistnienia i współpracy. Po latach imperialnego zjednoczenia suwerenność i niepodległość stały się wartościami nadrzędnymi, znacząco utrudniając znalezienie płaszczyzny porozumienia. Uwidocznily się ambicje poszczególnych państw do zdominowania zarówno obszaru postradzieckiego, jak i poszczególnych jego regionów. Równocześnie niemożliwe było, aby w krótkim czasie wyswobodzić się z powstałych w okresie radzieckim powiązań gospodarczych, które stały się teraz elementami konfliktogennymi. Właściwa dla niego specjalizacja gałęziowa zbudowana – z założenia w celu osłabienia podstaw samodzielności – w oparciu o nieuwzględnianie posiadanej przez republiki bazy materiałowej, tradycji danego obszaru i kultury gospodarowania. Po rozpadzie ZSRR stworzyło to konieczność dokonywania przez niepodległe państwa zakupów większości surowców i towarów przetworzonych przy właściwym wszystkim deficycie środków finansowych. Następowало sztuczne podnoszenie cen na posiadane surowce i wytwarzane dobra, które po zniknięciu rynku krajów socjalistycznych przestały być konku-

rencyjne. Gospodarka przegrywała z polityką. Naruszono system bezpieczeństwa w regionie i w poszczególnych krajach.

O legitymacji władzy decyduje w pierwszej kolejności subiektywne poczucie przez obywateli bezpieczeństwa w swoim kraju. Jest ono warunkowane sprawami socjalnymi i pewnością dnia jutrzejszego. Wymuszone proklamowanie niepodległości zaburzyło istniejące wcześniej stosunki. Zniknęła legitymacja oparta o stabilność życia zapewnianą przez wszechwładną moc Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR). W przypadku Federacji Rosyjskiej, Ukrainy i Białorusi ukazała się nicość. W państwach kaukaskich i azjatyckich na sile przybrała legitymacja klanowo-rodowa. Zawsze była elementem pragmatyki ich funkcjonowania, ale w okresie władzy radzieckiej wzmacniała ją legitymacja KPZR. Sytuacja uległa zmianie. Polityka przebudowy nie przyniosła znaczących zmian politycznych i gospodarczych, ale wywarła wpływ na świadomość obywateli. Mowa o konsekwencjach nieznanej wcześniej polityki otwartości (pomijając jej sterowalność) umożliwiającej nagłaśnianie w mediach różnych zjawisk patogennych. Powstał patowy układ, w ramach którego zarówno jej kontynuowanie, jak i zrezygnowanie z niej delegitymizowało władzę. Postępowanie władz nowo powstałych państw stało się nieprzewidywalne. Dążenie do wykazania ekonomicznej efektywności stanowiącej podstawę bezpieczeństwa obywateli obarczone było zagrożeniem wyprzedaży środków materialnych, technologii, informacji itd., które znalazły się w ich posiadaniu w ramach ZSRR i nadal stanowiły podstawę bezpieczeństwa państw, będących jeszcze nie tak dawno elementami jednolitej struktury – ZSRR.

Wspólnota Niepodległych Państw pomogła rozejść się dotychczasowym republikom związkowym, ale tylko częściowo stworzyła warunki do samodzielnego bytu. Stąd też co pewien czas pojawiały się inicjatywy tworzenia alternatywnych wobec niej ugrupowań, które w odróżnieniu od niej miały mieć, może nie charakter integracyjny, ale zapewniać wielopoziomą koordynację w gospodarowaniu.

Pierwsze dążenia do instytucjonalizacji współpracy gospodarczej zostały wypowiedziane przez Nursułtana Nazarbajewa, Prezydenta Republiki Kazachstan. W wystąpieniu na Moskiewskim Uniwersytecie im. M.W. Łomonosowa (1994 r.) zaproponował utworzenie Euroazjatyckiego Związku Państw (*Jewrazijskij Sojuz gosudarstw, JeSG*), który w czerwcu tegoż roku uzyskał nazwę Związek Euroazjatycki (*Jewrazijskij Sojuz, JeS*)¹. Inicjatywa przewidywała zorganizowanie integracji na podstawie ponadnarodowych organów powołanych dla kreowania

¹ www.eaeunion.org (dostęp 21 II 2019 r.).

wspólnej przestrzeni gospodarczej i polityki obronnej². Inicjatywa była przedwczesna i nie spotkała się z pozytywnym odzewem byłych republik radzieckich. Tempo tworzenia nowej przestrzeni politycznej okazało się nazbyt szybkie w stosunku do przemian zachodzących w polityce, ale przede wszystkim – w gospodarkach poszczególnych państw³. Dalekowzroczna, bo tak ją należy określić, polityka prezydenta Kazachstanu sprowadzała się do utworzenia na terenie euroazjatyckim, zarządzanym dotychczas przez ZSRR, alternatywnego dla Unii Europejskiej ugrupowania integracyjnego. Rosja nie była jednak gotowa ani do zrezygnowania z dominowania w regionie⁴, ani podjęcia inicjatywy kreowania nowych relacji. Podjęła grę „małych kroków”. Akcent padł na gospodarczo niewydolną Białoruś, na której terytorium znajdowały się struktury jednolitego poradzieckiego systemu ochrony powietrznej i której gospodarka potrzebowała rosyjskiej ropy i gazu oraz Kazachstanu, posiadającego kosmodrom „Bajkonur” i deficyt ropy naftowej. Nie bez przyczyny, w decyzji (z 19 XII 2011 r.) dotyczącej wejścia w życie umów podpisanych w ramach zainicjowanego w międzyczasie⁵ procesu tworzenia Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej (*Jedinoje Ekonomiceskoje Prostranstwo, JeEP*) dwukrotnie nawiązano do porozumienia zawartego między rządem Federacji Rosyjskiej i Republiki Kazachstan o dostawach z Rosji do Kazachstanu ropy i produktów ropopochodnych (z 9 XII 2011 r.)⁶. Zainteresowanie tą inicjatywą wyraził Kirgizstan i Tadżykistan. Należy to łączyć z gwarancjami uruchomienia procesu doprowadzenia do swobody przepływu surowców. Inaczej mówiąc, podjęto próbę zintegrowania obszarów wzajemnie uzależnionych, rozpoczynając od najsłabszych (najbardziej uzależnionych od Rosji), aby następnie zachęcić inne państwa do współuczestniczenia w tym programie. To jedno zagadnienie. Drugie – powiązane jest z doświadczeniami funkcjonowania Wspólnoty Niepodległych Państw, która pokazała, że trudno przewidzieć zachowanie poszczególnych państw, które do tej pory wchodziły w skład ZSRR. Faktem jest, że proces decyzyjny w WNP dopuszczał różne rozwiązania, ale ich stosowanie

² www.eaeunion.org/upload/iblock/006/1994_1_1.jpg (dostęp 25 V 2020 r.).

³ J. Kuśpit, *Euroazjatycka Unia Gospodarcza jako przykład rosyjskich inicjatyw w zakresie reintegracji państw byłego ZSRR*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania”, Uniwersytet Szczeciński 2015, nr 41, t. 1, s. 136.

⁴ A. Kożemiakin, R. Kanet, *Russia and its Western Neighbours*, [w:] A. Kozhemiakin, R. Kanet, *The Foreign Policy of the Russian Federation*, London 1997, s. 25 i nast.

⁵ Dnia 19 IX 2003 r. Rosja, Ukraina, Białoruś i Kazachstan podpisały porozumienie o utworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, *Soglaszenije o formirowanii Jedinogo Ekonomiceskogo Prostranstwa ot 19 sentjabria 2003 g.*; www.kremlin.ru (dostęp 3 VIII 2019 r.).

⁶ *Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracii i Prawitelstwom Kazachskoj Riespubliki w obłasti postawok niefti i nieftieproduktow w Riespubliku Kazachstan ot 9 diekabria 2010 g.*

pokazało dobitnie, na ile możliwe jest ponowne zintegrowanie obszaru. W tym kontekście zwraca uwagę, że pewne decyzje – ograniczając się do decyzji szefów państw (z różnych okresów) – powtarzają się, tyle że są zawierane w aktach różnej rangi – deklaracja (*diektaracija*), decyzja (*rieszenije*), porozumienie (*sogłaszenije*), plan (*plan*). Uprawnione wydaje się uznanie tego za świadectwo niepewności przebiegu wydarzeń.

Tak czy inaczej, inicjatywę przejęła Rosja i dnia 6 I 1995 r. zawarła z Białorusią „Porozumienie o związku celnym Republiki Białoruś i Federacji Rosyjskiej” (*Sogłaszenije o Tamożennom Sojuzie Riespubliki Bielarus i Rossijskoj Fiedieracii ot 6 janwaria 1995 g.*)⁷. Wkrótce przyłączył się do niego Kazachstan oraz Kirgyzstan i 29 III 1996 r. podpisano czterostronną „Umowę o umocnieniu integracji w sferze gospodarczej i humanitarnej” (*Dogowor o ugłublenii intiegracii w ekonomiczeskoj i gumanitarnoj obłastiax*)⁸. Pomimo wielości umów i porozumień nie udało się doprowadzić do stworzenia wspólnej przestrzeni celnej. Poza względami natury politycznej, zdecydował o tym spadek wymiany gospodarczej między republikami i niesprecyzowane, a właściwie niemożliwe do sprecyzowania – w kontekście realizacji – stanowisko Rosji wobec państw ościennych. Nie ulega wątpliwości, że zmierzała do swoiście rozumianej reintegracji obszaru według schematu właściwego imperium tzn. integracja wokół niej jako centrum⁹.

Chronologia kolejnych działań przedstawia się następująco: 26 II 1999 r. przedstawiciele Białorusi, Kazachstanu, Kirgyzstanu, Federacji Rosyjskiej i Tadżykistanu podpisali „Układ O Związku Celnym i Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej” (*Dogowor O tamożennom sojuzie i Jedinom ekonomiczeskom prostrierstwie*)¹⁰. Na posiedzeniu Międzypaństwowej Rady państw-stron Układu o Związku Celnym (z 23 V 2000 r.) Władimir Putin wezwał do podjęcia zdecydowanych kroków na drodze zacieśnienia współpracy i zaproponował powołanie pełnowartościowej (*połnocennoj*) organizacji, tzn. takiej, która będzie miała określoną strukturę i ustalone mechanizmy działania. Utworzono grupę roboczą dla wypracowania tej

⁷ www.eaeunion.org (dostęp 21 II 2019 r.). Jest to strona internetowa pełniąca funkcję archiwum tej organizacji. Skan dokumentu zawiera datę 6 I 1995 r., a dokument udostępniony do pobrania opatrzony jest datą 20 I i ma skróconą nazwę, tzn. nie wskazuje nazw państw.

⁸ *Dogowor Bieloruskoj Riespubliki, Kazachskoj Riespubliki, Riespubliki Kirgyzstan i Riespubliki Tadzikistan ob ugłublenii intiegracii w ekonomiczeskoj i gumanitarnoj obłastiax ot 29 marta 1996 g.* W 1998 r. przystąpił do niego Tadżykistan; www.eaeunion.org (dostęp 11 III 2020 r.).

⁹ Szerzej: D. Furman, *O buduszczem postsowieckiego prostranstwa*, [w:] A. Torkunow (red.), *Wnieszniaja polityka i bezopasnost suwieriennoj Rossii 1991-2002*, t. III, Moskwa 2002.

¹⁰ *Dogowor O tamożennom sojuzie i Jedinom ekonomiczeskom prostranstwie ot 26 fiewralia 1999 g.*, www.eaeunion.org (dostęp 1 I 2020 r.).

koncepcji i stworzenia dla niej projektów dokumentów konstytutywnych¹¹. Uzewnętrzniły się jednak rozbieżności będące wyrazem rywalizowania o przywództwo, a więc i wpływ na procesy decyzyjne. Rosja optowała za tzw. udziałem w gospodarce zgodnie z praktyką międzynarodową Unii Europejskiej.

Ostatecznie porozumiano się, że integrowanie gospodarcze zostanie rozłożone na etapy, będzie procesem narastającym, a stopień zintegrowania pozostanie uzależniony od doświadczeń międzynarodowych w danej sferze. Dnia 10 X 2000 r. podpisano (w Astanie, Kazachstan) „Układ o utworzeniu Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej” (*Jewrazijskoje ekonomiczeskoje soobszczestwo; JewrAzES*)¹². Złożyli pod nim podpisy przedstawiciele Białorusi, Kazachstanu, Kirgizstanu, Rosji i Tadżykistan¹³. W kolejnych latach zawarto wiele szczegółowych umów i porozumień. Wydarzenia tych lat uwidaczniają zamysł procesu integracyjnego byłych republik radzieckich.

- Dnia 19 IX 2003 r. – przedstawiciele Białorusi, Kazachstanu, Kirgizstanu i Ukrainy podpisali „Porozumienie o tworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej” (*Sogłaszenije o formirowanii Jedinogo ekonomiczeskogo prostranstwa, JeEP*)¹⁴;
- Dnia 6 X 2007 r. prezydenci Białorusi, Kazachstanu i Federacji Rosyjskiej podpisali „Układ o stworzeniu wspólnej przestrzeni celnej i Związku Celnego Republiki Białoruś, Republiki Kazachstan i Federacji Rosyjskiej” (*Dogowor o sozdanii jedinoj tamozennoj territorii i formirowanii*

¹¹ www.eaeunion.org (dostęp 1 I 2020 r.).

¹² *Dogowor ob uczrieźdzenii Jewrazijskogo Ekonomiczeskogo Sojuza ot 10 oktiabreja 2000g.* Przyjęto też Decyzję Międzypaństwową Rady Republiki Białoruś, Republiki Kazachstan, Republiki Kirgizstan, Federacji Rosyjskiej i Republiki Tadżykistan polecającą Komitetowi Integracyjnemu (*Integracionnyj komitet*) wypracowanie dokumentów konstytucyjnych dla nowej organizacji. www.evrazes.com (dostęp 15 V 2020 r.).

¹³ *Dogowor ob uczrieźdzenii Jewrazijskogo Ekonomiczeskogo Sojuza ot 10 oktiabreja 2000 g.* www.evrazes.com (dostęp 2 I 2020 r.). W maju 2002 r. status obserwatora uzyskała Mołdowa i Ukraina, w 2003 r. – Armenia, a w styczniu 2006 r. jej członkiem został Uzbekistan (wystąpił w 2008 r.). Status obserwatora we wspólnocie mają także dwie organizacje: Międzypaństwowy Komitet Lotnictwa (*Mieżgosudarstwiennyj awiacionnyj komitet – MAK*) i Euroazjatycki Bank Rozwoju (*Jewrazijskij bank razwitijsa – JeABR*). Od grudnia 2003 r. *JewrAzES* jest obserwatorem przy Zgromadzeniu Ogólnym Organizacji Narodów Zjednoczonych.

¹⁴ *Sogłaszenije o formirowanii Jedinogo ekonomiczeskogo prostranstwa ot 19 sientjabreja 2003 g.*, www.eaeunion.org (dostęp 15 V 2020 r.).

Tamozennego sojuza Rjespubliki Bielarus, Rjespubliki Kazachstan i Rossijskoj Fiedieracii)¹⁵.

- W styczniu 2010 r. zainicjowano działalność Związku Celnego Republiki Białoruś, Republiki Kazachstanu i Federacji Rosji (*Tamozennyj sojuz Rjespubliki Bielarus, Rjespubliki Kazachstan i Rossijskoj Fiedieracii, TS*), wprowadzono jednolitą taryfę celną, zlikwidowano kontrolę celną na wspólnych granicach i umożliwiono swobodny przepływ towarów.

Interesy stron nie były zbieżne. Dla Rosji utworzenie struktury koordynującej współpracę miało wymiar gospodarczy, a przede wszystkim – geopolityczny. Rozpad ZSRR otoczenie międzynarodowe odebrało jako powstanie obszaru do zagospodarowania. Dotyczyło to (i dotyczy) zarówno Unii Europejskiej, jak i np. Chin. Podejście takie pozostawało w sprzeczności z interesami Rosji, która terytoria byłego ZSRR traktowała jako swoje i każde skierowanie się nowo powstałych państw w stronę Zachodu przyjmowała jako naruszenie jej interesów i bezpieczeństwa¹⁶. Równocześnie jej kondycja gospodarcza była na tyle słaba, że sama potrzebowała wsparcia i krytyka współpracy byłych republik z Zachodem prezentowała się mało wiarygodnie, nawet w planie zrezygnowania z ogólnoświatowej mocarstwowości¹⁷ na rzecz mocarstwa euroazjatyckiego¹⁸. Należało przeciwdziałać ekspansji politycznej i gospodarczej państw trzecich na terytoriach uznawanych przez Rosję za swoje, ale też zapewnić gospodarce rosyjskiej rynki zbytu w obliczu wytwarzania i handlowania towarami nie posiadającymi przymiotu konkurencyjności¹⁹.

Interesy Białorusi sprowadzić można do dyskusji o zyskach w sytuacji istniejącego stanu gospodarki państwa. Koncepcja Wspólnej Przestrzeni Gospo-

¹⁵ *Dogowor o sozdanii jedinoj tamozennej territorii i formirowanii Tamozennogo sojuza Rjespubliki Bielarus, Rjespubliki Kazachstan i Rossijskoj Fiedieracii ot 6 oktajbrja 2007 g.*, www.eaeunion.org (dostęp 11 II 2020 r.).

¹⁶ Szerzej o problemie bezpieczeństwa regionalnego: R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego. Koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Warszawa 2004, R. Wróblewski, *Bezpieczeństwo narodowe. Zintegrowane i zrównoważone*, Siedlce 2019.

¹⁷ K. Świder używa też dla określenia pozycji Rosji sformułowania „partner junior” w odniesieniu do stosunków ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej, K. Świder, *„Wielcy gracze” na Wschodzie – implikacje dla polskiej polityki wschodniej*, [w:] S. Bieliń (red.), *Polityka wschodnia Polski – między fatalizmem geopolitycznym a klątwą niemocy*, Warszawa-Pułtusk 2019, s. 378 i nast.

¹⁸ Zwraca na to uwagę m.in. A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006, s. 135 i nast.

¹⁹ O ile w 2000 r. udział eksportu Kazachstanu i Białorusi do Federacji Rosyjskiej zmniejszył się o 11 punktów osiągając poziom 9%, o tyle kilka lat później – osiągnął poziom 18 punktów, a więc – znalazł się na poziomie 32%. A. Jarosiewicz, I. Wiśniewska, K. Kłysiński, *Wspólna Przestrzeń Gospodarcza: kolejny etap integracji wokół Rosji*, www.osw.waw.pl (dostęp 5 VIII 2019 r.).

darczej zakładała zintegrowanie państw w praktycznie wszystkich obszarach ich funkcjonowania. Dla Białorusi kluczowe znaczenie miały bezcłowe dostawy ropy naftowej do jej rafinerii i rynek zbytu dla towarów białoruskich.

Interesy Kazachstanu. Państwo to, podobnie jak Białoruś, bez wsparcia Rosji nie było w stanie samodzielnie funkcjonować; nie było także w stanie odpowiedzieć na narastające zaangażowanie Chin w Azji Centralnej.

Nie zapomniano jednak inicjatywy wysuniętej przez N. Nazarbijewa (w 1994 r.). Powrócono do niej 9 XII 2010 r. na szczycie Związku²⁰ i zatwierdzono dokumenty stanowiące podstawę utworzenia szczególnej z nazwy struktury Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej w ramach Euroazjatyckiej Przestrzeni Gospodarczej (*Jedinoje ekonomičeskoje prostranstwo w ramkach Jewrazijskogo ekonomičeskogo prostranstwa, JeEP-JeEP*), która miały wejść w życie z dniem 1 I 2012 r. W „Deklaracji o tworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej Republiki Białoruś, Republiki Kazachstan i Federacji Rosyjskiej” wyrażono nadzieję na rychłe przystąpienie do niej Kirgizstanu i Tadżykistanu²¹.

Rok później, w 2011 r. (3 X) na łamach dziennika „Izwestia” ukazał się artykuł ówczesnego premiera Federacji Rosyjskiej W. Putina pt. „Nowy projekt integracyjny dla Euroazji – teraźniejszość, która tworzy przyszłość”²². Artykuł szczególny w treści. Potwierdza inicjację (z dniem 1 I 2012 r.) programu tworzenia Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej (*Jedinoje ekonomičeskoje prostranstwo*) Białorusi, Kazachstanu i Rosji (pominięto Kirgizstan i Tadżykistan). Wskazano na niesprawności w funkcjonowaniu Wspólnoty Niepodległych Państw, ale potwierdzono, że jest ona niezastąpionym mechanizmem pozwalającym zbliżać pozycje i wypracowywać stanowiska. Jako cel nowego ugrupowania W. Putin wskazał zjednoczenie 165 mln nabywców we wspólnej przestrzeni prawnej, w obszarze swobodnego przepływu kapitału, usług i siły roboczej. To konsekwencja inicjatywy N. Nazarbijewa, aby stworzyć na obszarze postradzieckim Unię Europejską bis. Do kluczowych obszarów współpracy W. Putin odniósł: 1) rozwiązanie problemów makroekonomicznych poszczególnych państw i wzajemnej współpracy, 2) ustalenie zasad konkurencji w przemyśle²³, 3) ustalenie zasad reglamentowania przepływu towarów z akcentem na produkcję rolniczą, 4) kwestie funkcjonowania międzypaństwowego transportu, 5) normalizację taryf

²⁰ www.tengrinews.kz (dostęp 15 IV 2018 r.).

²¹ *Deklaracja o formowaniu Jewroazjatskiego ekonomičeskogo prostranstwa Rjespubliki Bielarus, Rjespubliki Kazachstan i Rossijskoj Fiedieracji*, www.eaeunion.org (dostęp 15 IV 2018 r.).

²² W. Putin, *Nowyj integracionnyj projekt dla Jewrazii – buduszczeje kotoroje roždajetsja siegodnia*, „Izwestija” 03 X 2011; Też: www.iz.ru/news/502761 (dostęp 15 IV 2018).

²³ Przypominało to nawiązanie do specjalizacji gałęziowej z okresu socjalizmu.

dla produkcji rolno-spożywczej, 6) transport, 7) politykę migracyjną i wizową. W tym samym artykule ówczesny premier Federacji Rosyjskiej stwierdził, że trzeba „twórczo przyjąć doświadczenia porozumień szengenśkich, które stały się dobrem dla Europejczyków, ale także obywateli innych państw”²⁴. Katalog zagadnień wskazuje jednak, że nie chodziło o Unię Europejską bis, ale o stworzenie ZSRR bis, który ma pomóc Rosji rozwiązać kluczowe dla niej problemy, a do takich należało zaopatrzenie w żywność, preferencyjna sprzedaż nisko jakościowej produkcji przedsiębiorstw rosyjskich, pozyskiwaniu taniej siły roboczej z państw ościennych. Przypominało to nawiązanie do specjalizacji gałęziowej z kresu socjalizmu. W celach współpracy nakreślonych przez W. Putina nie ma mowy o bezpieczeństwie energetycznym kluczowym dla nowo powstałych państw, a jest jedynie mowa o rozwiązaniu problemów Rosji. Inaczej mówiąc, tam, gdzie jesteśmy słabi, macie nam pomóc, a tam gdzie jesteśmy silni (energetyka), warunki współpracy ustalimy indywidualnie, w zależności od udzielonej nam pomocy. Potwierdzają to dywagacje D. Furmana, który konstatuje, że nie ma możliwości zrealizowania na przestrzeni postradzieckiej modelu integracyjnego Unii Europejskiej, gdyż historycznie Rosja była zawsze hegemonem i bez hegemonu, z uwagi na wielorakie historycznie ukształtowane uwarunkowania, nie można zjednoczyć obszarów²⁵. Tak, to prawda – z zastrzeżeniem – wszyscy rozumieją, że w okresie przejściowym nie ma możliwości odcięcia się od spuścizny przeszłości, ale celem jest samodzielność i wszystko co tworzymy ma temu sprzyjać; warunkowo godzimy się na pewne wskazane przez was zasady gry. Na ile plany te w Europie uznawano za realne, świadczy opracowana przez Klub Rzymski symulacja podziału stref wpływu (zwraca uwagę, że Polska dołączona została do strefy wpływów Rosji (tablica nr 7)).

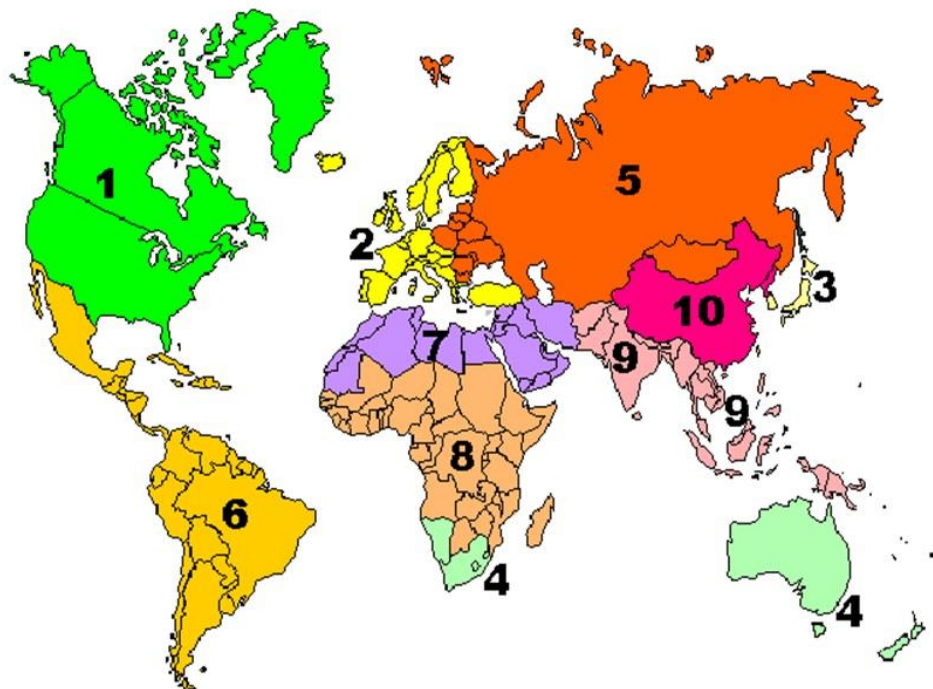
Kluczowym momentem wydaje się być stwierdzenie W. Putina, że powołanie nowego ugrupowania pozwoli Rosji uwolnić się od budowania ochrony granic z Kazachstanem na długości ponad 7 tys. kilometrów. Nie chodziło zatem o współpracę gospodarczą, ale bezpieczeństwo Rosji. Ugrupowanie miało rozpocząć funkcjonowanie w 2013 r. i zapewnić firmom rosyjskim niczym nieograniczony dostęp do rejestrowania się w państwach je tworzących²⁶.

²⁴ W. Putin, *Nowy integracyjny projekt dla Jewrazii – budzące katoroje roždajetsja siegodnia*, „Izwestia” 03 X 2011, Też: www.iz.ru/news/502761 (dostęp 15 IV 2018).

²⁵ Szerzej: D. Furman, *O budującym postsowieckiego prostranstwa...*, op. cit.,

²⁶ Agencja Interfax, 16 VII 2017 r. Za: www.prisonplanet.pl (dostęp 29 VI 2019 r.).

Tablica nr 7

Podział stref światowej integracji gospodarczej opracowany przez Klub Rzymski

Źródło: www.prisonerplanet.pl/polityka/rosja/geostrategia (dostęp 30 VI 2019 r.).

Wszyscy uczestnicy procesu podkreślali, że głównym ogniwem inicjowania współpracy jest Rosja²⁷. Plan W. Putina nie uzyskał akceptacji potencjalnych państw członkowskich Związku. Kwestią sporną były interesy Kazachstanu i Białorusi, a dokładnie – sprawy tranzytu ropy naftowej z Kazachstanu do Europy z wykorzystaniem rosyjskiej sieci przesyłowej. Kazachstan miał problem z wynegocjowaniem z Rosją taryf na jej przesył na Białoruś, skąd miała być przekazywana do krajów Unii Europejskiej. Na posiedzeniu Międzypaństwowej Rady Euroazjatyckiej Przestrzeni Gospodarczej (grudzień 2012 r.) ustalono, że dokumenty kreujące nową strukturę wejdą w życie z dniem 1 I 2015 r. Wówczas też miało nastąpić rozwiązanie Euroazjatyckiej Przestrzeni Gospodarczej. Motywowano to powstaniem warunków przejścia do kolejnej fazy integracji i ideą utworzenia Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (*Jewrazijskoje ekonomiczeskoje soobsczestwo, JeAES*). Rozmawiano

²⁷ Na przykład A. Łukaszenko, *Russkaja narodnaja linija*, 02 X 2013, www.rusline.ru/politicnews (dostęp 30 VI 2019 r.).

o tym też na jej szczycie w Astanie (Kazachstan; 3-4 X 2013 r.). Szczegółowe ustalenia nie są znane, ale Prezydent Republiki Białoruś Aleksandr Łukaszenko w wywiadzie prasowym stwierdził, że odbudowanie ZSRR jest „niemożliwe i nieoczekiwane. Nowa wspólnota może być zjednoczeniem suwerennych i niepodległych państw, ale bez ponadnarodowych organów zarządzania i bez wprowadzania wspólnej waluty”²⁸. Ustalono kolejny termin powołania kolejnej instytucjonalnej formy integracyjnej, wskazując na 2015 r.

Dokument rozwiązujący Euroazjatycką Wspólnotę Gospodarczą podpisano 10 X 2014 r. Wówczas też W. Putin, będąc Przewodniczącym Międzypaństwowej Rady Wspólnoty, stwierdził, że spełniła ona swoją rolę, zapewniając rozwój euroazjatyckiej integracji i tworząc podstawę dla powołania Związku Celnego (*Tamozennyj Sojuz*) i Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej Rosji, Białorusi i Kazachstanu (*Jedinoje ekonomičeskoe prostranstwo Rossii, Bielorusii i i Kazachstana*). Wymieniony katalog państw-uczestników nie objął Tadżykistanu i Kirgizstanu, a kolejność wymienienia państw nie była zgodna z porządkiem alfabetycznym, a zatem wskazywała na polityczną lub materialną siłę uczestników nowej struktury²⁹.

„Układ o Euroazjatyckim Związku Gospodarczym” (*Jewroazjatskij ekonomičeskij sojuz, JeAES*) podpisano w dniu 29 V 2014 r. Uczynili to przedstawiciele Białorusi, Kazachstanu i Rosji³⁰. Data 29 V 2014 r. jest też wskazywana na oficjalnej stronie internetowej ugrupowania jako data jego powstania³¹. Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej zatwierdziła dokumenty o jej powstaniu 26 IX 2014 r.³², Rada Federacji 1 X 2014 r., a Prezydent FR podpisał je 3 X 2014 r. Prezydent Republiki Białoruś dokumenty o przystąpieniu do ugrupowania podpisał 9 X 2014 r.³³, a Prezydent Kazachstanu – 14 X 2014 r. Zasadnym wydaje się zatem uznanie, że Związek powstał 9 X 2014 r. (ratyfikacja przez drugie państwo) lub 14 X 2014 r. (ratyfikacja przez ostatnie państwo-stronę układu) (tablica nr 8).

²⁸ www.rusline.ru/politnews (dostęp 20 VI 2019 r.).

²⁹ Członkostwo w nowej integracji ekonomicznej zadeklarował Kirgizstan i Armenia. Dnia 2 I 2015 r. nabrał mocy układ o przyłączeniu Armenii do Unii, a 12 VIII 2015 r. o przyłączeniu Kirgizstanu.

³⁰ Dogovor ot 29 maja 2014 g. *O Jewrazijskom Ekonomičeskom Sojuzie*, www.consultant.ru/document, (stan na dzień 15 III 2018, dostęp 30 VI 2019 r.); *Russian parliament ratifies agreement on Eurasian Economic Union*, www.tass.com/russia/751398 (dostęp 30 VI 2019 r.), *Dogovor o Jewrazijskom ekonomičeskom sojuzie*, ot 18 nojabrja 2011 g.

³¹ www.eunion.org (dostęp 20 VI 2019 r.).

³² www.tass.ru/politika (dostęp 30 VI 2019 r.).

³³ www.tass.ru/mezhdunarodnaja-panorama (dostęp 21 II 2019 r.).

Tablica nr 8

Terminy ratyfikowania Układu o powołaniu Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (JeAES)

Kraj	Organ	Data zatwierdzenia umowy
Rosja	Duma Państwowa	26 IX 2014 r.
	Rada Federacji	1 X 2014 r.
	Prezydent	3 X 2014 r.
Białoruś	Izba Przedstawicieli	9 X 2014 r.
	Rada Republiki	9 X 2014 r.
	Prezydent	9 X 2014 r.
Kazachstan	Mażilis (Izba niższa parlamentu)	1 X 2014 r.
	Senat	9 X 2014 r.
	Prezydent	14 X 2014 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: www.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama, www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details; [www.parlam.kz/ru/zenate/press center](http://www.parlam.kz/ru/zenate/press-center); www.vote.duma.gov.ru; www.tass.ru/politika; www.council.gov.ru; www.kremlin.ru/events/president (dostęp 30 VI 2019 r.).

Akceptacja (w 2012 r.) utworzenia Związku (JeAES) nie oznaczała zaniku rozbieżności interesów. W tym kontekście wskazanie dnia 1 I 2015 r. jako daty powołania nowej struktury integracyjnej i zaprzestania działalności przez dotychczasowe ugrupowanie integracyjne należy uznać za potwierdzenie niepewności rozwoju sytuacji. Cały czas przysłowiową „kością niezgody” były interesy Rosji mającej na celu reprezentowanie interesów dotychczasowych republik radzieckich w ramach programu „Wielkiej Europy” i Kazachstanu aspirującego do przewożenia na obszarze Azji Środkowej, ale też niezdolnego do działania bez wsparcia Rosji. Nie przerwano współpracy w ramach utworzonego w 1994 r. związku gospodarczego Kazachstanu, Kirgizstanu i Uzbekistanu (od 1998 r. – także Tadżykistanu) – tj. Centralno-Azjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (*Centralno-Azjatijskoje ekonomiczeskoje soobszczestwo*, CAES). W 2001 r. zmieniono jej nazwę (inicjatywa Islama Karimowa, Prezydenta Uzbekistanu) na Organizację Centralno-Azjatyckiej Współpracy (*Organizacija Centralno-Azjatijskogo Sotrudniczestwa*, OCAS). Sama zmiana nazwy pozornie wydaje się mało ważna, ale pamiętając pragmatykę okresu radzieckiego, kiedy każde słowo miało ściśle

przypisane znaczenie, podjęty zabieg miał charakter rewolucyjny. Nie mówimy o wspólnocie, ale o współpracy z pozycjonowaniem Rosji i powiązanego z nią Kazachstanu. W 2004 r. wpływy Rosji w regionie okazały się jednak na tyle silne, a sytuacja Kazachstanu na tyle złożona, że (z inicjatywy Prezydenta Kazachstanu Organizacja połączyła się z *JewrAzES*³⁴).

Następnie podjęto próby rozszerzenia wpływów *JeAES* na państwa pozostające poza obszarem tradycyjnych wpływów Rosji i Kazachstanu. W 2016 r. weszło w życie – jako przykład – „Porozumienie o strefie swobodnego handlu między Związkiem a Wietnamem”. W tym samym roku dokonano zmiany akronimu organizacji z *JeAES* na *JewrAzES*. Motywowano to rejestracją organizacji przy ONZ, a w 2018 r. podpisano porozumienie o handlowo-gospodarczej współpracy z Chinami i tymczasowe porozumienie zmierzające do utworzenia strefy wolnego handlu z Iranem. Zdecydowano się też na wprowadzenie w życie wcześniej zawartych umów międzynarodowych kreujących Wspólną Przestrzeń Gospodarczą Białorusi, Kazachstanu i Rosji. Ich przedmiot dotyczył rozszerzenia współpracy w sferze swobodnego przepływu usług, kapitału i osób. Zdeklarowano gotowość przejścia do kolejnego etapu integracji i zharmonizowania procesów integracyjnych zachodzących w przestrzeni euroatlantyckiej i euroazjatyckiej³⁵.

Analiza przedstawionego ciągu wydarzeń wydaje się pokazywać konsekwentne i logiczne działanie na znanym i sprawdzonym obszarze: unia celna – swoboda przepływu kapitału, towarów, usług i osób – wspólnota gospodarcza (tablica nr 9).

³⁴ L. Baum, *Warianty ekonomiczkiej integracji Centralnoj Azii. Po powodu odnoj staty amierikanskogo politologa*, [w:] *Nowaja bolszaja igra w bolszoi Centralnoj Azii*, Biszkek 2005, s. 140 i nast.; Siejliechanow J., *Inicjatywa Riestpubliki Kazachstan po formirowaniju Sojuza Centralno-Aziatijskich gosudarstw pierspiektiw i problemy*, [w:] *Projekty sotrudnicestwa i intiegracji dlia Centralnoj Azii*, Biszkek 2007, s. 160 i nast.

³⁵ *Dieklaracija o jewroazijskoj ekonomiczkoj integracji* (bez daty wydania), www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

Tablica nr 9

Od Związku Celnego do Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego

Źródło: www.eunion.org (dostęp 20 VI 2019 r.). www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

Euroazjatycka Wspólnota Gospodarcza (JewrAzES)

Układ o powołaniu do życia Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (z 10 X 2000 r.) wskazuje, że jej celem było zapewnienie dynamicznego rozwoju państw poprzez skoordynowanie przemian społeczno-ekonomicznych, podnoszenie poziomu życia, wzrost efektywności wzajemnych korzyści ze współpracy, ujednolicenie podejść do procesów integracyjnych. Uszczegóławiając cele, wskazano na konkretne zadania. Zaliczono do nich: 1) doprowadzenie do wspólnej taryfy celnej i ujednolicenia systemu pozataryfowego, 2) swobodny przepływ kapitału i wspólny rynek finansowy, 3) utworzenie wspólnej waluty, 4) ujednolicenie warunków prowadzenia działalności gospodarczej, 5) wspólny rynek transportowy i energetyczny, 6) preferencje w przyznawaniu obywatelstwa, 7) ujednolicenie rozwiązań prawnych.

Katalog przyjmowanych dokumentów opublikowany na oficjalnej stronie ugrupowania, która istnieje obecnie jako strona archiwalna, sugeruje, że chodziło przede wszystkim o powstanie wspólnego obszaru celnego³⁶. Wypracowanie podstaw porozumienia było na tyle trudne, że dopiero w 2007 r. przyjęto „Postanowienie o formowaniu podstaw prawnych Związku Celnego w ramach Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej”³⁷. Jego konstrukcja oddaje atmosferę prowadzenia uzgodnień i zakres rozbieżności występujący między stronami. W pełnym brzmieniu wymieniono w nim tylko trzy byłe republiki Związku Radzieckiego – Białoruś, Rosję i Kazachstan, nakładając na nie konkretne zobowiązania. Zobligowano je, aby w możliwie najszybszym czasie podpisały przyjęte przez Wspólnotę regulacje prawne stanowiące podstawę jej działalności i podjęły efektywne środki zmierzające do wprowadzenia ich do narodowych systemów prawnych. Dla pozostałych byłych republik ZSRR stworzono instytucję otwartego charakteru Wspólnoty, do której przystąpić może każde państwo, które zaakceptuje obowiązki opisane w układzie o powołaniu Wspólnoty (z 10 X 2000 r.) i innych umowach wyszczególnionych w spisie Międzypaństwowej Rady JewrAzES. Przewidziano także status obserwatora, o który ubiegać się mogły zarówno państwa, jak i organizacje międzynarodowe. Obserwatorzy korzystali z prawa udziału w otwartych posiedzeniach organów organizacji, występowania na nich (za

³⁶ www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

³⁷ *Rieszenije o formirowanii prawowoj bazy Tamożennogo Sojuza w ramach Jewrazijskogo Ekonomičestkogo Soobszestwa ot 6 okťabryja 2007 g.*, www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.). Zwraca uwagę, że nie w nazwie dokumentu, a dopiero w jego treści podane jest kto podjął decyzję, a postanowienie jest prezentowane wraz z numerem i datą podjęcia na ogólnym blankiecie administracyjnym: Euroazjatycka Wspólnota Gospodarcza, Międzypaństwowa Rada (najwyższy organ Związku Celnego).

zgodą prowadzącego) i otrzymywania tekstów wszystkich przyjętych dokumentów. Nie mieli jednak prawa udziału w podejmowaniu decyzji i sygnowania wydawanych dokumentów.

Organy władzy Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (JewrAzEs)

Zgodnie z zawartym Układem najwyższym organem władzy uczyniono Radę Międzypaństwową (*Mieżgosudarstwiennyj Sowiet*). W jej skład wchodził zarówno szefowie państw, jak i szefowie rządów (spotkania szefów państw odbywać się miały nie rzadziej niż raz na rok, a szefów rządów – nie rzadziej niż dwa razy w roku). Na forum tego organu rozpatrywane miały być najważniejsze sprawy związane z interesami państw, określone strategie ich rozwiązania i wytyczne kierunki realizacji celów ugrupowania. Decyzje zapadały w drodze konsensusu i miały być obligatoryjnie wprowadzane do narodowych porządków prawnych. Przewodniczącym Wspólnoty w 2002 r. został Nursułtan Nazarbajew (Prezydent Kazachstanu), w 2005 r. – Aleksandr Łukaszenko (Prezydent Białorusi), a w 2006 r. – Władimir Putin (Prezydent Rosji). W kontekście przyszłych procesów integracyjnych kolejności obejmowania przewodnictwa przez przedstawicieli stron nie można uznać za przypadek. Zwieńczenie dzieła organizacji struktury miało należeć do najsilniejszego elementu i stanowić jego sukces.

Organem wykonawczym był Komitet Międzynarodowy (*Internacionalnyj Komitet*). Składał się z wicepremierów państw członkowskich. Do jego zadań odniesiono zapewnienie współpracy organów konstytucyjnych państw członkowskich, nadzorowanie wykonania powziętych decyzji, w tym decyzji Rady Międzypaństwowej, przygotowanie projektów decyzji w zakresie tworzenia budżetu i kontrola jego wykonania. W okresie między posiedzeniami Komitetu ciągłość prac zapewniała Komisja stałych przedstawicieli, której członkowie wyznaczani byli przez szefów państw. Spotykała się minimum cztery razy w roku na posiedzenia zwyczajne. Mogła także obradować w trybie nadzwyczajnym na wniosek jednego z państw lub Przewodniczącego Komitetu Międzynarodowego. Decydowano większością 2/3 głosów, przy czym ilość posiadanych głosów przez państwo była proporcjonalna do jego udziału w budżecie ugrupowania. Komisja mogła powoływać komisje i rady, które były traktowane w realizacji poszczególnych spraw jak jej organy. Składały się one z szefów resortów (ich zastępców). Komitet miał dwie siedziby: w Ałma-Acie i w Moskwie.

Kwestie prawne, organizacyjne i techniczne zapewniał Sekretariat Międzynarodowego Komitetu *JewrAzES* (w Ałma-Acie i Moskwie). Do jego zadań należało także przygotowanie projektów umów i programów mających na celu rozszerzenie

procesów integracyjnych. Kierował nim Sekretarz Generalny Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej, którego kandydaturę wskazywała Rada Międzypaństwowa.

Oprócz tego w Układzie powołującym do życia Wspólnotę przewidziano istnienie organu współpracy międzyparlamentarnej – Zgromadzenie Międzyparlamentarne (*Міжпарламентская ассамблея; MPA*). Jego skład kreowany był w drodze delegowania przez państwa członkowskie swoich przedstawicieli, z tym że wśród nich musiał znajdować się szef parlamentu narodowego (lub jednej z jego izb). Federacja Rosyjska upoważniona została do delegowania 28 członków, Kazachstan i Białoruś – po 14 osób, Kirgizstan i Tadżykistan po 7 osób, a Uzbekistan – 16 osób. Zgromadzenie mogło tworzyć komisje stałe i tymczasowe.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na wpływ poszczególnych państw na proces decyzyjny i/lub doradczy. W organach stanowiących przyjęto zasadę uzależnienia liczby posiadanych głosów od wkładu do budżetu Wspólnoty. Dawało to zdecydowaną przewagę Federacji Rosyjskiej. Organ mający *de facto* charakter konsultacyjny zbudowany został na zasadzie politycznej. Rosja uzyskała dwukrotność miejsc przypisanych Białorusi i Kazachstanowi, państwa „niepewne” uzyskały po 7 miejsc, a państwo niewyrażające do tej pory zainteresowania członkostwem – Uzbekistan – 16 miejsc, a więc więcej niż sumarycznie Białoruś z Kazachstanem, które objęte zostały obligatoryjnym wprowadzaniem decyzji Wspólnoty do narodowego porządku prawnego. Uzbekistan był ważnym ogniwem współpracy. Nie ulega wątpliwości, że jego wejście do *JewrAzES* było dla jego gospodarki korzystne i umożliwiało znalezienie się w międzynarodowym systemie współpracy gospodarczej. Jego członkostwem zainteresowana była też Rosja, upatrując w nim szanse na stworzenie jednolitego, wspólnego rynku energetycznego. Chodziło o tranzyt energii elektrycznej z Tadżykistanu do Rosji oraz zagospodarowanie złóż gazu znajdujących się na obszarze Uzbekistanu.

Konsekwencją przepisu o obligatoryjnej inkorporacji unormowań wspólnotowych do prawa wewnętrznego było powołanie Sądu Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (*Суд JewrAzES*). Jego zadaniem była dbałość o jednolite stosowanie przez państwa członkowskie postanowień Układu i umów zawartych w jego wykonaniu. Rozpatrywał spory gospodarcze i interpretował normowania Układu oraz umów międzynarodowych zawartych przez członków Wspólnoty. Jednak – i to zwraca uwagę, w kontekście procesu decyzyjnego w organach stanowiących Wspólnoty – jego orzeczenia miały charakter rekomendacji, ale były ostatecznymi. Ich wydanie wymagało poparcia 2/3 składu Sądu. Złożona była jednak procedura liczenia składu Sądu. Chodziło o odróżnienie osób, które zostały do niego wybrane

od osób, które przystąpiły do pełnienia obowiązków. Powstawała sytuacja podobna do procedur właściwych dla WNP. Jest orzeczenie ostateczne, a więc niepodlegające zaskarżeniu. Ma ono jednak charakter rekomendacji. Podjęte zostało przez sąd, ale czy przez sąd, w którego skład wchodził wybrani do tego sądu sędziowie, czy przez sąd w którego skład wchodził sędziowie, którzy przystąpili (zostali dopuszczeni) do pełnienia obowiązków, czy też przez sąd w składzie osób dopuszczonych do rozpatrzenia konkretnej sprawy. Na gruncie doktryny sprawa jest oczywista, ale koncentrujemy się na pragmatyce, a przede wszystkim na prawomocności udziału osób w podjęciu decyzji, a więc i na prawomocności decyzji. Nieprecyzyjność regulacji wskazuje, że nie mówimy o organizacji, która ma na celu zintegrowanie państw, stworzenie całości, ale o ugrupowaniu „pomostowym” powołanym dla realizacji indywidualnych interesów poszczególnych państw członkowskich. Potwierdzają to ustalone zasady finansowania działalności organów Wspólnoty. Reguluje je Zarządzenie o trybie tworzenia i wykonania budżetu Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (z 2001 r.)³⁸ przewidujące brak możliwości jego deficytowej formy. Zadłużenie któregośkolwiek z państw w wysokości przekraczającej jego roczną składkę implikowało możliwość pozbawienia jego prawa głosu w organach Wspólnoty do chwili uregulowania zadłużenia; głosy przypisane zadłużonemu państwu rozdzielane były na pozostałe państwa proporcjonalnie do ich wkładu w budżet Wspólnoty. Z problemami takimi borykała się Białoruś i Kazachstan. Przyjęte rozwiązanie wzmacniało pozycję Rosji.

Sąd składał się z sędziów sądów najwyższych państw członkowskich, sędziów najwyższych sądów arbitrażowych i luminarzy prawa wskazanych przez państwa (maksymalnie dwie kandydatury). Kadencja trwała sześć lat. Powołań (odwołań) dokonywało Międzyparlamentarne Zgromadzenie Wspólnoty na wniosek Rady Międzypaństwowej. Przewodniczącymi Sądu byli kolejno przedstawiciele poszczególnych państw członkowskich (alfabet rosyjski).

Euroazjatycki Związek Gospodarczy (JeAES)

Układ o Euroazjatyckim Związku Gospodarczym zawarty został przez Rosję, Białoruś i Kazachstan dnia 29 V 2014 r. w Astanie³⁹. W dokumencie prezentowanym

³⁸ *Поłożеніе о порадкіе форміраванія і ісполненія біджета Јевразійскаго еконіміческаго соібсчества ітвірждіено Рішеніем Мієзгоссовіета ЈеврАзЕС іт 31 маја 2001 г., www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).*

³⁹ *Dogowor о Јевразійском еконіміческом сојузіе іт 29 маја 2014 г.* Umowa zawiera 33 załączniki (niektóre z nich zawierają kolejne załączniki). Sumarycznie obejmują 891 stron. Ich przedmiotem są kwestie związane z wymianą towarów między państwami-członkami i ujednoliceniem sposobu zaliczania ich do budżetu, księgowania itd. Jako przykład tytuły pierwszych dziesięciu:

na oficjalnej stronie Związku⁴⁰ nie ma informacji, kto reprezentował poszczególne strony. Są jedynie stemple o treści: „Depozytariusz i nazwa państwa” bez podpisu. Brak wskazania z imienia i nazwiska sygnatariuszy i identyczność stempli rodzi pytanie, kto uczestniczył w powołaniu Związku. Pragmatyka administracyjna Federacji Rosyjskiej, poczynwszy od utworzenia Wspólnoty Niepodległych Państw w kluczowych dokumentach obejmowała informację przez kogo zostały podpisane. Tym razem tego nie było. Zainteresowanie budzi fakt, że w art. 113 Układu jest mowa, że wchodzi on w życie po złożeniu do depozytariusza (Euroazjatycka Komisja Gospodarcza) ostatniego dokumentu ratyfikacyjnego, a W. Putin wyprzedzająco poinformował, że Układ wejdzie w życie z dniem 1 I 2015 r. Można wyobrazić sobie deklarację, że do tego momentu w każdym z nich zakończony zostanie proces ratyfikacyjny, ale – wówczas – jaki cel ma przepis stwierdzający, że Układ wchodzi w życie po przedstawieniu przez ostatniego członka ugrupowania dokumentów ratyfikacyjnych.

- a. Załącznik nr 1: *Regulamin Euroazjatyckiej Komisji Gospodarczej, Położenie o Jewrazijskiej Ekonomiczkiej Komisji.*
- b. Załącznik nr 2: *Statut Sądu Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego, Ustaw Suda Jewrazijskiego Ekonomicznego Sojuza.*
- c. Załącznik nr 3: *Protokół o technologiach informacyjno-komunikacyjnych i wpływie informacyjnym w ramach Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego, Protokół ob informacionno-kommunikacionnych technologiach i informacionnom wzaimodiejstwiu w ramach Jewrazijskiego ekonomicznego sojuza.*
- d. Załącznik nr 4: *Protokół o trybie tworzenia i rozpowszechniania oficjalnych informacji statystycznych Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego, Protokół o poriadkie formirowanija i raspostranienija oficjalnoj statisticzeskoj informacii Jewrazijskiego ekonomicznego sojuza.*
- e. Załącznik nr 5: *Protokół o trybie księgowania i rozdziału kwot opłat celnych wwozowych (innych ceł, podatków, opłat pełniących te same funkcje), ich zaliczania do dochodów budżetowych państw-członków, Protokół o poriadkie zacząszenija i raspriedielenija summ wwoznych tamożennych poszlin (innych poszlin, nałogow i sborow, imiejuszczyczech ekwiwalentnoje diejstwije), ich pierieczyszenija w dochod biudżetow gosudarstw-czlenow.*
- f. Załącznik nr 6: *Protokół o ujednoczonym regulowaniu celno-taryfowym, Protokół o jedinom tamożenno-tarifnom regulirowanii.*
- g. Załącznik nr 7: *Protokół o środkach nietaryfowego regulowania w stosunkach z państwami trzecimi, Protokół o mierach nietarifnogo regulirowanija w odnoszenii trietich stran.*
- h. Załącznik nr 8: *Protokół o stosowaniu specjalnych ochronnych, antydumpingowych i kompensacyjnych środków wobec państw trzecich, Protokół o primienieni specjalnych zaszcžitnych, antidumpingowych i kompensacionnych mier po odnoszeniju k trietim stranam.*
- i. Załącznik nr 9: *Protokół o technicznych regulacjach w ramach Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego, Protokół o techniczieskom regulirowini w ramach Jewrozaijskiego ekonomicznego sojuza.*
- j. Załącznik nr 10: *Protokół o prowadzeniu uzgodnionej polityki w sferze zapewnienia jednolitości mierzenia, Protokół o powiedienii soglasowannoj politiki w oblasti obiespieczienija jedinstwa izmierienij, www.docs.eaunion.org (dostęp 9 VIII 2019 r.).*

⁴⁰ www.docs.eunion.org (dostęp 9 VIII 2019 r.).

Układ wraz z załącznikami liczy 1014 stron (podstawowa treść 154 strony). W załącznikach z daleko idącą precyzją określono przedmiot obszarów współpracy oraz podstawy i procedury unifikacji podejmowanych działań. Równocześnie analiza regulacji wskazuje, że przy całej szczegółowości, w sprawach zasadniczych, przy zestawieniu spraw objętych różnymi normowaniami, powstaje szeroki obszar uznaniowości w stosowaniu przepisów Układu. To zaś, w powiązaniu z kompetencjami Sądu Związku, o czym będzie mowa, kreuje nadreprezentację interesów Rosji.

Układ jest otwarty dla członkostwa w nim wszystkich państw. Przystąpienie do niego zostało obwarowane nie tylko wyrażeniem chęci członkostwa, ale – wzorem Unii Europejskiej – spełnieniem określonych warunków. Państwo deklarujące chęć przystąpienia do Związku składa wniosek do Rady Najwyższej Związku. Ona powołuje grupę roboczą (przedstawiciele państwa-kandydata, państw członkowskich i organów Związku), która ocenia przygotowanie państwa do wstąpienia w szeregi ugrupowania. Oprócz instytucji członka Związku, Układ przewiduje instytucję państwa-obserwatora. Decyzję o jego nadaniu podejmuje Najwyższa Rada Związku. Status obserwatora upoważnia do uczestniczenia w posiedzeniach, na które uzyskał zaproszenie, ale bez prawa udziału w podejmowaniu decyzji.

Korzeni utworzenia Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (*JeAES*) jako instytucjonalnej formy budowania systemu bezpieczeństwa na obszarze postradzieckim nie należy łączyć z doświadczeniami z aktywności jej poprzedniczki – Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (*JewrAzEs*). Już proces jej tworzenia pokazał, że integrowanie obszarów poradzieckich pod przewodnictwem i na zasadach określonych przez Rosję ma małe szanse powodzenia. Państwa, które wcześniej wchodziły w struktury tzw. obozu socjalistycznego, przybliżyły się do realnego członkostwa w Unii Europejskiej. Żadne z państw pozostających w przeszłości w ramach ZSRR nie wykazało chęci utrzymania łączności z Federacją Rosyjską⁴¹. Rosja powróciła do dalekowzrocznego planu N. Nazarabajewa (z 1994 r.), aby na terytorium postradzieckim utworzyć alternatywny związek dla Unii Europejskiej. Już w art. 1 stwierdzono, że powoływanego Związku jest zapewnienie swobody przepływu towarów, usług, kapitału i siły roboczej, a także prowadzenie skoordynowanej polityki gospodarczej. Początków procesu upatrywać należy w podpisanym 21 II 2003 r. Układzie o współpracy w sprawie ochrony

⁴¹ Polska – jako przykład – traktat akcesyjny do Unii Europejskiej podpisała 16 IV 2003 r.

zewnętrznych granic⁴². W dalszej kolejności konstytutywne znaczenie mają takie dokumenty, jak:

1. „Decyzja Międzypaństwowej Rady (z dnia 27 IV 2003 r.) O priorytetowych kierunkach rozwoju *JewrAzES* na lata 2003-2006”⁴³.
2. „Układ o statusie podstaw prawodawstwa Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej i trybie ich wypracowania” (z 18 VI 2004 r.; Astana)⁴⁴.
3. „Protokół o współdziałaniu między sekretariatem Organizacji Układu o Zbiorowym Bezpieczeństwie⁴⁵ i sekretariatem Komitetu Integracyjnego *JewrAzES*” (z 25 X 2004 r.)⁴⁶.
4. „Memorandum o wzajemnym porozumieniu między sekretariatem SzOS i sekretariatem Komitetu Integracyjnego *JewrAzES*” (8 V 2005 r.)⁴⁷.
5. „Deklaracja o Euroazjatyckiej Integracji” (z 18 IX 2011 r.)⁴⁸.

Powstaje pytanie o rzeczywistą motywację postępowania sprowadzającego się do tego, aby już po trzech latach od utworzenia jednej formy instytucjonalnej współpracy trzech republik (przy jej otwartości dla innych, mowa o *JewrAzES*), zainicjować pracę nad tworzeniem kolejnej jej formy. Oficjalnie działanie to układu się w dramaturgię przedstawioną przez W. Putina, stwierdzającą, że integracja będzie postępowała stopniowo. Konstatacja powiązana była z istnieniem dwóch stanów. Po pierwsze, z niezadawalającym (głównie z punktu widzenia Rosji) kręgiem stron tworzących dotychczasowe ugrupowanie integracyjne, tj. *JewrAzES*, i brakiem chęci trwałego przystąpienia do niego Kirgizstanu, Tadżykistanu i Uzbekistanu. Po drugie, z niesprawdzeniem się zastosowanego przy tworzeniu WNP mechanizmu przyłączania państw do ugrupowania, nawet przy zastosowaniu mnogości kategorii członkostwa. Inaczej mówiąc, powstał układ, w ramach którego dwa państwa: Białoruś i Kazachstan, uznały fakt, że bez współpracy z Rosją nie są w stanie samodzielnie funkcjonować. Pozostałe zaś, widząc możliwość obrania innej opcji rozwojowej niż uzależnienie się od Rosji, grały na uzyskanie jak

⁴² Dogovor o sotrudnicestwie w ochranie wneshnih granic gosudarstw-chlenow ot 21 fiewralia 2003 g., www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

⁴³ Rieszenije Mieżgosudarstwiennogo sowieta *JewrAzES* ot 27 aprielia 2003 goda, „O prioritietnyh naprawlenijach razwitiia *JewrAzES* na 2003-2006 gody, www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

⁴⁴ Dogovor o statusie Osnow zakonodatelstwa *Jewrazijskogo ekonomiczeskogo soobsczestwa* i poriadkie ich razrabotki ot 18 ijunia 2004 g., www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

⁴⁵ Organizacja Dogowora o kollegialnoj biezopasnosti, ODKB (dostęp 11 III 2019 r.).

⁴⁶ Protokół o wzaimodiejstwiu mieżdu sekretariatom ODKB i sekretariatom Integracionnogo komitietia *JewrAzES* ot 25 oktiabria 2004 g., www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

⁴⁷ Miemorandum o wzaimoponimanii mieżdu sekretariatom SzOS i sekretariatom Integracionnogo komitietia *JewrAzES* ot 8 maja 2005 g., www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

⁴⁸ Dieklaracija o jewroazijskoj intiegracii ot 18 sientiabria 2011 g., www.evrazes.com (dostęp 11 III 2019 r.).

największych korzyści. Przyłączenie się do istniejącej struktury oznaczałoby wyraz słabości. Ich członkostwo w strukturze integrującej Rosję, Kazachstan i Białoruś było jednak pożądane, o czym była już mowa. Dysputy nad nowym ugrupowaniem i postanowienia kolejnych porozumień miały zachęcić te „niezdecydowane” państwa do włączenia się w proces integracyjny przy zachowaniu własnej godności. Określono w nich obszary współpracy. Odniesiono do nich: 1) stworzenie jednolitej przestrzeni handlowej, 2) utworzenie związku celnego i związku transportowego, 3) ujednolicenie prawodawstwa w tych sprawach. Uwagę zwraca fakt, że zaakcentowano w nich zobowiązanie państw do walki z terroryzmem i podjęcie współpracy w wymianie informacji o ruchu granicznym. Zagadnienie interesujące w kontekście treści przytoczonego wcześniej artykułu W. Putina, opublikowanego na łamach dziennika „Izwiestia”. Utrzymanie rynków zbytu dla niekonkurencyjnych towarów rosyjskich było znaczącym problemem, ale większym problemem dla Federacji Rosyjskiej – z punktu widzenia jej bezpieczeństwa – było efektywne utrzymanie tzw. poduszki (patrz tab. nr 5). Jej idea nie jest opisana w żadnym z dokumentów. Domniemywać można, na podstawie różnych dokumentów, że sprowadzała się (i sprowadza) do otoczenia Rosji powiązanymi z nią państwami buforowymi, oddzielającymi ją od obszarów mogących stanowić potencjalne zagrożenie jej bezpieczeństwa, ale i mogącymi umożliwić jej dostęp do strategicznych regionów. Mowa o Białorusi, Kazachstanie, Armenii, Azerbejdżanie, fragmentach Ukrainy, okręgu kaliningradzkim, ale i Łotwie⁴⁹ oraz Estonii.

We wrześniu 2005 r. podpisano podstawowy (*osnownoj*) dokument w zakresie bilansowania wymiany surowcowo-energetycznej⁵⁰, a – w kolejnych latach – doprecyzowano zasady wymiany informacji, dokumentów i prowadzenia konsultacji w sprawach znajdujących się w obszarze zainteresowania stron. Uszczegółowiono też sfery współpracy. Ich katalog należy uznać za otwarty. Zaliczono do nich handel, energetykę, ochronę środowiska, transport, informatykę i łączność, swobodę obrotu towarami, usługami i przemieszczania się siły roboczej, ochrony inwestycji, rozwoju turystyki itd.⁵¹

W styczniu 2006 r. do Wspólnoty przyjęto Uzbekistan. Jego członkostwo miało znaczenie dla unormowania tranzytu energii elektrycznej i polityki surowcowo-energetycznej, w tym sektora metalurgicznego. Nie ulega wątpliwości,

⁴⁹ Niezamierzający port morski, którego wartość doceniono już w czasach carskich.

⁵⁰ W listopadzie 2005 r. powołano Radę ds. polityki finansowo-gospodarczej *JewrAzES* (*Sowiet po finansowo-ekonomiczeskoj politike JewrAzES*), www.evrases.com (dostęp 11 III 2019 r.).

⁵¹ Interesująca bowiem współpraca była już zawarta w odniesieniu do przestrzeni powietrznej i transportu kolejowego, J. Piwowar, *Postsowieckoje prostranstwo...*, op. cit., s. 100.

że wejście Uzbekistanu do *JewrAzES* było dla jego gospodarki korzystne i umożliwiałoby znalezienie się w międzynarodowym systemie współpracy gospodarczej. Jednak jego członkostwem zainteresowana była w pierwszej kolejności Rosja, upatrując w tym szansę na stworzenie jednolitego, wspólnego rynku energetycznego. Chodziło o tranzyt energii elektrycznej z Tadżykistanu do Rosji oraz zagospodarowanie złóż gazu znajdujących się na obszarze Uzbekistanu i odbudowania dróg jego przekazu do Rosji. Powstaje pytanie, czy celem ustaleń podejmowanych w ramach Wspólnoty było integrowanie państw, czy też realizowanie partykularnie pojmowanych interesów głównych jej ogniw. Zasadność pytania wzrasta w kontekście powołania przez Rosję i Kazachstan (w styczniu 2006 r.), a więc nie przez wszystkie państwa Wspólnoty, Eurazjatyckiego Banku Rozwoju (*Jewrazijskij bank razwitijsa*) z kapitałem założycielskim na poziomie 1,5 miliarda dolarów⁵². Przewidziano możliwość przystąpienia do niego innych państw. Jego celem było zapewnienie finansowego wsparcia dla działań infrastrukturalnych w sferze transportu i energetyki na obszarze Wspólnoty. Cel podejmowanych działań został wprost wyrażony na nieformalnym spotkaniu szefów państw *JewrAzES* w Soczi (sierpień 2006 r.) – stworzenie wspólnoty państw o porównywalnym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego, tzn. Białorusi, Kazachstanu i Rosji i zachęcenie innych, ze wskazaniem na Kirgizstan, Tadżykistan i Uzbekistan, do przyłączenia się do niego i stworzenia wspólnego rynku energetycznego. Zanim jednak doszło do sprecyzowania celów, w styczniu 2006 r. W. Putin na spotkaniu *JewrAzES* wystąpił z inicjatywą utworzenia międzynarodowego centrum wzbogacania uranu. Propozycja adresowana była głównie do Kazachstanu z myślą o przyłączeniu się do niego państw zainteresowanych pozyskiwaniem wzbogaconego uranu, tj. Ukrainy i Armenii. Podobnie interpretować można próby zbliżenia Kirgizstanu i Kazachstanu i prowadzone przez nich rozmowy w sprawie sfinansowania budowy Kambaratyńskiej elektrowni wodnej nr 1 i nr 2⁵³.

Równolegle prowadzono tzw. rozmowy okołotematowe i podejmowano też decyzje pod hasłem tworzenia jednolitej przestrzeni celnej. Wprowadzono zintegrowaną przestrzeń wymienialności walut, swobodę bezwizowego przemieszczania się osób (obywateli) Wspólnoty w obrębie jej granic, zaprogramowano proces dochodzenia do ujednolicenia prawa handlowego, prawa podatkowego, celnego, finansowego, a także np. uznawalności dokumentów potwierdzających posiadanie wykształcenia wyższego.

⁵² Ibidem, s. 98.

⁵³ Szerzej: M. Dieliagin, *Poslie SNG: odinochestwo Rossii*, [w:] *Rossija w globalnoj politike*, Moskwa 2005, t. 3, nr 4.

W odniesieniu do struktury władz, a właściwie procesu podejmowania decyzji nastąpiła jedna znacząca zmiana. Odstąpiono od uzależnienia ilości głosów od wkładu finansowego państw do budżetu Związku (z pewnymi wyjątkami – sekretariat sądu). Rosja podjęła myśl A. Łukaszenki, że nie ma możliwości odbudowania ZSRR z dominującą pozycją Federacji Rosyjskiej. Pomimo wieloletnich starań państwami-założycielami Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego pozostała Rosja, Kazachstan i Białoruś.

Organy Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (JeAES)

Władza w ugrupowaniu należała do:

- Najwyższej Rady Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (*Wysszij Jewrazijskij ekonomiczeskij sowiet*);
- Euroazjatyckiej Międzyrządowej Rady Związku Eurazjatyckiego (*Jewrazijskij mieżprawitielstwiennyj sowiet*);
- Euroazjatyckiej Komisji Gospodarczej (*Jewrazijskaja ekonomiczeskaja komissija*);
- Sądu Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (*Sud Jewrazijskogo ekonomiczeskogo sojuza*).

Najwyższa Rada Euroazjatyckiego Związku Ekonomicznego. W jej skład wchodzi szefowie państw, którzy przewodniczą jej rotacyjnie (kadencja 1 rok). Zbiera się minimum jeden raz w roku. Zadania Rady zawarto w 23 punktach. Katalog ma charakter otwarty. Generalnie rozpatruje sprawy funkcjonowania Związku, określa strategię jego działania, kierunki i perspektywy integracji i podejmuje decyzje o sposobach realizacji jego celów. Decyzje są podejmowane z zastosowaniem procedury konsensusu⁵⁴.

Euroazjatycka Międzyrządowa Rada Związku Eurazjatyckiego. W jej składzie zasiadają szefowie rządów państw członkowskich. Na posiedzenia zwyczajne zbiera się nie rzadziej niż dwa razy do roku. Na wniosek dowolnego państwa lub Przewodniczącego Rady może odbywać posiedzenia w trybie nadzwyczajnym. Z prawa udziału w posiedzeniach korzystają członkowie Rady Euroazjatyckiej Komisji Gospodarczej (*Sowiet Jewrazijskoj Ekonomiczeskoj Komissii*), Przewodniczący Kolegium Euroazjatyckiej Komisji Gospodarczej (*Kollegium Jewrazijskoj Ekonomiczeskoj Komissii*) i inne osoby zaproszone przez Przewodniczącego. Przewodniczącym jest rotacyjnie przedstawiciel każdego

⁵⁴ Przy podejmowaniu decyzji o wykluczeniu członka Związku – konsensus minus jeden głos.

z państw przez okres jednego roku. Do kompetencji Międzyrządowej Rady odniesiono m.in. zapewnienie realizacji postanowień umowy i innych umów międzynarodowych zawartych w ramach Związku, rozpatrywanie na wniosek Rady Komisji spraw, w których nie osiągnięto konsensusu, przyjmowanie projektu budżetu Związku, podejmowanie decyzji o wstrzymaniu realizacji ustaleń podjętych przez Radę lub Kolegium Komisji.

Euroazjatycka Komisja Gospodarcza (*Jewrazijskaja Ekonomičeskaja Komissija*). W załączniku nr 1 do „Umowy o Euroazjatyckim Związku Gospodarczym”⁵⁵ nie zdefiniowano statusu organu, a jedynie wymieniono 20 obszarów obejmujących jej pełnomocnictwa. Generalnie powiązane są one z ustaleniem regulacji celnych, sanitarnych, fitosanitarnych, określaniem wspólnych zasad wymiany handlowej z państwami trzecimi, polityką energetyczną, itd. Komisja jest także depozytariuszem umów międzynarodowych zawartych przez Związek oraz decyzji podjętych przez Radę Najwyższą oraz Międzyrządową Radę Związku Euroazjatyckiego. Składa się z Rady Komisji (*Sowiet Komissii*) i Kolegium Komisji (*Kollegija Komissii*). Do zadań Rady Komisji odniesiono ogólne regulowanie procesów integracyjnych w Związku oraz kierowanie pracami Komisji. Ona też zatwierdza budżet Związku i jest upoważniona do polecania Kolegium rozpatrzenia określonych spraw⁵⁶. W jej skład wchodzi po jednym przedstawicielu każdego państwa członkowskiego w randze wicepremiera, któremu wydano pełnomocnictwa do reprezentowania kraju w Radzie Komisji. Posiedzenia Rady są prawomocne, gdy uczestniczą w nim wszyscy jej członkowie. Decyzje zapadają w drodze konsensusu, a każdy członek ma jeden głos⁵⁷.

Kolegium Rady jest jej organem wykonawczym złożonym – z założenia – z profesjonalistów i ekspertów⁵⁸. Każde z państw członkowskich ma w nim równe przedstawicielstwo, którego wielkość określa Rada Najwyższa Związku. Ona też wskazuje jej przewodniczącego na czteroletnią kadencję (bez prawa prolongaty, kolejność według alfabetu rosyjskiego). Procedura funkcjonowania Kolegium jest

⁵⁵ Załącznik nr 1 – Statut Euroazjatyckiej Komisji Gospodarczej, Piłóżenije No 1 k dogoworu o Jewrazijskom ekonomičeskom sojuzie – Położenije o Jewrazijskoj Ekonomičeskoj Komissii ot 29 maja 2014 g., www.docs.eaunion.org (dostęp 7 VIII 2019 r.).

⁵⁶ Każdy członek Rady ma prawo zgłosić wniosek do Kolegium o unieważnienie (lub zmianę) podjętej przez nią decyzji.

⁵⁷ W przypadku nieosiągnięcia konsensusu, każdy członek Rady może zainicjować rozpatrzenie sprawy przez Radę Najwyższą lub Radę Międzypaństwową.

⁵⁸ Członkowie Kolegium powinni posiadać kwalifikacje zawodowe w sprawach, do rozpatrywania których zostali przypisani, legitymować się co najmniej siedmioletnim stażem pracy w danej dziedzinie, w tym co najmniej przez jeden rok pełnić funkcję kierowniczą w organach państwa, które reprezentują. Powoływani są na cztery lata z możliwością przedłużenia urzędowania.

jednak interesująca. Po pierwsze, Państwo, które wystawiło zatwierdzoną przez Radę Najwyższą kandydaturę członka Kolegium, nie ma prawa wnioskować o jego odwołanie, chyba, że naruszył on obowiązki (ograniczenia) nałożone na niego przez Związek w związku z pełnioną funkcją. Inaczej mówiąc, członek Kolegium nie podlega jurysdykcji państwa, które jego delegowało.

Po drugie, członkowie Kolegium w swoich decyzjach są niezależni od stanowiska państwa, które reprezentują. Nie mogą równocześnie zajmować innych płatnych stanowisk poza pełnieniem obowiązków związanych z działalnością naukową i twórczą, podróżować na koszt osób fizycznych i prawnych, a otrzymane w ramach pełnionej funkcji prezenty z mocy prawa są własnością Komisji⁵⁹. Zobligowani są do przekazania na czas pełnienia funkcji zaufanym osobom (*dowieritelnoje uprawlienije*) posiadane akcje, które potencjalnie mogą przynosić zyski.

Po trzecie, Rada określa liczebność Kolegium, a zatem i liczbę przedstawicieli z poszczególnych państw.

Po czwarte, w posiedzeniu Kolegium może uczestniczyć tylko jedna osoba z państwa. A zatem do głosowania dopuszczona jest osoba wyrażająca prezentowane przez państwo stanowisko. Układ nie przewiduje (par. 49) zastępstwa upoważnionej (przez państwo) osoby. Może ona być nieobecna, ale musi wcześniej przedstawić swoje zdanie na piśmie, które zostanie odczytane przez kogoś innego. Powstaje pytanie o status neutralności przedstawiciela w Kolegium i związek jego woli z zajmowanym oficjalnie przez państwo stanowiskiem. Można postawić pytanie, i nie będzie to kwestia retoryczna, czym kierowali się twórcy tego rozwiązania.

Kolegium może tworzyć struktury konsultacyjne i zespoły eksperckie, przy czym koszty aktywności przedstawiciela delegowanego/wskazanego przez państwo są pokrywane przez państwo, a koszty udziału osób doproszonych przez Kolegium/strukturę konsultacyjną/ zespół ekspercki – pokrywają zaproszone osoby.

Kolegium powinno zbierać się na posiedzenia co najmniej 1 raz w tygodniu.

Sąd Euroazjatyckiego Związku Gospodarczego (*Sud Jewrazijskogo ekonomieskogo sojuza*). Działa w oparciu o umowę powołującą Związek oraz Statut stanowiący jej załącznik nr 2⁶⁰. Powołany został dla zapewnienia zgodności i jednolitości działań państw członków Związku z umową powołującą jego do życia

⁵⁹ Prezent można wykupić od Komisji.

⁶⁰ *Priloženije no 2 k Dogoworu o Jewrazijskom ekonomieskom sojuzie: Statut Suda Jewroazijskogo ekonomieskogo sojuza*, www.docs.eaunionon.org (dostęp 8 VIII 2019 r.).

oraz umów międzynarodowych zawartych przez państwa członkowskie z państwami trzecimi. Nie rozpatruje natomiast zgodności z prawem przyznania poszczególnym organom kompetencji niezapisanych im w Umowie. W skład sądu wchodzi po dwóch sędziów z każdego państwa członkowskiego, którzy powoływani są na wniosek państw członkowskich przez Najwyższą Radę Związku na dziewięcioletnią kadencję. Przewodniczący Sądu i jego zastępcy są wybierani (kadencja trzy lata) z grona powołanych sędziów. Przewodniczący i zastępca nie mogą być obywatelami tego samego państwa. Funkcjonowanie Sądu zapewnia Aparat Sądu składający się z sekretariatów sędziów oraz Sekretariatu Sądu.

Na uwagę zasługuje proces obsadzania stanowisk w Sekretariacie sądu – w drodze konkursu z uwzględnieniem wkładu poszczególnych państw do budżetu związkowego. Regulację tę rozpatrywać należy w połączeniu ze wspomnianym wyłączeniem, że Sąd nie rozpatruje sporów powstałych na gruncie kompetencji organów, które umownie nie zostały im przypisane. Kolejny raz w zawołowany sposób pokazana jest myśl przewodnia tworzenia na obszarze postradzieckim struktur integracyjnych, interesy państw i stan ich stosunków (wzajemne zaufanie). Jest potwierdzeniem dążenia Rosji do odzyskania wielkomocarstwowej pozycji i przewodzenia w regionie oraz poczucia własnej siły (możliwości) przez państwa, które zdecydowały się wejść z nią w integrowanie regionu. Zgodnie z Układem powstała sytuacja, w której zachowana została formalno-prawna równość stron. Nie oznaczało to jednak równości materialnej. Z problemem tym stykają się jednak wszystkie ugrupowania niezależnie od ich celów. W postanowieniach „Układu o utworzeniu *JeAES*” widoczne jest promowanie interesów Rosji i chęć przejęcia przez nią kontroli nad ugrupowaniem. Uwidoczniły się potencjalne dylematy związane z jej funkcjonowaniem i brak pewności wywiązywania się przez strony z zawartych ustaleń. Składy organów kreowane miały być na zasadzie równości, a ich kompetencje opisane zostały w Układzie. W części dotyczącej sądownictwa wskazano, że organy Związku mogą dysponować kompetencjami (pełnomocnictwa, zadania w zakresie), które nie zostały im przypisane umownie. Ustalenie zgodności tego działania (zlecenie/przyjęcie zadań, uzyskanie kompetencji) z regulacjami Układu wydzielono spod kontroli sądowej.

Zainicjowanie procesu przed Sądem wymaga uprzedniego wzbudzenia przez stronę zaskarżającą procedury w trybie postępowania przedsądowego, która sprowadza się do zgłoszenia sprawy do komisji celem rozpatrzenia problemu z zastosowaniem instytucji konsultacji. Uregulowania prawne wskazują jednak, że w procedowaniu decyduje siła materialna stron, a nie ich równość formalna. Ponadto orzeczenia Sądu nie mogą zmieniać (ani unieważniać) przepisów Układu,

prawodawstwa państw członkowskich i nie tworzą nowych przepisów (praktyk). Sekretariat Sądu, będący jego strukturą administracyjną, też jest tworzony w swoisty sposób. Jego skład obsadzany jest w drodze konkursu z uwzględnieniem udziału państwa zgłaszającego kandydaturę w budżecie Związku do zatrudnienia w Sekretariacie. Powstaje sytuacja, że w pierwszej kolejności rywalizują między sobą osoby zgłoszone przez Federację Rosyjską, a stanowiska, które nie zostały obsadzone, mają szansę zająć przedstawiciele innych państw. Przyjęte rozwiązania prowadzą do przejęcia całkowitej kontroli nad procesem administrowania strukturami Związku przez Federację Rosyjską przy zachowaniu formalnej równości państw członkowskich.

Podsumowanie

Zamysł gospodarczego zintegrowania państw, które nie tak dawno były republikami ZSRR przekraczał (i przekracza) realia dnia dzisiejszego. Dzieje się tak zarówno na skutek rozbieżności w sytuacji gospodarczej potencjalnych państw członkowskich (i ich interesów), jak i – przede wszystkim – interesów politycznych obejmujących przedstawicielstwo regionu. Pretenduje do niego Rosja i ma ku temu wszystkie atrybuty. Jednak Rosja bez wsparcia innych byłych republik radzieckich nie jest w stanie zaprezentować się jako przedstawiciel regionu. Republiki te, w tym Białoruś i Kazachstan potrzebują wsparcia Rosji, ale też mają własne interesy, zarówno gospodarcze, jak i – to dotyczy Kazachstanu – polityczne. Nastąpiło skrzyżowanie interesów w ramach dwóch układów: poziom rozwoju gospodarczego i partykularnie definiowane miejsce polityczne w nowym układzie sił politycznych. Gospodarka rosyjska jest najbardziej rozwinięta, ale nie na tyle, by wzorem ZSRR wspierać (niwelować ułomności) gospodarek państw ościennych. Równocześnie, bez ich wsparcia gospodarczego (rynki zbytu) i politycznego (podporządkowanie się ustalonym przez nią zasadom gry), nie jest w stanie pokazać otoczeniu międzynarodowemu, że jest dominującym podmiotem w Europie Wschodniej, Środkowej Azji i na Dalekim Wschodzie. Państwa ościenne wyrażają gotowość wsparcia politycznego Rosji, ale oczekują w odpowiedzi współdziałania Rosji w sferze gospodarczej zgodnego z ich interesami. Mając to na uwadze, nie należy dążyć do określania cezur czasowych etapów integracji na obszarze postradzieckim. Zachodzące procesy uzależnione są od bieżących interesów.

4.2. Szanghajska Organizacja Współpracy

Uwarunkowania powstania i cele

Jej korzenie związane są z zainicjowanymi jeszcze w okresie radzieckim rozmowami ZSRR z Chińską Republiką Ludową w sprawie uregulowania statusu granic. Porozumienia nie udało się osiągnąć w okresie istnienia ZSRR i po jego rozpadzie proces kontynuowany był przez tzw. Szanghajską Piątkę obejmującą Chiny, Rosję, Kazachstan, Kirgizstan i Tadżykistan. Pierwsze spotkanie w ramach tego mechanizmu odbyło się w 1996 r. w Szanghaju i 24 IV podpisano Porozumienie między Republiką Kazachstan, Federacją Rosyjską, Republiką Tadżykistan i Chińską Republiką Ludową o umocnieniu zaufania w sferze wojskowej w rejonie granic⁶¹.

Negocjacje kontynuowano w kolejnych latach, doprowadzając do podpisania dokumentów uszczegóławiających: w Moskwie (1997 r.), Ałma-Atie (1998 r.), Biszkeku (1999 r.), Duszanbe (2000 r.)⁶². Poza wytyczeniem granicy omawiano na nich m.in. sprawy współpracy militarnej i kontaktów transgranicznych. Wszystkie te kwestie praktycznie uregulowano do 2001 r. Cały czas dywagowano jednak nad sprawami współpracy gospodarczej i bezpieczeństwa granic. Chodziło głównie o przeciwdziałanie terroryzmowi, zorganizowanej przestępczości w kontekście zagrożeń, wynikających z sytuacji w Afganistanie⁶³ (z którym graniczą Chiny, Uzbekistan, Tadżykistan i Turkmenistan). Z uwagi na przedmiot zainteresowania przyłączenie do ugrupowania zadeklarował Uzbekistan (2001 r.) i dopuszczono go rozmów, a następnie udziału w powołaniu do życia nowego ugrupowania integracyjnego mającego na celu zapewnienie bezpieczeństwa narodowego państw-stron⁶⁴.

⁶¹ *Soglaszenije miezdu Riespublikoj Kazachstan, Kyrgyskoj Riespublikoj, Rossijskoj Fiedieracii, Riespublikoj Tadżykistan i Kitajskoj Narodnoj Riespublikoj Ob ukrieplenii dowierija w wojennoj oblasti w rajonie granic ot 26 apriela 1996 g.*, www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=3879 (dostęp 25 III 2020 r.).

⁶² Dokumenty dostępne po rejestracji w „Zakonodatielstwo stran SNG”, www.basespininform.ru (dostęp 11 III 2020 r.).

⁶³ Szerzej: A. Jelisiejew, *Izbawlenije ot SNG*, „Strategičeskij Żurnal” 2005, nr 1.

⁶⁴ *Sowmiestnoje zajawlenije Gław gosudarstw Riepsubliki Kazachstan, Kitajskoj Narodnoj Riespubliki, Kyrgyskoj Riespubliki, Rossijskoj Fiedieracii, Riespubliki Tadżykistan, Riespubliki Uzbekistan ot 16 ijunia 2001 g.*, www.russian.china.org.cn/russian/433000.htm, na podstawie materiałów „Zenmin Zibao” z 20 IX 2002 (dostęp 25 III 2020 r.). Szerzej: W. Zurawliow, *Globalizacija: wyzowy istorii i otwiety teorii*, „Naucznyj Żurnal Moskowskiogo Gumanitarnogo Uniwersitieta. Znaniye. Ponimaniye. Umienije” 2004, nr 1. W 2004 r. przyznano status obserwatora Mongolii, a w 2005 r. Indiom, Pakistanowi i Iranowi, które wyraziły chęć stania się pełnoprawnymi członkami. Organizacja w Karcie (Statucie) przewiduje instytucję obserwatora, ale nie wiadomo jakie są jego kompetencje.

Szanghajską Organizację Współpracy (*Szanhajskaja organizacija sotrudnicestwa, SzOS*) powołano do życia dnia 15 VI 2001 r. (Szanghaj, Chiny) na mocy deklaracji „O powstaniu Szanghajskiej Organizacji Współpracy”⁶⁵. Podpisy pod nią złożyli szefowie takich państw jak Chiny, Kazachstan, Kirgizstan, Rosja, Tadżykistan i Uzbekistan. W Deklaracji jej cele sformułowano w dwoisty sposób tak, jakby chciano zbudować jej treść zgodnie z charakterystyczną dla kultury wschodu metodą, aby każdy znalazł w niej to, co jest jemu potrzebne w debatach na scenie wewnętrznej i na arenie międzynarodowej. W pierwszej części Deklaracji werbalnie nawiązano do osiągnięć tzw. Piątki Szanghajskiej (bez jej definiowania i egzemplifikacji), aby wymieć cele, które przypisać można dowolnej organizacji, bo takimi są: budowanie wzajemnego zaufania, kształtowanie dobrosąsiedzkich stosunków, efektywna współpraca w sferze politycznej, handlowej, naukowo-technicznej, energetycznej, podejmowanie działań na rzecz pokoju i bezpieczeństwa, przywiązanie do zasad określonych w Karcie Narodów Zjednoczonych, itd. Inaczej mówiąc – organizacja taka jak każda inna. W drugiej części zawarto już bardziej konkretne sformułowania. Wskazano, że priorytetem jest bezpieczeństwo regionalne, w tym przeciwdziałanie i walka z terroryzmem, separatyzmem i ekstremizmem i likwidacja regionalnych grup antyterrorystycznych. W planie ma wypracowanie bilateralnych dokumentów w sferze współpracy w przeciwdziałaniu bezprawnego obrotu bronią, handlu narkotykami i nielegalnej migracji. Zapowiedziano podjęcie działań na rzecz wypracowania dywersyfikacji form multilateralnej i bilateralnej współpracy państw. W ramach tego podjęte zostać miały negocjacje (dotyczące) wzajemnie korzystnych warunków współpracy handlowej i inwestycyjnej.

Znamienne to stwierdzenia w kontekście bezpieczeństwa regionalnego. Można je sprowadzić do formuły – jesteśmy razem, ale oddzielnie. Mówimy o ugrupowaniu, które jednoczy dwa państwa dysponujące potencjałem nuklearnym i które są stałymi członkami Rady Bezpieczeństwa ONZ, do którego chcą dołączyć dwa kolejne – tzn. Indie i Iran, także dysponujące, w różnym zakresie, dostępem do broni jądrowej. Lokalizacja tych krajów sprawia, że mają one potencjalny wpływ nie tylko na kształtowanie bezpieczeństwa w obszarze

W art. XIII Kart (Statutu) jest jedynie mowa, że organizacja jest otwarta na członkostwo innych państw, iż decyzję w sprawie członkostwa podejmuje Rada Szefów Państw na wniosek Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w oparciu o oficjalny wniosek państwa – podmiotu wniosku, N. Zadieriej, *Szanhajskaja organizacija – celostnyj podchod k regionalnoj integracji*, „Biezopasnost. Informacionnyj sbornik Fonda nacionalnoj i miezdunarodnoj biezopasnosti”, Specjalnyj wypusk 2006, nr 2.

⁶⁵ *Deklaracija o sozdanii Szanhajskoj organizaciji sotrudnicestwa ot 16 ijunia 2001 g.*, www.infoshos.ru/ru/?id=37 (dostęp 25 III 2020 r.).

centralno-azjatyckim, ale także atlantyckim, Bliskiego Wschodu i – z pewnym nadużyciem – obszarem Oceanu Spokojnego.

Z treści Deklaracji wynika, że na etapie jej przyjęcia, żaden z dwóch głównych podmiotów (ani Rosja, ani Chiny) nie był przygotowany (lub nie był pewien) do dalszego działania. Porozumienie rozpoczynało nowy etap gry o nieznanym wyniku. Na jego mocy zdecydowano powołać Radę Narodowych Koordynatorów (*Sowiet naczjonalnych koordinatorow*) jako strukturę jednoczącą współpracę bliżej nieokreślonych, upoważnionych ministerstw i urzędów, której tymczasowe reguły procedowania miały zostać zatwierdzone przez ministrów spraw zagranicznych. Jej zadaniem było wypracowanie projektu „Karty (statutu) Szanghajskiej Organizacji Współpracy”. Sprecyzować miała cele organizacji, nazwać jej przedmiot działania i zadania.

Przygotowany przez nią projekt „Karty (statutu) Szanghajskiej Organizacji Współpracy” zatwierdzony został dnia 7 VI 2002 r.⁶⁶ Odwołano się w niej do dziedzictwa historycznie wytworzonych więzów między narodami i państwami, dotychczasowej współpracy i wspólnego dążenia do utrzymania bezpieczeństwa i stabilności w regionie w sytuacji globalizacji, ale także politycznej wielopolarności i postanowień zawartych w dokumentach podpisanych m.in. w Szanghaju w 2001 r. na spotkaniu szefów państw oraz dokumentów z lat 90., które były już przywoływane.

W Karcie unormowano pięć zasadniczych celów aktywności Organizacji. W ich prezentacji pomijam te, które są wspólne dla każdej organizacji międzynarodowej, będąc konkretyzacją/rozszerzeniem dążenia do przestrzegania prawa międzynarodowego i regulacji Karty Narodów Zjednoczonych. Część z nich uważam jednak za niezbędne do przytoczenia, chociażby z archiwistycznej poprawności. Mam na myśli te, które miały znaczenie w dochodzeniu do jej powstania i stworzenia jej podstaw organizacyjno-prawnych.

W art. 1 Karty (statutu) wskazano, że celem organizacji jest: 1) przeciwdziałanie terroryzmowi, separatyzmowi, pozaprawnemu obrotowi narkotykami, bronią, a także międzynarodowej migracji, 2) regionalna współpraca polityczna, handlowo-gospodarcza, ochrona prawa, środowisko naturalne, kultura, technika, edukacja, energetyka (zwraca uwagę kolejność), transport, polityka kredytowo-finansowa, i inne sfery będące przedmiotem wspólnego zainteresowania, 3) prawa człowieka i obywatela przewidziane w prawie międzynarodowym z uwzględnieniem

⁶⁶ *Chartija Szanhajskoj organizaciji sotrudniczestwa ot 7 ijunia 2002 g.*, www.infosos.ru/ru/?id=33 (dostęp 25 III 2020 r.).

regulacji ich zakresu przez prawodawstwo narodowe, 4) rozwój współpracy z innymi państwami. Realizacja tych celów powinna być dokonywana z przestrzeganiem zasady wzajemnego zrozumienia stron i poszanowaniem prawa wewnętrznego (art. 2). Współdziałamy, przeciwdziałamy, sprzyjamy, umożliwiamy, ale każdy z nas ma swoje interesy.

W odniesieniu do zasad współdziałania także dominują zasady znane i powszechnie występujące w prawie międzynarodowym, tj. wzajemne zaufanie, dobre sąsiedztwo, zachęcanie do regionalnej współpracy w sferze politycznej, handlowej, obronnej, kulturalnej, poszanowanie niepodległości, suwerenności, integralności terytorialnej, rezygnacja z ingerowania w sprawy wewnętrzne innego państwa, równoprawność członków.

Organizacja w układzie członkostwa otwarta jest dla państw regionu, którego obszar nie został jednak zdefiniowany. Każde z państw członkowskich może indywidualnie zawrzeć układ w przedmiocie Karty z innym państwem (lub organizacją/ugrupowaniem), w tym także z Unią Europejską⁶⁷.

Impulsem dla zainteresowania się Organizacji przeciwdziałaniem terroryzmu, ekstremizmowi i separatyzmowi były napady bojowników z zachodnich rejonów obwodu oszkiego na wieś Batken (Kyrgyzstan, 1999 r.). To one były impulsem dla Organizacji do zainteresowania się sprawami przeciwdziałania terroryzmowi, ekstremizmowi i separatyzmowi. W konsekwencji uchwalono wspomnianą Konwencję o walce z terroryzmem, separatyzmem i ekstremizmem (2000 r.) i powołano do życia Regionalną Antyterrorystyczną Strukturę (*Regionalnaja antiterroristiceskaja struktura*; 2003 r.), która po dzień dzisiejszy zaliczana jest do najważniejszych instytucji SzOS⁶⁸. Jej pierwszym szefem był zastępca służby bezpieczeństwa Uzbekistanu, W. Kasymow. Finansowanie jej prac rozdzielono proporcjonalnie między państwa-sygnatariuszy Konwencji z tym, że Rosja i Chiny pokrywały po 25% budżetu, Kazachstan: 21%, a cała reszta przypadała na pozostałe państwa⁶⁹.

Początkowo jej uwaga skupiona była na wymianie informacji w celu likwidowania obozów szkoleniowych terrorystów, przepływów finansowania ich działalności i koordynowaniu operacji antyterrorystycznych. Z czasem aktywność

⁶⁷ Szerzej: D. Zamjatin, *Politiko-geograficeskije obrazy i geopoliticeskije kartiny mira (Predstawlienije geograficeskich znaniw w modeliach politiceskogo myszlenija)*, „Polis” 1998, nr 6.

⁶⁸ Szerzej: I. Iwanow, *Wniesznaja politika Rossii w epochu globalizacji: Statii i wystuplienija*, Moskwa 2002.

⁶⁹ J. Piwowar, *Postsowieckoje prostranstwo altiarnatiwy integracji. Istoriceskij oczerk*, Sankt Peterburg 2008, s. 140.

rozszerzona została na sferę harmonizowania antyterrorystycznego prawodawstwa i unifikację podejścia państw członkowskich do zagadnienia. W ramach tego udało się wypracować wspólne definicje terroryzmu, separatyzmu i ekstremizmu. Zgodnie z „Szanghajską Konwencją” (z 15 VI 2001 r.)⁷⁰:

1. **Terroryzm.** Nie było jednolitego podejścia do zagadnienia i określenie zakresu pojęcia przełożono na później, posilując się aktami prawa międzynarodowego. Natomiast dla potrzeb chwili przyjęto, że jest to „dowolna aktywność uznana za przestępczą w jednym z układów wymienionych w załączniku do Konwencji, która jest jako taka zdefiniowana”⁷¹. W tym układzie terroryzmem było każde działanie nakierowane na pozbawienie życia innego obywatela lub innej osoby fizycznej nieuczestniczącej w działaniach wojennych w sytuacji konfliktu zbrojnego, dążenie do wyrządzenia jej urazów cielesnych, a także wyrządzenia znaczących szkód dla posiadanych przez nią dóbr materialnych, jak również planowanie takich działań, sprzyjanie nim, w zamiarze zastraszenia społeczeństwa, naruszenia poczucia bezpieczeństwa społecznego, zmuszenia organów władzy państwa

⁷⁰ www.infoshos.ru/ru/?id=86 (dostęp 25 III 2020 r.).

⁷¹ W załączniku wymieniono takie akty jak:

- 1) *Konwencja o walce z bezprawnym przejęciem statków powietrznych* 16 XII 1970 r., Haga, Dz.U. 72, 25, 181.
- 2) *Konwencja o zwalczaniu bezprawnych czynów skierowanych przeciwko bezpieczeństwu lotnictwa cywilnego*, sporządzona w Montrealu dnia 23 IX 1971 r., Dz.U. 1976, 9, 37.
- 3) *Konwencja o zapobieganiu przestępstwom i karaniu sprawców przestępstw przeciwko osobom korzystającym z ochrony międzynarodowej, w tym przeciwko dyplomatom*, sporządzona w Nowym Jorku dnia 14 XII 1973, Dz.U. 1983, 37. 168.
- 4) *Międzynarodowa Konwencja przeciwko braniu zakładników*, sporządzona w Nowym Jorku dnia 8 XII 1979 r., Dz.U. 2000, 106, 1123.
- 5) *Konwencja o ochronie fizycznej materiałów jądrowych wraz z załącznikami I i II*, otwarta do podpisu w Wiedniu i w Nowym Jorku w dniu 3 III 1980 r., Załącznik do Dz.U. 1989, 17, 93.
- 6) *Protokół o zwalczaniu bezprawnych czynów przemocy w portach lotniczych obsługujących międzynarodowe lotnictwo cywilne uzupełniający Konwencję o zwalczaniu bezprawnych czynów skierowanych przeciwko bezpieczeństwu lotnictwa cywilnego* podpisaną w Montrealu dnia 23 IX 1971 r., sporządzony w Montrealu dnia 24 II 1988 r., Dz.U. 2006, 48, 348.
- 7) *Konwencja o walce z bezprawnymi aktami nakierowanymi przeciwko bezpieczeństwu statków morskich*, sporządzona w Rzymie 10 III 1988 r., Dz.U. 1994, 129, 635.
- 8) *Protokół w sprawie przeciwdziałania bezprawnym czynom przeciwko bezpieczeństwu stałych platform umieszczonych na szelfie kontynentalnym*, sporządzony w Rzymie dnia 10 III 1988 r., Dz.U. 2002, 22, 211.
- 9) *Międzynarodowa konwencja o walce z terroryzmem bombowym* przyjęta przez Zgromadzenie Generalne ONZ 9 XII 1999 r., <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20070660438> (dostęp 11 III 2019 r.)
- 10) *Międzynarodowa Konwencja o Zwalczaniu Finansowania Terroryzmu* przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 IX 1999 r., Dz.U. 2004, 263, 2620.

- (lub organizacji międzynarodowej) do określonych działań lub ich zaniechania, które to podlegają odpowiedzialności karnej w poszczególnych państwach (art. 1 b).
2. **Separatyzm** – to dowolne, siłowe działanie ukierunkowane na naruszenie integralności terytorialnej państwa, w tym aktywność wskazująca na chęć oddzielenia części terytorium od istniejącej, uznanej struktury terytorialnej państwa, podjęte w celu jego dezintegracji. Obejmuje to także nawoływanie do takiego działania, przygotowywanie akcji i inne działania tego typu, które podlegają odpowiedzialności z tytułu przepisów kodeksu karnego państwa (art. 1.2).
 3. **Ekstremizm** – dowolne działanie mające na celu siłowe przejęcie władzy lub siłowe utrzymanie władzy, a także siłowe dążenie do zmiany ustroju konstytucyjnego lub też zamach na bezpieczeństwo obywateli, w tym podejmowanie w tym celu działań zmierzających do bezprawnego organizowania ugrupowań militarnych, członkostwo w nich, podobnie jak w innych strukturach, które zgodnie z kodeksem karnym poszczególnych praw jest zakazane (art. 1.3).

W sferze gospodarczej za kluczowe należy uznać spotkanie na szczycie w Bishkek (2007 r.). Wcześniej też podejmowano określone działania wspierające współpracę w sferze ekonomicznej i energetycznej. Chiny zainteresowane pozostawały wsparciem rozwoju Regionu Autonomicznego Xinjiang-Ujgur graniczącego z Mongolią, Rosją, Kazachstanem, Kirgizstanem, Tadżykistanem, Afganistanem, Pakistanem i Kaszmiem (Indie). Stanowi on w przybliżeniu 1/6 terytorium Chińskiej Republiki Ludowej. Podstawowym problemem za każdym razem były trasy tranzytu towarów. Program gospodarczej współpracy między państwami SzOS powiązany jest z wewnętrznymi sprzecznościami występującymi we wzajemnych relacjach jej członków. Chiny dążyły do utworzenia strefy wolnego handlu w ramach ugrupowania w sytuacji, gdy pozostali członkowie, w tym Rosja, odnosili się do tego sceptycznie. Kluczowym zagadnieniem była (i jest) odpowiedź na pytanie, co jest celem chińskiej polityki: dostęp do gazu i ropy naftowej czy też inwestowanie we wspólne przedsięwzięcia i udział w rozwoju wysokorozwiniętych technologii⁷². Przebieg wydarzeń wskazuje jednak na priorytetowe traktowanie współpracy gospodarczej.

⁷² J. Piowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, op. cit., s. 143.

Struktura organizacyjna

W Statucie Szanghajskiej Organizacji Współpracy ustalono siedmioelementową strukturę jej zorganizowania. Obejmuje ona (art. 4.):

1. Radę Szefów Państw (*Sowiet gław gosudarstw*);
2. Radę Szefów Rządów (*Sowiet gław prawitielstw*);
3. Radę Ministrów Spraw Zagranicznych (*Sowiet ministrow inostrannyh dieł*);
4. Zgromadzenie Szefów Ministerstw/Urzędów (*Sobranie gław ministerstw/uczrieźdienij*);
5. Radę Narodowych Koordynatorów (*Sowiet nacjonalnych koordinatorow*);
6. Regionalną Antyterrorystyczną Strukturę (*Regionalnaja antiterroristiczeskaja struktura*);
7. Sekretariat (*Sekretariat*).

Rada Szefów Państw (art. 5). Najwyższy organ Szanghajskiej Organizacji Współpracy. Składa się z szefów państw członkowskich. Zbiera się raz do roku, a sesji przewodniczy szef państwa-gospodarza, ustalonego w precedencji zgodnie z alfabetem rosyjskim. Do jego zadań należy wypracowanie podstawowych kierunków działalności organizacji, kwestie wewnętrznej struktury organizacyjnej, zasady współpracy z innymi państwami i organizacjami międzynarodowymi, a także rozpatrywanie kluczowych spraw dnia dzisiejszego. Od czasu powołania Szanghajskiej Organizacji Współpracy odbyło się siedemnaście posiedzeń Rady Szefów Państw.

Rada Szefów Rządów (premierów, art. 6). W Statucie nie zdefiniowano pozycji ustrojowej tej struktury. Wskazano jedynie na zadania, które ma realizować.

Zaliczono do nich:

- 1) Zatwierdzanie budżetu Organizacji (z zastrzeżeniem wynikającym z innego artykułu, że każdy finansuje własne działania, chyba że zawarte zostanie odrębne porozumienie – przyp. J.Z.).
- 2) Podejmowanie decyzji w kluczowych sprawach współpracy, w szczególności dotyczącej sfery gospodarczej.

Posiedzenia Rady odbywają się raz do roku i przewodniczy jej premier państwa-gospodarza spotkania.

Rada Ministrów Spraw Zagranicznych (art. 7). Do jej zadań w Karcie zaliczono rozpatrywanie bieżących spraw związanych z funkcjonowaniem organizacji, przygotowanie posiedzeń Rady Szefów Państw i prowadzenie konsultacji międzypaństwowych w ramach występujących problemów w sferze stosunków międzynarodowych. Na techniczny charakter Rady wskazuje przepis, że

jej posiedzenia odbywają się z wyprzedzeniem jednego miesiąca przed posiedzeniami Rady Szefów Państw. Może zbierać się na nadzwyczajnych posiedzeniach, które zwoływane są na wniosek nie mniej niż dwóch państw członkowskich, ale za zgodą ministrów spraw zagranicznych wszystkich pozostałych państw. Podobnie jak w przypadku pozostałych organów, posiedzeniom przewodniczy osoba będąca członkiem organu pochodząca z państwa-gospodarza spotkania.

Zgromadzenie Szefów Ministerstw i/lub Urzędów (art. 8). Pozycja ustrojowa struktury, podobnie jak jej skład jest nieokreślony, tzn. decyduje Rada Szefów Państw i/lub Rada Szefów Rządów. Posiedzeniom przewodniczy szef odpowiedniego ministerstwa/urzędu państwa inicjującego spotkanie. Jego odbycie może być poprzedzone powołaniem stałych lub tymczasowych grup roboczych skupiających ekspertów. Kreowane jest z uwzględnieniem parytetu przedstawicielstwa ministerstw.

Rada Narodowych Koordynatorów (art. 9). W Karcie zdefiniowana została jako organ Organizacji odpowiedzialny za koordynowanie i zarządzanie jej bieżącą działalnością. Do jej zadań odniesiono przygotowanie posiedzeń Rady Szefów Państw, Rady Szefów Rządów i Rady Ministrów Spraw Zagranicznych. Na posiedzeniach zbiera się nie rzadziej niż trzy razy w roku. Przewodniczym za każdym razem jest przedstawiciel państwa, na którego terytorium odbywa się posiedzenie.

Regionalna Struktura Antyterrorystyczna Państw-członków Szanghajskiej Konwencji o walce z terroryzmem, separatyzmem i ekstremizmem (utworzona na mocy decyzji z dnia 15 VI 2001 r. (art. 10)⁷³). Kluczowy – z punktu widzenia przesłanek jej powstania – element struktury Szanghajskiej Organizacji Współpracy i jej stały organ. Nie została ona opisana w Statucie. Stwierdzono w nim jedynie, że jej zadania, funkcje oraz zasady kreacji, a także finansowanie zostanie uregulowane w oddzielnym układzie międzynarodowym. Można to wiązać z faktem, że Statut podlegał rejestracji przy Organizacji Narodów Zjednoczonych, a przedmiot jej działania wymagał zachowania skrajnej konfidencjalności w działaniu. Niewiele nowego wnosi też analiza treści samej Konwencji (z 15 VI 2001 r.). Jest w niej (dokładniej w części dotyczącej zasad funkcjonowania) mowa o współpracy bliżej nienazwanych kompetentnych organów, które współpracują m.in. w obszarze:

1. Wymiany informacji o zdarzeniach związanych z terroryzmem, separatyzmem i ekstremizmem, które mają miejsce na obszarze państw narodowych z zastrzeżeniem, że jeżeli dane działania nie są przestępstwem

⁷³ *Szanhajskaja konwencija o borbie s tierrorizmom, sieparatizmom i ekstriemizmom ot 15 ijunia 2001 g.*, www.media.law.asia/dosument/-2056 (dostęp 11 III 2019 r.).

na terytorium danego państwa, może nastąpić odmowa udzielenia informacji.

2. Przyjmowania środków przeciwdziałających i wykrywających przygotowanie osób do prowadzenia działalności objętej Konwencją, uniemożliwianie jej finansowania, przeciwdziałanie przemytowi broni i narkotyków.
3. Wypracowywanie szczegółowych multilateralnych lub bilateralnych porozumień szczególnych wraz z udzielaniem sobie praktycznej pomocy w ich realizacji.

Wszystkie informacje, środki i działania objęte są zasadą tajności i bez pisemnej zgody nie podlegają wzajemnemu przekazaniu. Każda ze stron z własnego budżetu zapewnia wykonanie Konwencji. Potencjalne spory powstałe między stronami są rozwiązywane w dwustronnym porządku.

Sekretariat (*Sekretariat*). Permanentnie działająca struktura Organizacji. Do jej zadań odniesiono – zgodnie z Kartą – organizacyjne i techniczne zabezpieczenie przedsięwzięć organizowanych przez SzOS. Kierowany jest przez Sekretarza Wykonawczego (*Ispolnitelny sekretar*) mianowanego przez Radę Szefów Państw na wniosek Rady Ministrów Spraw Zagranicznych na trzyletnią kadencję, bez prawa reelekcji. Obsadzanie stanowiska dokonywane jest z zachowaniem rotacji państw zgodnie z rosyjskim alfabetem. Zastępca Sekretarza mianowany jest przez Radę Ministrów Spraw Zagranicznych na wniosek Rady Koordynatorów Narodowych. Sekretarz i jego zastępca muszą być przedstawicielami różnych państw. W wykonywaniu powierzonych zadań są niezależni. Nie mogą przyjmować zleceń/poleceń od żadnego z państw, organizacji oraz osób prywatnych. Ponoszą odpowiedzialność wyłącznie przez SzOS. Siedzibą Sekretariatu jest Beijing. Decyzje we wszystkich organach podejmowane są w drodze konsensusu. Każde z państw może przedstawić odmienne zdanie, które jest jako takie uwzględniane w protokole. Nie wpływa to na wynik głosowania. W przypadku braku zainteresowania jednej ze stron przedmiotem decyzji, może ona odstąpić od udziału w głosowaniu. Jest przy tym uprawniona, aby niezależnie od zachowania w czasie głosowania, w dowolnym momencie dołączyć do udziału w realizacji przedsięwzięcia.

Szanghajska Organizacja Współpracy posiada własny budżet. Wysokość wpłat uzależniona jest od zobowiązań podjętych między państwami członkowskimi. Środki budżetowe przeznaczone są z zasady na pokrycie kosztów funkcjonowania stałych struktur Organizacji. Koszty udziału przedstawicieli państw w przedsięwzięciach Organizacji pokrywają państwa członkowskie z własnych budżetów.

Podsumowanie

Szanghajska Organizację trudno traktować jako organizację integracyjną lub militarną⁷⁴, co nie oznacza, że nie pojawiały się głosy, aby w taką ją przekształcić. Państwa, które zdeklarowały w niej członkostwo lub wyraziły chęć bycia obserwatorami, należą do różnorodnych organizacji mających charakter polityczny, gospodarczy, jak i militarny, w ramach których wzięły na siebie określone zobowiązania, o odmiennych celach w środowisku międzynarodowym. Nie zmienia to faktu, że Rosja, jak i Chiny z tych samych powodów, które je rozdzielają, nie były zainteresowane członkostwem w Szanghajszej Organizacji. Można ją plasować w grupie prekursorskich organizacji, które podjęły się kolektywnej walki z terroryzmem jako globalnym zagrożeniem. Wszystkie państwa członkowskie, choć w różnym zakresie, zetknęły się bezpośrednio z tym zjawiskiem⁷⁵. Szczególne nasilenie przypadło na okres po 2001 r. Rozpadł się wówczas geopolityczny układ sił w Azji Środkowej i pojawili się w regionie nieznani dotychczas gracze polityczni⁷⁶. Świadectwem zintegrowania regionu były treści Deklaracji Astańskiej (2005 r., Kazachstan) z pytaniem skierowanym do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i ich sojuszników, kiedy zdecydują o terminach zakończenia militarnej obecności w regionie⁷⁷. Wkrótce Uzbekistan wymógł Stanom Zjednoczonym Ameryki Północnej wynajem bazy wojskowej na swoim terytorium, a status obserwatorów w Szanghajszej Organizacji Współpracy uzyskały Indie, Iran, Mongolia i Pakistan⁷⁸. Na ile Rosja wiązała nadzieje z powstaniem SzOS świadczy wypowiedź W. Putina z września 2006 r.: „Nikt nie oczekiwał od SzOS czegoś szczególnego. Była powołana, aby rozwiązywać zwykłe sprawy, takie jak np. demarkacja granic”⁷⁹.

Odrębny problem to, na ile państwa regionu lub struktury, w których skład wchodziły, były twórcami terroryzmu, separatyzmu i ekstremizmu. Dotyczy to nieszczelności granic, zarządzania konfliktami, braku oferty socjalnej dla żołnierzy powracających z Afganistanu, rozbieżności poziomu życia w ramach republik

⁷⁴ J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, op. cit., s. 137.

⁷⁵ Zwraca na to uwagę I. Zwiazielskaja, D. Makarow, *Wosprijatije Rossijej polityki Zapada w Centralnoj Azii*, [w:] M. Narinskij, A. Malgina (red.), *Niżnyj flag SNG. Centralnaja Azija-Kaspij-Kawkaz: wozmożnosti i wyzowy dlja Rossii*, Moskwa 2003.

⁷⁶ Szerzej: W. Zimonin, *Massztaby wlijanija*, [w:] „Biezopasnost. Informacionnyj sbornik Fonda nacionalnoj i mieždunarodnoj biezopasnosti”. Specialnyj wypusk, nr 2, Moskwa 2006.

⁷⁷ *Diektaracija Gław gosudarstw-czlienow Szanhajskoj Organizacii Sotrudnicestwa (g.Astana, 5 ijulia 2005 g.)*, www.centrasia.org/newsA.php?st=1120666800 (dostęp 11 III 2019 r.).

⁷⁸ Szerzej: W. Zimonin, *Massztaby wlijanija*, [w:] „Biezopasnost. Informacionnyj sbornik Fonda nacionalnoj i mieždunarodnoj biezopasnosti”. Specialnyj wypusk, nr 2, Moskwa 2006.

⁷⁹ www.tsargrad.tv/news (dostęp 25 III 2020 r.).

byłego ZSRR. Zwraca uwagę stosunek państw-członków SzOS do wojny w Iraku (2003 r.). Rosja, współpracując z Francją i Niemcami, zainteresowana była wstrzymaniem rozpoczęcia wojny. Chiny skrytykowały działania antyirackiej koalicji. Kazachstan, Kirgizstan i Tadżykistan zajęły neutralną pozycję, Uzbekistan w pełni poparł działania zbrojne⁸⁰. Faktem pozostaje, że współpraca gospodarcza rozwija się bardziej efektywnie niż współpraca w zakresie przeciwdziałaniu terroryzmowi, separatyzmowi i ekstremizmowi.

Trudno dokonać oceny realnej aktywności i wkładu Organizacji (regionalnej antyterrorystycznej struktury) w przeciwdziałanie i zwalczanie terroryzmu, separatyzmów i ekstremizmów. Problemy na co dzień rozwiązywane są przez narodowe służby bezpieczeństwa, a działania Struktury sprowadzają się do zbierania danych i ich analizowania. Na forum międzynarodowym SzOS częściej przychyliła się do podjętych decyzji, niż inicjuje dyskusję nad problemami. Tym bardziej że charakter zintegrowania umożliwia podejmowanie poszczególnym państwom członkowskim własnych inicjatyw współpracy⁸¹. Jako przykład wskazać można przyłączenie się Kazachstanu do programu NATO – Indywidualny Plan Działania na rzecz Partnerstwa (31 I 2006 r., *Individual Partnership Actions Plan, IPAP*)⁸². Pomimo sprzeciwu SzOS, Tadżykistan zaakceptował pobyt wojsk francuskich na swoim terytorium, Uzbekistan – wojsk Niemiec, a Kirgizstan prolongował wynajem Stanom Zjednoczonym Ameryki Północnej bazy wojskowej w Manas. Zwalczanie terroryzmu nie jest podstawowym zadaniem Organizacji. Uważa się jednak, że przyczynia się ono do realizacji trzech podstawowych zadań – obrony zbiorowej, zarządzania kryzysowego i bezpieczeństwa opartego na współpracy. Pragmatyka przebiegu wydarzeń sprawiła, że akcent padł na kwestie gospodarcze z dominowaniem polityki energetycznej.

Powstanie SzOS można oczywiście interpretować jako chęć pokazania przez Rosję byłym republikom ZSRR posiadanego przez nią potencjału w organizowaniu współpracy z Chinami⁸³. Można, gdyby nie fakt, że w tym okresie niepodległe

⁸⁰ J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo...*, op. cit., s. 145.

⁸¹ Dyskusyjne wydaje się jednak stwierdzenie G. Cimka, że jest ona formą skanalizowania rywalizacji między republikami Azji Środkowej i pozwala rywalizować republikom w ramach współpracy między Rosją i Chinami. G. Cimek, *Szanghajska Organizacja w wirze polityki międzynarodowej*, www.geopolityka.org/analizy (dostęp 22 III 2020 r.).

⁸² www.nato.int/cps/ua/natohq/topics_49290.htm (dostęp 25 III 2020 r.). Pierwszym państwem, była republika radziecka, która przystąpiła do Planu, była Gruzja (29 X 2004 r.), następnie Azerbejdżan (27 V 2005 r.), Armenia (16 XII 2005 r.), Mołdowa (19 V 2006 r.).

⁸³ Stanowisko takie prezentuje m.in. W. Konończuk, *Fiasko integracji WNP i inne organizacje międzynarodowe na obszarze poradzieckim*, Prace OSW, Warszawa, maj 2017, www.osw.waw.pl/sites (dostęp 25 III 2020 r.).

państwa, były republiki radzieckie nie były już zainteresowane współpracą z Rosją i poszukiwały własnych dróg rozwoju. Utworzenie korytarza transportu towarów z Chin nie wymagało poszukiwania wsparcia w Rosji. Inaczej mówiąc – wzrost zaangażowania Rosji w pośrednictwo we współpracy państw Środkowej Azji z Chinami zbliżał te państwa do siebie, a nie oddalał.

4.3. Od Forum GUAM do Organizacji na Rzecz Demokracji – GUAM⁸⁴

Uwarunkowania powstania i ewolucja

Organizacja znana jest pod akronimem GUAM, powstałym od pierwszych liter państw, które stały się jej członkami: Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan, Mołdowa⁸⁵. Historia jej powstania i dochodzenia do wypracowania przedmiotu działalności jest złożona. Wspólnota Niepodległych Państw była strukturą dezintegracyjną, charakteryzującą się wielością dokumentów opisujących wzajemne zobowiązania, których wykonywanie nie było obligatoryjne. Część z jej członków widziało jednak możliwość przekształcenia jej w strukturę integracyjną, z tym że problemem pozostawało członkostwo Rosji, wykazującej skłonności do dominowania w regionie. To wówczas powstał, ale poza Wspólnotą Niepodległych Państw, pomysł stworzenia regionalnej organizacji gospodarczej składającej się z państw, które widziałyby w jej powstaniu rzeczywisty interes, nie tyle dla przetrwania, ale dla rozwoju. Inicjatywę zgłosił ówczesny Prezydent Gruzji Eduard Szewardnadze w 1994 r., mówiąc o konieczności zintegrowania regionu Azji Środkowej i Kaukazu ze światowym systemem gospodarczym. Pierwotnie występowały trzy punkty zbieżności interesów. Pierwszy powiązany był z problemem integralności terytorialnej państw i wspieraniem przez Rosję wewnętrznych separatyzmów. Mowa o Abchazji, Północnej Osetii, Naddniestrzu i Górskim Karabachu. Drugi miał charakter polityczno-militarny – pokazanie Rosji (ale i światu), że nie ma przesłanek do poszukiwania uzasadnienia pozostawiania na terytorium byłych republik radzieckich (głównie Gruzji, Mołdowy i Ukrainy) konwencjonalnych wojsk Federacji Rosyjskiej, gdyż państwa te zabezpieczyły interesy swojego bezpieczeństwa na drodze zawartych umów bilateralnych i multilateralnych. Trzeci miał charakter ekonomiczny. Chodziło o uniezależnienie się gospodarcze od Rosji i stworzenie

⁸⁴ Organizacja za demokrację i ekonomiczne rozwinięcie GUUAM.

⁸⁵ W pewnym okresie akronim jej nazwy brzmiał GUUAM, bo obejmował także Uzbekistan.

drogi przesyłowej – z pominięciem Rosji – środków energetycznych na linii obszar Morza Kaspijskiego – obszar Kaukazu – Europa.

O utworzeniu Forum Konsultacyjnego Gruzji, Ukrainy, Azerbejdżanu i Mołdowy (GUAM) nie przypadkowo poinformowano w tej sytuacji, nie w jednym z zainteresowanych państw, ale na szczycie Rady Europy w Strasburgu (10 X 1997 r.)⁸⁶. Miało to podnieść legitymację decyzji i pokazać środowisku międzynarodowemu brak zainteresowania tych państw pozostawianiem w kręgu wpływów rosyjskich i podjęciem przez nie samodzielnej polityki integracyjnej. Następnie dołączył się do Forum Uzbekistan (powstał GUUAM) i 24 IV 1999 r.⁸⁷ na szczycie NATO w Waszyngtonie szefowie państw członkowskich GUUAM wraz z 14 innymi państwami podpisali przystąpienie do Deklaracji Waszyngtońskiej, potwierdzając chęć integrowania się z euroatlantyckimi strukturami⁸⁸.

W tym samym roku (2 IV 1999 r.) Azerbejdżan opuścił Organizację Układu o Kolektywnym Bezpieczeństwie WNP (*Organizacija Dogowora o kollektiwnoj biezopasnosti SNG, ODKB*)⁸⁹. Przyczyną tej decyzji była sprzedaż przez Rosję Armenii rakiet i samolotów, ale też zaproponowanie mu przez dowództwo NATO i Turcję rozmieszczenia na jego obszarze części wojsk rozlokowanych w tureckiej bazie *Incirlik Air Base* (miasto Adana)⁹⁰. Czasowo zbiegło się z tym wydarzeniem opuszczenie tej organizacji przez Gruzję i Uzbekistan, co jest analizowane jako ustalone wcześniej działanie, tym bardziej że Gruzja w tym okresie nasiliła kierowane wobec Rosji żądania wycofania wojsk z jej terytorium. Jako przesłankę wskazuje się też utworzenie przez Ukrainę poligonu w Jaworiwie w ramach programu „Partnerstwo dla Pokoju”⁹¹.

⁸⁶ *Sowmiestnoje kommuniكية wstriezi Priezidentow Azierbiejdżana, Gruzii, Mołdowy i Ukrainy w Strasburgie ot 10 X 1997 g.*, <https://guam-organization.org/sovместное-коммунике-встречи-президентов-азербайджана-грузии-молдовы-и-украины-в-strasбурге/> (dostęp 22 III 2020 r.).

⁸⁷ *Zajawlienije Priezidentow Azierbiejdżanskaj Riespubliki, Gruzii, Riespubliki Mołdowa, Riespubliki Ukrainy i Riespubliki Uzbekistan ot 24 IV 1999 g.*, <https://guam-organization.org/zayavlenie-президентов-азербайджанской-республики-грузии-республики-молдова-украины-и-республики-узбекистан/> (dostęp 22 III 2020 r.).

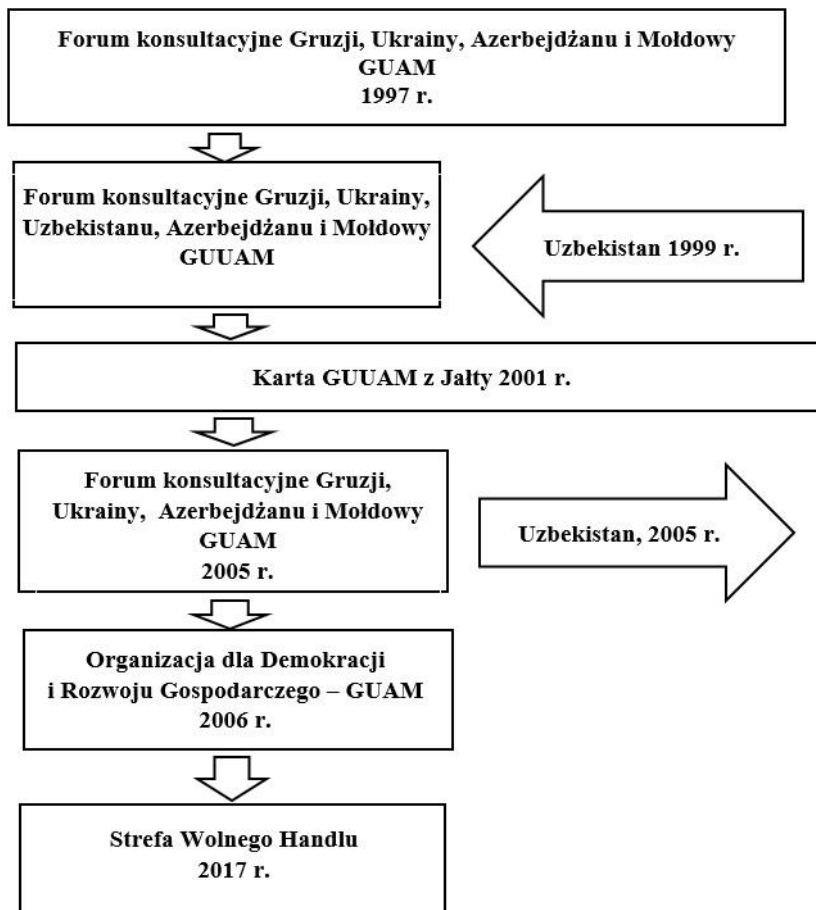
⁸⁸ *The Washington Declaration Signed and issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Washington D.C. on 23rd and 24th April 1999*, <https://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-063e.htm> (dostęp 5 IV 2020 r.).

⁸⁹ www.odkb-csto.org/contacts (dostęp 5 IV 2020 r.).

⁹⁰ www.incirlik.af.mil/ (dostęp 5 IV 2020 r.).

⁹¹ W 2014 r. przeprowadzono na nim pierwsze na Ukrainie (po aneksji Krymu) manewry wojskowe (*Rapid Trident* 2014), w których uczestniczyli przedstawiciele 15 państw układu NATO i żołnierze z Azerbejdżanu, Bułgarii, Gruzji, Hiszpanii, Kanady, Litwy, Łotwy, Mołdowy, Norwegii i Rumunii oraz gospodarzy – Ukrainy. J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo... op. cit.*, s. 119; www.wiadomości.onet.pl/swiat/ukraina (dostęp 1 IV 2020 r.).

Tablica nr 10

Ewolucja GUAM

Źródło: Opracowano na podstawie materiałów <https://guam-organization.org> (dostęp 20 V 2020 r.).

Kolejny raz szefowie państw GUUAM spotkali się w Nowym Jorku na 55. Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ. Podpisano wówczas tzw. Memorandum z Nowego Jorku (6 IX 2000 r.). Przewidziano w nim m.in. wielopoziomą współpracę między państwami członkowskimi. Zawarto w nim też zapowiedź przystąpienia do tworzenia struktur organizacyjnych – regularne zwoływanie spotkań na szczeblu ministrów spraw zagranicznych oraz powołanie organu roboczego – Komitetu Narodowych Koordynatorów (*Komitiet nacjonalnych koordinatorow*).

Przywołuję te spotkania, bo GUUAM powstawał w odmienny sposób od pozostałych regionalnych organizacji integracyjnych na obszarze postradzieckim. Można upatrywać w tym efekt wyciągnięcia wniosków przez uczestników Forum z korzyści, jakie im przyniosło członkostwo w innych organizacjach integracyjnych przestrzeni postradzieckiej. Uczestnicy Forum GUUAM nie byli równoprawnymi partnerami wobec siebie. Różnił je poziom rozwoju gospodarczego, cele rozwojowe i stabilność dążenia do ich realizacji, ale także kultura. Nie rozpoczynano od zawiązania organizacji, intencyjnego określenia celów, powołania struktur organizacyjnych i uchwalenia dokumentów regulujących zasady ich funkcjonowania, ale od niesformalizowanego forum współdziałania. To ono, w praktyce miało doprowadzić do zdefiniowania obszarów, którymi rzeczywiście zainteresowane są strony i w ramach nich wypracowania celów. O ile bowiem zjednoczenie w imię przeciwstawienia się Rosji i wyboru bliżej nieznannej przyszłości związania się ze światem Zachodu było proste do osiągnięcia, o tyle w układzie realizacji mogły pojawić się problemy. Faktem jest, że i ta wyważona filozofia działania nie ustrzegła Forum przed niespodziankami. Jako przykład – wyprzedając chronologię – wskazać można Uzbekistan, któremu udział w forum zorientowanym na Zachód nie pomógł rozwiązać problemu narastającego islamskiego ekstremizmu i problemu Talibów z Afganistanu⁹². To pierwsza charakterystyczna cecha. Druga dotyczy tego, że, planując opcję współpracy z Zachodem, rozpoczynali od poinformowania go o swoich zamiarach. Stąd pierwsze dokumenty przyjmowane były przy okazji spotkań na forach organizacji międzynarodowych, a nie w poszczególnych państwach. Była to też próba poznania stanowiska państw trzecich i zakresu gotowości (lub niechęci) wsparcia, tym bardziej że mieli silną kartę przetargową – położenie geograficzne i niechęć do Rosji. Czyniło to z nich obiekt zainteresowania nie tylko Rosji, ale też Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Zapewniały dostęp do strategicznych obszarów Środkowej Azji, Kaukazu i Europy Południowo-Wschodniej z pominięciem Rosji.

Pierwszą próbę instytucjonalizacji podjęto po pięciu latach od powstania idei. Na dzień 7 VI 2001 r. zwołano – tym razem na „swoim” terytorium – w Jałcie posiedzenie Szczytu GUUAM. Uchwalono wówczas Jałtańską Kartę GUUAM (z 7 VI 2001 r.)⁹³. Karta jest dokumentem bardzo oszczędnym jak na państwa postradzieckie. Łączy w sobie postanowienia charakterystyczne dla deklaracji,

⁹² W konsekwencji, począwszy od 2002 r., przestał uczestniczyć w pracach GUUAM, aby ostatecznie opuścić go w 2005 r.

⁹³ *Jałtinskaja Chartija GUAM ot 7 VI 2001 r.*, <https://guam-organization.org/yaltinskaya-hartiya-guam-2001> (dostęp 31 III 2020 r.).

statutu i regulaminu. Nawiązano w niej do dotychczasowych doświadczeń, wskazując na ustalenia ze Strasburga (10 X 1997 r.), Waszyngtonu (24 IV 1999 r.) i Nowego Jorku (z 6 IX 2000 r.) Podstawowe cele przedstawiono w siedmiu punktach. Należy je uznać za najważniejsze, ale przykładowe, bo katalog ma charakter otwarty. Ważna jest kolejność wymieniania celów, która oddaje filozofię procesu integracyjnego i związane z nim nadzieje. Zaliczono do nich: 1) sprzyjanie rozwojowi społeczno-gospodarczemu, 2) umocnienie i poszerzenie więzów handlowo-gospodarczych, 3) wykorzystanie w interesach GUUAM magistrali transportowych i komunikacyjnych znajdujących się na terytorium państw członkowskich, 4) umocnienie bezpieczeństwa regionalnego we wszystkich sferach, 5) rozwój wzajemnych stosunków w sferze nauki, kultury i w sferze humanitarnej, 6) współdziałanie na forach organizacji międzynarodowych, 7) walka z międzynarodowym terroryzmem, zorganizowaną przestępczością i handlem narkotykami. Określono w niej także strukturę organizacyjną. Najwyższym organem władzy uczyniono coroczny Szczyt Szefów Państw (*Wstrieča Gław Gosudarstw*). Pomiędzy szczytami przewodnictwo w GUUAM należeć miało rotacyjnie do państw członkowskich. Szczytowi przypisano podejmowanie decyzji o podstawowych kierunkach współpracy w sferze politycznej, gospodarczej i humanitarnej, tworzenie wyspecjalizowanych organów i uzgodnienie stanowiska w kwestiach międzynarodowych, którymi zainteresowane były państwa członkowskie. Organem wykonawczym uczyniono Posiedzenie Ministrów Spraw Zagranicznych (*Zasedanije ministrow inostrannyh diel*), zwoływane dwa razy do roku i odpowiedzialne za przygotowanie Szczytów oraz realizację umów zawartych w ramach GUUAM. Zgodnie z zapowiedzią z Memorandum z Nowego Jorku (z 6 IX 2000 r.) utworzono Komitet Koordynatorów Narodowych (*Komitiet nacjonalnych koordinatorow*) jako organ roboczy. Składał się z osób delegowanych (po jednej) przez ministrów spraw zagranicznych krajów uczestniczących w Forum. Niezależnie od organu decyzje przyjmowane były w trybie konsensusu. Rozpoczęła się instytucjonalizacja dotychczas luźnego forum współdziałania opartego na umowach bilateralnych i multilateralnych⁹⁴.

⁹⁴ W 2004 r. GUUAM powołał do życia Zgromadzenie Parlamentarne (29 IX 2004 r.), Kijów *Dieklaracija o sozdanii Parlamentskoj assamblei GUAM ot 29 IX 2003 g.* <https://guam-organization.org/deklaratsiya-o-sozdanii-parlamentskoj-assamblei-guam/> (dostęp 20 V 2020 r.). Zwraca uwagę, że w tekście, w gronie sygnatariuszy nie wymieniono Uzbekistanu. Wskazano jednak na doświadczenia współpracy w ramach GUUAM i za cel aktywności uznano współdziałanie w ramach GUAM.

Równocześnie, począwszy od 2000 r., nasiliły się działania państw na rzecz zbliżenia ze strukturami Euroatlantyckimi. Akcent padł na Stany Zjednoczone Ameryki Północnej⁹⁵. Związane to było zarówno z celami GUUAM na forum ONZ, jak też walką z terroryzmem, czym w pierwszej kolejności zainteresowany był Uzbekistan, ale i Azerbejdżan, Gruzja.

Rozpoczęto szczegółowe negocjacje i 6 XII 2002 r. Rada Ministrów Spraw Zagranicznych GUUAM (*Sowiet ministrów inostrannyh diel GUUAM*) zatwierdziła ramowy program GUUAM – Stany Zjednoczone Ameryki Północnej w sprawie sprzyjania handlowi i transportowi, zapewnieniu granicznej i celnej kontroli, walce z terroryzmem, zorganizowaną przestępczością i rozpowszechniania narkotyków⁹⁶. Przewidziano w nim stworzenie jednolitej przestrzeni w zakresie wymiany informacji o działaniach antyterrorystycznych. Zapowiedziano powołanie Wirtualnego Centrum GUUAM do walki z terroryzmem, zorganizowaną przestępczością, rozprzestrzenianiem narkotyków i innymi niebezpiecznymi formami przestępczości (*Wirtualnyj Centr GUUAM po borbie s tierrorizmom, organizowannoj priestupnostiu, raspostranienijem narkotikow i drugimi opasnymi widami priestuplenij*). W 2003 r. na mocy rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ (z 9 XII 2003 r.) GUUAM przyznano status obserwatora przy Zgromadzeniu Ogólnym ONZ⁹⁷.

Przyznanie GUAM statusu obserwatora przy Zgromadzeniu Ogólnym ONZ było równoznaczne z międzynarodowym jej uznaniem i formalno-prawnie postawiło na równi ze Wspólnotą Niepodległych Państw zdominowaną przez Rosję. W polityce GUAM pojawiły się nowe cele. Na Szczycie w Kiszyniowie (21-22 IV 2005 r.) postanowiono rozpocząć ofensywę przeciwko WNP. Za niezbędne uznano podjęcie współdziałania na rzecz demokratyzacji przestrzeni postradzieckiej, w tym zweryfikowanie dotychczasowych zasad współdziałania z państwami, które wyłoniły się z byłego ZSRR tak, aby osłabić w nich wpływy Rosji. Elementem sprzyjającym były personalne roszady we władzach w następstwie tzw. kolorowych rewolucji⁹⁸, które wpłynęły na zmianę opcji politycznej państw.

⁹⁵ Akcentuje to też P. Pacak, *Wpływ geopolitycznej rywalizacji USA i Rosji w przestrzeni poradzieckiej na proces dezintegracji regionu*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwotek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 78.

⁹⁶ Wspólne oświadczenie GUUAM-USA (Nowy Jork, 6 XII 2002, Sowmiestnoje zayawlenije GUUAM-SSZA (Niu Jork, 6 XII 2002 g.), <https://guam-organization.org/sovместное-заявление-гуаам-сша-ню-йорк-6-12-2002-in-english> (dostęp 11 III 2020 r.).

⁹⁷ *Rezoliucija GA OON 58.85 Priedostawlenije GUUAM statusa nabludatiela w Gienieralnoj Assambleje, ot 9 XII 2003 g.*, <https://guam-organization.org/rezolyutsiya-ga-oon-58-85-predostavlenie-guam-statusa-nablyudatelya-v-generalnoj-assamblee/> (dostęp 11 III 2020 r.).

⁹⁸ „Rewolucja róż” w Gruzji (2003 r.) i zastąpienie Prezydenta Eduarda Szewardnadze przez Michaiła Saakaszwilego; „Pomarańczowa rewolucja” na Ukrainie (2004/2005) i zastąpienie Wiktora

Ukraina, ale i Mołdowa, skierowały się w stronę Zachodu, Gruzja usztywniła stanowisko wobec zaangażowania Rosji w konflikty Gruzji z Osetią i Abchazją. Nowy kurs GUAM uwidocznił się w uchwalonej wówczas „Deklaracji W imię demokracji, stabilności i rozwoju” (z 22 IV 2005 r.)⁹⁹. Wezwano w niej państwa ODKB do zmaksymalizowania nacisków na Rosję, aby ta wywiązała się z powziętego zobowiązania pełnego wycofania wojsk z Mołdowy i Gruzji. Podtrzymano chęć zacieśniania współpracy w sferze umocnienia wspólnego rynku energetycznego. Jeszcze dalej państwa członkowskie poszły na spotkaniu Zgromadzenia Parlamentarnego w Jałcie (28 V 2005 r.), kiedy opowiedziały się za wzmożeniem aktywności na forum Rady Europy, w stosunkach z OBWE, NATO, a także Parlamentem Europejskim. Wówczas też pojawiła się idea stworzenia na obszarze regionu Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego wspólnej przestrzeni demokracji, bezpieczeństwa, współpracy gospodarczej itd.¹⁰⁰

Rosja nie pozostawała obojętna na działania państw GUAM (GUAM). W pierwszej kolejności skierowała uwagę na Uzbekistan, który w wyniku jej aktywności nie podpisał Deklaracji z Kiszyniowa, zawiesił członkostwo w GUAM, a następnie go opuścił, aby przystąpić do Szanghajszej Organizacji Współpracy (SzOS) i Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (ODKB). Wieloletni plan budowy Forum unaoczniał, na ile powstałe w jego ramach więzy były trwałymi, ale pokazał też, które z państw były rzeczywiście zainteresowane współpracą. Po krótkim osłabieniu Forum podjęto działania idące w kierunku jego zreformowania i nadania mu struktury organizacyjnej. Związane to było z wewnętrznymi uwarunkowaniami Forum, ale kluczową rolę odegrał czynnik zewnętrzny.

Dnia 31 III 2005 r. po wydarzeniach tzw. kolorowych rewolucji, w Kirgyzstanie wypowiedziana została bliżej nieokreślona idea stworzenia bloku państw prodemokratycznych, byłych republik ZSRR¹⁰¹. Przedstawili ją minister spraw zagranicznych Gruzji Salome Zurbiszwili i minister spraw zagranicznych Ukrainy Borys Tarasiuk¹⁰². W zależności od czasu miała ona różne nazwy, ale

Janukowycza przez Wiktora Juszczenkę, „Tulipanowa rewolucja” w Kirgyzstanie (2005 r.) i zastąpienie Askara Akajewa przez Karmanbeka Bakijewa.

⁹⁹ Kiszyniewska Deklaracja głów państw GUAM *Wo imia diemokratii, stabilnosti i razwitiia* ot 22 apriela 2005 g., <https://guam-organization.org/kishinevskaya-deklaratsiya-glav-gosudarstv-guam-vo-imya-demokratii-stabilnosti-i-razvitiya/> (dostęp 7 II 2020 r.).

¹⁰⁰ <https://guam-organization.org/> (dostęp 7 II 2020 r.).

¹⁰¹ Powtórzono ją na spotkaniu w Borżomi (Gruzja) 12 VIII 2006 r.

¹⁰² Juszczenko i Saakaszwili podzieliłi planami na budushcheje, 13 XII 2005, <https://korrespondent.net/ukraine/politics/128193-yushchenko-i-saakashvili-podelilis-planami-na-budushchee> (dostęp 2 IV 2020 r.).

ostatecznie zdecydowano w Kijowie (2 XII 2005 r.), że ma to być Wspólnota Wyboru Demokratycznego (wspólnota demokracji bałtycko-czarnomorsko-kaspijskiego regionu; WWD, *Sodruzestwo diemocraticzeskogo wybora (soobsziestwo diemokratij bałto-czernomorsko-kaspijskogo riegiona)*; SDW)¹⁰³. Zgodnie z wydawanymi oświadczeniami, docelowo miała łączyć nie tylko państwa postradzieckie, ale także państwa obszaru Morza Czarnego, Morza Kaspijskiego i Morza Bałtyckiego¹⁰⁴. Konferencja założycielska odbyła się 2 XII 2005 r. w Kijowie. Do ugrupowania przystąpiła Ukraina, Mołdowa, Łotwa, Litwa, Estonia, Słowenia, Północna Macedonia, Rumunia i Gruzja. Była to próba wyciszenia działalności GUAM i utworzenia alternatywnej dla Wspólnoty Niepodległych Państw organizacji integracyjnej¹⁰⁵ jako przeciwwagi dla Rosji i powiązanych z nią ugrupowań (państw) lub – a takie zdania też się pojawiają – zbudowania kordonu oddzielającego Rosję od Unii Europejskiej, przejęcie kontroli nad transportem, a także ropo- i gazociągami, a więc przejęcie kontroli nad przepływem surowców energetycznych ze Wschodu na Zachód¹⁰⁶. W literaturze podkreśla się, że perspektywa powodzenia przedsięwzięcia od samego początku była wątpliwa¹⁰⁷. Z jednej strony pojawiła się jako pokłosie „kolorowych rewolucji” i amerykańskiej idei wyjścia NATO poza obszar współpracy atlantyckiej. Z drugiej strony nie było pewności, z kim w rzeczywistości te państwa chcą się integrować, gdyż zamysł Wspólnoty mógł być równie dobrze wykorzystany dla tworzenia nowych linii podziału w Europie, jak i nowych podziałów na obszarze postradzieckim, tym bardziej że w Unii Europejskiej zauważono jej proamerykańskie nastawienie¹⁰⁸.

Utworzenie Wspólnoty Wyboru Demokratycznego, które było raczej wyrazem zauroczenia chwilą, przyspieszyło pracę nad instytucjonalizacją Forum. Nabrała ona ram na Szczycie Szefów Państw w Kijowie (22-23 V 2006 r.).

¹⁰³ *Wilniuskaja konferencija 2006: Obszczje widienije obszczego dobrososiedstwa – sowmiestnoje kommiunikie, ot 5 V 2006 g.*, <http://www.vilniusconference2006.lt/sru/news.full/55> (dostęp 5 IV 2020 r.).

¹⁰⁴ Szerzej: A. Jelisiejew, *Izbawlenije ot SNG*, „Strategiczeskij Żurnal” 2005, nr 1.

¹⁰⁵ Zwrócił na to uwagę w listopadzie 2005 r. politolog, doradca Prezydenta Gruzji, Ramaz Sakwarelidze: <https://ria.ru/20051129/42258753/html> (dostęp 1 IV 2020 r.).

¹⁰⁶ E. Steiner, *Sotrudnichestwo diemocraticzeskogo wybora: U SNG pojavlajetsja konkurient. Juszczenko i Saakaszwili planirjut sozdanije sojuza biez Rossii*, „Der Standard” 25 VIII 2005, <https://inosmi.ru/world/20050825/221751.html> (dostęp 3 IV 2020 r.).

¹⁰⁷ Potwierdzają to materiały przyjęte na konferencji w Wilnie (4 V 2006 r.), *Obszczje widienije Obszczego Sosiedstwa*, www.vilniusconference2006.lt/sru/news.full/55 (dostęp 3 IV 2020 r.).

¹⁰⁸ J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo...*, op. cit., s. 129.

Uchwalono wówczas dwa konstytutywne dokumenty określające dalsze formy jej działania:

1. „Kijowską Deklarację o stworzeniu Organizacji na Rzecz Demokracji i Rozwoju Gospodarczego” z 23 V 2006 r.¹⁰⁹
2. „Statut Organizacji na Rzecz Demokracji i Rozwoju Gospodarczego-GUAM” z 23 V 2006 r.¹¹⁰

W Preambule Statutu nawiązano do przestrzegania powszechnie obowiązujących zasad i norm prawa międzynarodowego związanych z utrzymaniem pokoju, bezpieczeństwa, rozwoju dobrosąsiedzkich stosunków między państwami. Podtrzymano cele i wartości zawarte w „Karcie GUAM” z Jałty (2001 r.) i „Deklaracji w imię demokracji, stabilności i rozwoju” z Kiszyniowa (z 2005 r.) oraz dążenie do rozwoju poprzez integrację europejską. Wyrażono zaniepokojenie istnieniem nieuregulowanych konfliktów i narastającym zagrożeniem dla bezpieczeństwa związanym z międzynarodowym terroryzmem, agresywnym separatyzmem i ekstremizmem. Podkreślono znaczenie wzrastającej roli współpracy regionalnej dla przebiegu procesów ogóło-europejskich, aby skonstatować, że mając to wszystko na uwadze, uczestnicy GUAM postanowili przekształcić Zjednoczenie (takiego sformułowania użyto, *objedinenije*) w międzynarodową regionalną organizację o nazwie Organizacja na Rzecz Demokracji i Rozwoju Gospodarczego-GUAM (*Organizacija za diemokratiju i ekonomiceskoje razvitije – GUAM*) i nadać jej statut.

Określając cele organizacji w zasadzie powtórzono te, które wcześniej zostały zapisane w Karcie GUAM z Jałty z tym, że zmieniono ich kolejność, uwzględniając treści dokumentów przyjętych od tamtej pory. Na pierwszym miejscu znalazło się umocnienie wartości demokratycznych, zapewnienie nadrzędności prawa i poszanowanie praw człowieka. W dalszej kolejności wskazano na: 1) zapewnienie stabilnego rozwoju, 2) umocnienie międzynarodowego i regionalnego bezpieczeństwa i stabilności, 3) pogłębienie integracji europejskiej w celu stworzenia wspólnej przestrzeni bezpieczeństwa, a także rozszerzenie współpracy gospodarczej i humanitarnej, rozwój potencjału społeczno-gospodarczego, transportowego, energetycznego, naukowo-technicznego i humanitarnego.

¹⁰⁹ <https://guam-organization.org/kishinevskaya-deklaratsiya-glav-gosudarstv-guam-vo-imya-demokratii-stabilnosti-i-razvitiya> (dostęp 11 III 2019 r.).

¹¹⁰ *Ustaw Organizacji za diemokratiju i ekonomiceskoje razvitije ot 23 V 2006 g.*; <https://guam-organization.org/ustav-organizatsii-za-demokratiju-i-ekonomiceskoe-razvitie-guam/> (dostęp 30 III 2020 r.).

Pierwszym sukcesem GUAM w nowej formule było wywalczenie (14 IX 2006 r.), z pomocą m.in. Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i Wielkiej Brytanii, i zdecydowanym sprzeciwie Federacji Rosyjskiej, włączenie do porządku dziennego 61. Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ kwestii tzw. zamrożonych konfliktów na obszarze postradzieckim (mowa o Naddniestrzu, Abchazji, Południowej Osetii). Oficjalnie interpretowano to jako wyraz wzrostu prestiżu międzynarodowego GUAM, ale pomimo podjętych wówczas ustaleń nie doprowadziło to do podjęcia konkretnych działań. Na odzew ze strony państw członkowskich nie trzeba było długo czekać. Już w 2009 r. Władimir Woronin, Prezydent Republiki Mołdowa stwierdził, że GUAM, jako organizacja regionalna, nie jest zdolna do życia i pozbawiona jest jakichkolwiek perspektyw rozwoju: „spotykając się przez osiem lat z wieloma prezydentami zauważyłem, że niektórzy z nich chcą po prostu przewodniczyć jakiejś organizacji międzynarodowej i w swoją grę wciągają inne państwa o podobnych interesach, [...] kiedy zostałem prezydentem nie mogłem zrozumieć, jaki jest cel tej struktury”¹¹¹. Można to interpretować w różny sposób. Faktem jest, że Mołdowa była najsłabszym ogniwem struktury GUAM, a więc miała skrajnie małe możliwości wpływania na jej funkcjonowanie, podobnie jak faktem jest, że jej potencjał gospodarczy w połączeniu z problemem Naddniestrzańskiej Republiki atrakcyjnym czynił nawiązanie stosunków z Rosją. Jednak takim samym faktem jest, że GUAM upuściło moment przejścia od promocji międzynarodowej do rozwiązywania problemów nurtujących jej członków tu i teraz. Rok później (2010 r.), w tym samym duchu wypowiedział się W. Janukowycz, wówczas kandydat na prezydenta Ukrainy, stwierdzając, że aktywność GUAM jest nieaktualna¹¹².

W kolejnych latach Organizacja GUAM przyjmowała różnej rangi dokumenty m.in. notyfikujące współpracę z Czechami, Japonią, Polską, Zgromadzeniem, wyrażała swoje zdanie wobec przebiegu wyborów w poszczególnych państwach członkowskich, a także w kwestiach procesu migracyjnego. Pewne ożywienie współpracy nastąpiło po spotkaniu GUAM z Japonią (2015 r.), ale było ono krótkotrwałe. W 2017 r. na szczycie w Kijowie podjęto decyzję o utworzeniu w ramach GUAM Strefy Wolnego Handlu (*Zona swobodnej targowli*), które pierwotnie miało wejść w życie w 2017 r., a następnie w 2020 r. za prezydentur

¹¹¹ www.regnum.ru/news/1116535.html (dostęp 11 III 2020 r.).

¹¹² Janukowicz nazwał działalność GUAM nieaktualną, www.vz.ru/news/2010/2/3/372678.html (dostęp 17 IV 2020 r.).

Azerbejdżanu. Ostatnie spotkania odbyły się w marcu 2020 r. i dotyczyły kwestii strategii komunikacyjnej GUAM i cyberbezpieczeństwa¹¹³.

Status i organy

GUAM jest podmiotem prawa międzynarodowego. Na terytorium wszystkich państw członkowskich korzysta z przywilejów i immunitetów, które są niezbędne dla wypełniania funkcji i osiągnięcia celów. Ich zakres ustalany jest w drodze umownej. Za zgodą wszystkich członków może podejmować dialog i współpracować z innymi państwami i organizacjami międzynarodowymi. Przewodnictwo w organizacji (jednoroczne) sprawowane jest na zasadzie rotacyjnej przez poszczególne państwa zgodnie z alfabetem łańskim.

GUAM jest otwarty dla wszystkich państw, które zobowiążą się przestrzegać postanowień Statutu, Karty GUAM z Jałty (2001 r.) oraz Deklaracji z Kiszyniowa „W imię demokracji, stabilności i rozwoju” (z 2005 r.). O nadaniu statusu członka decyduje Rada Szefów Państw na wniosek Rady Ministrów Spraw Zagranicznych. W stosunku do członków, którzy naruszają przyjęte zobowiązania mogą mieć zastosowanie dwie instytucje: wstrzymanie członkostwa, a więc pozbawienie praw, w tym udziału w procesie decyzyjnym, ale przy zachowaniu członkostwa, oraz – w przypadku powtarzających się naruszeń – wykluczenie z Organizacji. Każde państwo dysponuje prawem samodzielnego wystąpienia. Statut przewidział także status „obserwatora”. Dotyczy to państw, z którymi GUAM rozwija partnerskie stosunki, które zaakceptuje cele i zasady w Statucie i wyrazi taką chęć. Decyzję podejmuje Rada Szefów Państw. GUAM posiada własny budżet zatwierdzany przez Radę Ministrów Spraw Zagranicznych, z tym że wydatki związane z pokryciem kosztów działań organizacyjno-technicznych ponosi strona przyjmująca.

Zgodnie ze Statutem strukturę władz tworzy czteroelementowa Rada GUAM (*Sowiet*) i Sekretariat (*Sekretariat*). Rada zdefiniowana została jako podstawowy organ organizacji, który realizuje zadania w ramach czterech organów. Są nimi:

- a) Rada Szefów Państw (*Sowiet Gław Gosudarstw*). Jest organem ogólnym i uniwersalnym. Do jej kompetencji odniesiono wypracowywanie podstawowych kierunków działalności GUAM i ustalanie w ramach nich priorytetów, decydowanie o kluczowych problemach ustroju Organizacji

¹¹³ Pierwaja wstriecha po projektu „Kommunikacionnoj strategii GUAM” 5-6 III 2020, <https://guam-organization.org/1-ja-vstrecha-po-proektu-kommunikacionnoj-strategii-guam/> (dostęp 5 IV 2020 r.); 10-je zasiedaniye Rabochej grupy GUAM po kibierbezopasnosti, 3-4 III 2020 r., <https://guam-organization.org/10-e-zasedanie-rabochej-gruppy-guam-po-kiberbezopasnosti/> (dostęp 5 IV 2020 r.).

oraz przedmiocie i formach współpracy z innymi państwami, organizacjami międzynarodowymi, rozpatrywanie aktualnych problemów stosunków międzynarodowych, którymi państwa członkowie są zainteresowane. Rada Szefów Państw decyduje też o przyjęciu nowych członków, przyznaniu statusu obserwatora lub partnera. Szczyty Rady odbywają się raz do roku.

- b) Rada Ministrów Spraw Zagranicznych (*Sowiet ministrów innostrannykh del, SMID*). Zapewnia i odpowiada za realizację zobowiązań i rekomendacji SGG, konsultuje kwestie polityki zagranicznej w sprawach będących w sferze zainteresowania Organizacji, decyduje o sprawach bieżących, zatwierdza budżet, przygotowuje posiedzenia SGG. Do jej kompetencji odniesiono też powoływanie grup roboczych i pomocniczych (stałych lub czasowych) i organizowanie narad przedstawicieli odpowiednich ministerstw lub urzędów. Spotkania Rady odbywają się dwa razy do roku.
- c) Rada Narodowych koordynatorów (*Sowiet nacionalnykh koordinatorow, SNK*). *De facto* organ pomocniczy dla SGS i SMID, chociaż wpisany został do organów podstawowych. Do jego zadań odniesiono zapewnienie współdziałania w ramach GUAM, w tym przygotowanie posiedzeń SGG i SMID. Jej członkowie wyznaczani są przez ministrów państw-członków. Narady odbywają się cztery razy do roku.
- d) Stali Przedstawiciele (*Sowiet Postojannykh Priedstawiteli, SPP*). Permanentnie działający organ wypełniający zadania o charakterze organizacyjnym. On też zobligowany jest do bieżącego kontrolowania realizacji decyzji organów wyższego szczebla. Składa się ze stałych przedstawicieli państw członkowskich, którym przyznano stałą akredytację na pobyt w miejscu siedziby Sekretariatu (tj. Kijowie). Powoływani oni są zgodnie z przepisami państwa wysyłającego i dysponują statusem przedstawicieli dyplomatycznych. Decyzje we wszystkich organach zapadają w drodze konsensusu bez podejmowania głosowania (z wyłączeniem wstrzymania udziału w pracach i wykluczenia z Organizacji, kiedy obowiązuje konsensus minus jeden głos).

Drugim, oprócz Rady GUAM, członem struktury organizacyjnej GUAM jest Sekretariat (*Sekretariat*). Zapewnia organizacyjno-techniczne funkcjonowanie organizacji, w tym przygotowuje roczne sprawozdania GUAM dla zatwierdzenia ich przez SMID. Na jego czele stoi Sekretarz generalny (*Gienieralnyj siekrietar*). Pracownicy Sekretariatu mają status międzynarodowych osób funkcyjnych (*mieždunarodnykh dołżnostnykh lic*). Zarówno Sekretarz generalny, jak i pozostali pracownicy reprezentują wyłącznie interesy GUAM niezależnie od kraju pochodzenia.

Podsumowanie

GUAM pomyślany został jako niezinstytucjonalizowane forum regionalnej współpracy państw obszaru postradzieckiego, dążących do uniezależnienia się od Rosji i zorientowanych na współpracę ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej i Unią Europejską. Jego celem było zapewnienie młodym niepodległościom rozwoju społeczno-gospodarczego, zapewnienie bezpieczeństwa, w tym głównie energetycznego, przeciwdziałanie terroryzmowi, separatyzmowi i ekstremizmowi. Wymaga to jednak komentarza. W pierwszej kolejności były to państwa o stosunkowo słabo rozwiniętych gospodarkach, w których zarządzaniu występowało wiele elementów charakterystycznych dla okresu przeszłego¹¹⁴. Dotyczyło to także sposobu działania i mentalności. Demokracja była na etapie inicjowania, chociaż można przywołać stwierdzenie G. Sartoriego, że skoro demokracja jest działaniem dla dobra wspólnego, to wszędzie jakaś jest, co nie oznacza, że może być cokolwiek¹¹⁵. W praktyce filozofię działania można było sprowadzić do sekwencji czterech stanów: potrzebujemy pomocy – chcemy niezależności od Rosji – podoba nam się – jako perspektywa – współpraca z państwami Zachodu – nie chcemy (nie umiemy) wprowadzać żadnych zmian. Ten ostatni element wydaje się być znaczący. Faktem pozostaje, że Zachód dla tych państw nie miał żadnej realnej oferty pomocowej i traktował (traktuje je) przedmiotowo, faktem też jest, że przywiązanie do tego co było sprawiało, że ich polityka przypominała „miotanie się” między potencjalnymi promotorami. Zachowanie takie w dużej mierze warunkowane było polityczną opcją elit politycznych i centrów decydowania państwem. Pomijam definiowanie pojęcia „centrum decyzyjne”, bo było ono uzależnione od państwa i zmienne w czasie. Inaczej w Uzbekistanie zdominowanym przez system zarządzania rodowo-klanowego, któremu nie spodobało się negatywne stanowisko pozostałych państw członkowskich wobec ugrupowania sprawującego władzę (np. w 2005 r.), więc zrezygnował z udziału w Forum, wystąpił ze Zjednoczenia. Podobne pretensje wyrażał Azerbejdżan. Inaczej było w przypadku Ukrainy, która była wewnętrznie podzielona, władza państwa nie sprawowała efektywnej kontroli nad zachodzącymi w niej procesami, a decydującą rolę odgrywali oligarchowie, którzy pojawili się w procesie niekontrolowanej prywatyzacji majątku państwowego. Jeszcze inaczej w Mołdowie i Gruzji. Wraz z upływem czasu coraz większy akcent kładziono na kwestie demokratyzacji stosunków międzypaństwowych, bezpieczeństwo regionalne we

¹¹⁴ Zwrócił na to uwagę w listopadzie 2005 r. politolog, doradca Prezydenta Gruzji, Ramaz Sakwarielidze: <https://ria.ru/20051129/42258753/html> (dostęp 1 IV 2020 r.).

¹¹⁵ Szerzej: G. Sartorii, *Teoria demokracji*, Warszawa 1996.

wszystkich sferach życia. Celem było zaakceptowanie Forum jako efektywnego wyraziciela interesów regionu przez państwa Zachodu i uzyskanie międzynarodowego uznania jako struktury regionalnej. Stąd dążenie do statusu obserwatora w Zgromadzeniu Ogólnym ONZ, co stawiało je na równi ze zdominowaną przez Rosję Wspólnotą Niepodległych Państw. Po wzajemnym ustaleniu przez członków GUUAM katalogu zbieżnych celów i sprawdzeniu w działaniu gotowości realizowania powziętych na siebie zobowiązań, postanowiono stopniowo wprowadzać struktury koordynacyjne, aby w 2006 r. zinstytucjonalizować funkcjonowanie forum i nadać mu formę organizacyjną ze statutem, strukturą organów i zasadami działania. To niespotykana na obszarze postradzieckim filozofia tworzenia regionalnego ugrupowania integracyjnego. W pozostałych przypadkach widoczny był przejęty z okresu radzieckiego styl działania rozpoczynający się od powołania struktur, ustalenia ich kompetencji, wydania wewnętrznych dokumentów, aby następnie rozpocząć działanie, a właściwie ustalić katalog zbieżnych i rozbieżnych interesów i zainteresowania ich wspólnym osiągnięciem. W ostatnim okresie osłabła współpraca w ramach GUAM w rozumieniu, że wykrytali się obszary rzeczywistego wzajemnego zainteresowania. Na tym gruncie powstają dwa pytania: na ile GUAM okazał się efektywny w działaniu i jaka jest jego przyszłość? Odpowiedzią na pierwsze pytanie: na ile działania podejmowane w tych sferach były efektywnymi, może być fakt przyjęcia 17 XII 2012 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ rezolucji, w której doceniono zaangażowanie GUAM na rzecz rozwoju demokracji i współpracy gospodarczej w regionie, a także walki z terroryzmem, handlem narkotykami, zorganizowaną przestępczością, handlem ludźmi, nielegalną migracją i innymi przejawami transnarodowej działalności przestępczej, uznając, że GUAM sprzyja realizacji celów Organizacji Narodów Zjednoczonych¹¹⁶.

Odpowiadając na drugie pytanie, należy stwierdzić, że pomimo upływu wielu lat nadal aktualne są dwa modele rozwoju (w kontekście dążenia do współpracy z państwami Europy Zachodniej i eliminowania wpływów Rosji na swoich obszarach), które jak występowały, tak i występować będą, chociaż ze zmiennym rozłożeniem akcentów w ramach procesów integracyjnych. Nie ma jednak żadnej pewności, że dotyczą one wszystkich państw członkowskich i że wszystkie będą ich uczestnikami.

¹¹⁶ *Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2012, 67/109. Cooperation between the United Nations and the Organization for Democracy and Economic Development — GUAM*, <https://undocs.org/en/A/RES/67/109> (dostęp 5 IV 2020 r.).

Pierwszy model można nazwać scenariuszem integracyjnym. Państwa-członkowie GUAM zaakceptują warunki integracyjne Unii Europejskiej, przyjmą dominujące w niej warunki prowadzenia polityki i gospodarowania. Umożliwi to im uruchomienie prawnych i gospodarczych procesów przysposabiania wewnętrznych procesów transformacyjnych (bo o modernizacji mówić nader wcześniej) przysposabiających wewnętrzne funkcjonowanie państwa do wymogów środowiska, którego chcą one być członkami. Podejście takie sprzyjałoby realizacji co najmniej trzech celów państw-uczestników GUAM. Są nimi: rozwój państw, osłabienie dążeń separatystycznych i naruszania integralności terytorialnej i integracji regionu. W kolejności: po pierwsze – rozwój gospodarek państw. Zbliżenie się do ugrupowań dominujących w Europie Zachodniej z perspektywą stania się ich członkami i korzystania z dobrodziejstw, jakie one niosą. Obarczone jest to niebezpieczeństwem zachwiania parytetu między współpracą z Unią Europejską i Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej, które traktowane są jako główny partner i rywal Rosji (wcześniej ZSRR). Po drugie, osłabienie dążeń separatystycznych i naruszania integralności terytorialnej. Zarówno na terytorium Gruzji, Mołdowy, Azerbejdżanu i Ukrainy znajdują się obszary anektowane przez Rosję, które proklamowały niepodległość, ale nie są uznawane jako podmioty prawa międzynarodowego. Członkowie GUAM nie posiadają ani politycznej, ani gospodarczej, ani militarnej siły, aby przeciwdziałać istniejącemu *status quo*. Jako przykład wskazać można aneksję Krymu przez Rosję, która nie spotkała się z żadnym efektywnym sprzeciwem wspólnoty zachodnioeuropejskiej. Po trzecie, pomimo formalno-prawnej równorzędności GUAM i WNP, ta druga, choć mało efektywna, jest atrakcyjna dla wielu niepodległych państw – byłych republik ZSRR. Korzyści otrzymywane przez państwa GUAM ze współpracy z Unią Europejską i Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej byłyby namacalnym dowodem zachęcającym do zmiany opcji integracyjnej w regionie przez państwa. Scenariusz jest do zrealizowania, o ile państwa członkowskie GUAM przyjmą reguły gry obowiązujące w Unii Europejskiej i NATO.

Drugi model to scenariusz konfrontacyjny. Państwa członkowskie GUAM opowiadają się za opcją współpracy z Rosją i państwami z nią powiązanymi oraz państwami, które deklaratywnie optują za ograniczeniem jej roli w regionie, ale równocześnie zachowują się w nieprzewidywalny sposób. Utrzymane zostają dotychczasowe (zmodyfikowane reguły współpracy z okresu ZSRR) i Rosja determinuje zachowania państw. GUAM przestaje być alternatywą dla WNP, SzOS i ODKB. Następuje konserwacja istniejących konfliktów terytorialnych, narodowościowych związanych m.in. z Abchazją, Osetią, Naddniestrzem, Donbasem,

Ługańskiem, Górskim Karabachem itd. Współpraca gospodarcza ogranicza się do obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw, w sytuacji zmienności (nieustabilizowania) zdań podmiotów współpracy, brak realnych możliwości nawiązania współpracy rzeczywistej z państwami Europy Zachodniej. Dążąc do uniezależnienia się od Rosji (a to w dokumentach wskazywano jako cel), państwa-członkowie GUAM stają się zakładnikami Rosji, oddalając w czasie możliwość zrealizowania nakreślonych sobie celów.

Generalnie organizacja więcej uwagi skupia na promowaniu siebie w środowisku międzynarodowym niż na działaniach mających doprowadzić do zintegrowania państw członkowskich i wytyczenia mapy realizacji narodowych interesów.

ZAKOŃCZENIE

Państwa, które wyłoniły się z postradzieckiej przestrzeni, znalazły się w niespotykanej dla stosunków międzynarodowych sytuacji. Mamy się rozejść, ale dla zapewnienia bezpieczeństwa narodowego powinniśmy utrzymać więzy niezbędne dla samodzielnego bytu i rozwoju. Doświadczenia dotychczasowego współistnienia państw przestrzeni postradzieckiej były wielorako warunkowane, elementami subiektywnie odczuwanymi przez nie jako pozytywne, zarówno jak i negatywne. Mówiąc o przyszłości i rozwoju, ani jednych, ani drugich nie można pozycjonować jako konstytutywnych w prognozowaniu działań, ale nie można też ich pomijać. Rozwiązanie ZSRR doprowadziło do złożonej sytuacji. O ile deklaracje suwerenności traktowano jako głos w dyskusji nad nowym ułożeniem stosunków w ramach ZSRR, a więc przy zachowaniu kluczowych dla bezpieczeństwa narodowego każdego państwa zasad współpracy gospodarczej i militarnej, o tyle – po puczu sierpniowym (1991 r.) – kiedy każdy z podmiotów proklamował niepodległość (lub potwierdził jej istnienie), sytuacja się zmieniła. Znaczenia nabrały kwestie podstaw ekonomicznych istnienia i rozwoju, obrona granic, utrzymanie niepodległości i integralności terytorialnej, stworzenie trwałego systemu ochrony przed zagrożeniami zewnętrznymi niezależnymi od sytuacji wewnętrznej, znalezienie miejsca w stosunkach międzynarodowych. W różnych okresach, i w zależności od państwa, miały one odmienne znaczenie. Generalnie powstały trzy aktualne nadal dylematy. Pierwszy kształtowany był w ramach kontinuum: deklarowane wartości (niepodległość, samodzielność) – legitymizacja władzy – racjonalność działania i – optymalizacja działania. Drugi dotyczył praktycznego, a nie deklarowanego wyjścia z dotychczasowej struktury, a trzeci – ułożenia wzajemnych stosunków w okresie przejściowym z projekcją na przyszłość. Stąd charakterystyczne dla tego obszaru przenikanie się tendencji integracyjnych i dezintegracyjnych.

Sytuacja podmiotów przestrzeni postradzieckiej nie była i nadal nie jest identyczna, a interesy nie pozostają zbieżne. Rosja, jako ośnowa ZSRR po jego rozwiązaniu, pragnęła zostać spadkobierczynią mocarstwowej pozycji ZSRR. Jej zdolność gospodarcza nie była jednak na tyle silna, aby utrzymać jedność

terytoriów oczekujących na wsparcie. Upadło opisywane przez J. Staniszkis zespolenie państwo/partia, a utrzymywanie integracji z odwołaniem się do wsparcia militarnego, chociaż efektywne, stanowiło znaczące obciążenie dla budżetu państwa i negatywnie wpływało na zewnętrzny wizerunek państwa. Nie zanikło dążenie do utrzymania mocarstwowości nawet kosztem braku poprawy sytuacji wewnętrznej w kraju. Już wówczas powstała nierozwiązana po dzień dzisiejszy kwestia, na ile ambicje Rosji odpowiadają posiadanemu przez nią potencjałowi politycznemu i gospodarczemu i na jakie realne miejsce wśród państw dążących do istnienia oraz rozwoju może ona liczyć. Idąc dalej – jakimi pozamilitarnymi instrumentami, z akcentem na gospodarcze, może ona dysponować w dążeniu do zajmowania pożądanego przez siebie miejsca w regionie i stosunkach międzynarodowych. Wybór padł na politykę paliwową. Potwierdzają to doświadczenia „poligonu współpracy”, jakim była i jest Białoruś, Ukraina, ale również Mołdowa, które bez posiadania wsparcia Rosji znalazły się przed problemem legitymizacji władzy opartej o czynnik gospodarczy. W najlepszej sytuacji znalazły się republiki Azji Środkowej, chociaż też doświadczały konsekwencji nieadekwatności posiadanego potencjału gospodarczego do istniejących potrzeb. Władza ma tam jednak kulturowo ugruntowaną rodowo-klanową legitymację.

Przy tak zarysowanych interesach i posiadanych możliwościach powstał problem znalezienia podstaw reintegracji, a w ramach tego ustalenie priorytetowych wartości przyszłego rozwoju jednoczenia. Znajduje to potwierdzenie w tworzeniu wielu ugrupowań o różnym stopniu zespolenia, przechodzenie z jednego do drugiego, przystępowanie do wielu naraz. Potwierdzają to badania niezależnie prowadzone przez Laboratorium „Nowa” z Białorusi, grupę „Reputacja” z Kazachstanu, grupę „Cirkon” z Rosji i Centrum „Społeczny monitoring” (załącznik nr 8).

Kształtowanie nowych form współpracy na obszarze postradzieckim zaczęło być uzależnione od złożoności zespolenia podmiotów tworzących go w ramach ZSRR, jak i konsekwencji nieplanowanego rozejścia się stron. Sytuację komplikowały relacje między narodami, kiedy dokonywano fałszywego wyboru między narodem i bezpieczeństwem narodowym. Chodzi o przeoczenie momentu przejścia od polityki narodowej, niezbędnej dla samodzielnego zaistnienia w stosunkach międzynarodowych, do tworzenia państwa obywatelskiego niezbędnego dla wewnętrznej integracji jako podstawy bezpieczeństwa, a więc i rozwoju. Przesłanki takiego działania były niejednorodne. W części były nimi konsekwencje odwiecznych waśni, które zostały zamrożone w okresie scentralizowanego zarządzania państwem z wykorzystaniem struktur KPZR wspartych przymusem

państwa, w części wiązały się one z prowadzoną przez te same struktury polityką kreowania nowych waśni niezbędnych dla utrzymania w jedności państwa poprzez zarządzanie sytuacjami kryzysowymi. Miały one charakter obiektywny, jak i subiektywny związany z samoidentyfikacją nowych (nowych-starych) elit politycznych. Wydzielenie się ze składu ZSRR oznaczało konieczność zatroszczenia się o istnienie nowej niepodległości. Pierwszoplanowym zadaniem okazało się jednak nie zapewnienie bezpieczeństwa narodowego, ale zapewnienie bezpieczeństwa elitom tych państw, a więc udowodnienie społeczeństwu posiadania przez nie (elity) legitymacji do sprawowania władzy. Zagadnienie ważne, gdyż uwarunkowania historyczne, w tym mentalność społeczeństw byłych podmiotów ZSRR i ich (warunkowo, bo nie zawsze narodowych) elit politycznych, odmiennie pozycjonowały przesłanki legitymacji władzy. W odniesieniu do mieszkańców Rosji było to przywiązanie do mocarstwowości i uległość, o której pisał Aleksandr Sołżenicyn¹. Każdy naród miał swoje priorytety, poczynawszy od preferowania poczucia pewności dnia jutrzejszego po wzrost dobrobytu, niezależnie od tego, jakim kosztem. Rządzenie państwem jest działaniem praktycznym i społeczeństwo ocenia je z reguły nie przez pryzmat deklaracji, ale efektywności. Pojawia się problem nieprzewidywalnych zachowań uczestników działających w przestrzeni postradzieckiej w warunkach nieprzewidywalnego rozwoju wydarzeń. Niepewność może stymulować działania mające na celu zapewnienie bezpieczeństwa narodowego, racjonalnie uzasadnione w chwili ich podejmowania, ale w rzeczywistości – zagrażające jemu i dotychczasowym partnerom.

Wychodząc z neoinstytucjonalnego podejścia, można prognozować pięć modeli dalszego rozwoju wydarzeń.

Pierwszym z nich jest model, który można uznać za prymitywny. Sprowadza się do tego, że równolegle będą występowały różnorodne formy koordynowania współpracy i poszukiwanie (tworzenie) dla nich podstaw legitymizacji. W planie projektowania perspektyw integracji instytucjonalnej rozwiązanie jest nieprzydatne. Zawsze coś, co się zdarzy, można uznać za potwierdzenie jego spełnienia.

Drugi model zakłada, że dla uniknięcia eskalacji napięć nastąpi wymuszone zminimalizowanie wpływu któregoś (którychś) z partnerów. Oznacza to jednak opowiedzenie się państw za najsilniejszym podmiotem integracji instytucjonalnej, a więc Rosją.

Trzeci model obejmuje uznanie, że podstawą instytucjonalnej integracji jest efektywność komunikacyjna, która powinna uwzględniać zmieniające się interesy

¹ A. Sołżenicyn, *Jak odbudować Rosję? Refleksje na miarę moich sił*, Kraków 1991.

otoczenia. Proces instytucjonalizacji systemu bezpieczeństwa narodowego na obszarze postradzieckim jest nieprzewidywalny. Może przyjąć formę tzw. nieokreślonej instytucjonalizacji charakteryzującej się formalnym do niej podejściem i promowaniem nieprzygotowania partnera dla realizacji własnych celów. Może też wyrażać się w zrozumieniu korzyści płynących z integracji wspartej jej instytucjonalizacją, akceptacją wzajemnego uzależnienia i deklaracją bliżej nieokreślonej dalszej współpracy.

Dopuszczyć należy, że nastąpi tzw. cywilizowana instytucjonalizacja – **czwarty model** – z takimi cechami, jak dążenie do wspierania tworzenia wartości, które niezależnie od stanu dzisiejszego będą stanowiły kanwę współpracy, reformowania wewnętrznego systemu organów tak, aby były one zgodne z rozwiązaniami innych państw.

Jest i **piąty model** instytucjonalizacji: normatywna i kulturowa integracja charakteryzująca się takimi przymiotami, jak tworzenie wspólnych organów zarządzania, wypracowanie systemu odpowiedzialności za brak realizacji ich decyzji, gotowość modyfikowania wewnętrznych struktur w imię integracji i tworzenia wspólnej strategii integrowania dla zapewnienia bezpieczeństwa narodowego.

Rozwiązania przewidziane w poszczególnych modelach mogą występować równolegle, tzn. w odniesieniu do jednych spraw państwa mogą zachowywać się zgodnie – jako przykład – z modelem nieokreślonej instytucjonalizacji, w innych – integracja może zawierać elementy charakterystyczne dla normatywnej i kulturowej integracji.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Centralne Archiwum Współczesnej Dokumentacji (Centralnyj Archiw Sowriemiennoj Dokumentacji, Roskomarchiw, Moskwa, Federacja Rosyjska)
Zbiór F.89

Informacija dlja otdielow CK KPSS o položenii w riespublikach Pribaltiki, CChSD, F.89, p. 5, d. 12.

Ob obszczestwiennno-politiceskaj obstanowkie w Jugo-Osietinskoj awtonomnoj obłasti Gruzinskoj SSR, zamiestitel Zawiedujuszczego otdieła CK KPSS, 25 diekabria 1990 goda, CChSD, F.89, p.11, d.69.

Obszczestwiennno politiceskaja obstanowka w Tiernopolskoj, Iwano-Frankowskoj i drugih zapadnich obłastiach Ukrainy, Zam. Zaw. Idieologiczeskogo otdieła CK KPSS A.Diegtiariow, ot 28 VIII 1990 g., CChSD F.89, p.8, d.52.

Pismo czenow Sojuza Pisatielej BSSR ot 14 diekabria 1986 g., CChSD, F.89, p.23, d.37.

Pismo uczastnikow riespublikańskiego sowieszczanija mołodych pisatielej, CChSD, F.89, p.23, d.23.

Priloženije k Postanowlenii Siekrietariata CK KPSS ot 5 nojabria 1990 goda Ob informacii dla partijnych kollektiwow "O koncepcii nowogo sojuznogo dogowora", CChSD, F.89, p.11, d.123.

Wypiska iz protokoła zasiedanija Siekrietariata CK KPSS, 2 XII 1988, CChSD, F.89, p.4, d.6.

Zapiska N. Sliuń i W. Czebrikowa k CK KPSS ot 29 VIII 1989 g. K Protokołu nr 164 zasiedanija Politbiuro CK KPSS ot 4 IX 1989, CChSD, F. 89, p. 10, d.42.

Zbiory dokumentów

Brieżniew L., *Leninskim kursom. Rieczy i staty*, Moskwa 1978.

Czetwiortyj Sjezd narodnych dieputatow SSSR. Stienograficeskij otczot, „Izwestia”, 22 XII 1990, 24 XII 1990.

Dokumenty wniesznjej politiki SSSR, t. 2, Moskwa 1958.

Dokumenty wniesznjej politiki SSSR, t. 3, Moskwa 1959.

Dokumenty wniesznjej politiki SSSR, t. 4, Moskwa 1960.

- Gwertzman B., Kaufman M.T. (ed.), *The Decline and Fall of the Soviet Empire. Selected articles from "The New York Times"*, New York 1992.
- Iwanow I., *Wnieszniaja politika Rossii w epochu globalizacji: Statii i wystuplenija*, Moskwa 2002.
- Jedinyj rejestr prawowych aktow SNG*, www.cis.minsk.by.
- K sojuza suwieriennyh narodow. Sbornik dokumentow KPSS, zakonodatielnych aktow, diektaracij, obraszczienij, priezidentskich ukazow, paswiaszczonnych problemie nacionalno-gosudarstwiennogo suwierienitieta*, Moskwa 1991.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 1-55, wydanie Warszawa począwszy od 1984 r., wybrane materiały.
- Nasielenije SSSR. Sprawocznik*, Moskwa 1983.
- Nowyje zakony Rossii. Priłożenije k prawowomu literaturno-publicisticeskomu żurnalu „Za i protiv”*, Moskwa 1991.
- Obrazowanie Sojuza Sowietkich Socjalisticeskich Riespublik. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1971.
- Pierwyj Sjezd Narodnych Dieputatow RSFSR, 16 maja-22 ijunia 1990 g. Stienograficeskij otczot*, t. IV, Moskwa 1993, <http://sten.snd.rsfsr-rf.ru/l/IV.pdftekst> deklaracji (dostęp 7 IV 2020 r.).
- Putcz. Chronika triewożnych dnjej*, Moskwa 1991.
- Sbornik dokumentow Wierchownojo Sowieto Litowskoj Riespubliki i Priezidiuma Wierchownojo Sowieto Litowskoj Riespubliki, priniatyje na pierwoj siessii (7, 21 i 22 awgusta 1990 g.), a także na zasiedanijach Priezidiuma Wierchownojo Sowieto (15 marta i 31 awgusta 1990 g.)*, Wilnius 1991, t. I.
- Stalin J., *Dzieła*, Warszawa, tomy począwszy od 1951 r.
- Uskorienije socialno-ekonomiczeskogo razwitija strany – zadacza wsiej partii, wsiego naroda. Sbornik dokumentow i materialow*, Moskwa 1986 r.
- Wnieoczerednoj Sjezd narodnych dieputatow SSSR. Stienograficeskij otczot*, „Izwestia”, 3 IX 1991 r., z 4 IX 1991 r.
- „Zakonodatielstwo stran SNG”, www.basespininform.ru.

Wystąpienia, odezwy i wywiady

- Brieżniew L., *O projekcie Konstitucii (Osnownogo Zakona) Sojuza Sowietkich Socjalisticeskich Riespublik i itogach jego wsienarodnogo obsużdienija. Dokład na wnieoczerednoj siedmiej sessii Wierchownojo Sowieto SSSR diewiatogo sożywa, 4 oktiabria 1977 goda*, [w:] L. Breżniew, *Leninskim kursom. Rieczy i statii*, Moskwa 1978, t. 6.
- Brieżniew L., *O projekcie Konstitucii SSSR. Dokład na Plenumie CK KPSS, 24 maja 1977 goda*, [w:] L. Brieżniew, *Leninskim kursom. Rieczy i statii*, Moskwa 1978, t. 6.
- Brieżniew L., *Wielikij Oktjabr i progiess czelowieczestwa. Dokład na sowmiestnom torżestwiennom zasiedanii CK KPSS, Wierchownojo Sowieto SSSR i Wierchownojo*

- Sowieta RSFSR w Kriemlewskom Dworze Sjezdow, 2 nojabria 1977 goda*, [w:] L. Brieżniew, *Leninskim kursom. Rieczy i staty*, Moskwa 1978, t. 6.
- Brieżniew L., *Wielikij podwig sowietskogo naroda. Riecz na torżestwiennom sobranii w Kriemlewskom Dworze Sjezdow poswjaszczonnom 30 letiju Pobiedy sowietskogo naroda w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie, 8 maja 1975 goda*, [w:] *Leninskim kursom. Rieczy i staty*, Moskwa 1978, t. 6.
- Chasbułatow R., *Nie rwat Rossiju suwierienitetami*, „Izwestia” 13 III 1991.
- Chasbułatow R., *Pod fłagom jedinstwa*, „Izwestia” 25 IX 1990.
- Gorbaczow M., *Dokład Gienieralnogo Siekrietaria CK KPSS, Priedsiedatiela Rossijskogo biuro CK KPSS, M.S. Gorbaczowa na Rossijskoj partijnoj konfierencji, S otwietstwienostiu za sudby Rossii i wsiej strany*, „Prawda” 20 VI 1990.
- Gorbunow A., Anatolij Gorbunow, Przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej Łotewskiej SRR w rozmowie z W. Siwińskim, „Biuletyn Specjalny PAP-KS” 8 III 1989.
- Landsbergis V., *Chcemy jeszcze więcej i jeszcze szybciej*, „Tygodnik Powszechny” 5 XII 1989.
- Landsbergis V., *Poczemu Litwa otkazywajetsia wojti w Sojuz*, Priedsiedatiel Wierchow-nogo Sowietu Litowskoj Riespubliki Vitautas Landsbergis otweczajet na woprosy korriespondienta „Izwestii”, „Izwestia” 17 VI 1991.
- Lenin W., *O Dumie Narodowej Wielkorusów*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 26, Warszawa 1987.
- Lenin W., *O zadaczach proletariata w nynieszniej riewolucii*, „Prawda” 7(20) IV 1917.
- Lenin W., *Pierwotny wariant artykułu „Najbliźsze zadania władzy radzieckiej”*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 36, Warszawa 1986.
- Lenin W., *Projekt programu RKP(b), pkt 10*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 38, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Przemówienie na wiecu w dzielnicy Priesnia, 27 VII 1918 roku*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 36, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Punkt programu w dziedzinie stosunków narodowościowych*, *Dzieła wszystkie*, t. 38, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Rewolucja socjalistyczna i prawo narodów do samookreślenia. Tezy*, styczeń-luty 1916 r., [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 27, Warszawa 1987.
- Lenin W., *Słowo końcowe na zamknięcie Zjazdu, 13(31) stycznia, III Wszechzwiązkowy Zjazd Rad*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988.
- Lenin W., *VII Nadzwyczajny Zjazd RKP(b), 6-8 marca 1918, Szkic projektu programu*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 36, Warszawa 1988.
- Lenin W., *W sprawie rewizji programu partii*, napisane 6-8 (19-21) X 1917 roku, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 34, Warszawa 1987.
- Lenin W., *Wstawka do ostatecznego projektu punktu programu dotyczącego kwestii narodowej*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 38, Warszawa 1988.

- Łukaszenko A., *Russkaja narodnaja linija*, 2 X 2013, www.rusksline.ru.politicnews, (dostęp 17 V 2020).
- Obrasczenije Gienieralnogo Siekrietaria CK KPSS M.S. Gorbaczowa k trudiaszczymsia, k narodom Azierbiejdzana i Armenii w swiazi s sobytijami w Nagornom Karabachie i wokrug niego*, „Izwestia” 29 II 1988.
- Putin W., *Nowyj intiegracionnyj projekt dla Jewrazii – buduszczeje kotoroje roždajetsia siegodnia*, „Izwestia” 3 X 2011.
- Stalin J., *O aktualnych zadaniach partii w kwestii narodowej. Tezy na X Zjazd RKP(b) zatwierdzone przez KC partii*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. 5, Warszawa 1953.
- Stalin J., *O zjednoczeniu republik radzieckich*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. 5, Warszawa 1953.
- Stalin J., *Organizacja Rosyjskiej Republiki Federacyjnej. Rozmowa ze współpracownikiem gazety "Prawda"*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1953.
- Stalin J., *Polityka władzy radzieckiej w kwestii narodowej w Rosji*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1953.
- Stalin J., *Referat w kwestii narodowej, 15 stycznia* (sprawozdanie prasowe), [w:] J. Stalin, *Dzieła*, Warszawa 1951.
- Stalin J., *Zjazd Narodów Obwodu Terskiego, 17 XI 1920 roku, Referat o radzieckiej autonomii narodu terskiego*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. 5, Warszawa 1953.
- Ter-Petrosjan L. *Grażdanskij wojny nie budiet*, „Moskowskije Nowosti” 9 IX 1990.

Akty prawne

Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

- Akt Wierchownogo Sowietu Litowskiej Riespubliki o wosstanowlenii niezawisimosti Litowskogo Gosudarstwa ot 11 marta 1990 g.*, [w:] *Sbornik dokumentow Wierchownogo Sowietu Litowskiej Riespubliki i Priezidiuma Wierchownogo Sowietu Litowskiej Riespubliki, priniatyje na pierwoj siessii (7,21 i 22 awgusta 1990 g.), a także na zasiedanijach Priezidiuma Wierchownogo Sowietu (15 marta i 31 awgusta 1990 g.*, Wilnius 1991, t. I.
- Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego przyjęta przez III Zjazd Rad, 12 stycznia 1918 roku*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988.
- Diekłaracija Gosudarstwiennogo Sobranija o wosstanowlenii konstitucionnoj gosudarstwiennoj własti ot 7 X 1992 g.*, „Prawowyje Akty Estonii”, nr 40/1992, poz. 533.
- Diekłaracija niezawisimosti Armienii ot 23 awgusta 1990*, „Gołos Armienii” 25 VIII 1990 r.
- Diekłaracija o gosudarstwiennom suwierienitietie Rossijskoj Sowietsoj Fiedieratiwnoj Socialistycznej Riespubliki prinjata pierwym Sjezdom narodnych dieputatow RSFSR 12 ijunia 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow RSFSR i Wierchownogo Sowietu RSFSR”, nr 2/1990.

- Diekłaracija o gosudarstwiennom suwierienitietie Ukrainskoj SSR priniata Wierchow-
nym Sowietom Ukrainskoj SSR 16 ijula 1990 g.*, „Kommunist Ukrainy”, nr 9/1990.
- Diekłaracija ob obrazowanii Sojuza Sowietkich Socialisticzeskich Riespublik ot
30 diekabria 1922 goda*, [w:] *Obrazowanije Sojuza Sowietkich Socialisticzeskich
Riespublik. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1971.
- Diekłaracija po woprosu gosudarstwiennoj niezawisimosti Estonii ot 2 fiewralia 1990 g.*,
[w:] *K sojuzu suwieriennych narodow. Sbornik dokumentow KPSS, zakonoda-
tielnych aktow, diekłaracij, obraszczienij, prezidentskich ukazow, poswiaszczonnych
probleme nacionalno-gosudarstwiennogo suwierienitietia*, Moskwa 1991.
- Diekłaracija Wierchowного Sowietu Łatwijskoj Riespubliki o wosstanowlenii
niezawisimosti Łatwijskoj Riespubliki ot 4 maja 1990 g.*, „Sowietskaja Łatwija”
9 V 1990.
- Diekriet Wsierosijskogo Centralnogo Ispołnitelnogo Kommitieta ob obiedinienii
Sowietskoj Riespubliki Rossii, Ukrainy, Łatwii, Litwy, Bielarusi dla borby s wooružen-
noj intierwenciej ot 1 ijunia 1919 goda*, [w:] *Dokumenty wniesznjej politiki SSSR*,
t. 2, Moskwa 1958.
- Dogowor o Sojuze Suwieriennych Gosudarstw. Sogłasowano 23 ijula 1991 goda*,
„Izwestia” 15 VIII 1991.
- Dogowor ob obrazowanii Sojuza Sowietkich Socjalisticzeskich Riespublik ot 30
diekabria 1922 goda*, [w:] *Obrazowanije Sojuza Sowietkich Socjalisticzeskich
Riespublik. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1971.
- Dogowor Rossii i Azerbejdżana o wojenno-ekonomiczeskom sojuzie obieich Riespublik
ot 30 sientjabria 1920 goda*, [w:] *Dokumenty wniesznjej politiki SSSR*, t. 3, Moskwa
1959.
- Konstitucija (osnownoj zakon) Armiańskoj SSR priniata na wniooczerednoj siedmój sessii
Wierchowного Sowietu Armiańskoj SSR diewiatogo sozywa 14 aprielia 1978 goda*,
Erewan 1982.
- Konstitucija (osnownoj zakon) Sojuza Sowietkich Socyalisticzeskich Riespublik priniata
na wniooczerednoj sessii Wierchowного Sowietu Sojuza Sowietkich Socjalisti-
czeskich Riespublik diewiatogo sozywa 7 oktjabrja 1977*, www.constitution.garant.ru (dostęp 17 V 2020).
- Konstitucija Azerbejdżanskoj SSR*, Baku 1979.
- Konstitucija SSR Gruzii, Tiflis 1922. Konstitucionnyj zakon Azerbejdżanskoj SSR
o suwierienitietie Azerbejdżanskoj SSR ot 23 sientjabria 1989 g.*, „Bakińskij
Raboczij” z 5 X 1989 r.
- Obraszczienije Wierchownych Sowietow Łatwijskoj Riespubliki, Litowskoj Riespubliki
i Estońskoj Riespubliki k IV Sjezdu Narodnych Dieputatow SSSR*, „Echo Litwy” 24 XII
1990.
- Osnownoj zakon (Konstitucija) Sojuza Sowietkich Socialisticzeskich Riespublik priniat
wtorój sessijej CIK SSSR pierwego sozywa 6 ijulia 1923 goda i w okonczatielnoj*

- redakcji II Sjezdom Sowiegow SSSR 31 janwaria 1924 goda, [w:] Obrazowanije Sojuza Sowietskich Socialisticheskich Riespublik. Sbornik dokumentow, Moskwa 1971.*
- Osnownoj Zakon (Konstitucija) Sojuza Sowietskich Socialisticheskich Riespublik ot 31 janwaria 1924 goda, [w:] Obrazowanije Sojuza Sowietskich Socialisticheskich Riespublik. Sbornik dokumentow, Moskwa 1971.*
- Platforma KPSS: Nacyonalnaja politika w sowriemiennych usłowijach, „Prawda” 24 IX 1989.*
- Postanowlenije Wierchnogo Sowietu Riespubliki Gruzija o priniatych Sowiegom narodnych dieputatow Jugo-Osietinskoj awtonomnoj obłasti rieszenijach ob izmienienii statusa obłasti ot 22 nojabria 1990 g., „Zaria Wostoka” 23 XI 1990.*
- Projekt. Dogowor o Sojuzie Suwieriennych Gosudarstw, „Izwestia” 27 VI 1991.*
- Projekt. Dogowor o Sojuzie Suwieriennych Gosudarstw, „Izwestia” 25 XI 1991. (z uzupełnieniem – Kakije poprawki wniesieny w Dogowor o SSG na Gossowiecie 25 nojabria, „Izwestia” 26 XI 1991.*
- Projekt. Sojuznyj dogowor, „Prawda” 24 XI 1990.*
- Rezolucja nr 1 w sprawie suwerenności politycznej i samodzielności gospodarczej łotewskiej SRR uchwalona przez Forum Narodów Łotwy, „Sowietskaja Łatwija” 15 XII 1988.*
- Riespublikanskaja programma razwitija istoricheskich issledowanij, uluczszienja izuczenija i propagandy istorii Ukrainskoj SSR, „Kommunist Ukrainy”, nr 9/1990, s. 10-15.*
- Riezolucija Plenuma CK Kompartii Ukrainy o politicheskom i ekonomicheskom suwierienitietie Ukrainy, „Kommunist Ukrainy”, nr 5/1990.*
- Sojuznyj dogowor mieźdu RSFSR i Chorezmijskoj Sowietskaj Narodnoj Riespublikoj ot 13 sientjabria 1920 goda, [w:] Dokumenty wnieszniej politiki SSSR, t. 3, Moskwa 1959.*
- Sojuznyj Rabocze-kriestjańskij dogowor mieźdu RSFSR i SSRB ot 16 janwaria 1921 goda, [w:] Dokumenty wnieszniej politiki SSSR, t. 3, Moskwa 1959.*
- Sojuznyj Rabocze-kriestjańskij Dogowor mieźdu RSFSR i USSR ot 28 diekabria 1920 goda, [w:] Dokumenty wnieszniej politiki SSSR, t. 3, Moskwa 1959.*
- Sojuznyj Rabocze-kriestjańskij dogowor mieźdu RSFSR i SSR Gruzii ot 21 maja 1921 goda, [w:] Dokumenty wnieszniej politiki SSSR, t. 4, Moskwa 1960.*
- Sowmiestnoje zajawlenije o biezołogatielnych mierach po stabilizacji obstanowki w stranie i prieodoleniju krizisa ot 23 aprielia 1991 g., „Izwestia”, 24 IV 1991.*
- Wozzwanije riwolucionnogo komiteta Gruzi o prowozgzłaszenii Gruzinskoj Socialisticheskaj Sowietskaj Riespubliki ot 18 fiewrala 1921 goda, [w:] Dokumenty wnieszniej politiki SSSR, t. 4, Moskwa 1960.*
- Wriemiennoje sogłaszenije o Sowietie Gław Gosudarstw i Sowietie Gław Prawitielstw Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 30 diekabria 1991 g., www.csi.minsk.by (dostęp 17 V 2020).*

- Zajawlenije Priezidenta SSSR i wysszych rukowoditelej sojuznich riespublik ot 1 sientjabria 1991 goda*, „Izwestia” 2 IX 1991.
- Zajawlenije Wierchownogo Sowjeta Riespubliki Gruzia "O projekte Sojuznogo Dogowora"* ot 22 nojabria 1990, „Zaria Wostoka” 23 XI 1990.
- Zakon Riespubliki Gruzia Ob obiawlenii pieriechodnogo pierioda w Riespublikie Gruzia ot 14 XI 1990 g.*, „Zaria Wostoka” 17 XI 1990.
- Zakon Riespubliki Gruzija ob objavlenii pieriechodnogo pierioda w Riespublikie Gruzija ot 14.11.1990*, „Zaria Wostoka” 17 XI 1990.
- Zakon SSSR o poriadkie rieszenija woprosow swiazannyh s wychodom riespubliki iz SSSR ot 3 apriela 1990 g.*, „Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow SSSR i Wierchownogo Sowjeta SSSR”, 1990,16, 270; „Prawda” 17 IV 1990.

Wspólnota Niepodległych Państw

- Diektaracija o sobludienii principow sotrudnicestwa w ramkach Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 14 fiewralia 1992 g.*, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=34> (dostęp 15 III 2020).
- Dogowor o kollektiwnoj biezopasnosti ot 15 maja 1992 g.*, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=79> (dostęp 17 V 2020).
- Postanowlenije Wysszego Gosudarstwiennoego Sowjeta Sojuznogo gosudarstwa ot 24 I 2006 g.*, www.spravka-jurist.com/base/part-bx/tx_rssqey.htm (dostęp 17 V 2020).
- Rieszenie o sowierszenstwowanii i rieformirowanii organow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 2 apriela 1999 g.*, „Sodruzestwo. Informacyonnyj Wiestnik Sowjeta gław gosudarstw i Sowjeta gław prawitielstw SNG” 1999, nr 1(31).
- Rieszenije Ekonomiczeskogo sowieta SNG ot 10 marta 2000 g. O położenii o Komissii po ekonomiczskim woprosam pri Ekonomiczskom sowiecie Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*, „Jedinyj rejestr prawowych aktow SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 17 V 2020).
- Rieszenije o mierach po dalniejszemu powyszeniju effiektiwnosti dieiatelnosti organow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw i optimalizacii ich struktury ot 7 nojabria 2002 g.*, www.cis.minsk.by/reestr/ru/index (dostęp 17 V 2020).
- Rieszenije o Położenii ob Ekonomiczskom Sowiecie Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 11 oktiabria 2017 g.*, „Jedinyj rejestr prawowych aktow SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 17 V 2020).
- Rieszenije SNG o Komandirujuszczymi pogranicznymi wojskami gosudarstw-uczastnikow SNG ot 6 ijulia 1992 g.*, „Jedinyj rejestr prawowych aktow SNG”, www.cis.minsk.by (pobrano 18 V 2020 r.).
- Rieszenije SNG o Położenii ob Sowiecie ministrow Oborony gosudarstw-uczastnikow SNG ot 14 fiewralia 1992 g.*, „Jedinyj rejestr prawowych aktow SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 17 V 2020).

- Rieszenije Sowieta Gław Gosudarstw o Położenii o Sowietie ministrów inostrannykh dzieł Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw, utwierdżeno Rieszenijem Sowieta gław gosudarstw 11 oktiabريا 2017 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 17 V 2020).*
- Rieszenije Sowieta gław gosudarstw SNG ob adaptacii SNG k sowriemiennym realijam ot 16 oktiabريا 2016 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.csi.minsk.by, dostęp 17 V 2020.*
- Rieszenije Sowieta gław gosudarstw Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 2 aprielia 1999 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.cis.minsk.by (pobrano 18 V 2020 r.).*
- Rieszenije Sowieta ministrów inostrannykh dzieł SNG ot 20 ijunia 2000 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.csi.minsk.by, dostęp 17 V 2020.*
- Rieszenije Sowieta ministrów inostrannykh dzieł SNG ot 23 awgusta 2005 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 17 V 2020).*
- Soglaszenije o porjadkie sodierżanija i ispolzowanija obiektów kosmiczeskoj infrastruktury w intieriesach wypołnienija kosmiczeskich program ot 15 maja 1992 g., <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=89> (dostęp 17 V 2020).*
- Soglaszenije o principach komplektowanija Pogranicznych wojsk Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw i prochożdienija w nich wojennoj służby, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=101> (dostęp 17 V 2020).*
- Soglaszenije o statusie Ekonomiczeskogo Suda Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw, utwierdżeno Soglaszenijem Sowieta gław gosudarstw Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 6 ijulia 1992 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.csi.minsk.by (dostęp 17 V 2020).*
- Soglaszenije ob organizacii razwiedywatielnogo obiespieczenija Obiedinionnykh Woorużonnykh Sił Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 15 maja 1992 g., <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=81> (dostęp 17 V 2020).*
- Soglaszenije o koordinacjonnykh institutach Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 21 diekabريا 1991 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.csi.minsk.by (dostęp 17 V 2020).*
- Soglaszenije o Mieżpartamientskoj Assambleje gosudarstw-uczastnikow Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw zakluczonnoje Wierchownyimi Sowietami (Parłamentami) gosudarstw – uczestnikow Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 27 marta 1992 g., „Jedinyj rejestr prawowych aktów SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 17 V 2020).*

- Sogłaszenije o principach obiespieczienija Pogranicznych Wojsk wooruženijem, wojennoj technikoj i drugimi materialnymi sriedstwami, organizaciji nauczno-issledowatielskich i opytno-konstruktorskich rabot ot 15 maja 1992 g.*, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=82> (dostęp 17 V 2020).
- Sogłaszenije o sozdanii Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 8 diekabria 1991 g.*, „Jedinyj rejestr prawowych aktow SNG”, www.cis.minsk.by (dostęp 17 V 2020).
- Sogłaszenije po razdielu aktiwow i pasiwow bywszego Gosbanka SSSR mieźdu centralnymi bankami gosudarstw-uczastnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw ot 20 marta 1992 g.*, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=72> (dostęp 17 V 2020).
- Sogłaszenije Sowjeta Gław Gosudarstw – uczastnikow Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw o Woorużonnych Siłach i Pogranicznych Wojskach ot 15 maja 1992 g.*, <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=8> (dostęp 17 V 2020).

Integracja Rosji i Białorusi

- Diektaracija o dalniejszem jedinenii Rossii i Biełarusi ot 25 diekabria 1998 g.*, www.base.garant.ru/1154874 (dostęp 17 V 2020).
- Dogowor mieźdu Rossijskoj Fiedieracije i Riespublikoj Biełarus o rawnych prawach graźdan ot 25 dekabria 1998 g.*, www.legalacts.ru/doc/dogovor-mezhdu (dostęp 17 V 2020).
- Dogowor o družbie, dobrososiedstwie i sotrudnicestwie mieźdu Rossijskoj Fiedieracije i Riespublikoj Biełarus ot 21 fiewralia 1995 g.*, www.base.garant.ru/1119268 (dostęp 17 V 2020).
- Dogowor o Sojuzie Biełarusi i Rossii ot 2 aprielia 1997 g.*, www.base.garant.ru/1119993, dostęp 17 V 2020.
- Dogowor o sozdanii Sojuznogo gosudarstwa ot 8 diekabria 1999 g.*, www.consultant.ru/documents (dostęp 17 V 2020).
- Dogowor ob Obrazowanii Soobszczestwa Bielarusi i Rossii ot 2 aprielia 1996 g.*, www.soyuz.by/dogovor-ob-obrazovanii (dostęp 17 V 2020).
- Programma diejstwij Rossijskoj Fiedieraciji i Riespubliki Biełarus po realizacji położeń Dogowora o sozdanii Sojuznogo Gosudarstwa sowierszeno 8 diekabria 1999 g.*, www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_25948. (dostęp 17 V 2020).
- Sogłaszenije mieźdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieraciji i Prawitielstwom Riespubliki Biełarus o sotrudnicestwie w obłasti kultury, obrazowania i nauki ot 21 fiewralia 1995 g.*, www.base.garant.ru/1119264 (dostęp 17 V 2020).
- Sogłaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieraciji Riespublikoj i Riespublikoj Biełarus o sozdanini rawnych usłowij subiektam chazajstwowanija ot 25 diekabria 1998 g.*, www.base.garant.ru/1154876 (dostęp 17 V 2020).

Soglaszenije o Parłamentskom Sobranii Soobszczestwa Bielarusii i Rossii ot 29 aprielia 1996 g., www.sbase.garant.ru/1119908 (dostęp 17 V 2020).

Ustaw k Dogoworu o Sojuzie Bielarusi i Rossii ot 2 aprielia 1997 g., www.soyuz.by/ustav-k-dogoworu (dostęp 17 V 2020).

Euroazjatycka Unia Gospodarcza

Dieklaracija o formirowanii Jewroazjatskogo ekonomiczeskogo prostranstwa Rjespubliki Bielarus, Rjespubliki Kazachstan i Rossijskoj Fiedieracii; www.eaeunion.org (dostęp 17 V 2020).

Dieklaracija o jewroazijskoj integracji ot 18 sientiabria 2011 g., www.evrazes.com, dostęp 17 V 2020.

Dogowor Bielorussoj Rjespubliki, Kazachskoj Rjespubliki, Rjespubliki Kyrgyzstan i Rjespubliki Tadzikistan ob ugłublenii integracji w ekonomiczeskoj i humanitarnoj oblastiach ot 29 marta 1996 g., www.eaeunion.org (dostęp 17 V 2020).

Dogowor o Jewrazijskom ekonomiczeskom sojuzie, ot 18 nojabria 2011 g., www.eunion.org (dostęp 17 V 2020).

Dogowor o sotrudnicestwie w ochranie wniesznich granic gosudarstw-czlenow ot 21 fiewralia 2003 g., www.evrazes.com (dostęp 17 V 2020).

Dogowor o sozdanii jedinoj tamożennoj territorii i formirowanii Tamożennogo soiuzu Rjespubliki Bielarus, Rjespubliki Kazachstan i Rossijskoj Fiedieracii ot 6 oktiabria 2007 g., www.eaeunion.org (dostęp 17 V 2020).

Dogowor o statusie osnow zakonodatelstwa Jewrazijskogo ekonomiczeskogo soobszczestwa i poriadkie ich razrabotki ot 18 ijunia 2004 g., www.evrazes.com (dostęp 17 V 2020).

Dogowor o tamożennom sojuzie i Jedinom ekonomiczeskom prostranstwie ot 26 fiewralia 1999 g., www.eaeunion.org, dostęp 17 V 2020.

Dogowor ob uczrieżdzenii Jewrazijskogo Ekonomiczeskogo Sojuza ot 10 oktiabria 2000 g., www.evrazes.com (dostęp 17 V 2020).

Miemorandum o wzaimoponimanii mieżdu sekretariatom SzOS i siekrietariatom Integracionnogo komitieta JewrAzES ot 8 maja 2005 g., www.evrazes.com (dostęp 17 V 2020).

Połozhenije o poriadkie formirowanija i ispołnienija biudżieta Jewrazijskogo ekonomiczeskogo soobszczestwa utwierżdieno rieszenijem Mieżgossowieta JewrAzES ot 31 V 2001 g., www.evrazes.com (dostęp 17 V 2020).

Prilożenije no 2 k Dogoworu o Jewrazijskom ekonomiczeskom sojuzie: Statut Suda Jewroazijskogo ekonomiczeskogo sojuza, www.docs.eaunionon.org (dostęp 17 V 2020).

Protokoł o wzaimodiejstwii mieżdu siekretariatom ODKB i sekretariatom Intiegracionnogo komitieta JewrAzES ot 25 oktiabria 2004 g., www.evrazes.com (dostęp 17 V 2020).

- Rieszenije o formirowanii prawowej bazy Tamożennogo Sojuza w ramach Jewrazijskiego Ekonomicznego Soobszestwa ot 6 oktiabria 2007 g.*, www.evrases.com (dostęp 17 V 2020).
- Rieszenije Miežgosudarstwiennogo sowieta JewrAzES ot 27 aprielia 2003 goda, „O prioritietnyh naprawlenijach razwitija JewrAzES na 2003-2006 gody”*, www.tass.com/russia (dostęp 17 V 2020).
- Russian parliament ratifies agreement on Eurasian Economic Union*, www.tass.com/russia/751398 (dostęp 17 V 2020).
- Soglaszenije o formirowanii Jedinogo Ekonomicznego Prostranstwa ot 19 sientjabria 2003 g.*, www.kremlin.ru (dostęp 17 V 2020).
- Soglaszenije mieždu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracii i Prawitielstwom Kazachskoj Riespubliki w oblasti postawok niefti i nieftieproduktow w Riespubliku Kazachstan ot 9 diekabria 2010 g.*, www.eaeunion.org (dostęp 17 V 2020).
- Soglaszenije mieždu Riespublikoj Kazachstan, Kyrgyskoj Riespublikoj, Rossijskoj Fiedieraciej, Riespublikoj Tadżykistan i Kitajskoj Narodnoj Riespublikoj ob ukrieplenii dowierija w wojennoj oblasti w rajonie granic ot 26 apriela 1996 r.*, www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3879 (dostęp 17 V 2020).

Szanghajska Organizacja Współpracy

- Chartija Szanhajskoj organizacii sotrudniczestwa ot 7 ijunia 2002 g.*, www.infosos.ru/ru/?id=33 (dostęp 17 V 2020).
- Dieklaracija Gław gosudarstw-czenow Szanhajskoj Organizacii Sotrudniczestwa (g. Astana, 5 ijulia 2005 g.)*, www.centrasia.org/newsA.php?st=1120666800 (dostęp 17 V 2020).
- Dieklaracija o sozdanii Szanhajskoj organizacii sotrudniczestwa ot 16 ijunia 2001 g.*, www.infoshos.ru/ru/?id=37 (dostęp 17 V 2020).
- Soglaszenije mieždu Riespublikoj Kazachstan, Kyrgyskoj Riespublikoj, Rossijskoj Fiedieraciej, Riespublikoj Tadżykistan i Kitajskoj Narodnoj Riespublikoj ob ukrieplenii dowierija w wojennoj oblasti w rajonie granic ot 26 apriela 1996 g.*, www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3879 (dostęp 17 V 2020).
- Sowmiestnoje zajawlenije Gław gosudarstw Riepsubliki Kazachstan, Kitajskoj Narodnoj Riespubliki, Kyrgyskoj Riespubliki, Rossijskoj Fiedieracii, Riespubliki Tadżykistan, Riespubliki Uzbekistan ot 16 ijunia 2001 g.*, www.russian.china.org.cn/russian/433000.htm, na podstawie materiałów „Zenmin Zibao” z 20 IX 2002 (dostęp 17 V 2020).
- Szanhajskaja konwiencija o borbie s tierrorizmom, sieparatizmom i ekstriemizmom ot 15 ijunia 2001 g.*, www.media.law.asia/document/-2056 (dostęp 17 V 2020).

GUUAM, GUAM

Deklaracija o sozdanii Parłamentskoj assamblei GUAM ot 29 oktiabria 2003 g., <https://guam-organization.org/deklaratsiya-o-sozdanii-parlamentskoj-assamblei-guam> (dostęp 17 V 2020).

Jajtinskaja Chartija GUAM ot 7 VI 2001 g., <https://guam-organization.org/yaltinskaya-hartiya-guam-2001> (dostęp 17 V 2020).

Kiszyniewskaja Dieklaracija gław gosudarstv GUUAM „Wo imia diemokratii, stabilnosti i razwitija” ot 22 apriela 2005 g., <https://guam-organization.org/kishinevskaya-deklaratsiya-glav-gosudarstv-guam-vo-imya-demokratii-stabilnosti-i-razvitiya> (dostęp 17 V 2020).

Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2012, 67/109. Cooperation between the United Nations and the Organization for Democracy and Economic Development — GUAM, <https://undocs.org/en/A/RES/67/109> (dostęp 17 V 2020).

Riezolucija GA OON 58.85 Priedostawlenije GUUAM statusa nabludatiela w Gienieralnoj Assambleje, ot 9 diekabria 2003 g., <https://guam-organization.org> (dostęp 17 V 2020).

Sowmiestnoje kommiunikie wstriechi Priezidentow Azerbiejdzana, Gruzii, Mołdowy i Ukrainy w Strasburgie ot 10 oktiabria 1997 g., <https://guam-organization.org/sovместное-коммюнике-встречи-президентов-азербайджана-грузии-молдовы-и-украины-в-strasбурге> (dostęp 17 V 2020).

Sowmiestnoje zajawlenije GUUAM-SSzA (Niu Jork, 6 XII 2002 g.), <https://guam-organization.org/sovместное-заявление-guam-ssha-nyu-jork-6-12-2002-in-english> (dostęp 17 V 2020).

The Washington Declaration Signed and issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Washington D.C. on 23rd and 24th April 1999, <https://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-063e.htm> (dostęp 17 V 2020).

Ustav Organizacji za diemokratiju i ekonomiczskoje razwitije ot 23 V 2006 g., <https://guam-organization.org/ustav-organizatsii-za-demokratiyu-i-ekonomicheskoe-razvitie-guam> (dostęp 17 V 2020).

Wilniuskaja konfierencija 2006: Obszczje widienije obszczego dobrososiedstwa – sowmiestnoje kommiunikie, ot 5 V 2006 g., <http://www.vilniusconference2006.lt/sru/news.full/55> (dostęp 17 V 2020).

Zajawlenije Priezidentow Azerbiejdzanskoj Riespubliki, Gruzii, Riespubliki Mołdowa, Riespubliki Ukrainy i Riespubliki Uzbekistan ot 24 IV 1999 g., <https://guam-organization.org/zayavlenie-prezidentov-azerbajdzhanskoj-respubliki-gruzii-respubliki-moldova-ukrainy-i-respubliki-uzbekistan/> (dostęp 17 V 2020).

Wydawnictwa zwarte

- Adamowski J., Skrzypek A. (red.), *Federacja Rosyjska 1991-2001*, Warszawa 2002.
- Agabekow G., *Suwierienitet w fiedieralnom gosudarstwie*, Moskwa 1993.
- Alijew S., *Nacionalno-gosudarstwiennyje intieriesy w SSSR*, Moskwa 1989.
- Ambroziak T., Czwółek A., Gajewski S., Nowak-Paralusz M. (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim*, Toruń 2015.
- Awtorchanow A., *Impierija Kriemla. Nowyj tip kołonializma*, Wilnius 1990.
- Bajatienkowa L., *Mieznacijonalnyje otnoszenija w pierspiektiwie, (subiektiwnyj wzglad jurista)*, Moskwa 1989.
- Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.
- Bodio T. (red.), *Przywództwo polityczne*, „Studia Politologiczne”, vol. 5, Warszawa 2001.
- Bodio T. (red.), *Współczesna Azja Centralna. Kirgistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2004.
- Bodio T. (red.), *Współczesna Azja Centralna. Tadżykistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2002.
- Bodio T. (red.), *Współczesna Azja Centralna. Uzbekistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2001.
- Bodio T., Wojtaszczyk K.A. (red.), *Współczesna Azja Centralna. Kazachstan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2000.
- Braterskij M., (red.), *Niewojennyje ryczagi wniesznjej polityki Rossii, Regionalnyje i globalnyje miechanizmy*, Moskwa 2012.
- Bromlej J. (red.), *Aktualnyje problemy razwitiia nacji i nacjonalnych otnoszenij*, Moskwa 1981.
- Brzeziński Z., *Plan gry. USA-ZSRR*, Warszawa 1990.
- Brzezinski Z., *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, London 1989.
- Brzeziński Z., Sullivan P. (red.), *Russia and the Commonwealth of Independent States. Documents, Data and Analysis*, Armonk – New York – London 1997.
- Czernyszow S., *Rossija suwieriennaja. Kak zarabotat wmiestie so stranoj*, Moskwa 2007.
- D’Encausse H., *Bolszewicy i narody czyli Wielkie Urqgowisko 1917-1930*, Warszawa 1992.
- D’Encausse H., *La gloire des nations: Ou la fin de l’Empire sovietique*, Paris 1990.
- D’Encausse H., *Spękanie imperium*, Warszawa 1985.
- Dienes L., *Soviet Asia. Economic Development and National Policy Choices*, Boulder and London 1987.
- Druckner F., *Społeczeństwo pokapitalistyczne*, Warszawa 1999.
- Etzioni A., *A Political Unification Revised: On Building Supernational Communities*, Lancham 2001.
- Filipowicz S. (red.), *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, „Studia Politologiczne”, vol. 4, Warszawa 2000.

- Gadjijew. *Politiczeskaja filosofija*, Moskwa 1999.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne, Zarys wykładu*, cz. 1, Warszawa 1997.
- Garnet S., *Iskuszenije integracii. Rossija i jejo sosiedi*, Moskwa 1995.
- Godin J., *Rossija i Bielaruszija na puti k jedineniju. Problemy ekonomiceskoj bezopasnosti*, Moskwa 2001.
- Gorbaczow M., *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988 r.
- Gribieniczenko F., *Socialno-ekonomiceskoje sotrudnicestwo Rossii i SNG: Istoriceskij aspekt*, Moskwa 2006.
- Gubogło M. (red.), *Nacionalnyje procesy w SSSR*, Moskwa 1991.
- Hurrell A., *Regionalism in Americans*, [w:] *Regionalism in world politics; Regional organization and international order*, Oxford 1995.
- Istorija nacyonalno-gosudarstwiennogo stroitelstwa w SSSR i pieriechodnogo pierioda ot kapitalizma k socjalizmu (1917-1936)*, t. 1, Moskwa 1972.
- Kazinian A., *Poligon „Azierbiejdżan”*, Jerewan 2011.
- Kijas A., Morzy J., Ochmański J., *Zarys dziejów ZSRR*, Warszawa 1984.
- Kosow J., Toropin A., *Sodruzestwo Niezawisimych Gosudarstw. Intiegracija, parlament-skaja diptomatija i konflikty. Uczebnik*, Moskwa 2012.
- Kotc D., Wir F., *Put Rossii ot Gorbaczowa k Putinu. Gibiel Sowietsoj sistemy i nowaja Rossija*, Moskwa 2013.
- Kowiesznikow J., Marczenko M., Stieszenko L., *Konstitucionnoje prawo stran Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*, Moskwa 1999.
- Kozhemiakin A., Kanet R., *The Foreign Policy of the Russian Federation*, London 1997.
- Kraszewski P., *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Poznań 2002.
- Kratkaja istorija SSSR*, t. 2, Moskwa 1982.
- Kriemniew P., *Raspad SSSR i prawopriemstwo gosudarstw*, Moskwa 2012.
- Kurakina S., *Sojuznoje gosudarstwo Bielorusi i Rossii: konstitucionno-prawowye issliedowanije*, Awtoriefierat. Dissiortacija kandidata prawowych nauk, 12.00.02, Saransk 2007.
- Kuzniecowa W., Tuzmuchamiedowa B. (red.), *Miezdunarodnoje prawo: uczebnik*, Moskwa 2007.
- Lauristin M., Vihaelemm P., Rosengren K., Weibull L., *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives of the Estonian Post-Communist Transition*, Tartu 1997.
- Letopis reformirowanija Rossii (nowaja russkaja smuta na rubieże wiekow i tysiaczyletij w zierkalie otieczestwiennoj sociologii). Gody 1990-1991*, Moskwa 2009.
- Letopis reformirowanija Rossii (nowaja russkaja smuta na rubieże wiekow i tysiaczyletij w zierkalie otieczestwiennoj sociologii). Gody 1992-1993*, Moskwa 2009.
- Mataradze L., *Nowyj Sojuznyj Dogowor i Riepublika Gruzija*, Tbilisi 1991.

- Matthews M., *Privilege in the Soviet Union: A Study of Elite Life-Styles under Communism*, London 1978.
- Mojsiewicz C., *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000.
- Narinskij M., Malgina A. (red.), *Južnyj flag SNG. Centralnaja Azija-Kaspij-Kawkaz: wozmožnosti i wyzowy dlja Rossii*, Moskwa 2003.
- Nowaja bolszaja igra w bolszoj Centralnoj Azii*, Biszkek 2005.
- Parzymies S., Zięba R. (red.), *Instytucjonalizacja wielostronnej współpracy międzynarodowej w Europie*, Warszawa 2004.
- Pieriestrojka: głasnost, diemokratija, socializm. SSSR: Diemograficzeskij diaгноз*, Moskwa 1990.
- Piwowar J., *Postsowietskoje prostranstwo: alternatywy integracji. Istoriczeskij oczerk*, St. Petersburg 2008.
- Projekty sotrudnicestwa i intiegracji dlja Centralnoj Azii*, Biszkek 2007.
- Protection of Ethnic Minorities, Comparative Perspectives*, New York 1981.
- Regionalism in world politics; Regional organization and international order*, Oxford 1995.
- Robins R., Post J., *Paranoja polityczna. Psychopatologia nienawiści*, Warszawa 1999.
- Rossija w globalnoj politike*, Moskwa 2005.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Warszawa 1994.
- Sołżenicyn A., *Jak odbudować Rosję? Refleksje na miarę moich sił*, Kraków 1991.
- Sowjetunion 1987 bis 1989*, Sieglar 1989.
- Staniszkis J., *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989.
- Staniszkis J., *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.
- Stępień-Kuczyńska A., Adamowski J. (red.), *Szkice o Rosji*, Warszawa 2000.
- Szelemiankow W., *Jewropiejskaja integracija*, Moskwa 2003.
- Szelenkowa N., *Jewropiejskaja integracija: polityka i prawo*, Moskwa 2003.
- Tałałajew A., *Wienskaja konwencija o prawie mieždunarodnych dogoworow. Kommientarij*, Moskwa 1997.
- Tarasow S., *Mify o karabachskom konflikcie. Sbornik statiej*, Moskwa 2014.
- The State in Socialist Society*, Albany 1984.
- Torkunow A. (red.), *Wnieszniaja polityka i bezopasnost suwieriennoj Rossii 1991-2002*, t. III, Moskwa 2002.
- Webber M., *CIS Integration Trends. Russia and the Former Soviet South*, London 1997.
- Wiesielowski S., *Spornyje territorii*, Moskwa 2010.
- Włodkowska A., *Polityka Rosyjskiej Federacji na obszarze WNP*, Toruń 2006.
- Woroncowa N., *Prawowyje osnovy stanowlenija i funkcionirowanija miežgosudarstwiennogo miechanizma integracionnych processow w Jewroazijskom Ekonomiczskom Soobsczestwie, Autoreferat kandidatskoj dissertacii*, Moskwa 2004.
- Wróblewski R., *Bezpieczeństwo narodowe. Zintegrowane i zrównoważone*, Siedlce 2019.

- Zapadnaja ekonomičeskaja sociologija. Chriestomatija sowriemiennoj klassiki*, Moskwa 2004.
- Zieliński E. (red.), *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, Warszawa 1993.
- Zieliński E., *Ustrój polityczny Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1987.
- Zieliński J., *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004.
- Zieliński J., *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2014.
- Zięba R. (red.), *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Toruń 2004.
- Zięba R., *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego. Koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Warszawa 2004.
- Żurawska J., *Regionalna integracja w rozwijającym się świecie: niemarksistyczne teorii i realność (na przykładzie ASEAN)*, Moskwa 1990.

Artykuły

- Abazow A., *Srednaja Azija, Islam, polityka*, „Polis”, nr 4/1992, s. 94-101.
- Aliksiejew S., *Sowietskij fiederalizm*, „Obszczestwiennye Nauki i Sowriemennost”, nr 1/1992.
- Anderson H., Coleman F., Bogert C., Warner M., *A Time of Testing*, „Newsweek”, nr 13/1990, s. 10-11.
- Andriejewa N., *Nie mogu postupatsja principami*, „Sowietskaja Rossija” 13 III 1988.
- Arałow A., Umański J., *‘Russkij wopros’ w kontekście międzynarodowych relacji w Uzbekistanie*, „Swobodnaja Mysl”, nr 42/1992.
- Artiomow J., *Rossija i Srednaja Azija*, „Nasz Sobiesiednik” nr 7/1992, s. 140-142.
- Ascherson N., *Kiev: Where the Undead Rule*, „Observer”, nr 10299, 5 III 1989.
- Asylbekow M., *O socialnoj, političeskoj i etniczeskoj strukturnie Kazachstana*, „Izwestia AN Kazachskoj SSR, Sierija obszczestwiennye nauki”, nr 3/1991, s. 45.
- Auley M., *Nationalism and the Soviet Multi-ethnic State*, [w:] *The State in Socialist Society*, Albany 1984, s. 179-210.
- Baum L., *Warianty ekonomicznej integracji Centralnej Azji. Po powołaniu jednego państwa amerykańskiego politologa*, [w:] *Nowa wielka gra w wielkiej Centralnej Azji*, Białystok 2005.
- Berdychowska B., *Sytuacja narodowościowa na Ukrainie*, „Obóz”, nr 22, wiosna 1992.
- Bernsztam M., *Skolko żył ruskomu narodu*, „Moskwa”, nr 5/1990.
- Bieleń S. (red.), *Polityka wschodnia Polski – między fatalizmem geopolitycznym a klątwą niemocy*, Warszawa-Pułtusk 2019.

- Bieleń S., *Dziedzictwo mocarstwowe i imperialne Rosji*, „Polityka Wschodnia”, nr 1-2, 2005 r.
- Bieleń S., *Polityka zagraniczna Rosji*, [w:] Adamowski J., Skrzypek A. (red.), *Federacja Rosyjska 1991-2001*, Warszawa 2002.
- Bieleń S., *Problemy identyfikacji nowej Rosji*, „Polityka Wschodnia”, nr 1-2/2004.
- Błaszczak G., *Litwa w latach 1988-1990*, „Obóz”, nr 23-lato/1992.
- Bodio T., *Przywództwo i transformacja polityczna*, „Studia Politologiczne”, vol. 5, *Przywództwo polityczne*, Bodio T. (red.), Warszawa 2001.
- Bodio T., *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, vol. 5.
- Borawski P., *Tatarzy Krymscy w Rosji*, „Obóz”, nr 21, zima, 1991/1992.
- Bromlej J., *Konfederacja ili fiedieracja*, „Prawda” 7 VIII 1989.
- Bromlej L., *Leninizm i nacjonalnyje procesy w sowriemiennom mirie*, [w:] J. Bromlej (red.), *Aktualnyje problemy razwitiia nacji i nacjonalnych otnoszenij*, Moskwa 1981.
- Bryc A., *Instytucjonalizacja wielostronnej współpracy na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] Parzymies S., Zięba R. (red.), *Instytucjonalizacja wielostronnej współpracy międzynarodowej w Europie*, Warszawa 2004.
- Brzezinski Z., *Postcommunist Nationalism*, „Foreign Affairs”, winter 1989/1990, nr 5.
- Chliostkin W., *Komu grjadiesz? O charakterie russkoj narodnosti*, „Obszczestwiennyje Nauki”, nr 3/1989.
- Chusainow G., *Ob obszczem w swiazi s osobiennym*, „Litieraturnaja Gazieta” 7 IX 1988;
- Cimek G., *Szanghajska Organizacja w wirze polityki międzynarodowej*, www.geopolityka.org/analizy, dostęp 17 V 2020.
- Danilenko W., *Na puti k nowomu Sojuzu*, „Izwestia” 26 VI 1991.
- Dielagin M., *Poslie SNG: odinociestwo Rossii*, [w:] *Rossija w globalnoj politieke*, Moskwa 2005, t. 3, nr 4.
- Doniecko-Kriworozska Respublika: prawda ili wymysiel*, „Gołos Ukrainy” 12 VI 1993.
- Durka B., *Poszukiwania nowych form współpracy ekonomicznej w ramach WNP*, „Polityka Wschodnia”, nr 1/1994.
- Gawriłko G., *Integracja na postsowieckim prostranstwie: poisk optimalnoj modeli*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwolek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015.
- Gołębski F., *Geokulturowe założenia stosunków w stosunkach między Rosją a Zachodem*, [w:] Filipowicz S. (red.), *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, „Studia Politologiczne”, vol. 4, Warszawa 2000.
- Gołownin L., Libman M., *Postsowieckaja intigracija: itogi i pierspektiwy*, „Swobodnaja Mysl”, nr 1/2006.
- Gołubczikow L., *SzOS i energietika*, „Biezopasnost. Informacionnyj sbornik Fonda nacyonalnoj i miezdunarodnoj biezopasnosti”, Spiecjalnyj wypusk nr 2, Moskwa 2006.

- Gomar T., *Paradoks niepostojanstwa*, „Rossija w globalnoj politike”, t. 4, nr 3/2006.
- Halbach U., *Brisanz der Nationalitätenfrage*, “Sowjetunion 1987 bis 1989”, Sieglar 1989.
- Halbach U., *Sowjetische Nationalitätenproblematik. Zur ihrer Rezeption in der sowjetischen Öffentlichkeit*, „Osteuropa”, nr 4/1988.
- Horyń M., *Sqsiedzi*, „Tygodnik Solidarność” 26 I 1990.
- How Gorbachev turned*, „The Economist”, nr 7686/7687, 22 XII 1990-4 I 1991.
- Ibragimow A., *Buduszczeje roždajetsja w prošłom*, „Zwiezda Wostoka”, nr 9/1991.
- Iślamow T., Miller A., *Nacionalizm w SSSR i Wostocznoj Jewrope*, „Obszczestwiennye Nauki i Sowriemennost”, nr 1/1991.
- Jamskow A., *Nagornyj Karabach. Analiz pryczyn i putiej rieszenija miežnacionalnogo konflikta*, [w:] M. Gubogło (red.), *Nacyonalnyje processy w SSSR*, Moskwa 1991.
- Janowski P., *Sojuzu-nadiežnuju osnovu*, „Prawda” 14 XII 1990.
- Jarosiewicz A., Wiśniewska I., Kłysiński K., *Wspólna Przestrzeń Gospodarcza: kolejny etap integracji wokół Rosji*, www.osw.waw.pl, dostęp 17 V 2020.
- Jelisiejew A., *Izbawlenije ot SNG*, „Strategičeskij Żurnal”, nr 1/2005.
- Juszczenko i Saakaszwili podielilis planami na buduszczeje, 13 XII 2005, <https://korrespondent.net/ukraine/politics/128193-yushchenko-i-saakashvili-podelilis-planami-na-budushchee> (dostęp 17 V 2020).
- Kapustin B., *Małoproduktiwnaja katiegoria. Koncepcija nacionalnych intieriesow: obszczyje parametry i rossijskaja spieczyfika*, „Mirowaja Ekonomika i Mieždunarodnyje Otnoszenija”, nr 7/1996.
- Kasumowa T., *Azerbiejdzan posle wyborow*, „Trud” 13 XI 1990.
- Keep J., *Last of the Empires. A History of the Soviet Union 1945-1991*, Oxford-New York 1995.
- Konończuk W., *Fiasko integracji WNP i inne organizacje międzynarodowe na obszarze poradzieckim*, Prace Ośrodka Studiów Wschodnich, Warszawa, maj 2017, www.osw.waw.pl/sites (dostęp 17 V 2020).
- Korotiewa W., *Ot biurokraticzeskogo centralizma k ekonomiczeskoj integracji suwieriennych riespublik*, „Kommunist”, nr 15/1988.
- Kosołapow N., *Wnieszniaja polityka i wnieszniepoliticzeskij proces subiektow mieždunarodnych otnoszenij*, „Mirowaja Ekonomika i Mieždunarodnyje Otnoszenija”, nr 3/1999.
- Kotz D., *Gosudarstwo i ekonomiczeskaja transformacija: rossijskij i kitajskij opyt pieriechoda k rynku*, „Wiestnik Sankt-Pietiersburgskogo Uniwersiteta, ser. nr 5: „Ekonomika” 2005, nr 2/2.
- Kozhemiakin A., Kanet R., *Russia and its Western Neighbours*, [w:] A. Kozhemiakin, R. Kanet, *The Foreign Policy of the Russian Federation*, London 1997.
- Kuprienowa J., Szczobolewa A., Pieszehonow A., *Jeszczio raz o nacionalnom*, „Obszczestwiennye Nauki”, nr 2/1990.

- Kuroczkin A., *Integracionnyje processy na postsowieckom prostranstwie: w poiskach effiektynogo sotrudniczestwa*, [w:] T. Ambroziak, A. Czołk, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015.
- Kuśpit J., *Euroazjatycka Unia Gospodarcza jako przykład rosyjskich inicjatyw w zakresie reintegracji państw byłego ZSRR*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania”, Uniwersytet Szczeciński 2015, nr 41, t. 1.
- Lauristin M., Vihalemm P., *Recent Historical Developments in Estonia (1987-1997)*, [w:] M. Lauristin, P. Vihalemm, K. Rosengren, L. Weibull, *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives of the Estonian Post-Communist Transition*, Tartu 1997.
- Lüdemann E., *Bewegung in der Ukraine – von der „Ukrainisierung“ zum „Unabhängigkeit“*, „Osteuropa”, nr 9/1990.
- Madalijew S., *Internacyonalnyj mankurtizm*, „Zwiezda Wostoka”, nr 5/1991.
- Makarow D., *Wosprijatije Rossijej polityki Zapada w Centralnoj Azii*, [w:] Narinskij M., Maligna A. (red.), *Jużnyj flag SNG. Centralnaja Azija-Kaspij-Kawkaz: wozmożnosti i wyzowy dla Rossii*, Moskwa 2003.
- Małaszenko A., *Islām w SNG. Sbyłos i nie sbyłos*, „Rossija i Musulmanskij Mir. Biulletien”, nr 5/1992.
- Małaszenko A., *Musulmanskoje duchowieństwo i polityka*, „Rossija i Musulmanskij Mir. Biulletien”, nr 6/1992.
- Mataradze L., *Dogovor ot kotorogo my otkazywajemsia*, „Zaria Wostoka” 6 XII 1990.
- McManus J., *The cost of alternative economic organization*, „Canadian Journal od Economics”, nr 3/1978, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-16000-6_12 (dostęp 17 V 2020).
- Miłosławskij L., *Azierbiejdzan: naczałas zabastowka*, „Moskowskije Nowosti” 10 IX 1989.
- Minnibajew T., *Nacionalnoje samosoznanije i administratiwno-komandnaja sistiema*, „Obszczestwiennije Nauki”, nr 4/1990.
- Mroziewicz K., *Pótsieroty po ZSRR*, „Polityka” 8 II 1992.
- Muntian W., Rodionow A., *Zapadnije sowietologii o russkom nacjonalnom dwizenii*, „Obszczestwiennije Nauki Sowriemiennost” nr 3/1991.
- Nadson A., *Służyc swajmu narodu*, „Niwa” 15 IV 1990.
- Nauka w zaszczytu prirody. Zametki obozriewatiela s Obszczego sobranija AN SSSR*, „Obszczestwiennije Nauki”, nr 3/1989.
- Niszanow R., *Iskat puti sblizenia*, „Prawda” 6 IX 1990.
- Nove A., *Is there a Ruling Class in the USSR?*, „The Soviet Studies”, nr 17, 4/1975.
- Nye J., *Comparative Regional Integration. Concept and Measurement*, „International Organization”, 4, vol. 22, 1968.

- Olejnik A., *W poskach instytucjonalnoj tieorii pieriechodnogo obszczestwa*, „Woprosy Ekonomiki”, nr 10/1997.
- Onikow L., *Pierwaja krow pieriestrojki. K szestoj godowszczynie tak nazywajemych alma-atinskich sobytij*, „Niezawisimaja Gazieta” 17 XII 1992.
- Pacak P., *Wpływ geopolitycznej rywalizacji USA i Rosji w przestrzeni poradzieckiej na proces dezintegracji regionu*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwótek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015.
- Poczywałow L., *Emigranty*, [w:] *Pieriestrojka: głasnost, diemokratija, socializm. SSSR: Diemograficzeskij diaгноз*, Moskwa 1990.
- Poczywałow L., *Kto oni eti emigranty?*, „Litieraturnaja Gazieta” 28 XII 1988.
- Podzorniakow M., *Pustynia i miraży*, „Litieraturnaja Gazieta” 31 VIII 1988.
- Pustogarrow W., *SNG-mieżdunarodnaja riegionalnaja organizacija*, „Rossijskij Jeżegodnik Mieżdunarodnogo Prawa”, 1993.
- Rakowska-Harmstone T., *The Soviet Union*, [w:] *Protection of Ethnic Minorities, Comparative Perspectives*, New York 1981.
- Romm J., *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects (Pew Project on America's Task in a Changed World)*, Council of Foreign Relations Press, 1 April 1993.
- Rozenfeld I., *Narodnyj Front Estonii: mify i riealnost*, „Obszczestwiennye Nauki”, nr 3/1989.
- Salmin A., *Sojuz poslie Sojuza. Problemy uporjadocznienija nacjonalno-gosudarstwiennych otnoszenij w bywszjem SSSR*, „Polis”, nr 1-2/1992.
- Siejelechanow J., *Iniciatiwa Riespubliki Kazachstan po formirowaniju Sojuza Centralno-Azatijskich gosudarstw pierspektiwy i problemy, Projekty sotrudnicestwa i intiegracji dlia Centralnoj Azii*, Biszkek 2007.
- Simon H., *The Proverbs of Administration*, „Public Administration Review”, 6/1946.
- Sołowiej W., *Sowriemiennyj russkij nacjonalizm: idieino-politiceskaja klasifikacija*, „Obszczestwiennye Nauki i Sowriemiennost”, nr 2/1992.
- Steiner E., *Sotrudnicestwo demokraczeskogo wybora: U SNG pojavlajetsja konkurent. Juszczenko i Saakaszwili planirujut sozdanije sojuza biez Rossii*, „Der Standard”, 25 VIII 2005 r. <https://inosmi.ru/world/20050825/221751.html> (dostęp 17 V 2020).
- Suchoparrow A., *Sowietskije musulmanije: mieżdu proszłym a buduszim*, „Obszczestwiennye Nauki i Sowriemiennost”, nr 6/1991.
- Szarow W., *Małaja li ziemia dla małych narodow?*, „Litieraturnaja Gazieta”, nr 33, 17 VIII 1988.
- Szczerbak J., *Pękla bariera strachu*, „Gazeta Wyborcza”, 27 IX 1989 r.
- Szczerbak J., *Ukraina – długa droga do niepodległości*, „Tygodnik Solidarność” 30 III 1990.

- Szukurow M., *Kto bezpomoszczien w sobstwiennom jazykie*, „Litieraturnaja Gazieta” 14 XII 1988.
- Świder K., „Wielcy gracze” na Wschodzie – implikacje dla polskiej polityki wschodniej, [w:] S. Bieleń (red.), *Polityka wschodnia Polski – między fatalizmem geopolitycznym a klątwą niemocy*, Warszawa-Pułtusk 2019.
- T. Bodio (red.), *Przywództwo polityczne*, Warszawa 2001.
- Tampiza K., *Stroit dieło s fundamenta*, „Prawda” 22 X 1990.
- Tarzyńska I., *Islam a polityka w postsowieckiej Azji Środkowej*, „Obóz”, zima 1991/92, nr 21.
- Teveno L., *Organizacyonnaja kompleksnost: konwencji koordinacji i kompozicija ekonomiczeskich obrazowanij*, [w:] *Zapadniaja ekonomiczeskaja sociologija. Chrestomatija sowriemiennoj klassiki*, Moskwa 2004. <https://cyberleninka.ru/article/n/oran-teveno> (dostęp 17 V 2020).
- Tichwinskij S. (red.), *Rossija i strany bliżniego zarubieża. Wnieszniepoliticheskie orientiry*, Moskwa 1997.
- Timczenko L., *Problema prawopriemstwa gosudarstw w sowriemiennom mieżdunarodnom prawie i Ukraina*, „Rossijskij Jeżegodnik Prawa” 2001.
- Trzy dni wolności, „Gazeta Wyborcza” 14 IX 1989.
- Turonek J., *Białoruski ruch narodowy*, „Obóz”, nr 22, wiosna 1992.
- Ukraine. A giant starts to stir, „The Economist”, nr 7675, 6-12 X 1990.
- Unloved Lvov, „The Economist”, nr 7648, 31 III -06 IV 1990 r.
- White S., ‘Democratization’ in the USSR, „The Soviet Studies”, 1/1990.
- Wierzbowska-Miazga A., *Wsparcie drogą do podporządkowania. Rosja wobec Białorusi*, „Punkt Widzenia”, nr 34, Warszawa, maj 2013, www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_34_bialorus (dostęp 17 V 2020).
- Władimirow W., *Tadżykistan: sataninskaja ochota*, „Wiek”, nr 3/1983.
- Zadieriej N., *Szanhajskaja organizacija – celostnyj podchod k regionalnoj integracji*, „Biezopasnost. Informacionnyj Sbornik Fonda nacionalnoj i mieżdunarodnoj biezopasnosti”, Specjalnyj wypusk”, nr 2/2006.
- Zamiatin D., *Politiko-geograficzeskije obrazy i geopoliticheskie kartiny mira (Predstawlienije geograficzeskich znanij w modeliach politiczeskogo myszlienija)*, „Polis”, nr 6/1998.
- Zejmal J., *O nacionalnom i psiewdonacionalnom*, „Obszczestwiennyje Nauki”, nr 2/1989.
- Zieliński E., *Proces odrodzenia narodowego i państwowego republik*, [w:] E. Zieliński (red.), *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, Warszawa 1993.
- Zieliński J., *Próby rozwiązywania konfliktów narodowościowych*, [w:] E. Zieliński (red.), *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, Warszawa 1993.
- Zieliński J., *Spory między narodami i narodowościami*, [w:] E. Zieliński (red.), *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, Warszawa 1993.
- Zieliński W., *Trzecie zwycięstwo*, „Więź”, nr 3/1992.

- Zimonin W., *Massztaby wlijanija*, „Biezopasnost. Informacyonnyj sbornik Fonda nacyonalnoj i mieždunarodnoj biezopasnosti”. Specjalnyj wypusk, nr 2, Moskwa 2006.
- Zubow A., *Mieжду rajkomom i mieczetiu*, „Nowoje Wriemia”, nr 50/1982, s. 17-19.
- Zubow A., *Sowietskij Sojuz: iz imperii – w niczto*, „Polis”, nr 1-2/1992.
- Żęgota K., *Kreowanie rzeczywistości alternatywnej. Dążenia integracyjne Rosji w przestrzeni poradzieckiej*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwotek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze poradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015.
- Żurawlow W., *Globalizacja: wyzwory istorii i otwety teorii*, „Naucznyj Żurnal Moskowskogo Gumanitarnogo Uniwersiteta „Znanije. Ponimanie. Umienie”, nr 1/2004 r.

Wydawnictwa periodyczne (wybrane numery)

- „Nowoje Wriemia”
- „Wiestnik Sankt-Pietiersburgskogo Uniwersiteta, ser. nr 5: «Ekonomika»”
- „Bakinskij Raboczij”
- „Biezopasnost. Informacyonnyj sbornik Fonda nacyonalnoj i mieždunarodnoj biezopasnosti”
- „Biuletyn Specjalny PAP-KS”
- „Canadian Journal od Economics”
- „Dialog
- „Echo Litwy”
- „Fiedieracija”
- „Gołos Armienii”
- „Gołos Ukrainy”
- „International Organization”
- „Izwestia AN Kazachskoj SSR” (sierija – obszczestwiennyje nauki)
- „Izwestia”
- „Kazachskaja Prawda”
- „Kommunist Ukrainy”
- „Kommunist”
- „Komsomolskaja Prawda”
- „Kurier Wileński”
- „Litieraturnaja Gazieta”
- „Mirowaja Ekonomika i Mieždunarodnyje Otnoszenija”
- „Moskowskije Nowosti”
- „Nasz Sobiesiednik”

- „Naucznyj Żurnal Moskowskogo Gumanitarnogo Uniwersiteta „Znanije. Ponimanije. Umienije”
- „Niezawisimaja Gazeta”
- „Niwa”
- „Obóz”
- „Observer”
- „Obszczestwiennyje Nauki”
- „Obszczestwiennyje Nauki i Sowriemennost”
- „Osteuropa”
- „Polis”
- „Polityka Wschodnia”
- „Polityka”
- „Postfactum”
- „Prawda”
- „Prawowyje akty Estonii”
- „Public Administration Review”
- „Punkt Widzenia”
- „Rocznik Strategiczny”
- „Rossija i Musulmanskij Mir. Biulletien”
- „Rossijskij Jeżegodnik Mieždunarodnogo Prawa”
- „Rossijskij Jeżegodnik Prawa”
- „Słowo Powszechnie”
- „Sorduzestwo. Informacyonnyj Wiestnik Sowjeta Gław Gosudarstw i Sowjeta Gław Prawitelstw SNG”
- „Sowietskaja Biełorussija”
- „Sowietskaja Estonia”
- „Sowietskaja Łatwija”
- „Sowietskaja Mołdowa”
- „Sowietskaja Rossija”
- „Strategičeskij Żurnal”
- „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” (Uniwersytet Śląski)
- „Studia Politologiczne”
- „Swobodnaja Mysl”
- „The Economist”
- „The Soviet Studies”
- „Trud”
- „Tygodnik Powszechny”
- „Tygodnik Solidarność”
- „Wiedomosti Sjezda Narodnych Dieputatow RSFSR i Wierchownogo Sowjeta RSFSR”
- „Wiek”

„Wiestnik AN SSSR”
„Wiestnik Gruzii”
„Więź”
„Woprosy Ekonomiki”
„Zaria Wostoka”
„Zwiezda Wostoka”

Strony internetowe

<http://sten.snd.rsfsr-rf.ru>
<http://www.pravo.by>
<http://www.vilniusconference2006.lt>
<https://guam-organization.org>
<https://inosmi.ru/world>
<https://introvertum.com>
<https://korrespondent.net>
<https://kresy.pl/wydarzenia>
<https://ria.ru>
<https://link.springer.com>
www.osw.waw.pl
www.tass.ru/politika
www.vz.ru/news
www.base.garant.ru
www.basespininform.ru
www.centrasia.org/newsA
www.cis.minsk.by
www.constitution.garant.ru
www.consultant.ru
www.docs.eunion.org
www.evrazes.com
www.geopolityka.org/analizy
www.hist.msu.ru
<https://cyberleninka.ru/article>
www.incirlik.af.mil
www.infoshos.ru
www.iz.ru
www.kremlin.ru
www.legalacts.ru
www.lukashenko2008.ru
www.media.law.asia

www.nato.int
www.newsru.com/russia
www.odkb-csto.org/contacts
www.osw.waw.pl
www.prisonplanet.pl
www.regnum.ru/news
www.rusline.ru/politnews
www.sbase.garant.ru
www.soyuz.by
www.spravka-jurist.com
www.tass.ru/mezhdunarodnaja-panorama
www.tengrinews.kz
www.tsargrad.tv/news
www.wiadomosci.onet.pl/swiat

ZAŁĄCZNIKI

Załącznik nr 1

**Podłoża sprzeczności między narodami, jakie istniały na obszarze ZSRR
w chwili jego rozpadu (w podziale na obszary)**

ZACHODNIA CZĘŚĆ ZSRR

1. Sprzeczności powstałe na gruncie zmiany granic:

- a) Przyłączenie części obwodu murmańskiego Rosji do Karelii.
- b) Przyłączenie części pskowskiego i leningradzkiego obwodu Rosji do Estonii.
- c) Przyłączenie części pskowskiego obwodu do Łotwy.
- d) Przyłączenie południowych regionów Litwy do Białorusi.
- e) Przyłączenie części żytomierskiego obwodu Ukrainy do Białorusi.
- f) Przyłączenie części obwodu homelskiego Białorusi do Ukrainy.
- g) Przyłączenie północnej części Mołdowy do Ukrainy.
- h) Przyłączenie części odeskiego obwodu Ukrainy do Mołdowy.
- i) Przyłączenie części rostowskiego obwodu Rosji do Ukrainy.

2. Sprzeczności powstałe na gruncie administracyjnych decyzji w ramach kształtowania struktur narodowo-terytorialnego podziału kraju (poczucie naruszenia podstaw tożsamości etnicznej i kulturowej oraz integralności gospodarczej)

- a) Utworzenie rosyjskojęzycznej autonomii na północnym wschodzie Estonii.
- b) Utworzenie polskiej autonomii na południu Litwy.
- c) Utworzenie poleskiej narodowo-terytorialnej jednostki z części wołyńskiego obwodu Ukrainy i rejonu homelskiego oraz obwodu brzeskiego Białorusi.
- d) Utworzenie galicyjskiej autonomii na Ukrainie w składzie lwowskiego i iwanofrankowskiego oraz tarnopolskiego obwodu.
- e) Utworzenie gagauskiej autonomii na południu Mołdowy.
- f) Utworzenie bułgarskiej autonomii na pogranicznych terenach Mołdowy i obwodu odeskiego Ukrainy.
- g) Utworzenie Krymsko-Tatarskiej Republiki na Krymie.
- h) Przyłączenie południowo-wschodniego obwodu Ukrainy do Rosji.

3. Sprzeczności powstałe na gruncie zmian statusu autonomii lub terytorialnej ich przynależności

- a) Odłączenie Kłajpedy i jej okolic od Litwy.
- b) Przyłączenie kaliningradzkiego obwodu Rosji do Litwy.
- c) Utworzenie niemieckiej polityczno-administracyjnej jednostki w kaliningradzkim obwodzie Rosji.

- d) Utworzenie galicyjskiej autonomii na Ukrainie w składzie lwowskiego i iwanofrankowskiego oraz tarnopolskiego obwodu.
- e) Przyłączenie części czerniowieckiego obwodu Ukrainy do Mołdowy.
- f) Utworzenie Nadniestrzańskiej SRR Mołdowy na południowym-wschodzie Mołdowy z północno-zachodniej części obwodu odeskiego Ukrainy,

4. Sprzeczności powstałe na gruncie dążenia do odrodzenia narodowego (konsekwencje poczucia niesprawiedliwości)

- a) Utworzenie galicyjskiej autonomii na Ukrainie w składzie lwowskiego i iwanofrankowskiego oraz tarnopolskiego obwodu.

POWOŁŻE

1. Sprzeczności powstałe na gruncie administracyjnych decyzji w ramach kształtowania struktur narodowo-terytorialnego podziału kraju (poczucie naruszenia podstaw tożsamości etnicznej i kulturowej oraz integralności gospodarczej)

- a) Podział Tatarii na regiony kazańskich Tatarów i Meszarów.
- b) Stworzenie jednolitego Basztatarstanu (wzajemne pretensje Baszkirii i Tatarii).

2. Sprzeczności powstałe na gruncie zmian statusu autonomii lub terytorialnej ich przynależności

- a) Stworzenie (odbudowa) Republiki Niemców Powołża.

SYBERIA I DALEKI WSCHÓD

1. Sprzeczności powstałe na gruncie zmiany granic

- a) Przyłączenie do Jakucji części obwodu magadańskiego.

2. Sprzeczności powstałe na gruncie administracyjnych decyzji w ramach kształtowania struktur narodowo-terytorialnego podziału kraju (poczucie naruszenia podstaw tożsamości etnicznej i kulturowej oraz integralności gospodarczej)

- a) Przyłączenie części Gornoaltajskiego Autonomicznego Obwodu do Tuwy.
- b) Przyłączenie części Krasnojarskiego Kraju do Tuwy.
- c) Odbudowa Buriacko-Mongolskiej ASRR na terytorium obecnej Buriackiej ASRR, narodowego okręgu agińsko-buriackiego i okręgu buriackiego z możliwością zintegrowania jego z Mongolią.

3. Sprzeczności powstałe na gruncie zmian statusu autonomii lub terytorialnej ich przynależności

- a) Przyłączenie Agińsko-Burjackiego Okręgu Autonomicznego do Burjacji.
- b) Odbudowa Burjacko-Mongolskiej ASRR w składzie obecnych: Burjackiej ASRR, Agińsko-Burjackiego okręgu narodowego i okręgu buriackiego z możliwością orientacji na związek z Mongolią.

4. Spory na gruncie dążenia do odrodzenia narodowego (konsekwencje poczucia niesprawiedliwości)

- a) Odbudowa Burjacko-Mongolskiej ASRR w składzie obecnych: Burjackiej ASRR, Agińsko-Burjackiego Okręgu Narodowego i Burjackiego z możliwością orientacji na związek z Mongolią.

KAUKAZ**1. Sprzeczności powstałe na gruncie zmiany granic:**

- a) Przyłączenie obszaru wielkiego Soczi do Gruzji.

2. Sprzeczności powstałe na gruncie administracyjnych decyzji w ramach kształtowania struktur narodowo-terytorialnego podziału kraju (poczucie naruszenia podstaw tożsamości etnicznej i kulturowej oraz integralności gospodarczej)

- a) Przyłączenie nadmorskich regionów Kraju Krasnodarskiego do Adygei.
- b) Przyłączenie zachodnich rejonów Dagestanu do Czeczeno-Inguszetii.
- c) Odbudowa autonomii narodowo-kulturowej:
 - Kozaków w Kraju Krasnodarskim i Stawropolskim.
 - Greków na wybrzeżu Kraju Krasnodarskiego.
 - Turkmenów w Kraju Stawropolskim.
 - Nogajów w Kraju Stawropolskim i na północnych obszarach Dagestanu.
 - Niemców w Kraju Krasnodarskim.
- d) Przyłączenie południowo-wschodniej części Gruzji do Azerbejdżanu.
- e) Przyłączenie południowo-zachodniej części Gruzji (Dżawachetii) do Armenii.
- f) Przyłączenie północno-zachodniej części Azerbejdżanu do Gruzji.
- g) Przyłączenie południowej części Armenii do Azerbejdżanu.
- h) Odbudowa Szaumianowskiego rejonu w granicach Azerbejdżanu.
- i) Powrót Turków Meschetyńskich na historyczne ziemie.
- j) Stworzenie Karaczajewo-Bałkarskiej Republiki.
- k) Stworzenie Kabardyno-Czerkieskiej Republiki.
- l) Stworzenie jednolitej Czerkiesji w granicach Czerkiesji, Kabardy, Adygei – nadmorskich regionów Kraju Krasnodarskiego.
- m) Zjednoczenie Północnej i Południowej Osetii.
- n) Przyłączenie Górskiego Karabachu do Armenii.

3. Sprzeczności powstałe na gruncie zmian statusu autonomii lub terytorialnej ich przynależności

- a) Stworzenie Karaczajewskiej Republiki i Czerkieskiej Republiki.
- b) Stworzenie Kabardyńskiej i Bałkarskiej Republiki w składzie Federacyjnej Kabardyno-Bałkarii.
- c) Przyłączenie wschodniej części Północnej Osetii do Czeczeno-Inguszetii.
- d) Przyłączenie części Północnej Osetii (z miastem Mozdok) do Kabardyno-Bałkarii.
- e) Przyłączenie części Czeczeno-Inguszetii (z miastem Małgobek) do Kabardyno-Bałkarii.

4. Sprzeczności powstałe na gruncie dążenia do odrodzenia narodowego (konsekwencje poczucia niesprawiedliwości)

- a) Odbudowa autonomii Inguszetii.
- b) Odbudowa Republiki Górskiej w granicach Czeczeno-Inguszetii, Północnej Osetii, Kabardi i Czerkiesji.
- c) Wyłączenie Abchazji ze składu Gruzji.
- d) Wyłączenie Północnej Osetii ze składu Gruzji.
- e) Stworzenie Południowoosetyjskiej ASRR w granicach Gruzji.
- f) Likwidacja południowoosetyjskiej autonomii.
- g) Likwidacja Adżarskiej ASRR.

ŚRODKOWA AZJA I KAZACHSTAN

1. Sprzeczności powstałe na gruncie zmiany granic

- a) Przyłączenie północno-zachodniej części bucharskiego obwodu Uzbekistanu do Karakałpacji.

2. Sprzeczności powstałe na gruncie administracyjnych decyzji w ramach kształtowania struktur narodowo-terytorialnego podziału kraju (poczucie naruszenia podstaw tożsamości etnicznej i kulturowej oraz integralności gospodarczej)

- a. Przyłączenie części mangystauskiego obwodu Kazachstanu do Turkmenii.
 - a) Przyłączenie priamudaryńskiej części taszauskiego obwodu Turkmenii do Uzbekistanu.
 - b) Przyłączenie południowo-wschodniej części Karakałpaki do chorezmskiego obwodu Uzbekistanu.
 - c) Przyłączenie priamudaryńskiej części bucharskiego obwodu Uzbekistanu do Turkmenii.
 - d) Przyłączenie części czinkentskiego obwodu Kazachstanu do Uzbekistanu.
 - e) Przyłączenie części samarkandskiego i bucharskiego obwodu Uzbekistanu (dolina rzeki Zerowszan) do Tadżykistanu.
 - f) Przyłączenie surchandaryńskiego obwodu Uzbekistanu do Tadżykistanu.
 - g) Przyłączenie południowych górskich rejonów oszkiego obwodu Kirgizji do Tadżykistanu.
 - h) Przyłączenie priamudaryńskiej części czordżouskiego obwodu Turkmenii do Uzbekistanu.
 - i) Przyłączenie części gorno-badachszanskiego okręgu autonomicznego Tadżykistanu (Północny Pamir-Altaj) do Kirgizji.
 - j) Przyłączenie części oszkiego obwodu Kirgizji (w dolinie Fergańskiej) do Uzbekistanu.
 - k) Przyłączenie południowych rejonów ałma-atyńskiego i tałdy-kurgańskiego obwodu Kazachstanu do Kirgizji.
 - l) Przyłączenie północnych rejonów issyk-kulskiego obwodu Kirgizji do Kazachstanu.
- m) Stworzenie niemieckich jednostek polityczno-administracyjnych w północnym Kazachstanie i przyległych rejonach Rosji.
- n) Przyłączenie północno-kazachstańskiej, kokczetawskiej, celinogradskiej, kustanajskiej, wschodnio-kazachstańskiej, przyirtyszkiej części pawłodarskiej i semipałatyńskiej północnej części uralskiego i aktiubińskiego obwodu Kazachstanu do Rosji.

3. Sprzeczności powstałe na gruncie zmian statusu autonomii lub terytorialnej ich przynależności:

- a) Przyłączenie Karakałpaki do Kazachstanu.
- b) Przyłączenie do Kazachstanu części graniczących z nim obwodów Rosyjskiej Federacji: astrachańskiego, wołgogradskiego, orenburskiego, omskiego, kurgańskiego, i części Kraju Ałtajskiego.

4. Sprzeczności powstałe na gruncie dążenia do odrodzenia narodowego (konsekwencje poczucia niesprawiedliwości)

- a) Wyjście Karakałpaki z Uzbekistanu.

Źródło: na podstawie O. Glezer, W. Kołosow, N. Pietrow, L. Smirnjagin, A. Trejwiz, *Subjekty fiedieracii: kak im im byt?*, „Polis”, nr 4/1991, s. 156-157, 159.

Załącznik nr 2
Sukcesja władzy po rozpadzie ZSRR

Republika/ państwo	Proklamowanie niepodległości	Imię i nazwisko	W ramach ZSRR	Po proklamowaniu niepodległości
Armenia	21 IX 1991 r.	Lewon Ter-Petrosjan	Bez stanowiska w strukturach państwowych	Prezydent Republiki Armenia do 1998 r.
Azerbejdżan	30 VII 1991 r.	Ajaz Mutalibow	Pierwszy Sekretarz Azerbejdżańskiej Partii Komunistycznej	Prezydent Republiki Azerbejdżan z przerwą do 1992 r.
Białoruś	25 VIII 1991 r.	Stanisław Szuszkiewicz	Przewodniczący Białoruskiej Socjaldemokratycznej Hromady, deputowany do Rady Najwyższej Białoruskiej SRR	Przewodniczący Rady Najwyższej Białorusi do 1994 r.
Gruzja	9 IV 1991 r.	Zwiad Gamsachurdija	Bez stanowiska w strukturach państwowych	Prezydent do 1992 r.
Kazachstan	16 XII 1991 r.	Nursułtan Nazarbajew	Pierwszy Sekretarz KP Kazachskiej SRR	Prezydent do 2019 r.
Kyrgyzstan	31 VIII 1991 r.	Askar Akajew	Członek Rady Najwyższej ZSRR	Prezydent do 2005 r.
Mołdowa	27 VIII 1991 r.	Mircea Snegur	Deputowany do Rady Najwyższej ZSRR	Prezydent do 1997 r.
Rosja	26 XII 1991 r.	Borys Jelcyn	Sekretarz KC KPZR, członek Prezydium Rady Najwyższej ZSRR	Prezydent do 1999 r.
Ukraina	24 VIII 1991 r.	Leonid Krawczuk	Członek KC KPZR od 1990 r.	Prezydent do 1994 r.
Tadżykistan	9 IX 1991 r.	Rahmon Nabijew	Pierwszy Sekretarz KC Komunistycznej Partii Tadżykistanu, deputowany do Rady Najwyższej Tadżyckiej SRR.	Prezydent do 1992
Turkmenistan	27 X 1991 r.	Saparmyrat Nijazow	Pierwszy Sekretarz Komunistycznej Partii Turkmeńskiej SRR	Prezydent do 2006 r.
Uzbekistan	31 VIII 1991 r.	Islom Karimow	Pierwszy Sekretarz Komunistycznej Partii Uzbekkiej SRR	Prezydent do 2016 r.

Źródło: Opracowano na podstawie: www.president.am; www.en.president.az; www.president.gov.by; www.president.gov.ge; www.akorda.kz; www.planetrulers.com/kyrgyzstan-president; www.presidente.md; www.en.kremlin.ru; www.president.gov.ua; www.president.tj; www.turkmenistan.gov.tm; www.president.uz. Dostęp do wszystkich stron 20 V 2020.

Załącznik nr 3

**Projekt układu związkowego opublikowanego 24 XI 1990 r.,
tzw. pierwszy projekt**

Suwerenne republiki – uczestnicy Układu,
wyrażając wolę narodów do odnowienia swojego Związku, mając na uwadze bliskość losów historycznych, dążąc do życia w pokoju, zrozumieniu, gwarantując równość współpracy, mając na względzie interesy dobrobytu materialnego i rozwoju duchowego narodów, wzbogacania kultur narodowych, zapewnienia wspólnego bezpieczeństwa, uwzględniając doświadczenia przeszłości i mając na uwadze zmiany, jakie zaszły w państwie i na świecie, postanowiły na nowych zasadach oprzeć swoje stosunki w Związku Suwerennych Radzieckich Republik.

I. Zasady podstawowe

Zasada pierwsza. Każda republika-uczestnik Układu – jest suwerennym państwem i dysponuje pełnią władzy państwowej na swoim terytorium.

Związek SRR jest suwerennym federacyjnym państwem utworzonym w drodze dobrowolnego zjednoczenia republik i realizującym władzę państwową w granicach kompetencji otrzymanych od uczestników Układu.

Zasada druga. Republiki tworzące Związek Suwerennych Radzieckich Republik uznają nieodłączne prawo każdego narodu do samookreślenia i samozarządzania, samodzielnego decydowania o wszystkich sprawach związanych ze swoim rozwojem. Są zdecydowane przeciwstawić się rasizmowi, szowinizmowi, nacjonalizmowi, dowolnym próbom ograniczania praw narodów. Uczestnicy Układu będą szanować wartości ogólnoludzkie i narodowe.

Zasada trzecia. Republiki uznają priorytet praw człowieka zawarty w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ i traktatach międzynarodowych za najważniejszą zasadę swojego zjednoczenia. Wszyscy obywatele ZSRR mają prawo nauki i wykorzystywania języka ojczystego, nieograniczony dostęp do informacji, wolność wiary oraz inne wolności polityczne i osobiste.

Zasada czwarta. Republiki przyjmują za najważniejszą przesłankę wolności i dobrobytu tworzenie i rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Będą dążyć do zaspokojenia potrzeb ludności na podstawie swobodnego wyboru form własności i metod gospodarowania, realizacji zasad sprawiedliwości społecznej i ochrony.

Zasada piąta. Republiki samodzielnie określają swój ustrój państwowy, podział administracyjno-terytorialny, system organów władzy i zarządzania. Za podstawową zasadę uznają demokrację opartą na ludowym przedstawicielstwie i dążą do stworzenia państwa prawnego (*prawowe gosudarstwo*), które gwarantowałoby niedopuszczenie do jakichkolwiek dążeń do autorytaryzmu i samowoli.

Zasada szósta. Republiki uznają za swoje ważne zadanie zachowanie i rozwój tradycji narodowych, państwowe wsparcie edukacji, nauki i kultury. Będą sprzyjać intensywnej wymianie i wzajemnemu wzbogacaniu narodów kraju i świata humanistycznymi, duchowymi wartościami.

Zasada siódma. Republiki deklarują, że głównym celem ich działalności na arenie międzynarodowej jest trwały pokój, likwidacja broni jądrowej i innej broni masowego rażenia, współpraca między państwami i solidarność narodów w decydowaniu o globalnych problemach, jakie stoją przed ludzkością.

II. Ustrój Związku

Artykuł 1. Członkostwo w Związku

Członkostwo republik w Związku jest dobrowolne.

Republiki-uczestnicy Układu wchodzi do Związku bezpośrednio lub w składzie innych republik, co nie narusza ich praw i nie zwalnia z obowiązków układowych.

Stosunki między republikami, kiedy jedna wchodzi w skład drugiej, regulowane są przez układy i porozumienia zawarte między nimi.

Członkowie Związku mogą podjąć decyzję o wykluczeniu z ZSRR republiki, która narusza warunki Układu i podjęte przez siebie zobowiązania.

Artykuł 2. Obywatelstwo

Obywatel republiki, która wchodzi w skład Związku SRR jest równocześnie obywatelem ZSRR.

Obywatele mają równe prawa i obowiązki zapisane w Konstytucji, ustawach i układach międzynarodowych ZSRR.

Artykuł 3. Terytorium

Terytorium ZSRR składa się z terytoriów wszystkich republik-członków Układu.

Granice między nimi mogą się zmieniać tylko w sytuacji porozumienia obu stron.

Republiki gwarantują wszystkim narodom zamieszkującym na ich terytorium jednakowe prawa polityczne, możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego.

Artykuł 4. Stosunki między republikami

Republiki-uczestnicy Układu – budują wzajemne stosunki w składzie Związku na zasadzie równości, poszanowania suwerenności, integralności terytorialnej, nieingerowania w wewnętrzne sprawy, rozwiązywania wszystkich sporów pokojowymi środkami, współpracy, wzajemnej pomocy, realizacji w dobrej wierze zobowiązań powziętych na siebie w ramach Układu o powołaniu Związku i międzyrepublikańskich porozumień.

Republiki zobowiązują się do niewyrażania zgody na przebywanie na ich terytorium sił zbrojnych i baz wojskowych innych państw (*inostrannyje gosudarstwa*), niezawierania porozumień pozostających w sprzeczności z celami powołania Związku i porozumień nakierowanych przeciwko interesom republik tworzących Związek.

Artykuł 5. Kompetencje Związku

Uczestnicy Układu przekazują Związkowi SRR następujące kompetencje:

- 1) Uchwalenie Konstytucji ZSRR, wnoszenie do niej zmian i uzupełnień; zapewnienie, wraz z republikami, podstawowych praw i wolności obywatela ZSRR.
- 2) Ochronę suwerenności i integralności terytorialnej Związku; określenie zasad i obronę granicy państwowej ZSRR, zapewnienie bezpieczeństwa państwowego

- ZSRR; organizację obrony i kierownictwo Siłami Zbrojnymi ZSRR; ogłaszanie stanu wojny i pokoju.
- 3) Wypracowanie i realizowanie polityki zagranicznej Związku; zawieranie międzynarodowych układów w imieniu ZSRR; reprezentowanie Związku w stosunkach z innymi państwami (*drugije gosudarstwa*) i organizacjami międzynarodowymi, koordynowanie międzynarodowej aktywności politycznej republik, regulowanie międzynarodowej współpracy gospodarczej ZSRR i koordynowanie międzynarodowych związków gospodarczych republik; sprawy polityki celnej.
 - 4) Wypracowanie z republikami wspólnej strategii rozwoju gospodarczego kraju i tworzenie warunków powstawania wspólnego rynku; prowadzenie wspólnej polityki finansowej, kredytowej i pieniężnej, opartej na wspólnej walucie; stworzenie i wykorzystanie budżetu związkowego, zachowanie i uzgodnienie z republikami wykorzystania zapasów złota i diamentów; realizowanie ogólnozwiązkowych programów, tworzenie programów rozwojowych, funduszy niezbędnych dla likwidowania konsekwencji klęsk naturalnych i katastrof.
 - 5) Wspólne z republikami zarządzanie zintegrowanym systemem energetycznym kraju, systemem transportu kolejowego, powietrznego i morskiego; zarządzanie przedsiębiorstwami obronnymi, badaniami kosmicznymi, związkowymi systemami łączności i cyfryzacji, geodezji, kartografii, metrologii, standaryzacji; wykorzystania zasobów naturalnych kraju i ochrony środowiska, realizowanie uzgodnionej polityki ekologicznej.
 - 6) Prowadzenie wraz z republikami wspólnej polityki społecznej obejmującej ustalenie zasad warunków pracy, jej ochrony, zabezpieczenia socjalnego, ubezpieczenia, macierzyństwa i dzieciństwa.
 - 7) Koordynowanie międzyrepublikańskiej współpracy w zakresie kultury i wychowania, podstawowych badań naukowych i stymulowania postępu naukowo-technicznego.
 - 8) Stworzenie podstaw ustawodawstwa w sprawach ustalonych z republikami, koordynowanie ochrony porządku społecznego i walki z przestępczością. Kompetencje Związku nie mogą być zmienione bez zgody wszystkich republik.

Artykuł 6. Udział republik w realizacji kompetencji Związku.

Republiki uczestniczą w realizacji kompetencji Związku SRR drogą wspólnego kreowania organów związkowych władzy, udziału w tworzeniu innych mechanizmów i procedur, uzgadniania interesów i działań.

Każda republika w drodze porozumienia ze Związkiem SRR może przekazać mu prawo realizowania posiadanych przez siebie kompetencji, a Związek – za zgodą wszystkich republik – przekazać posiadane kompetencje jednej (lub wielu) republice do realizacji na swoim terytorium.

Artykuł 7. Własność

Związek i republiki zapewniają swobodny rozwój wszystkich form własności, włączając własność jednostki i jej zjednoczeń oraz własność państwową.

Republiki są właścicielami ziemi, ich wnętrza i innych zasobów naturalnych znajdujących się na ich terytorium, a także własności państwowej z wyłączeniem tej części, która jest niezbędna dla realizowania pełnomocnictw Związku SRR.

Republikańskie regulowania prawa własności do ziemi, jej wnętrza i innych zasobów naturalnych nie powinny pozostawać w sprzeczności z kompetencjami Związku SRR.

Artykuł 8. Podatki i opłaty

Republiki samodzielnie decydują o budżecie i ustalają republikańskie podatki i opłaty.

Dla realizowania kompetencji przypisanych Związkowi wprowadza się związkowe podatki i opłaty, określa, w porozumieniu z republikami, odliczenia na realizację programów ogólnozwiązkowych.

Artykuł 9. Ustawy

Prawo republik na ich terytorium jest nadrzędne we wszystkich sprawach z wyłączeniem tych, które zostały odniesione do kompetencji Związku.

Ustawy Związku SRR przyjmowane w granicach jego kompetencji są nadrzędne i podlegają obowiązkowemu stosowaniu na terytorium wszystkich republik.

Ustawy Związku w sprawach odniesionych do wspólnych kompetencji Związku i republik, nabierają mocy, jeżeli nie oprotestowała ich republika, która uznała, że naruszają jej interesy.

Konstytucja i ustawy Związku SRR, konstytucje i ustawy republik nie powinny być sprzeczne z postanowieniami niniejszego Układu i zobowiązaniami międzynarodowymi ZSRR i republik.

Republika ma prawo oprotestować ustawę ZSRR, jeżeli jest ona sprzeczna z jej konstytucją i wykracza poza sferę kompetencji Związku. Związek korzysta z prawa oprotestowania aktów prawodawczych republik, jeżeli ich postanowienia naruszają niniejszy Układ, Konstytucję i ustawy ZSRR. Powstałe spory w obu sytuacjach rozwiązywane są w drodze koncyliacyjnej lub przekazywane są do Sądu Konstytucyjnego ZSRR.

III. Organy władzy i zarządzania

Artykuł 10. Formowanie organów władzy i zarządzania

Związkowe organy władzy i zarządzania tworzone są w formie szerokiego przedstawicielstwa republik i działają z pełnym poszanowaniem niniejszego Układu.

Artykuł 11. Rada Najwyższa ZSRR

Władza ustawodawcza Związku realizowana jest przez Radę Najwyższą ZSRR.

Rada Najwyższa ZSRR składa się z dwóch izb: Rady Związku i Rady Narodowości. Rada Związku wybierana jest przez obywateli państwa w regionach wyborczych z równą ilością wyborców. Rada Narodowości tworzona jest z delegacji najwyższych organów przedstawicielskich republik i organów władzy narodowo-terytorialnych struktur zgodnie z ustalonymi normami.

Każdy z narodów zamieszkałych na terytorium ZSRR ma zagwarantowane przedstawicielstwo w Radzie Narodowości.

Artykuł 12. Prezydent ZSRR

Prezydent ZSRR – szef państwa związkowego – jest najwyższym organem władzy zarządzająco-wykonawczej.

Prezydent jest gwarantem przestrzegania Układu związkowego, Konstytucji, ustaw ZSRR; jest Głównodowodzącym Sił Zbrojnych ZSRR, reprezentuje Związek w stosunkach z obcymi państwami (*zarubieżnyje gosudarstwa*), realizuje kontrolę wypełnienia zobowiązań międzynarodowych ZSRR.

Prezydent wybierany jest przez obywateli większością głosów w skali Związku i w większości republik.

Artykuł 13. Wiceprezydent ZSRR

Wiceprezydent ZSRR wybierany jest wspólnie z Prezydentem ZSRR. Wiceprezydent ZSRR realizuje oddzielne funkcje Prezydenta z jego upoważnienia i realizuje przypisane mu zadania w okresie jego nieobecności lub niemożności sprawowania urzędu.

Artykuł 14. Rada Federacji

Rada Federacji. Posiedzenia Rady Federacji odbywają się pod przewodnictwem Prezydenta Związku SRR przy udziale Wiceprezydenta ZSRR, prezydentów (szefów państw) republik w celu określenia podstawowych kierunków zagranicznej i wewnętrznej polityki Związku, uzgodnienia działań republik.

Rada Federacji koordynuje i uzgadnia działalność najwyższych organów władzy i zarządzania Związku i republik, śledzi wdrażanie w życie postanowień Układu Związkowego, określa środki niezbędne dla zrealizowania polityki narodowościowej państwa radzieckiego, zapewnia udział republik w decydowaniu o sprawach ogólnozwiązkowego znaczenia, wypracowuje rekomendacje niezbędne dla rozwiązywania sporów i uregulowania sytuacji konfliktowych w stosunkach między narodami.

Artykuł 15. Gabinet Ministrów ZSRR

Gabinet Ministrów ZSRR powoływany jest przez Prezydenta ZSRR w uzgodnieniu z Radą Najwyższą ZSRR w składzie: Premie, zastępcy Premiera, ministrowie ZSRR, kierownicy innych organów państwowych ZSRR.

W skład Gabinetu Ministrów wchodzi z urzędu szefowie rządów republik związkowych.

Gabinet Ministrów ZSRR podlega pod Prezydenta ZSRR i ponosi odpowiedzialność przed Radą Najwyższą ZSRR.

W celu uzgodnienia spraw związanych z zarządzaniem państwem w ministerstwach i resortach Związku SRR tworzone są kolegia, w których skład z urzędu wchodzi kierownicy odpowiednich ministerstw i resortów republik.

Artykuł 16. Sąd Konstytucyjny ZSRR

Sąd Konstytucyjny sprawuje kontrolę nad zgodnością ustaw ZSRR i republik z Układem związkowym i Konstytucją ZSRR, rozpatruje spory między republikami, między Związkiem i republiką, o ile nie udało się ich rozwiązać w drodze procedur porozumiewawczych.

Artykuł 17. Sądy związkowe

Sądy związkowe – Najwyższy Sąd ZSRR, Sąd Gospodarczy ZSRR, sądy w siłach Zbrojnych ZSRR.

Sąd Najwyższy ZSRR jest najwyższym organem władzy sądowniczej Związku. Przewodniczący najwyższych organów sądowych z urzędu są członkami Sądu Najwyższego ZSRR.

Artykuł 18. Prokuratura związkowa

Nadzór nad wprowadzeniem w życie aktów normatywnych sprawuje prokuratura związkowa na czele z Prokuratorem Generalnym ZSRR.

Prokuratorzy republik wchodzi w skład kolegium Prokuratury ZSRR.

Artykuł 19. Język państwowy Związku

Za język państwowy ZSRR uczestnicy Układu uznali język rosyjski, który jest środkiem kontaktów międzynarodowościowych.

Artykuł 20. Stolica Związku.

Stolicą ZSRR jest miasto Moskwa.

Artykuł 21. Symbolika państwowa Związku

Związek SRR ma swoje godło, flagę, hymn.

Artykuł 22. Wejście Układu związkowego w życie

Układ związkowy nabiera mocy prawnej od chwili podpisania. W stosunku do republik, które go podpiszą, w dniu podpisania traci moc Układ o utworzeniu ZSRR z 1922 r.

Artykuł 23. Zmiany Układu związkowego

Układ związkowy lub poszczególne jego regulacje mogą być zmienione lub uzupełnione wyłącznie za zgodą wszystkich państw-członków ZSRR.

Źródło: „Prawda” 24 IX 1990.

Załącznik nr 4

**Projekt układu o Związku Suwerennych Państw opublikowany 23 VII 1991 r.,
tzw. czwarty projekt**

Państwa, które podpisały niniejszy Układ,
mając na względzie proklamowane przez siebie deklaracje o suwerenności państwowej i uznając prawo narodów do samookreślenia;
uwzględniając bliskość losów historycznych zamieszkujących je narodów oraz sprzyjając ich dążeniu do zachowania i odnowienia Związku wyrażonego w referendum z dnia 17 III 1991 r.;
dążąc do życia w pokoju, przyjaźni i wzajemnym zrozumieniu;
chcąc stworzyć warunki dla wszechstronnego rozwoju każdej jednostki i respektowania jej praw i wolności;
mając na względzie materialny dobrobyt i duchowy rozwój narodów, wzajemne wzbogacanie kultur narodowych, zapewnienia wspólnego bezpieczeństwa;
wyciągając wnioski z przeszłości i uwzględniając zaistniałe zmiany w poszczególnych państwach i na świecie;
postanowiły ustalić nowe warunki współpracy w ramach Związku i umówiły się w następujących sprawach.

I. Zasady podstawowe

Zasada pierwsza. Każda republika-członek Układu – jest suwerennym państwem. Związek Suwerennych Republik Radzieckich (ZSRR) jest suwerennym federalnym demokratycznym państwem powstałym w drodze zjednoczenia równoprawnych republik i realizuje władzę państwową w granicach kompetencji, które dobrowolnie zostały jemu przekazane przez członków Układu.

Zasada druga. Państwa tworzące Związek zachowują prawo do samodzielnego decydowania o wszystkich sprawach własnego rozwoju, zapewniając równe prawa polityczne i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego wszystkim narodom zamieszkującym na ich terytorium. Strony umowy będą uwzględniać ogólnoludzkie i narodowe wartości, zdecydowanie przeciwstawiać się rasizmowi, szowinizmowi, nacjonalizmowi i jakimkolwiek dążeniom do ograniczania praw narodów.

Zasada trzecia. Państwa tworzące Związek przyjmują jako najważniejszą zasadę priorytet praw człowieka w rozumieniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ, inne powszechnie uznane normy prawa międzynarodowego. Wszyscy obywatele mają zagwarantowaną możliwość nauki w języku narodowym i posługiwania się nim, prawo nieograniczonego dostępu do informacji, wolność wyznania, a także innych osobistych praw i wolności o charakterze politycznym i społeczno-gospodarczym.

Zasada czwarta. Państwa tworzące Związek postrzegają tworzenie społeczeństwa obywatelskiego jako najważniejszą przesłankę wolności i dobrobytu narodu i każdego człowieka. Będą dążyć do zaspokojenia potrzeb ludności w oparciu o wolny wybór form

własności i metod gospodarowania, rozwój rynku ogólnozwiązkowego rynku, realizację zasady sprawiedliwości i ochrony.

Zasada piąta. Państwa tworzące Związek korzystają z pełni władzy politycznej, samodzielnie określają własny ustrój narodowo-państwowy i administracyjno-terytorialny oraz system organów władzy i zarządzania. Mogą przekazywać część posiadanych kompetencji innym państwom-uczestnikom Układu, w składzie którego się znajdują.

Uczestnicy Układu uznają, że fundamentem istnienia Związku jest zasada demokracji oparta o przedstawicielstwo i bezpośrednie wyjawienie woli przez naród; dążą do stworzenia państwa prawnego (*prawowoję gosudarstwo*), jako gwarancji niedopuszczenia do powstania tendencji zmierzających w kierunku totalitaryzmu i samowoli władz.

Zasada szósta. Państwa tworzące Związek za jedno z podstawowych zadań uznają zachowanie i rozwój tradycji narodowych, wspieranie edukacji, ochronę zdrowia, nauki i kultury. Wspólnie będą działać na rzecz intensyfikacji wymiany międzykulturowej i wzajemnego wzbogacania ich humanistycznymi wartościami kulturowymi narodów Związku i całego świata.

Zasada siódma. Związek Suwerennych Republik Radzieckich występuje w stosunkach międzynarodowych jako suwerenne państwo, podmiot prawa międzynarodowego – spadkobierca Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jego główne cele na arenie międzynarodowej to trwały pokój, rozbrojenie, likwidacja broni jądrowej i innej broni masowego rażenia, współpraca państw i solidarność narodów w rozwiązywaniu globalnych problemów ludzkości.

Państwa tworzące Związek są pełnoprawnymi członkami wspólnoty międzynarodowej. Korzystają z prawa stanowienia bezpośrednich stosunków dyplomatycznych, konsularnych i handlowych z innymi państwami (*inostrannyje gosudarstwa*), ustanawiać pełnomocnych przedstawicieli, zawierać układy międzynarodowe, nie naruszając interesów państw związkowych, a także zobowiązań międzynarodowych Związku.

II. Ustrój Związku

Artykuł 1. Członkostwo w Związku

Członkostwo w Związku jest dobrowolne. Państwa tworzące Związek wchodziły w jego skład bezpośrednio lub pośrednio w składzie innych państw. Nie narusza to ich praw i nie zwalnia ze zobowiązań przewidzianych w Układzie. Wszyscy mają równe prawa i obowiązki.

Stosunki między państwami. Stosunki między państwami, które wchodziły w skład innych państw, są regulowane w zawartych między nimi układach, przepisach konstytucji państwa, w którego skład wchodziły oraz Konstytucji ZSRR. W RFSSR – układami federalnymi i innymi oraz Konstytucją ZSRR.

Związek jest otwarty dla wszystkich państw demokratycznych, które akceptują postanowienia Układu. Państwa tworzące Związek korzystają z prawa opuszczenia jego w trybie ustalonym przez członków Układu i zapisanym w Konstytucji i ustawach Związku.

Artykuł 2. Obywatelstwo Związku

Obywatel państwa wchodzącego w Związek jest równocześnie obywatelem Związku. Obywatele Związku korzystają z jednakowych praw, wolności i podlegają

jednakowym obowiązkom wynikającymi z Konstytucji, ustaw i umów międzynarodowych Związku.

Artykuł 3. Terytorium Związku

W skład terytorium Związku wchodzi terytoria wszystkich państw, które go utworzyły. Uczestnicy Układu akceptują granice istniejące między nimi w chwili podpisania Układu.

Granice między państwami tworzącymi Związek mogą zostać zmienione tylko za ich zgodą i nie mogą naruszać interesów innych uczestników Układu.

Artykuł 4. Stosunki między państwami tworzącymi Związek

Stosunki między państwami, które utworzyły Związek są regulowane przez postanowienia niniejszego Układu i Konstytucji ZSRR, które nie pozostają w sprzeczności z podpisanymi przez nie układami i porozumieniami.

Uczestnicy Układu działają w ramach Związku z poszanowaniem zasady równości, suwerenności, integralności terytorialnej, nieingerencji w sprawy wewnętrzne, rozwiązywania sporów na drodze pokojowej, współpracy, wzajemnej pomocy, realizacji w dobrej wierze zobowiązań wynikających z Układu i porozumień zawartych między republikami.

Państwa tworzące Związek zobowiązują się do niewykorzystywania we wzajemnych stosunkach siły ani groźby jej użycia, nienaruszania ustalonej integralności terytorialnej; niezawierania porozumień sprzecznych z celami Związku lub nakierowanych przeciwko interesom państw członkowskich Związku.

Niedopuszczalne jest wykorzystanie wojsk Ministerstwa Obrony ZSRR do działań na terytorium kraju, z pominięciem ich zaangażowania do realizowania zadań niezbędnych z punktu widzenia potrzeb gospodarki narodowej, ale tylko w wyjątkowych sytuacjach, związanych z likwidacją konsekwencji katastrof żywiołowych i ekologicznych, a także sytuacji przewidzianych przez prawo w czasie obowiązywania stanów nadzwyczajnych.

Artykuł 5. Obszar wspólnego zarządzania

Uczestnicy Układu przekazują Związkowi SRR następujące kompetencje:

- Ochrona suwerenności i integralności terytorialnej Związku i jego podmiotów; ogłaszanie wojny i zawarcie pokoju; zapewnienie obrony i dowodzenie Siłami Zbrojnymi, wojskami ochrony granic, siłami specjalnymi (łączność rządowa, wojska inżynieryjno-techniczne itp.), wojskami wewnętrznymi i kolejowymi; organizowanie produkcji techniki zbrojeniowej i wojskowej.
- Zapewnienie bezpieczeństwa państwowego Związku; zapewnienie ochrony granicy państwowej Związku i ustanowienia reżimu jej realizacji, ochrona przestrzeni morskiej i powietrznej, kierowanie i koordynowanie działalności organów bezpieczeństwa republik
- Realizowanie polityki zagranicznej Związku i koordynowanie działalności republik w stosunkach międzynarodowych, reprezentowanie Związku w stosunkach z państwami obcymi (*inostrannyje gosudarstwa*) i organizacjami międzynarodowymi; zawieranie układów międzynarodowych w imieniu Związku z organizacjami międzynarodowymi.

- Realizowanie międzynarodowej współpracy gospodarczej Związku i koordynowanie międzynarodowej współpracy gospodarczej republik, reprezentowanie Związku w międzynarodowych organizacjach gospodarczych i finansowych, zawieranie międzynarodowych porozumień gospodarczych w imieniu Związku.
- Zatwierdzanie i realizowanie budżetu związkowego, emisja środków płatniczych; ochrona rezerwy z funduszu złota, diamentów i funduszu walutowego Związku; kierowanie ogólnozwiązkowymi, kosmicznymi systemami łączności i informacji, geodezji, kartografii, metrologii, standaryzacji, meteorologii; zarządzanie energią atomową.
- Uchwalenie Konstytucji Związku, wnoszenie do niej zmian i uzupełnień, uchwalanie ustaw w ramach kompetencji Związku i stanowienie podstaw prawodawstwa w sprawach uzgodnionych z republikami, sprawowanie najwyższej kontroli konstytucyjnej.
- Kierowanie działalnością federalnych organów ochrony prawa i koordynowanie działalności organów ochrony prawa Związku i republik w walce z przestępczością.

Artykuł 6. Sfery wspólnego normowania przez Związek i republiki

Organy władzy państwowej i zarządzania Związku i republik realizują wspólnie następujące kompetencje:

- Ochrona ustroju konstytucyjnego Związku opisanego w niniejszym Układzie i Konstytucji ZSRR; ochrona praw i wolności obywateli ZSRR.
- Określenie polityki wojennej Związku; organizowanie przedsięwzięć związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa Związku; ustalenie wspólnego trybu powoływania do wojska i odbywania służby wojskowej; określenie reżimu strefy przygranicznej; rozwiązywanie spraw związanych z działalnością wojsk i dyslokacją obiektów wojskowych na terytorium republik; organizowanie przygotowania do mobilizacji gospodarki narodowej, zarządzanie przedsiębiorstwami kompleksu obronnego.
- Określenie strategii bezpieczeństwa państwowego Związku i zapewnienie bezpieczeństwa państwowego republik; zmienianie granic państwowych w ramach Związku za zgodą odpowiedniego uczestnika Układu; ochrona tajemnicy państwowej; określenie katalogu zasobów strategicznych i wyrobów, które nie podlegają wywozowi poza granice Związku, ustalenie wspólnych zasad i norm w sferze bezpieczeństwa ekologicznego, ustanowienie trybu pozyskiwania, przechowywania i wykorzystania materiałów rozszczepialnych i radioaktywnych.
- Określenie polityki zagranicznej Związku SRR i kontrola nad jej realizacją, ochrona praw i interesów obywateli ZSRR, praw i interesów republik w stosunkach międzynarodowych; ustanowienie podstaw międzynarodowej aktywności gospodarczej; zawieranie porozumień o pożyczkach międzynarodowych i kredytach, regulowanie zewnętrznego długu Związku; wspólna polityka celna; ochrona i racjonalne wykorzystanie bogactw naturalnych stref ekonomicznych i szelfu kontynentalnego Związku.
- Określenie strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Związku i tworzenie warunków dla formowania ogólnozwiązkowego rynku gospodarczego; prowadzenie wspólnej polityki finansowej, kredytowej, pieniężnej, podatkowej, ubezpieczeniowej

i cenowej opartej na wspólnej walucie; tworzenie i wykorzystanie związkowego funduszu złota, diamentów i walut; wypracowanie i realizowanie ogólnozwiązkowych programów; kontrola wykorzystania budżetu związkowego i uzgadnianie emisji środków płatniczych; stworzenie ogólnozwiązkowych funduszy rozwoju regionalnego i likwidacja następstw klęsk żywiołowych i katastrof, tworzenie rezerw strategicznych; prowadzenie integrowanej ogólnozwiązkowej statystyki.

- Wypracowanie wspólnej zbilansowanej polityki w dystrybucji zasobami paliwowo-energetycznymi, zarządzanie systemem energetycznym kraju, magistralami gazowymi i ropociągami, ogólnozwiązkowym transportem kolejowym, powietrznym i morskim; określenie podstaw wykorzystania środowiska i jego ochrony, podstaw weterynarii, epizootyki i kwarantanny roślin; koordynowanie działań w sferze zarządzania gospodarką wodną i zasobami o znaczeniu międzyrepublikańskim.
- Określanie podstaw polityki społecznej w zakresie zatrudnienia, migracji, warunków pracy, wynagrodzenia i jego ochrony, zabezpieczenia i ubezpieczenia społecznego, edukacji narodowej, ochrony zdrowia, kultury fizycznej i sportu; uzgadnianie podstaw świadczeń emerytalnych i zachowania innych gwarancji socjalnych obejmujących także konsekwencje przemieszczania się obywateli z jednej republiki do drugiej; ustalenie jednolitego trybu indeksacji dochodów i gwarantowanego przez państwo minimalnego wynagrodzenia.
- Organizacja podstawowych badań naukowych i stymulowanie postępu naukowo-technicznego, wypracowywanie zasad i kryteriów przygotowania i atestacji kadr naukowych i pedagogicznych; opracowanie wspólnego systemu wykorzystywania środków medycznych i sposobów leczenia; sprzyjanie rozwojowi i wzajemnemu wzbogacaniu kultur narodowych, zachowanie rodzimego środowiska mało liczebnych narodów, tworzenie warunków dla ich rozwoju gospodarczego i kulturowego.
- Kontrola nad przestrzeganiem Konstytucji i ustaw Związku, dekrety Prezydenta, decyzji podejmowanych w ramach kompetencji związkowych; stworzenie ogólnozwiązkowego, systemu informatycznego w sferze kryminalistyki; walka z przestępczością na terytorium wielu republik; określenie integralnego systemu funkcjonowaniu ośrodków poprawczych.

Artykuł 7. Tryb korzystania z kompetencji przez organy Związku i z kompetencji wspólnych przypisanych Związkowi i republikom

Sprawy odniesione do wspólnych kompetencji realizowane są przez organy władzy i zarządzania Związku i tworzących go państw w drodze wspólnych uzgodnień, specjalnych porozumień i uchwalania podstaw stanowienia prawodawstwa Związku i republik, a także normowań powiązanych z nimi ustaw republik. Kompetencje, które nie zostały bezpośrednio odniesione w art. 5 i art. 6 niniejszego Układu do wyłącznych kompetencji organów władzy i zarządzania Związku lub do sfery współdecydowania organów Związku i republik, pozostają w gestii republik i są przez nie realizowane samodzielnie lub też w trybie określonym w dwustronnych i wielostronnych porozumieniach zawartych między stronami. Po podpisaniu Układu zostaną wprowadzone odpowiednie zmiany w przepisach normujących kompetencje organów zarządzania Związku i republik.

Strony Układu mają na uwadze, że tworzenie ogólnozwiązkowego rynku ogranicza sferę bezpośredniego zarządzania państwowego gospodarką. Niezbędny rozdział i zmiany w zakresie kompetencji organów zarządzania poszczególnych podmiotów będą dokonywane w porozumieniu między państwami tworzącymi Związek.

Spory kompetencyjne między organami związkowymi, jak też powstałe na gruncie praw i obowiązków odniesionych do wspólnej sfery kompetencyjnej Związku i będą rozwiązywane z wykorzystaniem procedur koncyliacyjnych. W sytuacji braku porozumienia spory rozpatrywać będzie Sąd Konstytucyjny Związku.

Państwa tworzące Związek uczestniczą w realizacji kompetencji organów związkowych poprzez wspólne ich kreowanie, a także z wykorzystaniem specjalnych procedur uzgodnieniowych i wykonawczych.

Każda republika może w drodze porozumienia ze Związkiem dodatkowo delegować jemu realizację określonych przyznanych jej kompetencji, a Związek za zgodą pozostałych republik może przekazać jednej z nich lub wszystkim realizowanie na ich terytorium określonych przyznanych jemu kompetencji.

Artykuł 8. Własność

Związek i tworzące go państwa, każdemu uczestnikowi Układu zapewniają swobodę rozwoju, ochronę form własności i tworzą warunki dla działalności przedsiębiorstw oraz organizacji gospodarczych w ramach wspólnego, związkowego rynku.

Ziemia, jej głębina, wody, inne zasoby naturalne, świat roślinny i zwierzęcy są własnością republik i nieodłączną wartością ich narodów. Tryb władania, wykorzystania i dysponowania nimi (prawo własności) regulowany jest przez ustawodawstwo republikańskie. Prawo własności w stosunku do zasobów znajdujących się na terytorium kilku republik jest normowane przez prawodawstwo Związku.

Państwa tworzące Związek przyznają jemu obiektyw własności państwowej, który jest niezbędny dla realizowania kompetencji nałożonych na związkowe organy władzy i zarządzania.

Majątek znajdujący się we władaniu Związku wykorzystywany jest we wspólnych interesach tworzących go państw, w tym – w interesie przyspieszonego rozwoju zapóźnionych regionów.

Państwa tworzące Związek mają prawo udziału w funduszu złota, diamentów i walutowym Związku, znajdującym się w jego posiadaniu w chwili podpisania Układu. Ich udział w pomnażaniu jego stanu i wykorzystaniu regulowany będzie w odrębnych porozumieniach.

Artykuł 9. Podatki i opłaty związkowe

Dla finansowania wydatków z budżetu Związku, związanych z realizowaniem przekazanych jemu kompetencji, wprowadza się znormalizowane podatki i opłaty określone procentowo w uzgodnieniu z republikami, na podstawie przedstawionych przez Związek pozycji wydatków.

Ogólnozwiązkowe programy są finansowane z odliczeń zainteresowanych republik i budżetu Związku. Zakres i przeznaczenie programów ogólnozwiązkowych regulowany jest w drodze porozumień zawieranych między Związkiem i republikami z uwzględnieniem ich rozwoju społeczno-gospodarczego.

Artykuł 10. Konstytucja Związku

Konstytucja Związku oparta jest na niniejszym Układzie i nie powinna być z nim sprzeczna.

Artykuł 11. Ustawy

Ustawy Związku, konstytucje i ustawy państw, które tworzą Związek, nie powinny pozostawać w sprzeczności z regulacjami niniejszego Układu.

Ustawy Związku w sprawach odniesionych do jego kompetencji są nadrzędne i obligatoryjne do wykonania na terytorium republik. Ustawy republik mają moc nadrzędną na ich terytoriach we wszystkich sprawach, z wyłączeniem tych, które odniesione zostały do kompetencji Związku. Republika ma prawo wstrzymania obowiązywania ustawy związkowej na swoim terytorium i oprotestować jego normowania, o ile naruszają one niniejszy Układ, pozostają w sprzeczności z Konstytucją i ustawami republik, podjętymi w granicach przyznanych im kompetencji.

Związek ma prawo oprotestować i wstrzymać obowiązywanie ustawy republikańskiej, o ile narusza on niniejszy Układ, pozostaje w sprzeczności z Konstytucją i ustawami Związku, które zostały przyjęte w granicach przyznanych jemu kompetencji.

Spory rozpatruje Sąd Konstytucyjny Związku, który orzeczenie wydaje w ciągu jednego miesiąca.

III. Organy Związku

Artykuł 12. Kreacja organów Związku

Organy władzy i zarządzania Związku są tworzone na podstawie wyrażenia niczym nieograniczonej woli narodów i przedstawicielstw państw tworzących Związek. Działają one w pełnej zgodności z unormowaniami niniejszego Układu i Konstytucji Związku.

Artykuł 13. Rada Najwyższa Związku SRR

Rada Najwyższa Związku SRR jest organem władzy ustawodawczej i składa się z dwóch izb: Rady Republik i Rady Związku.

Rada Republik składa się z przedstawicieli republik wydelegowanych przez ich najwyższe organy władzy. Każda z republik i struktur narodowo-terytorialnego podziału kraju zachowuje w Radzie Republik tylu deputowanych, ile miała w Radzie Narodowości Rady Najwyższej ZSRR w chwili zawarcia Układu.

Wszyscy deputowani izby z ramienia republik bezpośrednio wchodzących w skład Związku w procesie podejmowania decyzji mają jeden głos. Tryb wyboru przedstawicieli i kwoty określone są specjalnymi międzyrepublikańskimi porozumieniami i ustawą wyborczą Związku SRR.

Rada Związku wybierana jest przez mieszkańców Związku w okręgach wyborczych z identyczną liczbą wyborców. Przedstawicielstwo w Radzie Związku zagwarantowane jest wszystkim mieszkańcom wszystkich republik-członków Układu.

Izby Rady Najwyższej Związku wnoszą wspólnie projekty nowelizacji konstytucji ZSRR, podejmują decyzję o przyjęciu nowych członków do Związku; zatwierdzają budżet związkowy i odpowiadają za jego realizację, ogłaszają wojnę i zawarcie pokoju; zmieniają granice Związku.

Rada Republik przyjmuje ustawy o organizacji trybie pracy organów związkowych; rozpatruje kwestie stosunków między republikami; ratyfikuje układy międzynarodowe Związku SRR; wyraża zgodę na powołanie Rady Ministrów Związku SRR.

Rada Związku rozpatruje kwestie ochrony praw i wolności obywateli ZSRR i uchwała ustawy we wszystkich sprawach, które nie zostały odniesione do kompetencji Rady Republik. Ustawy przyjęte przez Radę Związku nabierają mocy prawnej po ich zatwierdzeniu przez Radę Republik.

Artykuł 14. Prezydent Związku Suwerennych Radzieckich Republik

Prezydent Związku – Szef państwa związkowego, posiada najwyższą władzę wykonawczo-zarządczą (*wysszaja ispolnitielno-rasporiaditel'naja vlast*).

Prezydent Związku jest gwarantem przestrzegania Układu związkowego, Konstytucji i ustaw Związku; jest Głównodowodzącym Sił Zbrojnych Związku; reprezentuje Związek w stosunkach z obcymi państwami (*zarubiežnyje gosudarstwa*), sprawuje kontrolę nad realizacją międzynarodowych zobowiązań Związku.

Prezydent jest wybierany przez obywateli w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich w głosowaniu tajnym na 5 lat z możliwością dwukrotnego z rzędu sprawowania urzędu. Za wybranego uważa się tego kandydata, za którym w głosowaniu opowiedziała się ponad połowa wyborców uczestniczących w głosowaniu w skali całego Związku i w każdym z państw tworzących Związek.

Artykuł 15. Wiceprezydent Związku SRR

Wiceprezydent Związku SRR wybierany jest wraz z Prezydentem Związku SRR. Wiceprezydent Związku z upoważnienia Prezydenta Związku realizuje określone jego funkcje i zastępuje Prezydenta ZSRR w sytuacji jego braku i niemożliwości realizacji przez niego swoich obowiązków.

Artykuł 16. Rada Ministrów Związku SRR

Rada Ministrów Związku – organ władzy wykonawczej Związku podległy Prezydentowi Związku i ponoszący odpowiedzialność przed Radą Najwyższą

Rada Ministrów jest tworzona przez Prezydenta w uzgodnieniu z Radą Republik Rady Najwyższej Związku.

W posiedzeniach Rady Ministrów Związku z prawem udziału w głosowaniach uczestniczą szefowie rządów republik.

Artykuł 17. Sąd Konstytucyjny Związku SRR

Sąd Konstytucyjny Związku SRR tworzony jest przez Prezydenta ZSRR i każdą z izb Rady Najwyższej ZSRR na równych prawach.

Sąd Konstytucyjny Związku rozpatruje kwestie zgodności z Układem związkowym i Konstytucją Związku, ustaw Związku i republik, dekretów Prezydenta Związku i prezydentów republik, aktów normatywnych Rady Ministrów Związku, a także spory kompetencyjne między Związkiem i republikami oraz między republikami.

Artykuł 18. Sądy związkowe (federalne)

Sądy Związkowe (federalne) – Sąd Najwyższy Związku Suwerennych Republik Radzieckich, Najwyższy Sąd Arbitrażowy Związku, sądy w Siłach Zbrojnych Związku.

Sąd Najwyższy Związku i Najwyższy Sąd Arbitrażowy Związku realizują swoje zadania w granicach kompetencji Związku. Przewodniczący organów najwyższych sądów arbitrażowych republik z urzędu są członkami odpowiednio Sądu Najwyższego Związku i Najwyższego Sądu Arbitrażowego Związku.

Artykuł 19. Prokuratura Związku SRR

Nadzór nad wprowadzaniem w życie aktów prawnych jest realizowany przez Prokuratora Generalnego Związku, prokuratorów generalnych republik i podległych im prokuratorów.

Prokurator Generalny Związku powoływany jest przez Radę Najwyższą Związku i ponosi przed nią odpowiedzialność. Prokuratorzy Generalni (prokuratorzy) republik powoływani są przez najwyższe organy prawodawcze republik i z urzędu wchodzi w skład kolegium Prokuratury Związku. Podlegają nadzorowi organów wykonawczych swoich państw i Prokuratorowi Generalnemu Związku.

IV. Postanowienia końcowe

Artykuł 20. Język międzynarodowej komunikacji w Związku SRR

Republiki samodzielnie określają swój język państwowy (języki). Za język międzynarodowej komunikacji w Związku SRR uczestnicy Układu uznają język rosyjski

Artykuł 21. Stolica Związku

Stolicą Związku SRR jest miasto Moskwa.

Artykuł 22. Symbolika państwowa Związku

Związek SRR ma godło państwa, flagę i hymn.

Artykuł 23. Wejście Układu w życie

Niniejszy Układ wymaga przyjęcia jego przez najwyższe organy władzy państwowej państw tworzących Związek i wchodzi w życie z dniem podpisania jego przez upoważnione ich delegacje. Dla państw, które go podpiszą, z dniem podpisania traci moc Układ o utworzeniu Związku ZSRR 1922 r.

Wraz z wejściem w życie Układu, strony które jego podpisały, korzystają z reżimu największego uprzywilejowania.

Stosunki Związku Suwerennych Radzieckich Republik i republik wchodzących w skład Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, które nie podpisały Układu, będą uregulowane na podstawie normowań Związku ZSRR, wzajemnie powziętych zobowiązań i porozumień.

Artykuł 24. Odpowiedzialność w ramach Układu

Związek i państwa, które go utworzyły ponoszą wspólna odpowiedzialność za realizację powziętych zobowiązań i pokrywają koszty wynikające z naruszenia niniejszego Układu.

Artykuł 25. Tryb nowelizacji Układu i wnoszenia do niego zmian

Niniejszy Układ lub jego poszczególne regulacje mogą być anulowane, zmienione lub uzupełnione tylko za zgodą wszystkich państw tworzących Związek.

W sytuacjach tego wymagających w porozumieniu między stronami Układu mogą być zawierane do niego załączniki.

Artykuł 26. Przejęcie kompetencji organów Związku

Dla zapewnienia ciągłości sprawowania władzy przez najwyższe organy władzy i zarządzania, organy prawodawcze, wykonawcze i sądownicze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich zachowują pełnomocnictwa do czasu powołania najwyższych organów władzy Związku Suwerennych Republik Radzieckich zgodnie z niniejszym Układem i nową Konstytucją ZSRR.

Źródło: „Izwestia” 15 VIII 1991.

Załącznik nr 5

**Projekt układu o Związku Suwerennych Państw opublikowany 25 XI 1991 r.,
tzw. projekt piąty**

Państwa, które podpisały niniejszy Układ
wychodząc z proklamowanych przez siebie deklaracji suwerenności i uznając
prawo narodu do samookreślenia,
mając na względzie bliskość historycznych losów swoich narodów i wyrażając wolę
życia w przyjaźni i wzajemnym zrozumieniu, rozwijając równoprawną, obopólnie korzystną
współpracę,
troszcząc się o dobrobyt materialny i rozwój duchowy narodów, wzajemne
wzbogacanie kultur zapewnienie wspólnego bezpieczeństwa,
chcąc stworzyć trwałe gwarancje praw i wolności obywatelskich,
postanowiły na nowych zasadach stworzyć Związek Suwerennych Państw i poro-
zumiały się w następujących sprawach.

I. Zasady podstawowe

Zasada pierwsza. Każda republika-uczesnik Układu jest suwerennym państwem. Związek Suwerennych Państw (SSG) jest konfederacyjnym, demokratycznym państwem realizującym władzę w ramach kompetencji dobrowolnie jemu przekazanych przez uczestników Układu.

Zasada druga. Państwa tworzące Związek zachowują prawo do samodzielnego decydowania o wszystkich sprawach swojego rozwoju, gwarantując prawa polityczne i możliwości postępu społeczno-gospodarczego oraz kulturowego wszystkim narodom zamieszkującym na ich terytorium. Uczestnicy Układu będą szanować wartości ogólnoludzkie i narodowe, zdecydowanie przeciwstawiać się rasizmowi, szowinizmowi, nacjonalizmowi, a także wszystkim ograniczeniom praw narodów.

Zasada trzecia. Państwa tworzące Związek za najważniejszą zasadę uważają priorytetowe traktowanie praw człowieka zgodnie z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, innymi powszechnie uznanymi normami prawa międzynarodowego. Wszyscy obywatele mają zagwarantowaną możliwość nauki i posługiwania się językiem ojczystym, nieograniczony dostęp do informacji, wolność wyznania, inne prawa i wolności polityczne, społeczno-gospodarcze oraz osobiste.

Zasada czwarta. Państwa tworzące Związek podstawę wolności swoich narodów widzą w ich dobrobycie jako całości, jak i dobrobycie jednostki w ramach społeczeństwa obywatelskiego. Będą dążyć do zaspokajania potrzeb ludzi z uwzględnieniem swobodnego wyboru form własności i metod gospodarowania, rozwoju rynku ogólnozwiązkowego, stosowania zasad społecznej sprawiedliwości i ochrony.

Zasada piąta. Państwa tworzące Związek samodzielnie określają swój ustrój narodowo-państwowy i administracyjno-terytorialny, system organów władzy państwowej i zarządzania. Będą dążyły do stworzenia państwa prawa jako gwaranta przeciwdziałania

dowolnym tendencjom zmierzającym do totalitaryzmu i samowoli. Za jego podstawę uznają zasady demokracji oparte na przedstawicielstwie i bezpośrednim wyrażaniu woli przez naród.

Zasada szósta. Państwa tworzące Związek za jedno z podstawowych zadań uznają zachowanie i rozwój tradycji narodowych, wspieranie edukacji, ochronę zdrowia, nauki i kultury. Wspólnie będą działać na rzecz intensyfikacji wymiany międzykulturowej i wzajemnego wzbogacania ich humanistycznymi wartościami kulturowymi narodów Związku i całego świata.

Zasada siódma. Związek Suwerennych Państw występuje w stosunkach międzynarodowych jako suwerenne państwo, podmiot prawa międzynarodowego – następca (*priemnik*) Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jego głównymi celami na arenie międzynarodowej jest dążenie do trwałego pokoju, rozbrojenia, likwidacji broni jądrowej i innej broni masowego rażenia, współpracy państw i solidarności narodów w rozwiązywaniu globalnych problemów ludzkości.

Państwa tworzące Związek są podmiotami prawa międzynarodowego. Korzystają z praw nawiązywania bezpośrednich stosunków dyplomatycznych, konsularnych, handlowych, a także z utrzymywania innych związków z innymi państwami, dokonywania wymiany upoważnionych przedstawicieli, zawierania umów międzynarodowych, uczestniczenia w pracach organizacji międzynarodowych, o ile nie naruszają one interesów żadnego z państw tworzącego Związek, wspólnych jego interesów, jak też zobowiązań międzynarodowych Związku.

II. Ustrój Związku

Artykuł 1. Członkostwo w Związku

Członkostwo w Związku jest dobrowolne.

Uczestnikami niniejszego Układu są państwa bezpośrednio tworzące Związek.

Związek jest otwarty do przystąpienia do niego innych państw demokratycznych, akceptujących Układ.

Państwa tworzące Związek zachowują prawo swobodnego opuszczenia jego w trybie określonym przez uczestników Układu.

Artykuł 2. Obywatelstwo Związku

Obywatel państwa wchodzącego w skład Związku jest równocześnie obywatelem Związku Suwerennych Państw.

Obywatele Związku mają równe prawa, wolności i obowiązki wynikające z ustaw i umów międzynarodowych Związku.

Artykuł 3. Terytorium Związku

Terytorium Związku składa się z terytoriów państw-członków Układu.

Związek gwarantuje nienaruszalność granic państw, które go utworzyły.

Artykuł 4. Stosunki między państwami, które utworzyły Związek

Stosunki między państwami, które utworzyły Związek są regulowane niniejszym Układem, a także innymi umowami i porozumieniami, które nie są z nim sprzeczne.

Państwa-członkowie Układu – budują swoje wzajemne stosunki w ramach Związku na zasadach równości, poszanowania suwerenności, nieingerencji w sprawy wewnętrzne, rozwiązywania sporów pokojowymi środkami, współpracy, wzajemnej pomocy, realizacji zobowiązań wynikających z Układu i międzyrepublikańskich porozumień w dobrej wierze.

Państwa tworzące Związek zobowiązują się nie odwoływać we wzajemnych stosunkach do siły, groźby jej użycia; nie naruszać terytorialnej integralności; nie zawierać porozumień niezgodnych z celami Związku lub nakierowanych przeciwko któremukolwiek z państw-członków Układu.

Artykuł 5. Siły Zbrojne Związku

Związek Suwerennych Państw posiada zjednoczone Siły Zbrojne ze scentralizowanym dowodzeniem.

Cele, przeznaczenie i tryb wykorzystania zjednoczonych Sił Zbrojnych, a także kompetencje państw-uczestników Układu w sferze obronności uregulowane zostaną w porozumieniu przewidzianym w niniejszym Układzie.

Państwa-uczestnicy Układu korzystają z prawa tworzenia republikańskich formacji uzbrojonych, których funkcje i cele określone zostaną we wspomnianym porozumieniu.

Nie jest dopuszczalne wykorzystywanie Sił Zbrojnych Związku wewnątrz państwa, z wyłączeniem ich udziału w likwidowaniu następstw klęsk żywiołowych, katastrof ekologicznych, a także sytuacjach przewidzianych w ustawodawstwie o stanach nadzwyczajnych.

Artykuł 6. Sfery wspólnych kompetencji państw członków Układu i wielostronne porozumienia

Państwa-uczestnicy Układu tworzą wspólna przestrzeń polityczną i ekonomiczną i opierają wzajemne stosunki na zasadach zapisanych w niniejszym Układzie oraz z wykorzystaniem przywilejów zapisanych w niniejszym Układzie. Stosunki z państwami nie wchodzącymi w skład Związku Suwerennych Państw oparte są na powszechnie uznanych normach prawa międzynarodowego.

Dla zabezpieczenia wspólnych interesów państw-uczestników Układu określone zostały sfery wspólnych kompetencji i zawarte odpowiednie wielostronne układy i porozumienia:

- o wspólnocie gospodarczej,
- o wspólnej obronie i bezpieczeństwie kolektywnym,
- o koordynowaniu polityki zagranicznej,
- o koordynowaniu wspólnych programów naukowo-technicznych,
- o ochronie praw człowieka i mniejszości narodowych,
- o koordynowaniu wspólnych programów ekologicznych,
- w sferze energetyki, transportu, łączności i kosmosu,
- o współpracy w sferze nauki i kultury,
- o walce z przestępczością.

Artykuł 7. Kompetencje organów związkowych

Dla realizowania wspólnych zadań wpływających z Układu i wielostronnych porozumień, państwa tworzące Związek delegują jego organom określone kompetencje.

Państwa tworzące Związek uczestniczą w realizacji kompetencji organów związkowych poprzez ich wspólną kreację, a także za pośrednictwem specjalnych procedur ustaleń i ich wdrażania w życie.

Każdy uczestnik Układu może w drodze porozumienia ze Związkiem dodatkowo delegować jemu określone kompetencje, a Związek po akceptacji wszystkich uczestników przekazać jednemu lub kilku państwom swoje kompetencje do realizowania na ich terytorium.

Artykuł 8. Własność

Państwa-uczestnicy Układu zapewniają swobodę i rozwój wszystkich form własności.

Państwa-uczestnicy Układu przekazują do dyspozycji organów Związku majątek niezbędny dla realizacji przyznanych jemu kompetencji. Majątek ten jest majątkiem wspólnym państw tworzących Związek i jest wykorzystywany wyłącznie we wspólnym interesie obejmującym także przyspieszenie rozwoju regionów zapóźnionych.

Wykorzystanie ziemi, jej wnętrza i innych zasobów naturalnych państw-uczestników Układu dla realizowania przez organy związkowe przyznanych im kompetencji regulowane jest przez ustawodawstwo tych państw.

Artykuł 9. Budżet Związku

Tryb finansowania budżetu związkowego i kontrola jego wykonania w części wydatków regulowany jest przez odrębne porozumienie.

Artykuł 10. Ustawy Związku

Konstytucyjnym prawem dla Związku Suwerennych Państw jest niniejszy Układ oraz Deklaracja Praw i Wolności Człowieka.

Związek uchwała ustawy w sprawach odniesionych do kompetencji Związku w granicach posiadanych kompetencji przekazanych jemu w tym Układzie. Mają one moc obowiązującą i podlegają wykonaniu na terytorium wszystkich państw-uczestników Układu.

Państwo-uczestnik Układu ma prawo oprostowania i wstrzymania obowiązywania ustawy Związku na swoim terytorium, jeżeli uzna, że narusza ona niniejszy Układ.

Związek ma prawo oprostować i wstrzymać obowiązywanie ustawy państwa-uczestnika Układu w sytuacji naruszenia przez jej regulacje unormowań niniejszego Układu.

Spory rozwiązywane są z odwołaniem do procedur porozumiewawczych lub też przekazywane są do Najwyższego Sądu Związku, który podejmuje decyzję w nieprzekraczalnym terminie jednego miesiąca.

III. Organy Związku

Artykuł 11. Tworzenie organów Związku

Związkowe organy władzy i zarządzania tworzone są w oparciu o swobodnie wyrażoną wolę przez pełnoprawnych przedstawicieli państw tworzących Związek.

Organizacja, kompetencje i tryb pracy organów władzy i zarządzania regulowane są w odpowiednich ustawach niepozostających w sprzeczności z niniejszym Układem.

Artykuł 12. Rada Najwyższa Związku

Władza ustawodawcza Związku należy do Rady Najwyższej Związku składającej się z dwóch izb: Rady Republik i Rady Związku.

Do Rady Republik wchodzi po 20 deputowanych z każdego państwa tworzącego Związek delegowanych przez najwyższy organ jego władzy. RSFRR w Radzie reprezentowana jest przez 52 deputowanych. Pozostałe państwa-uczestnicy Układu, na których terytorium są struktury autonomiczne, dodatkowo delegują z każdej republiki lub innej struktury autonomicznej po jednym przedstawicielu. Dla zagwarantowania równoprawności głosowania w Radzie Republik, każde państwo tworzące Związek dysponuje jednym głosem.

Rada Związku wybierana jest przez mieszkańców Związku w okręgach wyborczych o równej ilości mieszkańców. Zagwarantowane jest przy tym przedstawicielstwo w Radzie Związku przedstawicieli wszystkich państw-uczestników Układu.

Rada Najwyższa Związku wybiera Przewodniczącą Rady Najwyższej.

Izby Rady Najwyższej wspólnie przyjmują do Związku nowych członków, wysłuchują orędzi Prezydenta w najważniejszych kwestiach polityki Związku, zatwierdzają budżet Związku i sprawozdanie z jego wykonania, ogłaszają stan wojny i zawarcie pokoju.

Rada Republik decyduje o organizacji i trybie pracy organów związkowych, rozpatruje sprawy stosunków między republikami, ratyfikuje i wypowiada układy międzynarodowe Związku, akceptuje powołanie rządu Związku.

Rada Związku rozpatruje kwestie przestrzegania praw i wolności obywateli, podejmuje decyzje we wszystkich sprawach odniesionych do kompetencji Rady Najwyższej z wyłączeniem tych, które zostały odniesione do kompetencji Rady Republik.

Ustawy uchwalone przez Radę Związku wchodzi w życie po ich przyjęciu przez Radę Republik

[*Uwaga: kwoty są ustalane* – jest to uwaga wpisana do projektu przez jego autorów – przyp. J.Z.]

Artykuł 13. Prezydent Związku

Prezydent Związku jest Szefem konfederacyjnego państwa.

Prezydent Związku jest gwarantem przestrzegania Układu o Związku Suwerennych Państw i ustaw Związku, jest Głównodowodzącym Siłami Zbrojnymi Związku, reprezentuje Związek w stosunkach z innymi państwami (*zarubieżnymi gosudarstwami*), sprawuje kontrolę nad realizacją międzynarodowych zobowiązań Związku.

Prezydent jest wybierany w trybie określonym przez ustawę na okres pięciu lat z możliwością sprawowania urzędu maksymalnie przez dwie kadencje z rzędu.

Artykuł 14. Wiceprezydent Związku

Wiceprezydent Związku wybierany jest równocześnie z Prezydentem. Wiceprezydent Związku wypełnia poszczególne funkcje Prezydenta z jego upoważnienia i zastępuje Prezydenta Związku w sytuacji niemożliwości pełnienia przez niego obowiązków.

Artykuł 15. Rada Państwa Związku

Rada Państwa Związku tworzona jest w celu uzgodnienia najważniejszych spraw polityki wewnętrznej i zagranicznej Związku Suwerennych Państw.

Rada Państwa składa się z najwyższych szefów państw-uczestników Układu, a na jej czele stoi Prezydent Związku.

Artykuł 16. Rząd Związku

Rząd Związku jest organem władzy wykonawczej i podlega Prezydentowi Związku, ponosi odpowiedzialność przed Radą Najwyższą Związku.

Rządem Związku kieruje Premier. W skład Rządu Związku wchodzi szefowie rządów państw-uczestników Układu, Przewodniczący Międzypaństwowego Komitetu Gospodarczego (jako pierwszy zastępca Premiera), zastępcy premiera, szefowie resortów przewidzianych w porozumieniach między państwami członkami Układu.

Rząd Związku powoływany jest przez Prezydenta Związku w uzgodnieniu z Radą Republik Rady Najwyższej Związku.

Artykuł 17. Sąd Najwyższy Związku

Sąd Najwyższy Związku realizuje zadania sądu konstytucyjnego i Międzyrepublikańskiego sądu ochrony praw i wolności obywateli, rozpatruje sprawy cywilne i karne o charakterze międzyrepublikańskim, jest najwyższą instancją sądową wobec sądów wojennych.

Sąd Najwyższy Związku formowany jest na równych prawach przez Prezydenta Związku i przez każdą z izb Rady Najwyższej Związku. Przewodniczący sądów najwyższych republik państw-uczestników Układu z mocy prawa wchodzi w skład Sądu Najwyższego Związku.

Artykuł 18. Najwyższy Sąd Arbitrażowy Związku

Najwyższy Sąd Arbitrażowy Związku rozpatruje sprawy gospodarcze między państwami-uczestnikami Układu, a także spory między przedsiębiorstwami znajdującymi się pod jurysdykcją różnych państw-uczestników Układu.

Najwyższy Sąd Arbitrażowy Związku tworzony jest na równych prawach przez Prezydenta Związku i przez każdą z izb Rady Najwyższej Związku. Przewodniczący sądów arbitrażowych państw-uczestników układu z mocy prawa wchodzi w skład Najwyższego Sądu Arbitrażowego.

Artykuł 19. Prokuratura Związku

Nadzór nad wdrożeniem w życie aktów normatywnych Związku sprawowany jest Prokuratorem Generalnym Związku i generalnymi prokuratorami (prokuratorami) państw-uczestników Układu.

Prokuratora Generalnego Związku powołuje Rada Najwyższa Związku.

IV. Postanowienia końcowe**Artykuł 20. Język kontaktów międzynarodowych w Związku**

Uczestnicy Układu samodzielnie określają swój język państwowy (języki państwowe). Za język kontaktów międzynarodowych w Związku państwa – uczestnicy Związku uznają język rosyjski.

Artykuł 21. Stolica Związku

Stolicą Związku jest miasto Moskwa.

Artykuł 22. Symbolika państwowa Związku

Związek ma swoje godło państwowe, flagę i hymn.

Artykuł 23. Zmiany i uzupełnienia Układu

Niniejszy układ lub jego poszczególne regulacje mogą być zniesione, zmienione lub uzupełnione wyłącznie za zgodą państw tworzących Związek.

Artykuł 24. Spadkobranie Związku

Związek Suwerennych Republik dysponuje wszystkimi prawami i spełnia wszystkie zobowiązania wynikające z układów międzynarodowych i porozumień Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Artykuł 25. Odpowiedzialność Układowa

Związek i państwa, które go utworzyły, ponoszą wspólną odpowiedzialność za realizację podjętych zobowiązań i naprawienia szkód powstałych w wyniku naruszenia postanowień niniejszego Układu.

Artykuł 26. Wejście Układu w życie

Niniejszy układ przyjmowany jest przez najwyższe organy władzy państw tworzących Związek i wchodzi w życie po podpisaniu jego przez upoważnione delegacje.

Państwa z chwilą jego podpisania przestają być związane postanowieniami Układu o utworzeniu Związku SRR z 1922 r.

Stosunki Związku Suwerennych Państw i państw wchodzących w skład Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, które nie podpisały niniejszego Układu, podlegają regulacjom na podstawie wspólnych zobowiązań i porozumień.

Źródło: „Izwestia” 25 XI 1991.

Załącznik nr 6

**Zmiany wniesione do projektu układu o Związku Suwerennych Państw
na posiedzeniu Rady Państwa, opublikowane 25 XI 1991 r.**

We wczorajszym numerze nasza gazeta opublikowała projekt Układu o Związku Suwerennych Państw, zatwierdzony przez członków Rady Państwa 14 listopada. Jak informowaliśmy, do dokumentu tego przedstawionego do ratyfikowania członkom Rady Państwa 25 listopada mogą być wniesione poprawki i doprecyzowania. Tak się stało. W większości przypadków zmiany mają charakter redakcyjny, ale jest też wiele zmian zasadniczych.

Artykuł pierwszy o członkostwie w Związku części drugiej Układu ma taką redakcję: członkostwo państw w Związku jest dobrowolne, uczestnicy niniejszego Układu są państwami bezpośrednio tworzącymi Związek;

Związek jest otwarty na przystąpienia do niego innych państw demokratycznych, które akceptują Układ. Przyjęcie do Związku nowych państw następuje za zgodą wszystkich uczestników niniejszego Układu.

Państwa tworzące Związek zachowują prawo swobodnego wyjścia z niego w trybie ustanowionym przez członków Układu.

W artykule 4 o stosunkach między państwami tworzącymi Związek, pod koniec artykułu dołączono stwierdzenie „Obowiązki wymienione w niniejszym artykule obejmują organy związkowe (międzypaństwowe)”.

W artykule 6 o sferach wspólnych kompetencji państw-uczestników i wielostronnych porozumieniach do akapitu o polityce zagranicznej wniesiono tylko jedno, ale o zasadniczym znaczeniu uzupełnienie i przedstawia się ono tak „o wypracowaniu i kordynowaniu polityki zagranicznej”.

Dość mocno zmieniono artykuł 10. o ustawach Związku. Obecnie ma on brzmienie: Konstytucyjną podstawą Związku Suwerennych Państw jest niniejszy Układ i Deklaracja Praw i Wolności Człowieka.

Ustawy podejmowane są w sprawach odniesionych do kompetencji Związku i w granicach jego pełnomocnictw uzyskanych na mocy niniejszego Układu. Ich moc jest obligatoryjna na terytorium wszystkich państw-uczestników Układu.

Państwo-uczestnik Układu w osobie jego najwyższych organów władzy ma prawo oprotestować i wstrzymać obowiązywanie na swoim terytorium ustawy Związku, jeżeli uzna, że narusza ona niniejszy Układ.

Związek w osobie jego najwyższych organów władzy ma prawo oprotestować i wstrzymać obowiązywanie ustawy państwa-uczestnika Układu, jeżeli narusza ona niniejszy Układ.

Spory rozwiązywane są z wykorzystaniem procedur porozumiewawczych lub przekazywane są do Sądu Najwyższego Związku, który podejmuje decyzję w ciągu jednego miesiąca.

Część III, Artykuł 11. o tworzeniu organów Związku ma nową redakcję:

„Organy Związku Suwerennych Państw, przewidziane w niniejszym Układzie kreowane są na podstawie swobodnego wyrażenia woli narodów i pełnoprawnego/równego przedstawicielstwa państw tworzących Związek.

Organizacja, kompetencje i tryb pracy organów władzy i zarządzania i sądownictwa określany jest przez odpowiednie ustawy, o ile nie pozostają one w sprzeczności z niniejszym Układem”.

Artykuł 12. O Radzie Najwyższej

Zamiast wcześniejszej redakcji: W celu zapewnienia równoprawności głosowania w Radzie Republik każde państwo tworzące Związek, posiada jeden głos, następuje poprawka w brzmieniu: „w celu zapewnienia suwerenności państw-uczestników Układu i ich równości, w głosowaniu w Radzie Republiki przyjmuje się zasadę konsensusu”. Wykreślono też akapit „Rada Najwyższa Związku wybiera przewodniczącego Rady Najwyższej”.

Artykuł 14. O wiceprezydencie Związku

W skonkretyzowanym wariantcie brzmi tak: Wiceprezydent Związku wybierany jest razem z Prezydentem Związku. Wiceprezydent Związku realizuje odrębne/poszczególne jego funkcje z jego upoważnienia”.

[całkowicie inna konstrukcja – komentarz redakcji]

Artykuł 15. O Radzie Państwa Związku

Rada Państwa Związku powoływana jest dla uzgodnienia najważniejszych kwestii polityki wewnętrznej i zewnętrznej obejmujących wspólne interesy państw – uczestników Układu.

Rada Państwa składa się z Prezydenta Związku i najwyższych urzędowych osób państw-uczestników Związku. Jej pracami kieruje Prezydent Związku.

Decyzje Rady Państwa mają obligatoryjny charakter dla wszystkich organów władzy wykonawczej.

Znaczące zmiany w artykule 17 o Sądzie Najwyższym Związku. Obecnie artykuł brzmi:

Sąd Najwyższy Związku orzeka w sprawach zgodności ustaw Związku i ustaw państw-członków Układu z niniejszym Układem i Deklaracją Praw i Wolności Człowieka; rozpatruje sprawy cywilne i karne o międzypaństwowym znaczeniu, wraz ze sprawami ochrony praw i swobód obywateli; jest najwyższą instancją sądową w stosunku do sędziów wojskowych. Przy Sądzie Najwyższym Związku tworzona jest prokuratura nadzorująca stosowanie aktów ustawodawczych Związku.

Tryb tworzenia Sądu Najwyższego Związku jest regulowany ustawą.

Artykuł 18. O Najwyższym Sądzie Arbitrażowym Związku też został przeredagowany.

Najwyższy Sąd Arbitrażowy Związku rozpatruje spory gospodarcze między państwami uczestnikami Układu, a także spory między przedsiębiorstwami znajdujących się pod jurysdykcją różnych państw-uczestników Układu.

Tryb tworzenia Najwyższego Sądu Arbitrażowego jest regulowany ustawą.

Artykuł 19. O Prokuraturze Związku

W związku ze zmianą redakcji artykułu 17 jest zlikwidowany.

Postanowienia końcowe należy czytać z uwzględnieniem wniesionych zmian zasadniczych i zmian numeracji artykułów

Artykuł 19. Język kontaktów międzynarodowych w Związku

Uczestnicy Układu samodzielnie określają swój język państwowy (języki państwowe). Za język kontaktów międzynarodowych w Związku państwa-uczestnicy Związku uznają język rosyjski.

Artykuł 20. Stolica Związku

Stolicą Związku jest miasto Moskwa.

Artykuł 21. Symbolika państwowa Związku

Związek ma swoje godło państwowe, flagę i hymn.

Artykuł 22. Zmiany i uzupełnienia Układu

Niniejszy układ lub jego poszczególne regulacje mogą być zniesione, zmienione lub uzupełnione wyłącznie za zgodą państw tworzących Związek.

Artykuł 23. Wejście Układu w życie

Niniejszy układ przyjmowany jest przez najwyższe organy władzy państw tworzących Związek i wchodzi w życie po podpisaniu jego przez upoważnione delegacje.

Państwa z chwilą jego podpisania przestają być związane postanowieniami Układu o utworzeniu Związku SRR z 1922 r.

Artykuł 24. Odpowiedzialność układowa

Związek i państwa, które go utworzyły, ponoszą wspólną odpowiedzialność za realizację podjętych zobowiązań i naprawienie szkód powstałych w wyniku naruszenia postanowień niniejszego Układu.

Artykuł 25. Spadkobranie Związku

Związek Suwerennych Republik jest spadkobiercą Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Spadkobranie realizowane jest z uwzględnieniem przepisów art. 6 i 23 niniejszego Układu.

Źródło: „Izwestia” 26 XI 1991.

Załącznik nr 7

Porównanie regulacji projektów Układu Związkowego

Przedmiot	Projekt układu z 24 XI 1990 r. (pierwszy)	Projekt układu z 23 VII 1991 r. (czwarty)	Projekt układu z 25 XI 1991 r. (piąty)
Nazwa państwa	Związek Suwerennych Radzieckich Republik	Związek Suwerennych Republik Radzieckich	Związek Suwerennych Państw
Forma państwa	Federacja	Federacja	Konfederacja
Członkowie	Suwerenne państwa	Suwerenne państwa	Suwerenne państwa
Sposób wejścia do Związku	Bezpośrednio lub w składzie innej republiki	Bezpośrednio lub w składzie innej republiki	Brak określenia
Kompetencje Związku */	Uchwalenie Konstytucji ZSRR, wypracowanie i realizowanie polityki zagranicznej, wypracowanie wspólnej strategii rozwoju gospodarczego i tworzenie warunków wspólnego rynku, zarządzanie zintegrowanym systemem energetycznym kraju, transportem powietrznym, morskim i kolejowym, wspólna polityka społeczna, międzyrepublikańska współpraca w sferze kultury, podstawowych badań naukowych, stymulowanie postępu naukowo-technicznego, tworzenie podstaw ustawodawstwa w sprawach ustalonej z republikami koordynacji ochrony porządku społecznego i walki z przestępczością.	Ochrona suwerenności i integralności terytorialnej Związku i jego podmiotów, zapewnienie bezpieczeństwa państwowego Związku, realizowanie polityki zagranicznej i koordynowanie działalności republik w stosunkach międzynarodowych, realizowanie międzynarodowej współpracy gospodarczej i jej koordynowanie, zatwierdzanie i realizowanie budżetu Związku, uchwalanie Konstytucji Związku.	Wspólnota gospodarcza, wspólna obrona i bezpieczeństwo kolektywne, kordynowanie polityki zagranicznej, koordynowanie wspólnych programów naukowo-technicznych, ochrona praw człowieka i mniejszości narodowych, kordynowanie wspólnych programów ekologicznych, energetyka, transport, łączność i kosmos, współpraca w sferze nauki i kultury, walka z przestępczością.
Przekazywanie kompetencji	Każda republika w drodze porozumienia ze Związkiem może przekazać jemu prawo do realizowania posiadanych kompetencji, a Związek, za zgodą wszystkich republik przekazać posiadane kompetencje jednej lub wielu	Kompetencje, które nie zostały bezpośrednio odniesione w Układzie do wyłącznych kompetencji organów władzy i zarządzania Związku lub do sfery współdecydowania organów Związku	W drodze porozumienia za zgodą wszystkich członków Związku z ograniczeniem do własnego terytorium.

	republikom do realizowania na swoim terytorium.	i republik, pozostają w gestii republik i są przez nie realizowane samodzielnie lub też w trybie określonym w dwustronnych i wielostronnych porozumieniach zawartych między stronami. Każda republika może w drodze porozumienia ze Związkiem dodatkowo delegować mu realizację określonych przyznanych jej kompetencji, a Związek za zgodą pozostałych republik może przekazać jednej z nich lub wszystkim realizowanie ich na terytorium określonych przyznanych jemu kompetencji.	
Własność	Republiki są właścicielami ziemi, jej wnętrza i innych zasobów naturalnych znajdujących się na ich terytorium, a także własności państwowej z wyłączeniem tej części, która jest niezbędna dla realizowania kompetencji przez Związek. Republikańskie regulowanie praw własności do ziemi, jej wnętrza i innych zasobów naturalnych nie powinny pozostawać w sprzeczności z kompetencjami Związku.	Ziemia, jej wnętrza, inne zasoby naturalne, świat roślinny i zwierzęcy są własnością republik. Tryb władania i gospodarowania jest regulowany przez ustawodawstwo republikańskie. Prawo własności w stosunku do zasobów znajdujących się na terytorium kilku republik jest normowane przez prawodawstwo Związku. Państwa tworzące Związek przyznają mu własność państwową, niezbędną dla realizacji kompetencji nałożonych na związkowe organy władzy i zarządzania. Państwa tworzące Związek mają prawo udziału w funduszu złota, diamentów i funduszu wal-	Wykorzystanie ziemi, jej wnętrza i innych zasobów naturalnych państw-uczestników Układu dla realizowania przez organy związkowe przyznanych im kompetencji regulowane jest przez ustawodawstwo tych państw.

		towym Związku znajdującym się w jego posiadaniu w chwili podpisania Układu.	
Własność Związku	Dla realizowania kompetencji Związku wprowadza się związkowe podatki i opłaty, określa się ich wielkość w porozumieniu z republikami.	Dla finansowania wydatków z budżetu Związku związanych z realizowaniem przekazanych jemu kompetencji, wprowadza się znormalizowane podatki i opłaty określone procentowo w uzgodnieniu z republikami na podstawie przedstawionych przez Związek pozycji wydatków.	Państwa-uczestnicy Układu przekazują do dyspozycji organów Związku majątek niezbędny dla realizacji przyznanych jemu kompetencji. Majątek ten jest majątkiem wspólnym państw tworzących Związek i jest wykorzystywany wyłącznie we wspólnym interesie.
Ustawodawstwo członków Związku	Prawo republik na ich terytorium jest nadrzędne we wszystkich sprawach z wyłączeniem tych, które zostały odniesione do kompetencji Związku.	Konstytucje i ustawy państw nie powinny zostawać w sprzeczności z regulacjami Układu. Ustawy republik mają moc nadrzędną na ich terytorium we wszystkich sprawach, z wyłączeniem tych, które odniesione zostały do kompetencji Związku.	Brak odniesienia
Ustawodawstwo związkowe	Ustawy Związku przyjmowane w granicach jego kompetencji są nadrzędne i podlegają obowiązkowemu stosowaniu na terytorium wszystkich republik. Ustawy związku nabierają mocy, jeżeli nie oprottestowała ich żadna republika.	Ustawy Związku w sprawach odniesionych do jego kompetencji są nadrzędne i obligatoryjne do wykonania na terytorium republik.	Konstytucyjnym prawem dla Związku Suwerennych Państw jest niniejszy Układ oraz Deklaracja Praw i Wolności Człowieka. Związek uchwała ustawy w sprawach odniesionych do kompetencji Związku w granicach posiadanych kompetencji przekazanych jemu w tym Układzie. Mają one moc obowiązującą i podlegają wykonaniu na terytorium wszystkich państw-uczestników Układu.

Rozbieżności prawne	Republika ma prawo oprotestować ustawę związkową, jeżeli wykracza ona poza kompetencje związku lub jest sprzeczna z układem. Związek ma prawo oprotestować ustawy związkowe jeżeli są sprzeczne z Układem, Konstytucją ZSRR i ustawami ZSRR. Rozwiązanie w drodze koncyliacji lub przed Sądem Konstytucyjnym ZSRR.	Republika ma prawo wstrzymać obowiązywanie ustawy związkowej na swoim terytorium . Związek ma prawo oprotestować i wstrzymać obowiązywanie ustawy republikańskiej, o ile narusza ona Układ, pozostaje w sprzeczności z Konstytucją ZSRR i ustawami Związku przyjętymi w ramach kompetencji. Spory rozpatruje Sąd Konstytucyjny ZSRR.	Państwo-uczestnik Układu ma prawo oprotestowania i wstrzymania obowiązywania ustawy Związku na swoim terytorium, jeżeli uzna, że narusza ona niniejszy Układ . Związek ma prawo oprotestować i wstrzymać obowiązywanie ustawy państwa-uczestnika Układu w sytuacji naruszenia przez jej regulacje unormowań niniejszego Układu . Spory rozwiązywane są z odwołaniem do procedur porozumiewawczych lub też przekazywane są do Sądu Najwyższego Związku .
Władza ustawodawcza	Rada Najwyższa ZSRR składająca się z Rady Związku wybieranej w okręgach wyborczych i Rady Narodowości składającej się z delegacji najwyższych organów przedstawicielskich republik i organów władzy struktur narodowo-terytorialnych. Każdy z narodów ma zagwarantowane przedstawicielstwo.	Rada Najwyższa ZSRR Składająca się z Rady Republik tworzonej przez wydelegowanych przedstawicieli republikańskich władz przedstawicielskich i Rady Związku wybieranej w powszechnych wyborach przez obywateli ZSRR. W Radzie Republik deputowani z ramienia jednej republiki mają jeden głos . Ustawy przyjęte przez Radę Związku nabierają mocy prawnej po ich zatwierdzeniu przez Radę Republik.	Władza ustawodawcza Związku należy do Rady Najwyższej Związku składającej się z dwóch izb: Rady Republik i Rady Związku. Do Rady Republik wchodzi po 20 deputowanych z każdego państwa tworzącego Związek delegowanych przez najwyższy organ jego władzy . RSFR w Radzie eprezentowana jest przez 52 deputowanych. Pozostałe państwa-uczestnicy Układu, na których terytorium są struktury autonomiczne, dodatkowo delegują z każdej republiki lub innej struktury autonomicznej

			po jednym przedstawicielu. Dla zagwarantowania równoprawności głosowania w Radzie Republik, każde państwo tworzące Związek dysponuje jednym głosem. Rada Związku wybierana jest przez mieszkańców Związku w okręgach wyborczych o równej ilości mieszkańców. Zagwarantowane jest przy tym przedstawicielstwo w Radzie Związku przedstawicieli wszystkich państw-uczestników Układu. Ustawy uchwalone przez Radę Związku wchodzi w życie po ich przyjęciu przez Radę Republik.
Prezydent	Wybierany przez obywateli większością głosów w skali Związku i w większości republik.	Wybierany w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich w głosowaniu tajnym. Za wybranego uważa się osobę, która w skali Związku uzyskała ponad 50% głosów i tylże samo w każdym państwie członkowskim.	Prezydent jest wybierany w trybie określonym przez ustawę na okres pięciu lat z możliwością sprawowania urzędu maksymalnie przez dwie kadencje z rzędu.
Rada Państwa	Brak	Brak	Rada Państwa składa się z najwyższych szefów państw -uczestników Układu. Na jej czele stoi Prezydent Związku.
Rząd	Powoływany jest przez Prezydenta ZSRR w uzgodnieniu z Radą Najwyższą w składzie Premier, zastępcy Premiera, ministrowie	Powoływana jest przez Prezydenta w uzgodnieniu z Radą Republik Rady Najwyższej ZSRR. W posiedzeniach uczestniczą z prawem	Rządem Związku kieruje Premier. W skład Rządu Związku wchodzi szefowie rządów państw-uczestników Układu, Przewod-

	ZSRR, kierownicy organów państwowych ZSRR, szefowie rządów republik związkowych. Podlega Prezydentowi ZSRR i ponosi odpowiedzialność przed Radą Najwyższą ZSRR.	głosu szefowie rządów republik.	niczący Międzyupaństwowego Komitetu Gospodarczego (jako pierwszy zastępca Premiera), zastępcy premiera, szefowie resortów przewidzianych w porozumieniach między państwami członkami Układu. Rząd Związku powoływany jest przez Prezydenta Związku w uzgodnieniu z Radą Republik Rady Najwyższej Związku.
Sądownictwo	Najwyższym organem sądowniczym ZSRR jest Sąd Najwyższy ZSRR którego członkami z urzędu są przewodniczący najwyższych organów sądowych republik.	Sąd Najwyższy Związku i Najwyższy Sąd Arbitrażowy realizują swoje zadania w granicach kompetencji Związku. Przewodniczący organów najwyższych sądów arbitrażowych republik z urzędu są członkami Sadu Najwyższego i Najwyższego Sądu Arbitrażowego Związku.	Sąd Najwyższy Związku formowany jest na równych prawach przez Prezydenta Związku i przez każdą z izb Rady Najwyższej Związku. Przewodniczący sądów najwyższych republik państw-uczestników Układu z mocy prawa wchodzi w skład Sądu Najwyższego Związku. Najwyższy Sąd Arbitrażowy Związku tworzony jest na równych prawach przez Prezydenta Związku i przez każdą z izb Rady Najwyższej Związku. Przewodniczący sądów arbitrażowych państw-uczestników układu z mocy prawa wchodzi w skład Najwyższego Sądu Arbitrażowego.
Siły zbrojne	Brak	Brak	Scentralizowane dowodzenie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: „Prawda” 24 XI 1990, „Izwiestia” 15 VIII 1991, „Izwiestia” 25 XI 1991

*/Kolejność zgodna z dokumentem.

Załącznik nr 8

Mapa oceny procesów integracyjnych państw w ramach podstawowych ugrupowań integracyjnych na obszarze postradzieckim

[na podstawie wyników badań przeprowadzonych przez laboratorium „Nowa” (Białoruś), „Reputacja”, (Kazachstan), grupę „Cirkon” (Rosja) i centrum „Społeczny monitoring” (Ukraina)]

Państwo	SNG 1/	JewrAzES 2/	JEEP 3/	GUUAM 4/	SBR 5/	SzOS 6/
Białoruś	- +	- +	+ -	-	+	Nie oceniano
Kazachstan	+ -	+	- +	-	+ -	- +
Rosja	-	- +	+ -	-	+ -	-
Ukraina	-	-	- +	+ -	- +	Nie oceniano

Legenda:

(SNG) Wspólnota Niepodległych Państw

(JewrAzEs) Euroazjatycki Związek Ekonomiczny

(JEEP) Euroazjatycka Przestrzeń Gospodarcza

(GUAM; GUUAM) Organizacja na rzecz Demokracji i Rozwoju

(SBR) Związek Białorusi i Rosji

(SzOS) Szanghajska Organizacja Współpracy

„+” – ocena pozytywna

„+ -” – zasadniczo pozytywnie, ale są istotne elementy negatywne

„- +” – zasadniczo negatywnie, ale są istotne elementy pozytywne

„-” – ocena negatywna

Źródło: G. Gawriłko, *Integracja na postsowieckim prostranstwie: poisk optimalnoj modeli*, [w:] T. Ambroziak, A. Czwołek, S. Gajewski, M. Nowak-Paralusz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze postradzieckim. Próba bilansu*, Toruń 2015, s. 47.

SUMMARY

INSTITUTIONALIZATION OF THE NATIONAL SECURITY SYSTEM OF STATES IN THE POST-SOVIET AREA. NON-MILITARY DIMENSION

An attempt of reconstructing the integration of states in the post-Soviet area in the context of creating a new system of national and regional security has been presented in the monograph. The significance of the undertaken issue arises from the area the states cover but most of all the economic and military potential located there.

Previous studies of transformations in the post-Soviet areas were applying rational choice theory, strategic analysis, games theory etc. Developing a cognitively effective approach to integration and disintegration processes, being of crucial importance for security of states and region, is essential from both scientific as well as pragmatic points of view. The essence should be, therefore, to determine not as much what has happened or why, as to create a system relevant for predicting the future. In this regard it is necessary to develop the methodology that would allow to determine bases/prerequisites for willingness to integrate or for decomposition of communication between sovereign states that have formerly constituted a single entity in international relations. The use of a neoinstitutional approach to regional integration in the version proposed by the French research school may be a solution to this problem.

Historically formed ties within the Soviet state were of vital importance to integration or disintegration and pace of its implementation, followed by a tendency towards reunification or establishing forms of new cooperation. The issue has been detailed in the two first chapters. Chapter three is devoted to the idea of the establishment of the Commonwealth of Independent States, founded on the principle that each member state is bound by provisions of cooperation to the extent that it is interested in and has a right to free itself from (or enter into) such cooperation when it considers that would be to its advantage. In chapter four a reference has been made to the forms of institutionalization of cooperation in the region undertaken at the initiative of several states: the Eurasian Economic Union, the Shanghai Cooperation Organization, the GUUAM Organization for

Democracy and Economic Development (GUAM). The cooperation aims at stability of existence and development, and therefore safeguarding national security.

Security of any entity is the result of both objective circumstances and subjective perception of an existing situation. Thus, it has been found relevant to identify existing, although concealed at that time, divergences of national interests considered as critical for existence and development of social entities – participants in the process of national security institutionalization within the post-Soviet space. For that purpose the drafts of three (out of five) union treaties have been attached to the monograph: the first one that initiated the process of shaping a new space of regional and national security of Soviet republics, the fourth one, the publication of which was preceded by an attempt to seize power by the conservative groupings of the CPSU with Gennady Yanayev as their official leader (August 1990), and finally the fifth draft – published after the fiasco of his attempt to seize power. The documents reveal the Soviet authorities' intentions and the lack of the inadequate knowledge of those intentions was a fundamental factor of insecurity discomfort. The entire content of the drafts is available on websites in the original version.

Keywords:

national security, post-Soviet area, integration/disintegration of states, non-military dimension of security